MEGYER JÓZSEF

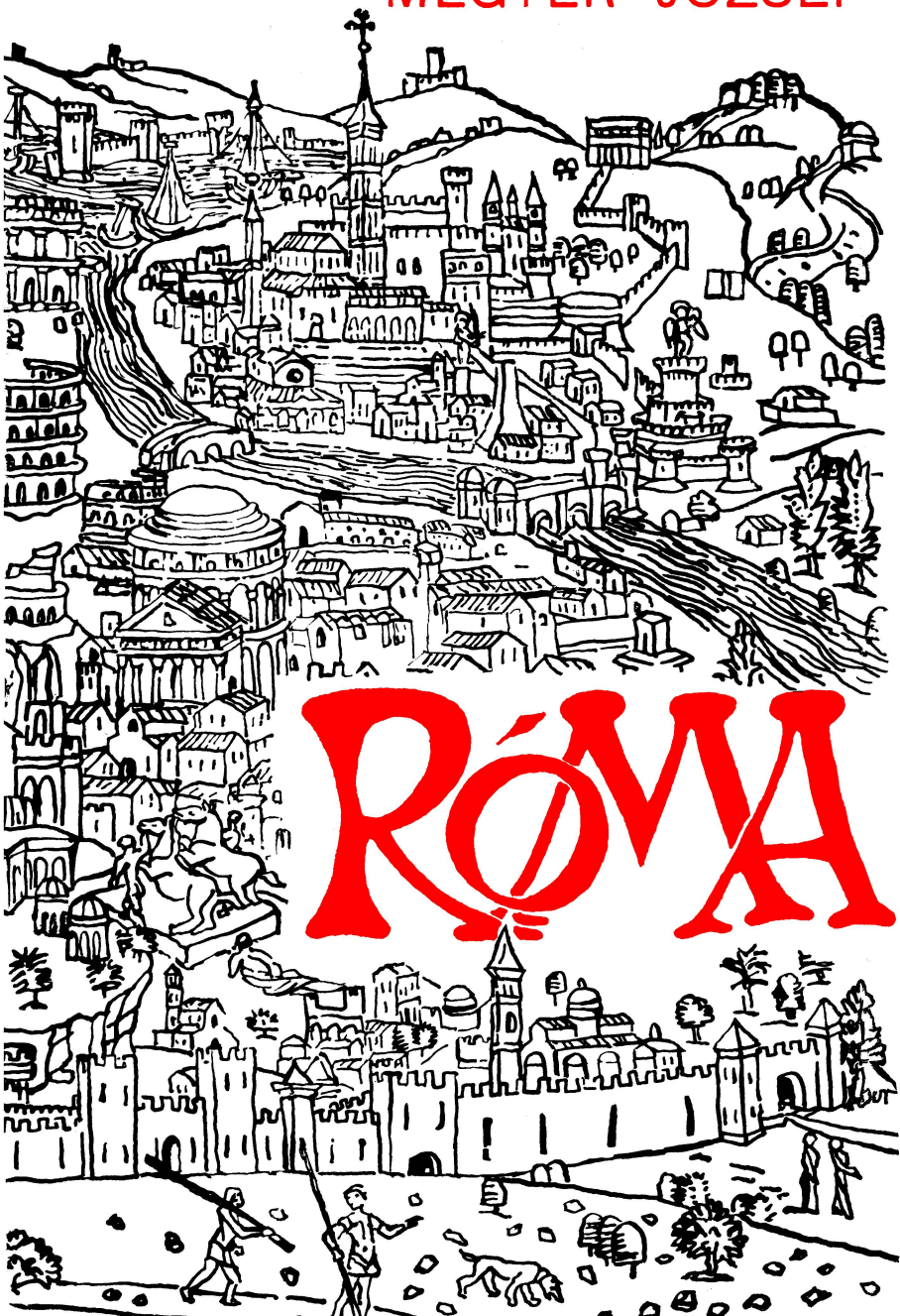

RÓMA

RÓMA

MEGYER JÓZSEF

RÓMA

A Város, ahogy én láttam

NÁPOLY 1971

Első kiadás, 1963
Második kiadás, 1971

A szerző tulajdona

INDUSTRIA TIPOGRAFICA ARTISTICA
Figurari al Grande Archivio, 30 - Napoli

Ez a könyv egy római tavasz emléke. Megírásában segítettek régebbi utak is, meg mindaz, ami lelkünkben gyülik egy életen át az Örök Városról. Rómának mindnyájan adósai vagyunk. Én ezt a módját választottam, hogy valamit visszafizessek abból, amit az Urbs *olyan bőkezűen juttatott. Nem útikönyvet adok az olvasó kezébe, csupán egy élményről teszek tanúságot.*

A Róma *első kiadásának megjelenése óta a nyolcadik év múlik. Azóta egy és más változás is történt az annak idején bejárt helyeken, de néhány helyesbítést és betoldást leszámítva csak kevéssé módosítottam az első kiadás szövegét, mert a* Róma *nem tereket, utcákat, műemlékeket lajstromozó útikalauz, hanem élmény-könyv, mely a múló időtől független örök Róma arculatát tükrözi. — XXIII. János pápa alakjához sem nyúlhattam hozzá. Ő a könyvben most is élő személy, de egy pillanatra az olvasót odavezetem a Szent Péter bazilika újonnan elkészült kapuja elé, melyen a pápa halálban megdicsőült alakja is látható. Az olvasó meg fogja bocsátani ezt az időből való kilépést.*

« RÓMA »

Minden út Rómába vezet —, mondották a régiek. És ezt ők szószerint is vették. Mert az utak kezdete vagy vége Róma volt. Ott állt a Forumon a Miliarium Aureum, az arany mérföldkő, a birodalom útjainak kiindulópontja. Le is lehetett olvasni róla a távolságot Capuáig, a Rajna menti Coloniáig vagy a pannóniai Aquincumig. Aki útra készülődött, megnézhette azt az oszlopot, mint ahogy mi lapozzuk a menetrendet utazás előtt.

A konzuli utak, melyek hegyen-völgyön, folyók mentén kanyarogva Róma felé tartottak, eltűntek, de helyettük kiépült egy másféle úthálózat, melynek végén mint arany mérföldkő maga Róma vár ránk.

Tanulmányok, műveltség, vallásos érzés, hangulatok, sóvárgás építik ezt az úthálózatot, melyen évtizedeken át járunk gondolatainkban, míg egyszer valóra válik az álom. Vagy ha nem, akkor sem szakad meg köztünk és Róma között a lelki kapcsolat. Mert Róma szerepet játszik mindnyájunk életében. Annyira, hogy akinek nincs köze Rómához valamilyen vonatkozásban, annak kevés köze van ahhoz a szellemi kincshez, amely bennünket európaivá tesz. Más nyelven beszél az ilyen ember, amit nem értünk meg akkor sem, ha anyanyelvünkön szól hozzánk.

Rómát megismerni örök titkolt vagy nem titkolt vágyunk. *Jártam Rómában* —, ennek a kijelentés-

nek más még a melódiája is, mintha Londonról, Kairóról vagy Tokióról volna szó. Mert Rómába egy kicsit mindig *hazamegyünk*, ki a nevelés, ki az emlékezetbe még visszajáró latin szavak, ki a művészet szeretete alapján. És amit ott kapunk, azt semmi más város nem pótolhatja. Még Párizs sem.

Ennek a pár száz oldalnak megírásához nem olvastam el könyvtárat. Nem szeretek nagy pogygyásszal utazni, nagy szellemi batyuval sem. Azzal a « felkészültséggel » érkeztem a Tiberis partjára, ahogy mások. Hiszen mikor lábunkat Róma földjére tesszük, a város már él és zsong bennünk. Ha akkor hirtelen vizsgáztatnának bennünket, talán a Fontana di Trevi pénzeiről, a Piazza di Spagna virágjairól, a fórumok macskáiról, vagy — a jól értesültet adva — a Trastevere divatos kocsmáiról meg a Vittorio Veneto életéről kezdenénk beszélni. De lelkünk mélyén más hangok is megszólalnának, melyek a turista-folklór frázisainál sokkal fontosabb kapcsolatokra utalnak. Akadozó nyelvvel azt a gazdagságot szeretnők valahogy kifejezni, amit a *Róma* szó zár magába.

Ez a könyv ebben a felelet adásban akar segítségére lenni annak, aki nem nagyigényű. Mert ennél sokkal tudósabb könyveket is írtak Rómáról a turisták számára is. Meg komolyabbakat is. Közéjük számítom magát a Baedekert is, mely tárgyilagossággal leltároz mindent, és nem tesz úgy, mint a szerző, aki néha csekélységeknél elidőz, vagy egy köre letelepedve beszél a romok közt, máskor meg jeles helyeken átsétál és magára hagyja az olvasót az

útikönyv egy hosszú, bonyolult, csillagokkal megtűzdelt fejezetével.

Ott vannak aztán a részletkutatók könyvei, egész kötetek Róma templomairól, útjairól, kertjeiről, a paloták címereiről, a város kútjairól, a « császárok », a « pápák » Rómájáról. Olvassa őket az, aki ráér és csak a könyvtári kutató munkában bízik.

Ez a könyv egy gyalogjáró ember munkája, aki három hónapra nyakába vette Rómát és csak azt kereste benne, ami közös kincsünk, vagy amit közös kinccsé lehet tenni, ha van hozzá szemünk és szívünk. És nem utolsó sorban ... lábunk. Mert Rómában lehet közlekedni autón, autóbuszon, konflison is, akinek van hozzá pénze, de a várost ezzel a módszerrel megismerni nem lehet. Legfeljebb megnézni.

S a gyaloglások során megismertem Rómát egy különleges szempontból is: megismertem Róma kövezetét. Ami már specialistává is tesz bizonyos szempontból. Amint mások írhattak könyvet a Colosseum flórájáról vagy Róma köveiről, én is írhatnék legalább egy tanulmányt a római utak kövezetéről, ami nem is volna olyan érdektelen olvasmány.

Sőt ez a kövezet-tanulmány talán « hézagpótló » is volna a nagy Róma-irodalomban. De ennél a babérnál kevesebbel is megelégszem. Szeretném, ha az olvasó a könyv lapozgatása vagy böngészése után azt mondaná: « Rómába pedig elmegyek! » — Vagy ha történetesen Rómában lakik, így sóhajtana fel: « Egyszer mégiscsak meg kell nézni kissé alaposabban ezt a Rómát! ».

Mert erre nincs idejük a rómaiaknak. Reggel el kell olvasni az újságot, le is kell menni kenyérért, aztán egész nap jönni-menni. Így meg lehet ismerni a közlekedési hálózatot, a boltokat, ahol jól lehet vásárolni, a kisvendéglőt is, ahol *fettuccine* meg *trippa*, azaz metélt meg pacal a különlegesség, de Róma maga csak egy nagy háztenger marad számukra, amelyben el kell igazodniok.

Más a turista esete. Ki három napot, ki egy hetet, ki egy hónapot szán az életnek arra a szép kalandjára, aminek Róma-járás a neve. Én egy tavaszt fordítottam Róma « rendszeres » feltárására. Erről a kísérletről adnak számot a következő lapok.

EGY IDEGEN RÓMÁBA ÉRKEZIK

Hagyományosan és egyszerűen érkeztem Rómába. Nem repülővel és nem autón. Vonaton. Mert amióta megszűnt a postakocsi és eltűntek az országutakon vonuló zarándokcsoportok, Róma kapuja a Termini. A vonat előbb a Campagnából mutat meg részleteket. Távolból láttatja az Albanói-hegyeket, a síkságon a vízvezetékek maradványait és a feltünedező pinia-csoportokat, Róma jellegzetes fáit, melyekhez szoknia kell a szemnek. Majd hirtelen újonnan épült külvárosok házai közt csattognak a kerekek és a jövevény közvetlen kapcsolatba lép Rómával. Ez az első kapcsolat az állomás a mindenütt azonos nemzetközi zajokkal, kényelmetlenségekkel, melyeken túl kell esni és minél előbb elhagyni a megafon géphangjától zengő helyet.

Hogy Rómában minden hagyományosan nagyméretű, azt akkor kezdi megtapasztalni az utas, mikor lelép a vonatról és elkezd haladni a peronon, mely két álló vonat közé zárva mint hosszú folyosó mered eléje. Megy-megy a távolban látszó óra felé böröndhegyek, targoncával járó hordárok és csoportokba verődött utasok között szembejövőket kerülgetve, akik rokonokat keresnek a kijárat felé hömpölygő emberáradatban. S mikor a jövevény elért az üvegcsarnokba és látta már a legfrissebb filmek plakátjait, melyekbe lépten-nyomon beleütközik, mintha ez volna az első, amit Róma mai életéből tudomásul kellene vennie, végre a téren találja magát.

És kezdődik az élmény, az első igazi eleven kapcsolat Rómával. Mert kofferrel kezében, villamoson, autóbuszon, taxin, egyedül vagy jóbaráttal nekiindul a városnak a szállása felé. S minél távolabb van ez a szállás, annál jobb, annál kiadósabb lesz az első ízelítő.

Itt van maga a tér, amit meg kell nézni egy kicsit, amíg az ember leteszi a cókmókját, hogy a karja pihenjen. A távolban a fák fölött romok teteje látszik. Vöröstéglás épület, kereszt is van az egyik oromfalon. Ismerős fényképekről. Jobbra a régi városfal egy darabja. A tér oldalán szállodák és aztán autóbuszok, villamosok, melyek sűrű egymásutánban tünnek fel az utcák torkolatában. Meg nép, melyen látszik, hogy egyetlen gondja megtalálni a vonalszámot és minél előbb távozni innen. Csak azok nyugodtak, akik a bárok körüli védettebb szigeteken ülnek, vagy az italospultnak támaszkodva egykedvűen nézik azokat, akik sietnek.

Kétségtelenül nagy városba érkezett az idegen, de az igazibb Róma talán ezen a téren túl kezdődik.

Az autóbuszban egy ablak mellé telepszik és várja az első benyomásokat. Most pillantja meg az állomás első pillanatra sivár homlokzatát. Barátkoznia kell még vele, és majd jobban fog tetszeni, ha megtudja, hogy a hosszan elnyúló dombormű-sáv a magyar származású Amerigo Tot alkotása. De a pirostéglás rom közelről is szép. Szökőkút medencéje peremén bronz nimfák élvezik a rájuk hulló vizet. Aztán széles út következik a beletorkolló utcák miatt sok megállóval. Benézeget az utcákba, templom vagy torony látszik a távolban, lent mélyen az úttest alatt is egy régi bazilikaféle. Alagút előtt robognak el, fent a magasban kert, majd római építmény vastag falai. Egy hirtelen kanyarban a felismerés öröme szökik szemébe: a Traján-oszlopa! Felfelé tartó út végén obeliszk lovat fékező atlétákkal: a Dioskurok. Keskeny, sötét utak mint rianások vezetnek be az óvárosba. Nagy tér, rajta óriási fehér márványemlék. Zárt ablakú palota sarkán magasan szentkép, előtte lámpa ég. Tér feltárt mélyéből oszlopok meredeznek. Ismét paloták, homlokzatok, címeres kapuk; közeli téren piaci sátrak. Majd a Tiberis partjára érnek ki; a közelben híd, rajta szobrok, a folyón túl az Angyalvár meg a Szent Péter kupolája. A túlsó part fölött domb tetején piniasor vonulata és egy lovasszobor árnyképe. Ez az együttes nagyszerű látvány, igazi római kép! De nincs sok idő a nézelődésre, mert halad tovább az autóbusz. A hidon túl rideg újváros egyenes, széles, jellegtelen

utcákkal, közömbös néppel, járdaszéli árusítóhelyekkel. A háztömbök közein át még megjelenik néha a kupola vagy a Vatikán fala, felül a kert, aztán mindenfelé bérházak merev sora, melyeknek csak a színe római, az a bizonyos narancsba játszó okker.

Zűrzavar kezd támadni az újonnan érkezett fejében. Mert minden olyan gyorsan következett az úton egymásután. S az autóbusz sohasem ott fékez, ahol a látnivaló van, hanem ahol a megállók népe várakozik. Nép, amely felszáll, de nem érdekli az, amit a római újonc habzsol. Sőt eléje állnak, el is fogják elöle a kilátást.

Mennyire más lehetett régen, mikor az ember lovaskocsiban ülve ment végig a városon a szállására. És a kocsis magyarázott, vagy legalábbis odabökött az ostora hegyével a palotákra, a templomokra, a romokra és két szót is mondott hozzá.

Egy kis csalódást is érez a jövevény. Mintha Rómát inkább épületek tennék, mint maga a nép és az utca élete. Mert a házakon, emlékeken, romokon kívül a város olyan, mint más nagyváros. Bizony a római utca ezen az első találkozáson nem mutatta meg a színeit.

Hol van az a megálmodott Róma, mely könyvekből, leírásokból beszél, vagy képeken, metszeteken, rajzolók vázlatain mutatkozik be?

Létezik még ez a város? Vagy már készen hozzuk magunkkal a « római » hangulati elemeket és fűszerezzük vele a saját ízlésünk és igényünk szerint azt, amit a valóság elénk tálal?

AHOL A VÁROS KEZDŐDÖTT

A PIAZZA VENEZIA REMETÉJE

A turista az első pihenés után a Piazza Veneziára siet. Miért éppen oda? Talán a név vonzó: Venezia. Vagy maga a térkép jelöli ki ezt a helyet? Innen lesz jó kezdeni, ez a város közepe. Vagy nem is latolgat, ez már a hagyomány. Innen futnak szét az utak, ma éppúgy, mint a konzulok Rómájának idejében. Hiszen a téren állva a Forum környékén vagyunk, s kétezer év óta a város alaprajza csak módosult, de nem vált egészen mássá.

Az első benyomás az, hogy a téren régi és új keveredik. A Vittorio Emanuele-emlékmű fehér tömege mint kivilágított színpad kényszeríti magára a tekintetet, de nem tartósan, mert nincs rajta látnivaló. Nincs rajta az a fajta szépség, amit Rómában keresünk. Úgy érezzük, útban van ezen a helyen és hogy eltakarja azt, amit innen mindjárt látnunk kellene.

Mert rajta túl jobbra is, balra is érdekes dolgok mutatkoznak. Gránitoszlopok, némelyiken még az oszlopfő is rajta van: az a Traján-fóruma; zöld domb, tetején paloták: az a Capitolium. Egyelőre csak végigsiklik rajtuk a szem. Ez már Róma.

És most fedezi fel magát a teret, a nagy forgalmat, autók megrekedő, meginduló oszlopait, meg a tér népét. A munkahelyükre sietö embereket, akik itt szállnak át másik vonalra, meg a turistákat, akik idejönnek napi túrájukat kezdeni. Mert hát ki hagyhatná ki programjából a Piazza Veneziát?

No és ott van a középen a rendör, aki a világ négy tája szerint váltogatja mozdulatait. Mikor észak felé fordul, felemeli fejét, mintha végig akarna látni a Corsón, melyen valamikor parádés kocsik gördültek a tér felé, de most csak a jelzést váró autók sora várakozik ott türelmetlenül. Kelet-nyugat felé csak éppen beint, azok nem hosszú utcák, néhány palota után már homlokzat zárja el a kilátást. Dél felé pedig ott van a *Monumento*, körülötte kavarognak a járművek. Majd megtalálják az útjukat.

El lehet ezt nézni egy darabig. De a tér mégis csak egy nagy átjáró udvar, keresztezö pont, ahol nincs semmi « érdekes », pittoreszk. Itt nem árusítanak emlékeket, még bárok is csak távolabb, a Via Battisti járdaszélén vannak. Ott leülhet, aki egy csésze kávé mellöl akarja figyelni a tér életét.

Róma centruma nem sugárutak találkozója, amit elöször papíroson terveztek meg s aztán megvalósították. Templomok, csarnokok, fórumok, emlékmüvek voltak itt már kétezer évvel ezelött is. Házak, keresztény templomok, paloták, erödszerü tornyok épültek közéjük késöbb. A régi néha átalakult vagy eltünt, helyet adva az újnak. A fejlödés útját nem várostervek, hanem egyéni ötletek szabták meg. Hiszen volt idö, mikor Rómában mindenki

maga parancsolt a saját palotája körül. És nemcsak oda építkezett, ahová akart, hanem anyagot is onnan szerzett leendő házához, ahonnan jónak látta, különösen itt a város közepén, ahol közel voltak a fórumok meg az elhagyott császári épületek. Kincsesbányák vagy kőbányák egyéni felfogás, ízlés vagy cél szerint.

A múlt bélyege rajta van a mai Róma arculatán is. Ezért némelyik turista meglepő kijelentése, hogy Rómában nincsenek *szép* utak. Ők a modern világvárosok nyílegyenes útjaira gondolnak. Rómában is vannak ilyenek az újabb negyedekben, be is vannak fásítva, mint a párizsi *boulevard*-ok. Néha történeti nevet viselnek: Merulana, Nomentana, Salaria. De elegendő rajtuk autóval végigmenni, a néven kívül alig van rajtuk emléke a nagy múltnak. Pl. a Via Nomentana a Szent Ágnes-bazilikáig « üres », pedig örömest ellaknék bármelyik házában és szívesen sétálnék árnyékos fái alatt.

De még nem beszéltünk a Piazza Venezia legfőbb látványosságáról, a Palazzo Veneziáról. Mert éppen alatta állunk, túlságosan közel hozzá, hogy láthassuk. Pedig ez a ház azzal dicsekedhetik, hogy Rómában vele kezdődött a reneszánsz paloták sora.

Mint minden kezdet, a Palazzo Venezia is szerény; nem hangsúlyoz stíluselemeket, hiszen még csak születőben van rajta az, ami később megszokottá, sablonossá válik és szériában készül. Rajta van a kezdetlegesség és az első lépések bája. Reneszánsz palotának még csak olyan, mint amilyen olasznak a Divina Commedia nyelve.

Ezért nem talál rajta megcsodálni valót a közönség. Túlságosan egyszerű, nem képviseli úgy az új stílust, mint a későbbi Palazzo Farnese. Sőt a csipkés gótra is emlékeztet, ha a fogazott párkányzaton fut végig a szemünk. Ezt a szép nyakláncot a palota velencei őseitől örökölte. De hatása más, mint a könnyed velencei palotáké. Sima fala, ritkásan elosztott ablakai súlyos tömbnek éreztetik az épületet, mely ránehezedik a térre.

A legtöbb Róma-látogató megelégszik azzal, hogy körüljárja az épületet, felnézeget az emeletek felé, s aztán elindul valamerre, mintha a palota csupán arra való volna, hogy innen kezdődjék valamelyik római séta. Érdemes bemenni, nem kell visszariadni attól, hogy az útikönyv múzeumnak jelzi a belsejét. Múzeumfélének indult már akkor, amikor 1455-ben Pietro Barbo bíboros, a szomszédos Szent Márk-bazilika tituláris főpapja megbízatást ad a palota tervezésére. Pietro Barbo velencei ember volt, a bazilika pedig a velenceiek római temploma. A bíboros azt akarta, hogy utódjai is méltó környezetben lakjanak a városukat képviselő templom mellett. A termeket értékes műtárgyakkal hordatta tele, s annyira megszerette ezt a palotát, hogy akkor is itt maradt, mikor II. Pál néven a pápai trónra került. Innen kormányozta az Egyházat s még utódjai is használták a palotát, míg száz évvel később IV. Pius a velencei köztársaságnak adományozta bíborosaik és követeik részére. Ezért a palota elnevezése: Palazzo Venezia.

Ma már nem könnyű megállapítani, hogy a ro-

mán, gót, reneszánsz darabok közül melyik való Pietro Barbo gyűjteményéből, és melyik került oda később, de a termekben mindenképpen kellemes a séta. Elegendő a padlózat színes kockáit, a falburkolatot és a mennyezeteket nézni. Ilyenféle lehetett egy reneszánsz palota ötszáz évvel ezelőtt. Megkopott már, ami akkor ragyogott, de így is szép. Ha azonban magyar asszony vetődne be ide, bizonyára megállapítaná, hogy a padlóra ráférne egy kis sikálás. Régen lehetett az a « szombat », amikor itt utoljára volt igazi nagytakarítás.

A kandallópárkányokra, konzolokra helyezett tárgyak közt megpillantjuk az építtető II. Pál pápa mellszobrát is. Orra erős, parancsoló egyéniség, reneszánsz típus. Műgyűjtő volt, de a humanistákat nem kedvelte: az ifjúságot féltette szabados felfogásuktól.

Séta közben rátalálunk egy másik pápaképmásra. Színes terrakotta szobor, mely egy törődött, kissé talán elkeseredett öregembert ábrázol. Nem tiara van a fején, hanem a barokk pápák prémmel szegélyezett bársonysapkája. Szemei gyulladásosak, orra rezes, bajuszt visel, szakállat nem, keskeny ajkai összeszorítva, kissé lebiggyesztve. Maga elé néz, mintha valami terve nem sikerült volna, vagy nehéz volna az iga, ami vállára nehezedik. De az arc rokonszenves. Hát hogyne, hiszen ez a dominikánus XIII. Benedek, aki csak generálisa parancsára fogadta el a tiarát, és mint pápa is megmaradt egyszerű papnak, gyóntatott, áldoztatott, keresztelt, betegeket látott el utolsó útravalóval. — Egyik bul-

lájával szemináriumok felállítására kötelezi a püspököket és két mintaklerikust szentté is avat. Az egyiknek neve Kosztka Szent Szaniszló, a másiké Gonzágai Szent Alajos. Tehát a pápának lett volna örömre is oka, de a művészt a sorsát belsőleg keservesen viselő ember érdekelte. A terrakotta szobor mintázója Pietro Bracci, az, aki a Fontana di Trevi főalakját, a lengőszakállú Oceanust alkotta.

Betérek a palota udvarába. Nyitott árkádokkal körülvett derűs, levegős hely. A középen kút szobrokkal, dús növényzettel. És szép sudárpálmák, talán a legmagasabbak Rómában. Koronájuk messze fent lobog az épület fölött. Éppen most szabadítják meg őket az elszáradt lombozattól. A levágott ágak zizegve zúgnak alá a kavicsos utakra. Látva az embereket fent a hajladozó fák zöld bóbitája alatt, afrikai képek jutnak eszembe; csakhogy ezek a kertészek nem a fa derekán kúsztak fel a magasba, hanem tűzoltólétra gépezete vitte őket oda fel.

Feltekingetve a fák koronája felé, megpillantom a palotába beépített Szent Márk-bazilika harangtornyát. Maga a templom üres szokott lenni. Nem is látszik belőle az utca felől egyéb, csak a négyszáz év óta elárvult pápai loggia. Alatta az előcsarnok falába illesztett sírfeliratokkal meg szép töredékekkel.

A templom bejárata közelében egy erősen megkopott fehér márványszobor van, az ún. *Madama Lucrezia,* egyike a római « *beszélő* » szobroknak, melyeknek legismertebbje a Pasquino. A Madama Lucrezia nevével is születtek gúnyos epigrammák,

felsőbbséget bíráló szatírák. Sőt külön ünnepe is volt a dámának, mikor fokhagymakoszorút tettek a fejére és táncolt, tombolt előtte a szabadszájú nép. — A torzó valamikor római istennő szobra lehetett. Arca vonásai lekoptak, két szeme és szája helyén csak sötét gödör van, mintha lepra marta volna le róla a húst. A furcsa halotti maszk most üres tekintettel néz a szemben levő Capitolium irányába. Örök titok marad, hogy mit pletykált, amíg népszerű volt a Forum körül épült sötét, zsúfolt városnegyedek népe között.

A CAPITOLIUM

A Piazza Venezia a város közepe, de nem Róma szíve. Ehhez nem elég egy szép palota, a nagy márványemlék és néhány patinás épület. Még a nagy forgalom sem. Hogy egy hely Rómának igazán középpontja legyen, ahhoz nagyobb múlt, megszentelt hagyomány és meghittebb, nemesebb környezet szükséges. *Capitolium* a neve ennek a helynek.

Míg feléje tartok, eszembe jut az a néhány szó, mely nekünk, egykori diákoknak a hegy történetét foglalja össze: ludak, menedékhely, állami és vallási élet középpontja, diadalmenetek, Cola di Rienzo, költők koronázása. De maga a *Capitolium* szó sem halt meg, fogalommá vált és tovább él. Hol parlamentek nevét jelenti, hol pedig mozik, áruházak írják ki bejáratuk fölé világító betűkkel: *Capitol.*

És máris ott állok a lépcső előtt, mely a dombnak tart. Nem is lépcső ez, hanem kényelmes lejtő,

mely a pódiumra vezet fel, ahol az ember a történelemmel és a városmegörző Géniusszal találkozik. Már rá is teszem a lábam az első fok szegélyére, de aztán meggondolom magam. Mert a Capitolium látogatása nem azzal kezdődik, hogy a lépcsőn fel a térre, egy pillantás Marcus Aurelius szobrára és be a múzeumokba.

A Capitoliumot ma már nem kell rohammal elfoglalni, mint valamikor a gallusok akarták. Először körüljárom a sziklát és rátérek az ösvényekre, melyek oldalát behálózzák. Fölséges barátkozás ez a heggyel, melyet kétezerhatszáz év óta annyit emlegetnek. Fent a téren nyüzsög a nép, itt pedig magamban vagyok. — Milyen nagyszerű kilátás mindenünnen, mennyi szép zug körülöttem! Padok helyett márványdarabok hevernek az utak mentén. Látom rajtuk, hogy valamikor paloták vagy templomok homlokzatába voltak beépítve. És csend mindenütt, alkalom a merengésre, ahogy Róma különböző tájai felé elnézegetek. S elgondolkodva nem a történelmet ismétlem, aminek adatait már elfelejtettem, hanem benne *élek* a történelemben. Ebben a környezetben értem meg azt, amit *ókor*nak, *középkor*nak, *reneszánsz*nak nevezett a tankönyvünk.

Egy ketrecben sas üldögél. Alig mozdul, csak néha billenti a szárnyát. Aki ismeri a római légiók jelvényeit, tudja, hogy mit keres a sasmadár a Capitolium alatt. De ezen a helyen inkább azoknak a ludaknak emléke él, melyek a gallok érkezését árulták el gágogásukkal. Azonban hiába nézegetek, nincs itt sehol se lúd, se liba. Még a saséval szom-

szédos ketrecben sem. Ott valamikor farkas lakott, de most üres a háza. A farkasnak máshol találtak helyet, ahol jobban szem előtt van.

A hegy déli oldalának kerülve érek a Tarpeji-szikla alá. Nyers kötömbök függnek fölöttem, fent a tetőn fenyők, a sziklák töréseiben kaktuszcserjék széles, tövises levelei. Valamikor még komorabb lehetett ez a hely, mikor harmadfélezer év törmeléke még nem töltötte föl a város eredeti szintjét.

A Forum felőli oldalon megyek fel a Capitoliumra a Clivus Capitolinus fekete bazaltmozaikján. A szabálytalanul vágott tömbök még most is helyükön vannak, de megbillentek. Némelyiken keréknyomok mélyedései látszanak. Itt haladtak fel a diadalmenetek a Jupiter-templomába, de már fejedelmi foglyaik nékül. Őket a Mamertinusi-börtön közelében kiválasztották a menetből, és már hóhéraik kezében voltak, mikor a győztes hadvezér kocsija a templom lépcsőjéhez kanyarodott.

Ahol az út felér a hegyre, a Jupiter-templom alapzatának egy szöglete még ma is látszik.

Pár lépéssel tovább a Tarpeji-szikla tetején állok. Most kilátó, de valamikor sötét betűkkel volt beírva neve a rómaiak krónikáiba. Itt temették el a friss római állam első árulóját, aki a hagyomány szerint nő volt, és karperecekért akarta eladni az ellenségnek a Capitoliumot. Az ő halála adott nevet a helynek: Tarpeia-sziklája.

A kilátó gyéren látogatott hely. A virágágyak elé tett padokon nyugdíjasok üldögélnek, mögöttük néhány gyerek játszik kézimunkázó dadák közelében,

hátrébb soförök álldogálnak a nagy kocsik mellett, melyeken turistákat hoztak fel a hegyre, a Michelangelo-féle térre. Ide alig vezetik el öket, pedig megérné a kilátás. A Forum mint dombormüvü térkép terül el alattunk, szemben a Palatinus fái tavaszi virágpompában állnak. Ide látszik a Tiberis egy kanyarulata és Róma egész déli része. Marasztaló hely a kis terasz.

Elcsendesedett az élet a hegynek ezen a felén. De még mindig ez az oldal az igazi feljáró azok részére, akiknek a Forum nem csupán rommezö, és a capitoliumi lejtö kövein lépkedve nem arra gondolnak, hogy tyúkszemet kapnának, ha mindig ilyen kövezeten kellene járniuk.

A lépcsön felmenni más érzés. A lejtö enyhe, szinte emeli a tér felé az embert. Fent a Dioskurok várják az érkezöt, a *piazzetta* mélyéböl Marcus Aurelius felemelt karja int neki üdvözletet, és a nézelödö emberek között Michelangelo neve hallatszik itt is, ott is. Az ö müve ez a környezet.

Ma ez a tér jelenti a Capitoliumot, vagyis Rómát. A tegnapit is, a mait is.

S amint a köztársaság és a császárság idejében megfordult itt az akkor ismert világ minden országának követe, most is képviselve van itt minden nyelv és minden ország. De ezek a « küldöttségek » másfélék. Nem tárgyalni és könyörögni jöttek ide, hanem nézni és csodálni. Adót hoznak ök is, de nem szolgai módon.

Az emberek állnak, néznek a város felé, vagy

Marcus Aurelius szobra körül gyülekeznek fényképezésre, s aztán a múzeumok nyelik el őket.

Vannak fent a Capitoliumon kis parkocskák is, csendes helyek még a nap legforgalmasabb óráiban is. Csak keresni kell őket a paloták mögött túl a téren. Padok is vannak ott babérbokrok árnyékában. A babér a Capitolium növénye. Sétányokon, teraszokon mindenütt a babér fénylő, merev levelei csillognak. Idevaló növény. Virágtalan, de díszít és nem hervad el gyorsan. Utódja a tölgycserjének meg az olajfa lombjának; belőlük került itten hadvezérek és költők fejére koszorú.

A tér három palotája közül kettőnek kapuja áll nyitva a közönség részére. Egyik a Capitoliumi Múzeum, a másik a Palazzo dei Conservatori, benne a gyűjtemények egész sora.

A *Museo Capitolino* elöregedett múzeum. Raktárszerűen, zsúfolva vannak benne a szobrok. Nemcsak porosak, piszkosak is. Mosdatás kellene nekik és új lakás. A mostaninál sokkal nagyobb. Igaz, hogy ez a legrégibb műgyűjtemény. Vele kezdődik a múzeumok listája nemcsak Rómában, hanem az egész világon. De a kis palota termei fölött eljárt az idő, világhírű darabok vannak benne « sarokba állítva ». A szűk helyen egymásba ütközve sodródnak a sűrűn érkező csoportok. Talán ez az első múzeum, ahová Rómában betérnek, s éppen azért tágranyílt szemmel keresik a látnivalót.

Többen tétova mosollyal állnak meg a Részeg Öregasszony szobra előtt, mely az ülő alakban is

nagyszerűen láttatja az egyensúlyérzet bizonytalanságát. De a legtöbb látogatónak általában fel sem tűnnek a római képmások annyira beszédes darabjai. Hát hogy is tűnhetnének fel, hiszen sorokban vannak egymás fölé rakva, mintha a helyiség kereskedő boltja volna és nem múzeum terme!

Én magam is a szobrok márványpolcán jegyzek. (Ezt nem engednék meg sem német sem angol múzeumban.) Mellettem egy római matróna márványarcképe. Nem lehetne nagyanyám, még anyám sem, a mai hölgyek járnak ilyen hajviselettel, akik itt beszélgetnek mellettem. De különös, éppen ők nem veszik észre a hasonlatosságot.

A Capitoliumi Vénusz kis kerek terme előtt állandó a csoportosulás. Azt mondják, hogy az arca kifejezéstelen. Van az állításban valami, ha az antik szobrok női fejeit nézzük. Múzeumokban mindig találunk belőlük néhányat. Vénuszok, Niobidák vagy nimfák márványtestéről váltak le. Legtöbbször nem fejeznek ki semmit, csak éppen finomság, báj van elöntve rajtuk. Vagyis szépek. És ez éppen elég.

Legtöbb nézője a Haldokló Gallus-nak van. Nagy a híre, megindító a címe. A korongra mintázott szobor ott van egyik terem közepén. Körül is lehet járni. De mindenki elülről nézi, ahol a sebéből kicsorduló vér cseppjei is ki vannak faragva a márványban. A háta szép vonalával nem törődik senki. Pedig talán ebben a vonalban van még élet, az akt többi részlete a halálban összeomló test ábrázolása.

A szobrok címkéit olvasva feltűnnek a lelőhelyek: Sallustius kertjei, Maecenas kertjei, Villa Hadria-

na. — A negyedik, ötödik eset után a látogató próbál gondolni valamire, de hogy ezek a « kertek » milyen fontosságúak voltak a régi Róma életében, azt csak a másik múzeumban fogja megérteni.

A *Palazzo dei Conservatori* kellemes hely. Nemcsak « múzeum », hanem tágas, levegős palota, ahol nyoma sincs a zsúfoltságnak. Sőt kezdetben termeken haladunk át, ahol csak egy-egy tárgy van szemlére kitéve, de a javából.

Alighogy megindulunk, régi ismerőssel találkozunk, a *Tövishúzó fiú* bronzszobrával. Milyen divatos darab volt ez a század elején! Másolata látható volt minden emléktárgyüzlet meg jobb papírkereskedés kirakatában a Napóleon mellszobra szomszédságában. Mind a kettőt mint íróasztali díszt árusították.

Egy másik élményünk a *Capitoliumi farkas.* Róma szimbóluma. Etruszk mű. Talán abból az időből, amikor Rómában a Tarquiniusok uralkodtak. Ide készült a hegyre, a Jupiter-templomába. A lába sebes, megnyílt rajta a bronz. Tűz marta vagy villám ütötte. Az ábrázolás stilizált, merészen egyszerűsített, mintha modern mű volna. De van benne valami többlet, ami a mai szobrászoktól nem telik. Alatta a pufók csecsemők nem is «kisdedek», hanem apró gyerekek. Ezek később kerültek oda az anyafarkas emlői alá, hiszen amikor a Veiből való Vulca mester a szobrot öntötte, az ikrek legendája még ismeretlen volt.

A palota után kezdődik az Új Múzeum, termek, folyosók, fülkék hosszú sora. Bennük összegyűjtve,

amit újabb ásatások napvilágra hoztak Róma területén. Nem világhírű remekek elsősorban, de közöttük járva megtudjuk, hogy Róma urai milyen környezetben éltek otthonukban, főleg az Esquilinus-környéki palotákban.

Ez a múzeum igazi meglepetés és gyönyörűség annak, aki ismeri kissé a rómaiak életét. Mert még soha be nem mutatott, agyon nem elemzett darabokon kell felfedezni és meglátni a szépet. Vérbeli múzeumlátogatóknak való feladat.

Egy kis város ez a terület, melynek részeit kertek, udvarok, verandák szakítják meg. Az udvarokon csobogó kutak és szétrakosgatott márványok. És a látogatók is feltalálják magukat. Letelepednek a kövekre és társalognak, szünetet tartanak a szép környezetben. Igazán Rómában, a régi Rómában érezhetik magukat itt, mint valamikor az *Urbs* népe a nagy fürdők csarnokaiban és pergolás sétányain, ahol mozaikképek, frissen faragott szobrok és csörgedező vizek szomszédságában folyt a társasági élet.

Az egyik udvaron valóságos franciskánus fejet fedezek fel egy kurta oszlopon. Látszatra pilises barátarc. Ha az Aracoeli közelében találkoznék vele, nem is gondolnék rá, hogy a koszorú formában megkopaszodott koponya római szenátor feje volt valamikor.

Mikor kifelé indulok, az az érzésem, hogy a hegyen található két gyűjtemény közül ez az igazibb *capitoliumi* múzeum. Hiszen maga a palota is a Jupiter Capitolinus temploma fölé épült, annyira, hogy néha a templom kövein járunk, máskor a templom

megmaradt fala zárja el útunkat. És némelyik szemlére kitett tárgy is innen a helyről került elő. Csupán fel kellett emelni a földről és ráhelyezni egy kerek talapzatra.

A hegyről lefelé jövet látom a farkast a ketrecben. Mennyire más ez a *valódi* farkas, mint a Vulca mester farkasa bent a múzeumban! Idegesen jár a ketrec rácsa mögött. Kedélybeteg. Egy macska is nézi a közeli bokrok tövéből, aztán bemegy hozzá és leül előtte. Nem fél tőle, még annyira sem, mint egy kutyától. A farkas rá sem néz. Sőt ideges lépteit is rövidebbre veszi. Szégyen ezt a korcsot itt tartani ország-világ szeme előtt. A múzeumi bronzfarkasra gondolok.

Cola di Rienzo, a nagy álmodó szobra lejjebb van. Kicsi nagyon a néptribun szobra, aki a római köztársaságot akarta feltámasztani hatszáz évvel ezelőtt. Ott áll a pázsiton a kámzsás bronzalak, akiről a Capitoliumot látogató idegen nem tud sokkal többet, mint a lépcső végén álló két óriásról, akiket Dioskuroknak neveznek. Nem is könnyű eligazodni kaotikus, ellentmondásokkal teli egyéniségén. Nótáriusnak indul, de a római régiségeket tanulmányozza. Rómát újra a világ fővárosának akarja látni. A nép barátja, demokráciát hirdet. Népszerű lesz, de politikai járatlansága és hiúsága folytán hibákat követ el. A parvenüség sem hiányzik egyéniségéből. A kocsmáros fia szívesen nevezi magát császári fattyúnak; mielőtt a Capitoliumra vonul, megfürdik a Laterán keresztelőmedencéjében; fantaszti-

kus címeket adományoz önmagának és az Aracoelit használja tanácskozó helyiségül. A nép kedvencét, a pápai hatalom pártfogoltját és Petrarca barátját aztán utcai verekedésben ölik meg, és holtteste mészárszék kampóján függ.

Hiteles arcképét nem ismerem, de kézírása csodálatosan szép volt. Betűi olyan szabályosak és egyenletesek, mintha egész életében kódexeket másolt volna. Ha megmarad az antikvitás szereteténél és nem törekszik politikai babérokra, ő a kora-reneszánsz olasz Winckelmannja, aki idejében megtanítja Itáliát arra, hogy a régiséget nem pusztítani, hanem megbecsülni kell.

A szobor talapzatát reneszánsz márványtöredékekből állították össze. Ahol a márvány nem futotta, tégla pótolja a hiányt. Zöldesszínű az egész talapzat, mert a szobor műpatinája lemosódik és fog. Nem érdemelt többet ez a furcsa egyéniség, aki mégiscsak a régi Róma lelkét és a római *virtust* próbálta életre kelteni?

Ez a sóherség nem hat jól a Capitoliumon. Nem illik a hely hagyományaihoz. Vagy a Capitolium szelleme is régiséggé vált? Megmaradt a történelem lapjain, de a jelenben már nem hat?

ARACOELI

Az Aracoeli olyan hely, amit kevés Róma-látogató hagy el programjából. Illett ott lenni.

Kit a Lagerlöf-legendák elmosódó emlékei, kit a *Bambino* híre hív oda. Ki pedig felnéz a hosszú

lépcsősorra, melynek végén a dísztelen homlokzat mint oltár magasodik, és azt mondja: « Ez érdekes, nem mindennapi hely, megnézem! ».

Az Aracoeli egy másik Capitolium. Külön lépcsőn más környezetbe érkezik oda az ember. Lent a feljáró kezdete mellett római ház maradványai. Valamikor kolostorrá alakíthatták. A tetejébe épített gyufaszálnyi *campanile* még megvan. Kicsi, de mindenben olyan, mint híresebb római társai, az ókeresztény bazilikák tornyai. A fal egy hajlatában freskó. Jó, mintha Giotto valamelyik tanítványa festette volna. Krisztus feltámadása van ott a fülkében megremekelve. Valaki virágot is szokott eléje tenni, pedig hogy ezt megtehesse, a régi fal párkányán kell odajutnia. Az ismeretlen festő műve megérdemli ezt a kis kockázatot, és többen is megállhatnának előtte, mint ahányan megcselekszik. De hát hiába, a turista, aki idejön, csak a Capitoliumra vagy az Aracoelire gondol, és nem veszi észre a szerény romot, amely voltaképpen műsoron kívüli érdekesség ott a hegy tövében. A rómaiak pedig miért álljanak meg előtte, hiszen annyi ilyesmi van a városukban!

A templom bejáratához tartó lépcső magas, hosszú sor, mintha az égbe vezetne híven a nevéhez: Ara Coeli, az ég oltára. Az elnevezés találó, mert oltár állt ezen a helyen, mióta szent hegy volt a Capitolium. Először a római Szibilla közölte itt az istenség titkait, aztán pedig a keresztények építettek ide szentélyt az Istenszülő Szűz tiszteletére.

A rómaiak a kedvenc templomukhoz vezető lép-

csőt Cola di Rienzo álomországának idején építették. Maga a tribun ment fel rajta elsőnek, mert szeretett ő is « felavatni », mint a modern népvezérek.

A templom csupasz homlokzatát jól ismerjük metszetekről és « szenzációsan » sikerült fényképekről. Valóban nem is hiányoljuk rajta a díszt. Elég az ajtók márványkerete meg az ablakok fehér kőrózsája. A nyersen hagyott munka így is szép.

Terasza jó hely a napnyugta óráján elnézni Róma házai és kupolái fölött a Szent Péter felé a Janiculus meg a Monte Mario irányában.

Belsejébe lépve meglepődünk. Kellemes érzés tölt el bennünket, aminek csak mosollyal tudunk kifejezést adni.

A templom méltó a nevéhez: nagy és gazdag, nem világhírű, de mégis becses holmival teli. Azonkívül szeretettel ápolt templom, kicsit barátosan zsúfolt. De itt ez érthető és nem zavar.

S aztán mintha nem is Rómában, hanem Velencében járnánk, vagy talán a Szentföldön közel Jézus, pontosabban szólva a *gyermek* Jézus házához.

Mert amit itt látunk, az nem a szenvedésre, a Mester életére emlékeztet, hanem a Bambinóra, meg arra a fajta örömre, amit az ő születése hozott a világra. Az Aracoeliben mindig karácsonyi a hangulat, itt bármikor énekelhetnék az angyalok a Glóriát.

Ezeket a sorokat a templomban írom a gyermeket ölelő Szűz oltára előtt a széles márványkorláton. Nem zavarok vele senkit, hiszen egyedül

vagyok az Aracoeli területén. A batátok is már mind elmondták miséjüket. Járhatok-kelhetek a nagy térségben, és nem is tudom, hogy az általános benyomás után hol kezdjem a kedves hely élvezését, részleteinek felfedezését.

A templom olyan, mintha angyalok építették volna. Kicsik, amolyan gyermek angyalok, csak úgy játékosan. Padlózata aprómintás *cosmata* munka, de rajzán nincs következetesség. Mintha ötvenen dolgoztak volna rajta egyszerre, mindenki a saját ízlését követve. S mikor készen lettek, nevettek egyet a tarkára sikerült munkán. De jó az így is. Aki tud élvezni ilyesmit, egy egész órát eltölthet a furcsa szöttes vizsgálgatásával, mely játékos szeszéllyel egyre-másra váltja a mintákat.

És aztán az oszlopok! Ahány, annyiféle eredetű, formájú, magasságú, színű, faragású. Van közöttük sima meg rovátkolt, van ép, van megviselt. És hogy mégis tarthassák a rájuk támaszkodó íveket, hát különböző magasságú talpakat raktak alájuk. A legmagasabb oszlopok egyszerűen a padlózaton állnak.

Az oszlop itt mellettem meg éppen jeles eredetű. Az van rávésve: *a cubiculo Augustorum.* Valamelyik császári palota teréből került ide. Nagy hálószoba lehetett az, ahol ekkora oszlopok tartották a mennyezetet!

A templomban annyi az oltár, kápolna, kép, szobor, kegytárgy, csillár, síremlék , mint egy dúsan berendezett lakásban a holmik és emlékek, melyek évszázadok alatt gyűltek fel a szobákban.

Bizonyos, hogy a Madonnának és a Bambinónak ez a legmelegebb és legcsaládiasabb otthona Rómában.

A mennyezetre feltekintve látok mást is. Címert, melyen a Senatus Populusque Romanus kezdőbetűi olvashatók. Tudnivaló dolog, hogy a templom nagy szerepet játszott valamikor Róma történetében. A középkorban majdnem a város Capitoliuma volt. Pápák szerették, gyülések, döntő határozatok színhelye volt. Itt tartotta összejöveteleit Cola di Rienzo « parlamentje ».

De amit én a templomban igazán keresek, az a Pinturicchio kápolnája, ahol a Quattrocento mestere Szent Bernardino életét festette meg a falakon. Mennyi komoly arc: barátok, nép, angyalok. Komolyak, de nem szomorúak. S mennyire római ez a kép! A zöldje. A piniák, a babér, a tölgyek, a ciprusok és a pázsit. Mintha a Janiculus vagy a mai Pincio volna a szent megdicsőülésének színhelye. Mennyire rá volt kerekedve ennek a mesternek a szeme a természetre! A Rómába érkező Michelangelo meg Raffaello megilletődve álltak a kápolna freskói előtt. A templomból távozva rajtakapom magam, hogy jobban odanézek a ciprusokra és piniákra.

Azonban nem hagyhatjuk el a templomot anélkül, hogy be ne térnénk egy látogatásra a Bambinóhoz, aki mint mindig, most is ékszer-palástját viseli. Mellette jobbra-balra a legfrissebb postája, melyet a világ minden részéből kap. — A kápolna, ahol karácsonykor a betleheme áll, most zárva van, de nem annyira, hogy a barlang néhány festett

« sziklája » ne volna látható a fülkét takaró fedőfal körül. Ide költözik karácsony nyolcadára a Bambino. Nem « ingben, glóriában », mint máshol, ahol betlehemeket állítanak, hanem úgy, ahogy most van itt előttem: ékszerestől, gyöngyöstől, aranyláncostól, koronásan fekszik a jászolban. Merev a teste, kissé « szúrós » is a sok aranyholmi miatt. De gyermekarca akkor mintha mosolyogna, mint a mamáké, akik látogatják. Mert az apróságok, kiket a római anyák boldogan odatartanak eléje, nem mosolyognak, hanem kerekre nyílt szemmel csodálkoznak a soha nem látott megjelenésű « testvérkén ».

A FORUM ROMANUM ARCHEOLÓGIA NÉLKÜL

Régi ismerős. Képe ott függött iskolánk falán. Hányszor elnézegettük, míg figyelmünk elterelődött a magyarázattól. Drukkos órákon is rá-ránéztünk, de akkor nem láttuk a részleteket, sem a Curia épületét, sem a Dioskurok templomának három oszlopát, sem a háttérben a Capitolium karcsú tornyát.

Tisztelet, tekintély, csodálat vette körül inkább magát a szót, mint a helyet, amely nekünk oszlopok, ívek, csonka falak csupán képen látott érdekes csoportja volt.

Valami hasonló érzés tölt el most is, mikor itt vele szemben állok. Mert a Forum egyelőre összevisszaság, alapfalak, szétszórtan álló oszlopok labirintusa. S mindez a mélységben van a város mai szintje alatt, mint egy feltárt sír. Szélén templomok,

a Capitolium meredek fala meg a Palatinus fái.

De a Forum látogatása sem azzal kezdődik, hogy megvesszük a jegyet és belépünk az ásatások helyére. Már előzőleg is barátkozhatunk vele. Hiszen Róma egykori «szalon»-ja nem falak közé zárt múzeum. Be lehet oda látni a Capitolium erkélyéről, a császárfórumok útjáról, a Colosseum felől. Mindenünnen más-más részlet tárul elénk. Messziről nem is látszik valami nagynak sem a hely, sem maguk a maradványok. A Szent Péter terét nagyobbnak mondanók. De hamarosan meggyőződünk róla hogy más járni a Bernini kolonnádjai körül a sima kövezeten, mint szemlélődni a százarcú Forum maradványai között.

Mikor a Forum területére lépünk, a romok kezdenek fejünk fölé magasodni. Mi magunk pedig tünődővé válunk. Aztán tájékozódni próbálunk és kezdjük sorra járni a köveket, a téglából, tufából rakott tömböket, melyeket teljes fényükben így neveztek: Rostra, Umbilicus Urbis, Lapis Niger, Miliarium Aureum. Az egyik a nagy szónoki emelvény volt, a másik a város jelképes középpontja, a « fekete kő » ősi temetkezőhely, amit Romulus sírjaként tisztelt a hagyomány, az utolsó pedig a zérus jelzésű merföldkő.

Köveket, üresen maradt talapzatokat kerülgetünk, felnézegetünk oszlopok törzsére, betérünk a szenátus házába, járunk a Basilica Julia alapjain, ahol a márványlapokon bekarcolt körök vonalai látszanak. Ott « malmoztak » és kockáztak órák hosszat a Forum naplopói.

Itt a Basilica előtt állt Domitianus lovasszobra. Az alacsony talapzaton jól látszanak a vaspaták mélyedései. Csak három, egyik lábát a ló emelve tartotta.

Kissé távolabb megtaláljuk a helyet, ahol elégették Caesar holttestét. Egy táblán olvashatók az alexandriai Appianus szavai, aki elmondja, hogy a diktátor máglyája egész éjjel égett. A nép székeket, asztalokat és minden elmozdítható tárgyat hordott a tűz táplálására. — Az élet realitása van a párszavas leírásban. Nincs benne semmi jelenetezés, ünnepélyesség vagy pátosz a későbbi történelem számára. Appianus tudósítása nyomán elképzeljük, hogy a füst messze szállhatott és betöltötte a márványcsarnokok területét. És szorultságig megteltek néppel a Forum szűk közei, lépcsői, a szobrok talapzatai.

De most csak néhány turista áll mellettem a nevezetes helyen, és füst helyett a szél a mindenütt virító lilaakác illatát hordja szerteszét. Mert a Forum nem rideg hely, mint egy sírköraktár területe. Virág és kúszónövény borít el mindent és megszépíti még a legprózaibb körakást is. Különösen abban a részben, mely most következik.

Innen kezdve többször lehet behúzódni falak védelmet nyújtó árnyékába és nézni az elragadó környezetet. Főleg a Dioskurok templomának oszlopait. És elgondolkozni az *oszlop* titkáról. Mert ezek a márványsudarak itt a Forumon épp olyan beszédesek, mintha szobrok volnának.

Mi az oszlop titka, hogy ne legyen nehézkes, semmitmondó, és hogy ne legyen tartócölöp csupán? A paroszi márvány teszi, az arányok meglátása, vagy a kidolgozás lágysága, amihez mi már nem értünk? Szemünk még van hozzá, hogy élvezzük, de kezünk már nincs, hogy a formát megvalósítsuk. Elegendő szobrainkra nézni, melyeknek idomaiban annyi élet sincs, mint a Forum vagy a Palatinus egy oszlopának törzsében. Akik a római fórumokra vagy az athéni Akropoliszra állították az oszlopokat, szobrokat is tudtak csinálni. A szobrok mestereivel együtt tűntek el azok is, akiknek « kőfaragó » munkái most római bazilikák ókorból megmentett remekei.

A Veszta-szüzek háza a Forum konventje volt. Előtte a kerek templom, ahol a szent tüzet őrizték, a bejáratnál egy kis kápolna a Veszta-szobor részére és aztán maga a « zárda » nagy virágos udvarral, vízmedencével a középen, a *Vestalis*-ok társalgója és pihenőhelye. Körös körül cellák, hátul konyha, gazdasági udvar. Kényelmesen laktak, házuk sok helyet foglalt el a Forumból.

Ahogy a területet járom, apácák érkeznek a « zárda » látogatására. Látszik rajtuk, hogy érdekli őket a hely, a kíváncsiság is hozta őket. Németek, ulmiak. Fel is hívom figyelmüket a sok hasonlatosságra, ami a két különböző világ « apácáinak » háza között található. Nem feledkezem meg a « fejedelemnők » szobrairól sem, melyekből jó néhány megmaradt az udvar peremén. Feltűnő rajtuk a fátyol használata és az egyszerű hajviselet. — Mosolyogva

hallgatnak mindent és csak egyetlen kérdésük van. Hogy az aranyhalas medence is megvolt-e már akkor itt az oszlopos udvar közepén? Biztosítom őket, hogy igen, mert mozaikképeken láthatunk aranyhalakat is. Meg vannak elégedve a válasszal és mindjárt a konyha felé tartanak. Talán azt akarják látni, hogy a « rokonszerzet » házában volt-e megfelelő tisztaság.

A Veszta-szűzek házától pár lépésre egy pillanatra kilépünk a Forum világából. Itt van a Santa Maria Antiqua, amit a keresztények egyik császári épületből alakítottak át templommá. Krisztus, Madonna, szentek, apostolok a falon. Pápák négyszögletes glóriával szerényen a kép szélen, mert még élnek, mikor a festő a freskón dolgozik. Görög vagy latin betűs írás nevezi meg a falon látható alakokat. Vagy ha nevük nem ismeretes, azt írja oda a piktor: *quorum nomina Deus scit* — « akiknek nevét Isten feljegyezte ».

A falak közelében szarkofágok, melyeknek domborműveit a helyiség őre buzgón mutogatja az érkezőknek. Különösen azt, amelyen néhány ábrázolás rövidre fogott előadásban szemlélteti a keresztény lélek útját az örök boldogság felé: Jónást a tengerbe dobják, a bálna szájából kikerülő próféta a tökfa levelei alatt alszik, egy szép *orante* alak két olajfa között, egy üdvözült lélek a másvilágon a Szentírást olvasgatja. — Kevesebb látogató jut el egy másik kőkoporsóhoz, melynek a felirata érdekes. Pár szóban kedvesen sokat mond el egy házasság története-

téből. Claudia Secunda nyugszik ott, egy százados felesége, aki 207-ben halt meg. Hét évig tartott a házassága *sine querela.* Vagyis sohasem veszekedett az urával. — « Lehet — tehetné hozzá valaki egy kis rosszmájúsággal — de csak huszonöt évet élt ». Ha azonban gyanakvó felebarátunk szétnéz a templomban a freskómaradványok közt, sok olyan arcot fog találni, akiknek ugyanaz lehetne a sírfeliratuk.

Visszatérve a « pogány » világ emlékei közé, a Forumnak egy más, az eddigitől eltérő részébe érek. Itt kevés az ismert, számontartott rom, vagy csak távolabb vannak a terület szélén, mint a kis kerek Romulus-temploma még az eredeti bronzkapuval, melynek zára is működik, és egészen messze a Maxentius-bazilika meg a Forum határát jelentő Titus-íve. Ezen a nagy mezőn nincs semmi, csak fehér kődarabok, kis oltárok alapzata meg alacsony falmaradványok a Palatinus alatti részen. Ott volt a forumi bazár, ékszerészek, illatszerkereskedők, csecsebecseárusok butikjai. Aztán néhány *taberna,* csapszék, ókori bár.

De az egész területet megszépíti a helyi flóra. A talaj mentén pázsit és babérbokrok, a romokon pedig piros, sárga és lilaszínű virágok. Édes illat leng a levegőben és méhek döngicsélnek a virágfüzérek körül.

Ez a Forum legszebb része. Ott a másik oldalon, ahol a római közélet nagy emlékeinek maradványai vannak, tanulmányozni kell, köröl-köre járni és az ókori történelem évszámai körül botladozni. Itt pedig élvezni, merengeni és magunkat átengedni

az emlékezésnek. Minden lugasból, minden fordulóból, ösvényről más kép tárul elénk. Vagy a Palatinus ciprusait és alattuk a császárok palotáinak mélyen lenyúló támasztópilléreit látjuk, vagy lent a Forumon diadalíveket, akantuszlevelekkel koronázott oszlopokat pillantunk meg. S ha egyében nem, hát újra meg újra a Dioskurok templomának kimagasló márványsudarain pihen meg hosszan a szem. — Ez a Forum szent ligetté vált része, ahol maga a szépség lakik, amit nem fényképezni kell, hanem meglátni és élvezni.

Leülök egy köre, mely valamikor házioltár darabja volt, és arra gondolok, hogy aki Rómából nem nézett meg semmit, csak a Forumon járt három napon át a nap különböző óráiban elmélkedve, szebb és teljesebb emléket visz magával, mint az, aki napokon át rohant az Örök Város utcáin nyüzsgő nép között, tereken, parkokon keresztül kocsin, autóbuszon, villamoson.

Amint itt vagyok szemben a Romulus-templomával, egy turistapár jelenik meg a közelemben. A Titus-íve felől jönnek s a Via Sacra keskeny sávján lépegetnek, mely itt húzódik mellettem. Nem fiatalok már, és az is látszik, hogy nem csupán időtöltésből jöttek ide. A középkori kis *porticus* íveit nézegetik, mely kései jövevény a Forum épületei között, és nem is illik bele a környezetbe. Megállnak előtte, s látom, hogy mint annyiszor, én leszek az, aki segít a helyzeten.

A férfi már közeledik is felém. Német, de olaszul is beszél lassan, nyugodtan, botladozó, de nem né-

metes kiejtéssel. S mikor kiderül, hogy könyvből, egyedül tanult meg olaszul rögtön megnevezem a «mester»-ét, a derék Langenscheidt-nyelvtant. Mosolyogva bólint rá, hogy igen. Hát hogyne tanult volna meg a maga erejéből olaszul a kitűnő fonetikájú könyvből, mikor ő maga is tanító! A helyre, a római környezetre való tekintettel ezt így mondja: *ludimagister*. Egy kis formájú, szép, régi kiadású Horatius is elökerül a zsebéből, s mikor keresgélni kezd benne, előre mondom a verset, amit meg akar találni: *Ibam forte Via Sacra*. Tetszik neki, hogy kitalálom a szándékát, de nem álulom el, hogy voltaképpen közös a mesterségünk. Sőt nagy okom van, hogy tisztelettel nézzek rá. Mert ő *csak* néptanító, nem volna kötelessége, hogy ilyen alapos felkészültséggel jöjjön a Forumra, ahol egész napját fogja tölteni, mert nem akar « üres kézzel » visszatérni Aachenbe.

Aztán megy tovább a *ludimagister*, aki a jövő héten újra otthon lesz és benyit iskolájába nyolc-tíz éves fiúk közé. Talán meg sem fogja említeni előttük a Forum Romanumon tett sétáját, de szeretnék jelen lenni az óráján látatlanul valahol a hátsó padban ülve. Mert azt hiszem, hogy az aacheni ludimagister latin nélkül is tud *klasszikus* órát tartani, és tanítványai mesterük magatartásában, gondolkodásában fognak találkozni először azzal a szellemmel, amit ő talán ebben a szóban fog összesűríteni: *die Römer*.

A tanító úr távozása után még egy darabig ott maradok a fehér kövön ülve. Nézem a tétován járó

látogatókat, és arra gondolok, hogy más a Forumra betérni gyorsan tovatűnő turistaként, és más dolog a Forumon járni, kószálni, benne otthon lenni. Az első fáradságos és inkább fárasztó, mint érdekes munka, ez a másik pedig a lelki gazdagodás egyik útja. Mert a romok lassan életre kelnek, megszépülnek; mint a mesebeli hősök, « megrázkódnak » és régi népükkel együtt élnek egy-egy látomásban. De szépek így is, ahogy vannak, és a természet is segít, hogy szebbek legyenek. A Forumon virágot szedő gyermektől, árnyékos lombok alól nézelődő, lépcsőkön pihengető öreg házáspárokig mindenki talál valamit, ami lelkében megmarad és egyszer majd életre támad az emlékezés óráján.

Mennyire szerencsések vagyunk mi, a huszadik század fiai ebben a tekintetben is! Mert a Forumot látták más korok és más nemzedékek is. De úgy, ahogy mi, egyik sem.

Ahol a belépőjegyet adják, egy régi metszet lenyomata függ a falon. A Forumot ábrázolja 1765-ből. A Forum egy mező, melyen az egyik diadalívtől a másikig fasor vezet. A ma szabadon álló ívek, oszlopok, a Curia épülete földbe süppedve. A Basilica Aemilia és a Basilica Julia fölött emeletes házak sora. A Rostra helyén hintó hajt át. A térségen ökröket legeltet két pásztor. Az állatok itatására a Dioskurok temploma előtt márványmedence. A földbe temetett Arany Mérföldkő táján kovácsműhely. Eresze alatt éppen kereket vasal a mester. A kép előterében mihasznák filkóznak.

Ez volt a Forum húsz évvel később is, mikor Goethe Rómában járt. Ezt a képet látta ő is, meg mások is azokban az évtizedekben, mikor még nem kezdődtek meg a komoly ásatások. Vagy ha láttak egyebet, az még nem volt az a Forum Romanum, ahová mi belépünk. Mégis a római szellemmel és nagysággal véltek találkozni azon a helyen, melynek akkor *Campo Vaccino* volt a neve: marhalegelő. Vajon hányan tudunk azzal az érzéssel járni a feltárt Forumon, mint Goethe és társai jártak a legelővé változott Forum földjén?

PALATINUS

Itt kezdődött Róma. Lent a Forumon Romulus sírját mutogatják, itt a házát. Mind a kettőnek kétes a hitele, de bizonyos, hogy itt volt a Roma Quadrata, mit az « ikerpár » építeni kezdett.

Itt rakták az alacsony falat, amely Remus halálát okozta. Egyszóval ezen a dombtetőn történik minden, amit elsős latin olvasókönyvünk fejezeteiből tudunk Róma alapításáról, s ami feledhetetlenül beivakodott emlékezetünkbe.

Szinte rosszul esik hallani, hogy a tudomány kétségbe vonja Romulusék létezését, meg mindent, amit Rea Silviáról, az ikrek anyjáról és a derék Faustulusról, a testvérek nevelőatyjáról olvastunk. A legendaromboló prózai tudomány azt tartja, hogy Kr.e. a nyolcadik században a Tiberis-parti halmokon már volt élet, s csupán az történt, hogy a Palatinuson megtelepedett törzs maradt meg a jövő szá-

mára. Szerencsésebbek vagy erősebbek voltak, mint a többiek. Ennek a településnek lett aztán a neve Róma. De bizony ez sem « latin » szó, hanem etruszk, és azt jelenti: folyóparti város, « viziváros ». *Rumon* volt a folyónak a neve az etruszkoknál. Tehát nem Romulus adott nevet Rómának, hanem Rómáról nevezték el a mesebeli ős. Az ikrek és a farkas történetét pedig a Krisztus előtti IV. század krónikásai találták ki, akik már görög olvasmányokon is művelődtek és a görög mitológián felgyúlt képzelettel a helyi mondákat is felhasználva megteremtették a római « őstörténetet ».

A Palatinuson lakó törzs először szövetségébe vonta a szomszédos dombok népét, akikkel a halmok közt elterülő lapályon találkoztak. Itt ilyen alkalmakkor vásárt is csaptak. Innen a hely neve *forum*, vásártér. Később a szövetség helyébe szorosabb egység lépett, és megszületett a város, az *urbs*. De ez a fontos « latin » szó is az etruszk származás bélyegét hordja magán. Az etruszkok, ezek a titokzatos szomszédok kezdettől fogva ott bábáskodnak a római állam születése körül. Királyokat adnak Rómának, ők teremtik meg a Forumot mint a város életének középpontját, ők ássák a Cloaca Maximát, ők adnak inspirációt a kezdődő vallási életnek, a holtak tiszteletének is. A felül növényzettel beültetett kerek etruszk mauzóleum mintája lesz a római temetkezési módnak is. (Ennek a hagyománynak két nagyszerű emléke még most is látható Rómában. Az egyik az Augustus-mauzóleuma, a másik az Angyalvár, a Hadrián császár sírja.)

Az etruszkok úgy állnak ott a «római»-nak nevezett állam megindulásánál, mint jótékony angyalok, akik megteszik kötelességüket és aztán eltűnnek.

A Palatinusról aztán eltolódott az élet más dombok és völgyek felé, de a hely mindig a kiváltságosaké maradt. Catilina, Crassus, Cicero tartoztak egyebek közt a palatinusi villatulajdonosok közé. A Palatinus nagy napjai aztán a császárokkal érkeznek el. Tiberius, Domitianus, Septimius Severus, Caracalla kezdtek itt soha nem látott építkezésekbe. S az utód a helyszűke miatt néha meg sem becsülte az elöd házát, hanem ledöntötte, vagy legfeljebb alapnak használta és a kincseket érő « alapozásra » rakta fel a saját palotáját.

A középkorban a Frangipánok rendezkedtek be a császári paloták romjai közt, tornyokat építve a Forum meg a Colosseum felé néző teraszokon. A hegy utolsó urai a Farnesék voltak. Parkjuk most is a Palatinus szépségei közé tartozik.

Ma a Palatinus mélázó kert. Részben gondozott liget, részben gigantikus romok mesebeli városa, ahol bokrait, fáit, virágait rakta szét dísznek a maga törvénye szerint a természet szeszélye.

És kitűnő kilátóhely a Palatinus, melynek peremét járva Róma teljes körképe tárul elénk.

A vesztaszüzek háza felöl indulok a hegynek, azon a részen, ahol a Forum felöl hatalmas ívek és meredeken felszökő falak látszanak. Egy rejtelmes város ez a hely, merész boltozatok, folyosók, erkélyek, sötét fülkék labirintusa. És mindenütt a

fény és árnyék játéka, mely növeli a méreteket és fokozza a hatást. Itt jártak fel a Palatinusra a Circus Maximus díszpáholyába menet a vesztaszűzek. Meg akkor is, mikor a Flaviusok magánarénájába kaptak meghívót.

A lépcsők és a lejtők mind a Farnesék parkjába vezetnek, oda, ahonnan úgy láthatunk le a Forumra, mintha eleven térkép volna alattunk. Furcsa rövidülésben állnak ott lent az oszlopok és a homlokzatok. Inkább elfekvő árnyékuk látszik, mint az árnyékot vető test. A Titus-íve felé pedig virágos mező a Forum. Bokrok összeboruló, egymásba fonódó virágos lombjai fedik a romokat. Csak a Via Sacra szalagja kígyózik közöttük a Forum északi, maradványokkal jobban benépesült része felé.

Sietek át a Farnesék parkjának gondozott útjain. Amit én most a Palatinuson keresek, az egészen más, mint ez a hely, ahol dámák, kardinálisok és patriciusok sétáltak tűzijátékos estéken szolgálatra kész fehérparókás lakájok tekintetétől kísérve.

Róma gyökerét keresem, azt a helyet, ahol kezdődött az élet a Tiberis hajlatában.

Amit Romulus házának mutatnak, tufába vágott, kőtömbökkel is kibélelt félig ház, félig barlang építmény. Kemény és érdes, mint minden kezdetleges dolog. Durva és nyers. Akik itt laktak, még nem viseltek lágyan omló « elegáns » tógát, és aligha értettek a szó művészetéhez, ami majd később a szomszédos fórumi élet egyik jellemzéke lesz. De lélekben valamiképpen már « rómaik » voltak.

Lépcsőjük, melyen a Tiberishez lejártak, olyan lehetett, mint a házuk, óriás fokokból rakták össze. « Cacus-lépcső » volt a neve. Még néhány foka megvan a bozóttal benőtt lejtőn.

Ezek az ősök.

A település mellett két templom helye maradt meg, csak az alapok meg néhány kődarab. Az egyik a Magna Mater (Cybele) temploma volt. Itt őrizték a Keletről idekerült meteoritot, az « égből küldött » fekete követ, mely számukra az istenség ősi szimboluma volt. Tölgycserjék nőtték be a templom magas pódiumát.

Aligha véletlen, hogy az ősi település meg a régi templom mellett találjuk azt a szerény polgári házat, amit *Livia háza* névvel jelez a térkép. Talán nem is Livia, hanem császári ura, Augustus lakott benne. Nagyon hihető, hogy a néhány szobából álló ház lakója maga Augustus volt, mert ez az egyszerű környezet megfelelt az ízlésének. Elegendő volt neki kis udvar körül két-három hűs helyiség meg egy pompeji módra kifestett barátságos ebédlő, mellette mindjárt a *cella vinaria,* a borospince. A császár szerette az egyszerű, de jó asztalt és szívesen látott magánál vendégeket, mint ahogy Capri szigetén is tette, ahol a nyarakat töltötte.

Suetonius írja, hogy Augustus Caprin nem rakta tele villáját római szokás szerint szobrokkal, hanem a szigeten talált ősállatok csontvázainak maradványaiból egy különös, valóban újdonság számba menő természetrajzi múzeumot rendezett be, amit kedvvel mutogatott vendégeinek. Hát ha így élt Caprin

a nagy természetbarát, akkor a Palatinuson is jól érezhette magát a « Romulus háza» meg az ősi római falu földbe ásott lakásai közelében. S maga a Cybeletemplom szomszédsága is kedvére való lehetett, hiszen Cybele a földművelés és a természetes egyszerű élet pártfogója volt. Augustus ezt a szentélyt rendbehozatta. Nagyon érthető, hiszen a templom az ő területén volt, ő volt a « kegyura ».

Livia háza közelében volt egy másik templom is talán Jupiter és Apolló tiszteletére. Ennek is csak apró kövekkel berakott « vasbeton » alapépítménye maradt meg. Meg ékeiből mutatónak egy oszlopcsonk. Odaállították a fekete, darabos, repkénnyel benőtt romra jó magasra, hogy látható legyen. Vele szemben még egy lapos kődarabot is találok. Úgy van odatéve, mint múzeumokban a világhírű mestermű elé a plüss szék azok számára, akik hosszabban akarnak elmerülni a műremek szemlélésében.

Az alig kétméteres tömb mint pompás márványtest áll előttem a nyers, hevenyészett alapon. A rovátkolt pároszi márvány lágy anyaga sugárzóan válik ki a környezetből. Egy véletlenül itt felejtődött ékkő az eltűnt templomból, melynek széthordott darabjai, ki tudja, Róma hány épületébe vannak beágyazva, talán dísznek, talán a kapu oldalába kerék-hárítónak. Most két madár száll rája. Megkapaszkodnak oldalán. Kergetőznek, körülrepkedik és tetejére szállnak. Nászutazásuk egyik állomása a kiállított kődarab.

Mögöttem a Domitianus palotájá. Más világ, mint az a zóna, amit most elhagyok. Örületes fénnyel

lehetett berendezve. Nem is palota volt, hanem palotaváros óriási termek sorával. Csak a filmvárosokban készítenek olyan méretű helyiségeket, amilyenekben Domitianus élte mindennapi életét. A dolgozószoba trónteremnek való szalon, a fogadóterem oszlopos bazilika, a ház *lararium*-a, magánkápolnája templomnak is elég lett volna, a *peristylium* oszlopok, szobrok gyűjteménye volt a nagy vízmedence körül. A palota ebédlőjét lakomákra rendezték be kerek, mélyesztett főhellyel a császári asztal részére. Ennek a «dobogó»-nak márványpadlózata ma is megvan. Két *ninfeo* volt az ebédlő mellett, hűs, szinte ablaktalan helyiségek csobogó vízzel, gyér « hangulatvilágítással » lakomák utáni tereferére.

De ez csak egyik része volt a palotának, a reprezentálásra szánt termek. Mellettük volt a Domus Augustana, vagyis a császári magánlakosztály, egy másik semmivel sem kisebb palota, melyhez még földbe süllyesztett kert vagy házi stádium is tartozott lovasmutatványokra, gladiátori játékokra berendezve. Még ma is használható revűszínpad. Most is dolgoznak lent a mélyben. Vasállványokat szerelnek a színpad és a nézőtér helyére. Mert lámpafényben a romok és az elbűvölően szép növényzet környezetében zenét hallgatni, táncot élvezni különös, kevert élmény, amit szeret a sokféle művészi próbálkozásba beleunt közönség.

Használta-e sokat Domitianus ezt a palotát? És jól érezte-e magát benne? Mondják, hogy a termek falai olyan fényesre voltak csiszolva, hogy mint tükörben,

a császár azt is láthatta, ami háta mögött történik. Mégis itt érte utol a végzete.

A gyűlölt, véreskezű császárnak nem volt szerencséje még halála után sem; sem itt, sem a Forumon. Ott lovasszobrát döntötték le, itt pedig a diadalívet, mit önmagának emelt a házához vezető úton. Csak a két nagy lyuk maradt meg, ahová a márványkapu lábai voltak süllyesztve. Nevét kegyetlenkedései tették emlékezetessé, s vele kezdődnek a keresztényüldözések is. A római *virtus* jellegzetességei közül csak a katonai erények számítottak előtte valamit. No meg az ókori sportok. Így pl. ő maga is kitűnően kezelte az íjat. Kedvenc sportját még a palota termeiben is űzte. Még legyeket is célba vett. Méltán mondhatta Vibius Crispus, a szellemes udvaronc egy látogatónak, aki kérdezte, hogy van-e valaki bent a császárnál: « Nincs ott, uram, még egy légy sem! » — *Se non è vero, è ben trovato.* Az eset híven jellemzi a szívtelen ember szörnyű lelki magányosságát.

Halálá után szobrait is el kellett pusztítani, kevés kerülte el a pöröly csapását vagy a mészégető kemencét. A megmaradtak közül a legszebb a Capitoliumi Múzeumban van. Az is csorbult, ütés érte az állán.

A Palatinus romjai között nincsenek padok, de az utak mellett mindig akadnak széthullott lepcsők meg párkányzatok darabjai. Egy ilyen márványlapra telepedve nézem azt a három cédrust, melyek a Flaviusok palotája előtt állnak a Forum felőli oldalon. Előttük pázsit és lejtő; jó darabon szabad a térség. A három cédrus magas, egyforma, mintha össze

volnának válogatva, mint táncosnők a színpadon. Zöld tüllruhát viselnek sok fodorral. De mozdulatlanok, mintha egy váratlan pillanatban megmereved-tek volna és szálló ruhájuk fodrai is ott maradtak a levegőben.

Septimius Severus császárnak már nem jutott hely a Palatinuson. Domitianus építkezései majd minden helyet elfoglaltak. Pedig ő is itt akart lakni, éspedig nagy palotában. Építészei tehát lent a lejtőn kezdték a munkát és hatalmas íveket húztak fel a domb tetejéig. Teraszokkal toldották meg a hegyet. Felhőkarcolók nem olyan szép és hatást keltő művek, mint a Septimius Severus-féle èpítkezések falai, felszökő keskeny ívei, melyek között élmény járni a reggeli hűvösben vagy a napnyugta aranyos fényében. Ezeknek az íveknek tetején maradt meg a *Belvedere*-nek nevezett erkély, mely a Circus Maximus fölött emelkedik és akár császári páholyként is szolgálhatott a játékok idején. A kilátás innen a legszebbek közé tartozik. A Coelius parkjai és templomai, Caracalla thermái, az Aventinus kolostorai szemünk egyetlen mozdulatával vonulnak el előttünk. A napnyugta órájában pedig a Janiculuson pihen meg a tekintet. Ilyenkor a hegy teteje csak árnyképben látszik: piniák, tornyok, Garibaldi lovasszobra részletek nélkül válnak ki a tündöklő háttérből.

Az est kezd leszállni. Fakulnak a színek, csak alattam zöld még a Palatinus oldala és rőt sugárzásban állnak a romok. Nem is lesznek sötétek, mert már kigyúltak a fűbe rejtett reflektorok, melyek

napnyugta után fáradt fényben fogják mutatni a császárok palotáit, mintha a romok közt az alkony utolsó sugarai még időznének egy darabig. A Palatinus kivilágított színpaddá változik. Különösen a cirkusz felé eső ívek és szögletek a színpad megvilágított primadonnái. De a világítás mindig diszkrét, tompított, *macabre*-szerű, hiszen kétezéréves « csontvázak»-ra esik a reflektorok fénye.

FRANCISKÁNUSOK A PALATINUSON

A Forum elején a Titus-íve közelében egy út ágazik el balra a Palatinus felé. Keskeny, kapuval elzárható magánút. Egy tábla magyarázza el, hogy az ösvény a Szent Bonaventura-zárdájához vezet, s hogy az esti *Angelus* elhangzása után lezárják. Kedves a figyelmeztetés. Nem zárórát jelez, hanem a harangszóra emlékeztet.

Az út árnyas és mindig belátni róla a Palatinus fáira meg a Farnese-park lejtőjére. Elvezet Szent Sebestyén-temploma mellett, mely ott épült, ahol Diocletianus gárdatisztjét megölték a nyilak, aztán egy kálvária stációinál véget ér. A stációk képeit nem művészek készítették; nem mutogatásra és megcsodálásra valók: a ferencesek hívei szokták végezni ott a keresztúti ájtatosságot.

De a keresztút a palatinusi franciskánus zárda előtt emlék is egyben. Mert ennek a kis háznak templomában van eltemetve portomauriziói Szent Lénárd testvér, aki az 1700-as években járta Itália

városait és terjesztette ezt a ma annyira népszerű ájtatosságot. Apostoli útjainak 576 kálvária az emléke. A Colosseumban ő maga állította fel a keresztet.

Ma templomaink fala « üres » volna keresztút nélkül, és temetők közelében, faluszéli dombtetőkön természetesnek tartjuk a kálvária stációit. De ez csak a XVIII. századtól van így a ferencesek és elsősorban Szent Lénárd buzgósága következtében. Szokásban volt addig is sok helyen Krisztus szenvedésének képei előtt imádkozni, de az ájtatosság végzésének még csak kialakult formája sem volt. Ez az országutakat járó, szekerekre felkapaszkodó vándorapostol vette rá XII. Kelemen pápát a *Via Crucis* jóváhagyására.

A stációk során végighaladva ott állok a zárda előtt. Belépek a templomba. Kicsi, de rendben tartott. Főkincse egy Madonna-kép. Ki tudja, ki festette, de megbecsülik. Ki van világítva, még rács is van előtte, hogy védve legyen. — Esküvőre készítik a templomot. Minden padja pirossal van behúzva. Most virágfüzéreket raknak rájuk. Az oltár elejét is díszítik. Szent Lénárd csontereklyéi el is tűnnek a lombok mögött. A koporsó, még ha szenté is, komor volna dísznek esküvő napján. Két szék meg a térdeplő is ki van már készítve a fiatal párnak. No, szép esküvő lesz itt! A helyet is jól megválasztották hozzá. Mert nemcsak az esküvőt tartják itt, hanem a lagzit is. Kint a zárda kertjében.

Belépek a zárdába is, mert a Palatinus romjai közt bolyongva messziről láttam, hogy kert és kis

terasz is tartozik hozzá, ahonnan nem akármilyen a kilátás. A zárda igazi franciskánus otthon. Fehér folyosók, elhunyt barátok, rendbeli szentek képei a falon. Fülkében töviskoszorús Krisztus-fő. Meg kell állni előtte, finom zománcozott famunka. A tiszta boltozatok alatt kellemes, hűs a levegő. És mindenütt csodálatos egyszerűség. Ez a ház dísze. Meg a tisztaság.

De már kint is vagyok a teraszon, ahol pincérek sürögnek-forognak. Terítik az asztalt az esküvői bankettra. Micsoda paradicsomi zug ez a kis terasz a barátok zárdája mögött! Nincs hozzá hasonló szép « kerthelyiség » Róma egyetlen szállodájában sem. Az utak apró kaviccsal vannak felhintve. Itt is, ott is virágágyak, egy szökőkút medencéjében víz csobog. A korlát párkányán öblös cserepekben agávé. És a kilátás! Szemben velem a Colosseum, lent az úton a Konstantin-íve. Egészen közel a Coelius piniákkal beültetett oldala, a fákon túl a Santi Giovanni e Paolo oszlopos apszisza meg harangtornya. Közvetlen alattam a Palatinus lejtője jól megnőtt ciprusokkal és fenyőkkel, és a zárda épületén túl a császári paloták széles, márványtól megfosztott falai. Tavaszi nap, a fákról madárdal hallatszik vegyest a tányérok és evőeszközök csörömpölésével.

«Földi paradicsom» — mondom a kísérő páternek. «Alig fognak majd különbséget érezni, ha innen belépnek a mennyországba ». — « Hacsak nem azt, — teszi hozzá a páter a tréfát folytatva — hogy a sok minden szépen kívül ott még Szent Ferenc atyával is fogunk találkozni, — ha megérdemeljük ».

A barátok itt a palatinusi földi paradicsomban is gyakorlatiak maradtak. Mert ahogy kihajolok a virágos teraszról, lent egy másik kertet pillantok meg. De abban spenótot, articsókát, zöldbabot, hagymát termelnek a Szent Bonaventura-zárdájának szerzetescsaládja részére.

Kifelé menet még benézek a kis udvarra. Kerek kút a középen. Csak épp egy breviáriumozó atya hiányzik, hogy teljes legyen a sokszor látott kép, melynek címe: zárdaudvar. Egy szoba nyitott ajtaján belesek. Csupa kalitka a parányi cella. A kalitkák lakói csipognak, ugrálnak, beszélgetnek, tollászkodnak. Csak Ferenc testvér kellene még ide, hogy prédikáljon nekik.

A kis zárdában járva mégsem Assisire gondolok. A környezet és a hangulat közelebbi emlékeket támasztanak. Úgy érzem magam ebben a félórában, amit a palatinusi zárdában töltök, mintha odahaza járnék valahol a Dunántúlon vagy az Alföldön ferencesek között. Csak éppen hogy nem beszélnek magyarul ezek a barátok.

TRAJÁN CSÁSZÁR FÓRUMA

Akik a Piazza Veneziáról a Forum Romanum bejárata felé indulnak, csak futó pillantást vetnek azokra a romokra, melyek az út mellett mutatkoznak jobbról is, balról is. Oszlopok állnak ki a mélyből, vagy hevernek megviselt márványpadlózaton, mely valamikor szép lehetett. Ezek az ún. *császárfórumok* maradványai. Első pillanatra alig van raj-

tuk látnivaló. Kivétel a Traján-fóruma, mely annyira Róma jellegzetességévé vált, mint a Colosseum vagy a Szent Péter kupolája.

Minden fórum előtt egy szobor, a névadó diktátor vagy császár szobra. Összesen négy: a Julius Caesaré, Augustusé, Trajáné és Nerváé. Kellene még egy ötödiknek is lennie, a Vespasianusénak. De az ő fórumából nem maradt meg semmi, vagy majdnem semmi. Az is más épületekbe beépítve.

A császárfórumok összefüggtek a Forummal, de nem egyszerű folytatásukként épültek. Megértésükhöz kissé ismerni kell a római városrendezés problémáit. Mert az ilyesféle gondok a régi Rómában is léteztek s a szenátorok éppúgy ismerték őket, mint a városatyák a mostani Rómában vagy a világ bármelyik nagyvárosában.

A Forum Romanum kezdetben a város életének mindenképpen központja volt, piac, törvényszék, parlament és szalon egyszerre. Népéhez a jogászok és íróemberek éppúgy hozzátartoztak, mint a kupecek és « köpködők », akik körben állva dolguk felől órák hosszat «elpolitizálhattak». Ennyiféle tevékenységre és időtöltésre a Forum aztán szűknek bizonyult, ezért a piacok hamarosan kitelepültek a Tiberis partjára meg az odavezető utcákba. A Forum megmaradt a közéletnek meg az emlékek helyének, melyek egyre nagyobb területet foglaltak el a halmok közé szorított kis völgyben.

A Forum szélesítésének tervét Caesar vetette fel, és ő volt az első, aki fórumot kapott a Curia épülete

mögött. A császárok aztán folytatták Caesar kezdeményezését. A Palatinus magánéletük színhelye lett, itt pedig a Forum peremén a nyilvánosság számára épültek a nevüket viselő fiók-fórumok, rajtuk csarnokok, templomok, könyvtárak, bazárok, börzék és hely bőven parádék megtartására.

Ezek az új fórumok abban is különböztek a Forum Romanumtól, hogy tervező művész alkotta őket minden részletükben. A Forumra még később is zsúfoltak be elemeket, ide nem lehetett beállítani semmit a tér hatásának megbontása nélkül. És nagy luxussal épültek az új fórumok. Mert a császári akarat több pénzt fordíthatott a fényűzésre még akkor is, ha a feliratok szerint a « szenátus és a nép » határozatából épültek az új közterek.

Caesar kezdeményezése százötven éves építési program megindulását jelentette. A Kr. utáni II. században a Palatinustól a Trajan-fórumig Róma közepe oszlopok, szobrok, pompás homlokzatok, lépcsők, templomok, bazilikák erdeje. Színek, méretek, pompa, friss márványok csillogása olvadt össze ezen a területen a hullámzó tömeg tarkaságával. Micsoda nagyszerű érzés lehetett ott járni és összehasonlítani az « öreg » Forumot, a palatinusi palotákat meg a császárfórumok levegős csarnokait! És látni a folytonos építést meg újjáépítést. Hiszen « műemlékek bizottsága » már akkor is létezett és állandóan hatalmas összegeket folyósított az épületek karbantartására, tűzkárok eltüntetésére, főleg a Forumon. (Székhelye a Capitolium alatti Concordia-templom

épülete volt, mely « szépművészeti múzeum » szerepét is betöltötte a császárok idején.)

A császárfórumok közt legutolsónak a Trajan-fóruma készült el. A legnagyobbnak és a legszebbnek is. Mintha mind a munka megrendelői, mind a tervező Apollodoros sejtették volna, hogy több fórum nem épül Rómában.

Hogy milyen lehetett a Forum Traiani a szürke, fehér, sárga oszlopok rendjeivel, amelyeknek egyik megcsodálója Nagy Szent Gergely pápa volt, azt csak úgy tudjuk elképzelni, ha alapul vesszük a megmaradt emlékoszlopot. Bizonyára méltó keretet adott neki a hozzátartozó templom, a csarnok, a diadalív, a könyvtárak és a területet beborító rózsaszín padlózat.

Az oszlop a császár két dáciai hadjáratának grafikus bemutatása, márványba vésett képesmagazin. Meg van rajta örökítve minden, ami egy hosszú hadjárathoz tartozik: a készülődés, a vonulás, a terep, az utánpótlás, a harcok, erődítési munkák, hídverés, hazatérés. Látjuk a rómaiakat meg a pikkelyes páncélba öltözött dákokat. A haditudósítónak, aki a kőfaragókat tájékoztatta, jelen kellett lennie az eseményeknél; nem volt elég a hadifoglyok és katonák kihallgatása.

Nézegetjük a körben futó szalagot alulról egyre váltva helyünket a terepen. De aztán belefáradunk. Kinek van szeme kétezerötszáz személy vonulását végigkísérni a toronymagas oszlopon? Még messzelátóval sem győzné az ember! A rómaiak jobban

láthatták a részleteket még szabad szemmel is, mert finom színezés emelte ki a háttérből a mozgó csoportokat.

De nekünk a részletek nem is fontosak. Mikor a Rómába érkező idegen először pillantja meg az oszlopot az autóbusz ablakából a Magnopoli utca lépcsői felől, ez a gondolata: « Ezért egymagáért érdemes volt eljönni! » Pedig csak egy pillanatig tartott a látomás. — És a Traján-fórum körüli padokon ülve is sokáig nézzük a szép fehér jelenséget. Mert az oszlop sohasem « üres ». A részletek látása vagy vizsgálata nélkül is rajta nyüzsög a Traján népe, és a szalag útját jelző spirálvonal mint gyöngyös dísz fonja át az oszlop derekát.

Fent az oszlop tetején keskeny erkély, fölötte Szent Péter szobra. Négyszáz évvel ezelőtt engedte át neki a helyét a régi Traján-szobor, mely másfélezer évig állt ott. Kár volt megbolygatni, ha olyan sokáig békességben hagyták, mert ahogy lehozták, el is vesztettük.

Ahogy a szobor felé nézegetek, eszembe jutnak a *stiliták*, a szentek, vezeklők, kik egy-egy oszlop tetején éltek. Onnan prédikáltak, térítettek, imádkoztak. Sok mindent nem tudtam megérteni életükből. Hogyan viselték a napot, az esőt, az éjszaka hidegét, az emberi természet nyomorúságát? — Próbáljuk meg, itt az alkalom! És még hozzá nem is akármilyen oszlop ez, ki van faragva az oldala. Nem keresztény emlék, de a mi Dunánk képe van rajta, meg az « erdélyi » hegyek. Fent pedig Szent Péter vár rám, akit minden idegen felkeres itt Rómában,

de nagyon kevés látogatója lehet ezen a helyen. Már jön is az őr, kezében a hatalmas kulcs. Nyissa ki azt az ajtót, barátom!

A sírkamra üres, rég elvitték onnan a jó császár aranykoporsóját. (Mert a *jó* császárokat aranykoporsóba szokták temetni.) Hiányzik a kamra zárólapja is, melyre fel voltak írva a császár tettei. De egy címeres bronzkoszorú van a bejárattal szemben a falra akasztva. Az őr szerint a császár címere. No, ez csuda volna, gondolom magamban. De elegendő egy pillantást vetni a bronzlombok közé foglalt jelvényre, s látom, milyen eredetű a Traján császár « címere ». A koszorút hatvan évvel ezelőtt a *Regat*-i románok akasztották oda hódolatul az « isteni Trajánnak, Dácia alapítójának ».

Egy kis címertani magyarázatot adok az őrnek, és tekintélyem is megnövekszik előtte, mert ettől kezdve «professore»-nak szólít. Aztán megindulok a csigalépcsőn, mely az oszlop tengelye körül tekergődzik. Öt perc mulva már a stiliták erkélyén vagyok. Alattam a császárfórumok, távolabb a nagy Forum, a Palatinus. Nem tudom, hogy az ókorban sokan jártak-e ide fel. De megértem a lépcső tervezőjét. Mert ha szépek voltak a fórumok alulról is, milyen lehetett a látvány innen! A stiliták életét azonban nem irigylem. Szél fúj, meg kell kapaszkodni a korlátban. Alig veszem észre a szomszédos Santa Maria di Loreto-templom kupolájának lámpását, melyet a rómaiak «tücsökkalitká»-nak neveztek el. A cifra, mulatságos kupoladísz beceneve valóban talál.

Szent Péter azonban még jó néhány méterrel fölöttem van. Nem is láttam belőle mást, csak a saruját meg a kulcsokat.

Traján fórumához üzleti negyed is tartozott, a *mercato*. Nem élelmiszerpiac volt elsősorban, hanem bazár, áruház. Voltak itt hússzékek is, meg gyümölcsöt és zöldséget is árultak, de fontosabb volt a ruha, az ipari áru, az ékszer, piperecikkek. Maga a császári fórum szép volt, szebb, mint a többi, de az üzletház páratlan újításnak számított a maga idejében.

A tervező a görög színház alaprajzát vette mintául a piac elrendezésében, de a körben futó ülőhelyek helyébe «páholysorokat» épített több emeletben egymás fölé. Ezzel megoldotta a boltok elhelyezését.

Ma kevés olyan nagycsarnok van, ahol az üzlethelyiségek szebbek volnának. Nem voltak nagyok, de fehér kő volt a portáljuk és magas, jól használható a belsejük. Előttük nyitott folyosón járt a közönség.

Két nő megy előttem. Benézegetnek a boltokba. Tetszik nekik. Egyik megállapítja, hogy ez volt abban az időben a «Rinascente», ami itt úgy hangzik, mint nálunk valaha a Párizsi Nagy Áruház neve hangzott. Milyen kényelmes volt itt vásárolni. Hűs is lehetett a levegős folyosókon.

A Traján-fórumának van egy szép ablaka: a Rodosi-lovagok loggiája. Lentről a fórumról is látszik a szellős sarok a lovagok házán, mely be van építve a császárfórumok közé. Nem balkon, hanem

terem, melynek két fala oszlopokkal van pótolva. Két belső fala két nagy tájkép: fákon túl hegyek, városok. Mintha csak a Castelli Romani vidéke felé néznénk el. A másik irányban pedig a loggia karcsú oszlopainak keretében maga Róma mutatkozik a valóságban. A panoráma ma is klasszikus, nincs benne semmi betolakodott csúfító elem: a Palatinus, fák fölött a Forum egy kedves részlete, a Capitolium, az Aracoeli, a távolban a Janiculus egy csücske, a közelben a Palazzo Venezia és alattunk a fórum meg a Mercato kövei és a boltok karéjba rendezett sorai.

Magán a loggián nincs semmi. Arra való, hogy járjon rajta az ember egyet és a lovagokra gondoljon, akik a középkorban meg a reneszánsz időkben itt laktak és pompás ruhájukat nem csupán parádés alkalmakra vették fel. Szép világ volt az, ma csak termek, lépcsők, márvány ajtóbélletek meg ereklyévé vált zászlók beszélnek erről a múltról.

Meg talán ez a loggia, ahol most munkások bútort javítanak és fényeznek. A freskók alá festékes dobozok vannak lerakva, vagy harminc. A középen székek és asztalok körül papírcsákóval fejükön dolgoznak a mázolók. A háznak nincs udvara, jó lesz tehát műhelynek a loggia is. A festők fütyülve dolgoznak, ez az ő nemzetközi nyelvük. Nem sokat törődnek a néhány turistával, akik idejönnek az ő munkájukat zavarni.

A loggia sarkán még egy kis sarokerkély is van. Oda vonulok, hogy kicsit magamban legyek. Kilépve rá, mintha az egykor híres fórum fölött lebegnék.

És most színes is a kép. A fehér oszlop tetején a patinás bronzszobor, lent körülötte a pázsiton a szürke gránitoszlopok, és a térség körül két sorban parkoló autók, kékek, pirosak, sárgák, zöldek, krémszínűek, galambszürkék.

Mögöttem a loggia párkánya mellől fényképezőgép kattanása hallatszik. A turista most emeli el szemétől a gépet. — *Colour?* — kérdezem feléje fordulva. *Oh, yes!* — mondja. Arca megelégedett, mint a vadászé, mikor nemes vadat sikerült elejtenie.

SZÍNEK AUGUSTUS FÓRUMÁN

Augustus fórumát a fölötte elhaladó útról is lehet látni. Oszlopok, kötömbök, lépcső, padlózat maradványai, a háttérben terméskőből rakott szürke fal, mit valamikor márvány fedett. Ennyi az egész.

Az emberek megállnak az út mellett a mellvédnél. Lenéznek, beszélgetnek, aztán tovább mennek. Amit mondanak vagy gondolnak, az ilyesféle: Ez is csak olyan, mint a többi kőmező ezen az úton. Vagy még olyan sem. Caesar fórumán vagy harminc oszlop áll. Nagyon rendes hely. Trajan fóruma még ma is csuda. De ez csak törmelék. Minek oda lemenni és még fizetni is érte?

Való igaz, hogy az Augustus fóruma a római fórumok közt az, ami a szobrok közt a torzó. De a torzót nem szokták mindig rejtegetni, néha előkelő helyet kap a múzeumok termeiben. Van, aki elmegy mellette, van, aki odalép hozzá. Mert a torzót nem

lehet messziről nézni, mint ahogy a kezes-lábas szobrot szokás. A torzó részletesebb, aprólékosabb, hogy úgy mondjam, « szövettani » vizsgálatot kíván. Múzeumlátogatók megértenek, meg azok is, akik a párizsi Rodin-múzeumot ismerik.

Ez az esete az Augustus-fórumának is. Közelről más, mint messziről. Többet mond. Ezt a fórumot is évszázadokon át pusztították, dúlták, döntötték, széthordták. Mégis milyen sok maradt meg belőle. Teraszokon járunk benne, melyek lépcsővel közlekednek. Vagy még az eredetivel, vagy tégla és vas pótolja a hiányzó márványt. Oszlopdarabokat kerülgetünk, párkányokon sétálunk, álló oszlopóriásokra tekingetünk fel. Élvezet ez a felfedező út. Sokszor van okunk a csodálkozásra. Magát az anyagot, az anyag tulajdonságait kezdjük élvezni. Olyasféle ez a szórakozás, amit posztókereskedő pultja előtt élünk át. Csak végben hevernek ott az asztalon a kelmék, de az anyag színe, mintája, a szövés nyüstje, a felület tapintása is élvezet lehet.

A darabokon óriási sebek, törések. Nem azért, mert ledöltek, az nem ártott nekik. A reneszánsz próbálta ki rajtuk a csákányát meg a feszítővasát. Márvány kellett nekik, vagy kő mészégetésre.

Nézem a darabokat. Holtan is milyen szépek. A feljáró nagy teraszán rózsaszín oszlopok álltak. A talapzatuk csonkjai még helyükön vannak sorban. Meg lehet őket számolni. Egy nagyobb darabot is megkímélt az idő, de ledőlt a lábáról. Ott hagyták fekve, így szebb. A külseje kifehéredett, de a törések mélyén még élénk a színe. A törések még fiatalok,

talán csak néhány száz évesek. Korinthusi oszlop darabja volt. Csatornái simák, bársonyos tapintásúak. Rátámaszkodva írom jegyzeteimet. A fekvő oszlop jó magas «íróasztal». Pici, gombostűfej nagyságú, bíborszínű pókok mászkálnak rajta. Mintha maga a rózsaszínű márvány termelte volna ki őket önmagából.

A fal mellett, ahol Augustus szobra állt, erezett márványt találok. Sárgás a kő barnás rétegekkel. A kétféle szín úgy váltakozik egymás fölött, mint ahogy a fagylalt színes rétegei préselődnek egymásba, mikor pohárba nyömöszölik a különféle masszát. Szép, bársonyos tónusú oszlopok lehettek.

Mögöttük lilás-fehér játékú pillérek. Megmaradt a padlózat szőnyegszerű borítása is. Ez a rész fedett csarnok volt, és benne a szobor. Két darabja maradt meg. Az egyik talán a karja és válla lehetett. Látszik rajta az izmok játéka. Rodin lehajolna föléje, végigsimítaná, kitapintaná. A szobrot nem tudná feltámasztani belőle, de egy torzót, igen.

Távolabb, a templon feljáratától balra más színeket találok. Oda erős tónusokat választott a csarnok tervezője: vörös, fekete, fehér változatok vannak az oszlopok törzsén élesen elkülönülő foltokban. A töréseken a márvány fekete foltjai mellett rozsda nyoma is látszik, mintha vas is volna a kő anyagában. A márvány vöröse pedig ilyen helyeken majdnem lila.

A még lábon álló oszlopok derekán nagy lyukak tátonganak. Emeleteket kellett tartaniok, hiszen még ötven évvel ezelőtt házak voltak oda beékel-

ve. Verébfészkek épültek a császárok fórumának prédává vált területén.

Lemegyek a templom lépcsőzetén, amit a fórum arányai miatt egy kicsit gigantikusra méreteztek, és sorra járom a szanaszét heverő tömböket. Arca van mindegyiknek, közelről kell azt nézni. Némelyik érdekesebb így magárahagyottságában, mintha szobrot vagy oromdíszt faragtak volna belőle. A felület, az erezet, az élek, a színek, az oszlopfőn kihajló levelek közelről annyi formában vagy árnyalatban jelentkeznek, hogy egyéniséget adnak a darabnak.

Távolabb lépve egy kicsit a részletektől lépcsők, oszlopok, csonkok a fórum mögött megmaradt szürke fal hátterében mutatkoznak. A fal mint múzeumokban a drapéria van odahúzva, amely előtt a kiállított tárgyak jobban érvényesülnek. Ez a szürke drapéria itt ablakokkal is át van törve, mert mögéje épült a Rodosi-lovagok palotájának egy része. Három ablaka mögött szép terem lehet megfelelő bútorokkal, melyeket inkább nézni kell, mint használni. A középső nyílás gótikus ajtókeretet kapott, előtte kis vaskorlát. Ki lehet rá lépni. Az Augustus-fórumtól a Palatinusig száll onnan a tekintet egybefoglalva mindent, ami a két pont között ég felé mered vagy a földön mozog.

De van egy másik ablak is a szürke falon közelebb a romokhoz. Kicsi, muskátlival van telerakva. Talán az őr lakása. A virág élénk pirosa meg a levelek zöldje betölti az egész nyílást. Az eleven folt ott a szürke falon rokonságot tart a fórum egykor frissen csiszolt, színekben tündöklő márványaival.

TÖRTÉNELMI LECKE A CSÁSZÁRFÓRUMOK ÚTJÁN

A császárfórumok útja voltakepp nem út vagy utca, hanem sétány. A város történelmi promenádja. Ház alig van rajta, vagy ha van, messze húzódik az úttól tisztelettel helyet adva a történeti emlékeknek.

Az út mindjárt egy régi sír maradványával kezdődik. A rom ott áll a Vittorio Emanuele-emlék pázsitján. Bibulus római polgár sírja az a Kr. e. I. századból. Ez a sír jelezte sokáig a Via Flaminia kiindulását. Azután virágágyak, füves területek meg-megszakadó zöld vagy színes foltjai mögött a fórumok következnek: a Caesaré meg a Forum Romanum. A másik oldalon pedig Trajan, Augustus, Nerva fóruma szorosan egymás mellé zárkózva, szinte egymásba olvadva. Épületek csak az út végén mutatkoznak. Azok is templomok, melyeknek falai a fórumokhoz tartoztak. Ha eltávolítanák róluk a vakolatot, a freskókat meg a mozaikokat, rögtön valamelyik fórum szerves részévé válnának.

S mintha mindez nem volna elég ahhoz, hogy az út történelmi jellegű legyen, ha távolabbra emeljük szemünket, egyik oldalon a Palatinus, a másik oldalon az út vége felé a Parco Oppio jelentkezik, mely Néró Aranyházát rejti magában.

A Maxentius-bazilika falán köből kirakott térképek a birodalom terjeszkedését szemléltetik a történelem fontosabb időpontjaiban.

Padok is vannak a parkocskák fái alatt. Egy kis időtöltésre hívogatnak, mert ezen az úton sokkal

több van, mint amennyit egy egyszerű áthaladás alatt fel lehetne dolgozni. A Via dei Fori Imperiali nem is azért készült, hogy átmenve rajta eljussunk a kereskedőhöz, ahol majd kesztyűt veszünk vagy nyakkendőt.

Ennek az útnak még a levegője is más. Nem az a levegő, amit belélegzünk, hanem ami lelkünket frissíti. Mert sehol a városban annyit nem látunk a régi Rómából, mint ezen a pár százméteres széles, napos, tág horizontú sétányon.

Itt nincs zaj, nincs tolongás, még a forgalmat is alighogy észrevesszük. A turisták is másképpen viselkednek, mint a Fontana di Trevi vagy a Spanyol-lépcső közelében. A fiatalok is elkomolyodnak, mintha otthon volnának az egyetemen bent a teremben. Nem óra előtt, mikor a professzor még nincs jelen s még egy utolsó viccet el lehet mondani, hanem úgy vannak itt, mint amikor érdekes magyarázat folyik. Mert katedra nélkül is van itt elég professzor. Hangjuk a messzi távolból hangzik felénk a Forum felől.

Egy padon ülök a Julius Caesar-fóruma közelében és arra gondolok, hogy mi voltaképpen kétféle történelmet tanultunk az iskolában, a hazai történelmet és a rómaiak történetét. Az ún. világtörténelmet csak mellékesen vettük tudomásul. A hazai történelmen melegedtünk, vagy búsultunk rajta, de az emberrélevés nagy példáit innen kaptuk a Forum körül nevelődött nép múltjából. Pontosabb értesüléseink voltak arról, hogy mi történt itt, mint arról, hogy mi történt odahaza. Jó lett volna annyit tudni

a mi kezdetünkről, mint amennyit tudtunk a rómaiak első századairól! Nem mestereink voltak a hibásak. Táltosoknak kellett volna lenniök, ha pótolni akarták volna azt, amit a sors megtagadott tőlünk, hogy történetírásunk ott kezdődjék, ahol kellene kezdődnie.

Viszont hogyan nevelődnek az olasz gyerekek? Mik az első benyomásaik hazájuk múltjáról? Fel sem kell vetnem a kérdést, mert a környezet kényszerít rá, hogy észrevegyem. Íme egy nagymama ott a túlsó oldalon kisunokáját az Augustus-fórum korlátjára emeli és az oszlopok, lépcsők meg a márványnyal borított terület felé pillantgatva sugdos valamit a fülébe, míg két karjával ott tartja őt a magasban. Szeretném hallani, mit mond a kétéves kislánynak azokról a dolgokról, melyeket ő maga sem ismerhet. Némi aggodalommal látom, hogy többször mutogat a három hatalmas oszlop felé, melyek a Mars Ultor, a *megtorló* Mars templomából maradtak. A templom a filippi ütközet emlékére épült, ahol Caesar gyilkosai, Cassius és Brutus halálukat lelték. Nem hiszem, hogy erről beszélne a nagymama az unokájának. Ez a történet még mese formájában is méreg volna a *bambina* lelkének.

Mi Augustus nevét a kisbibliából tanultuk meg az első karácsonyról szóló fejezetben. Hogy « akkor béke volt a földön ». A nagymama magyarázatának is ebben a szellemben kell folynia. Igaz, hogy ő tovább is mehet, és úgy beszélhet Augustusról, mint ahogy mi mesélhetnénk, mondjuk, Könyves Kálmánról, ha többet tudnánk róla.

Egyébként azt hiszem, hogy a nagymama magyarázatát bármelyik magyar gyerek is meghallgathatná. Akadályt csak a nyelv jelentene, de nem mondókájának a szelleme. Mert az, ami itt az út két oldalán látható, közös kincse az emberiségnek. Ez az oka annak, hogy mi idegenek úgy járunk a fórumok útján, mintha hazai föld volna a lábunk alatt. Itt nincs olasz, német, hollandus, francia vagy magyar, hanem csak *európai.* Csak az indusok, kínaiak, japánok vendégek itt, de őket sem tartjuk teljesen idegennek tőlünk.

A Forum bejárata közelében pázsit közepén ledőlt oszlop fekszik. Körülötte virágok, bőven mindenféle színben, mint ahogy a koszorúk meg csokrok szoktak heverni a frissen hantolt sír körül. Szinte rejtik a három darabra tört márványt. Futórózsa is fonódik rá a közepén.

A virágágy sírdomb alakú, mert az oszlop kissé magasan fekszi. Így találták, így is hagyták, mikor az utat rendezték körülötte. Még három babérbokrot is ültettek köréje, hogy zöld lomb is legyen a virágok mellett.

A szimbolikus szép sír szól a Forumnak, a császárok fórumainak és a Palatinusnak egyszerre. Mind a három jól ide látszik.

Amióta ezt a «sírhantot» felfedeztem, ide szoktam járni, mintha hozzátartozóm volna ott eltemetve. Ha autóbuszon visz el erre az utam, kinézek az ablakon, látni akarom, hogy rendben van-e minden körülötte.

Szinte megemelem a kalapom, mint otthon a temető előtt.

Felebarátaim, akik ezt a könyvet olvassátok, ha egyszer Rómában jártok, ne feledjetek el egy pillanatra megállni a fórumok útján a szép halott előtt!

És legyen meleg tekintet a szemetekben. Mert amit ezen az úton láttok, ha meghordozzátok szemeteket, közös tulajdonunk, akárhonnan vetődünk is ide.

KÉT MOZAIK

A Maxentius-bazilikája mellett a Forum szélén két templom áll. Egyiknek magas tornya van, az a Santa Francesca Romana. A másik épülete az egykori Vespasianus-fórum könyvtárterme volt, csak a tető fölé emelkedő harangláb jelzi, hogy a házban templom is van: a Santi Cosma e Damiano-bazilikája. Mindkét templom kincse az apszisz mozaikja.

A Santa Francescában kevés a világosság, keresni kell a helyet, ahonnan az óarany csillogású szentek láthatók. A másik templomot elönti a nap. Dúsan árad a fény az apszisz felé.

A Santa Francesca mozaikja pontos rajz. A miniaturista részleteken elidőző türelmével dolgozott rajta a művész. Az alakok oszlopos fülkékbe vannak állítva külön-külön. Az oszlopok teste mintás, az összekötő ívek rövidülésben látott kupolába torkollanak. A kép szegélye bonyolult virágfüzér. A ruhákon, aranydalmatikákon minden kiszámítottan eligazítva. Ünnepi díszben állnak a szentek a bizánci

udvar mintájára elképzelt mennyországban a Madonna körül. A liturgikus kép kánonban előírt hagyomány szerint készült.

A másik templom mozaikja csupán vázlat. Látomás filigrán részletek beledolgozása nélkül. Architektonikus háttér sincs az alakok mögött, csak csillogó mező, de ennek az háttérnek mélysége van. Színes, lángoló felhőkön jelenik meg az Üdvözítő. Alakja széthúzott, mintha a fél égboltozatot akarná betölteni. Olyan, mint a villámlás, mely « napkeleten támad, de ellátszik napnyugatig ». Kezét széles mozdulattal emeli áldásra a keleti liturgia előírása szerint. Mellette a templom két szentje, Kozma és Damján meg az apostolfejedelmek. Tógájuk elnagyolt redőkben omlik szét rajtuk. Halász az egyik, sátorkészítő a másik. A két szent két keleti vándororvos. Nyers arcok, nagy lábak, paraszti kezek. De szemükben tűz lobog. Nem meditáló szentek ezek, hanem vértanúk és apostolok.

A művész inspirációval dolgozott, nem kötötte semmiféle ihletbénító szabály.

Az útikönyv csillagot tesz a Santa Francesca Romana mozaikja mellé, a másik jeltelen marad. De mégis tovább tudom elnézni az utóbbit. Közel lépve hozzá, a fénylő felület vibrálni kezd és mélysége növekszik. Nem tudjuk, honnan érkezik felénk a másvilági jelenség, a fehérruhás Krisztus. Ez a fényből és izzásból szőtt látomás közelebb visz bennünket a mennyország megtapasztalásához, mint a másik, részleteken elaprózódó kép.

Az apsziszban a mozaik alatt hosszú sorban szentek képei vannak, csak fejek. Csupán a sor elején és végén van két egész alak. Az egyik férfi, ez Szent Lajos, a másik nő, feje fölött ezt olvasom: « S. Elisabeth Regina Hungariae, Protetrix ».

Megdobban a szívem ezt a nem várt szöveget betűzve. A felírás nem pontos se nyelvi, se történeti szempontból. De nem baj, megértem, amit mondani akar. És hát hogyne fogadnók el a mi Szent Erzsébetünket nemcsak pártfogónak, hanem királynénknak is. Bárcsak az lett volna életében! Így is sokat köszönhetünk neki. Jóhírnevünket kelti szerte a világon azzal is, hogy neve mellett mindig ott van a *Hungaria* szó.

A Santa Francesca Romanának nemcsak mozaikja finom ötvösmunka, hanem a tornya is. A legszebbek közé tartozik az Örök Városban. Magas, karcsú, fehér oszlopokkal és ívekkel tagozott, s azonkívül falába csíllogó, kerek csempék vannak berakva. Helyénvaló, hogy a középkori Róma angyali lelkű nagyasszonyának nevét viselő templom tornya színes kalárist visel.

A szent asszony fehár ruhába öltöztetett teteme a főoltár alatt pihen. A kriptába vezető lépcső fölött egy megfeketedett kő van a falba illesztve, benne két mélyedés. Mintha térdek nyoma volna a kőbe beleégetve. Az írás mellette azt mondja, hogy ezen a helyen szállította le a földre Szent Péter imádsága a démonok erejével levegőbe emelkedő és csodát tevő Simon mágust.

Így a legenda. Tehát a két mélyedés a kőben az imádkozó Szent Péter térdenyoma volna. Egy pillanatra megállok a különös « ereklye » előtt, mely az isteni erőt fizikai energiaegységekben méri. Menynyire másként gondolkodunk mi a csodáról! De a gyermekies lelkületű olasznak szüksége van a bizonyítékra. Annyira, hogy még a puszta *legenda* esetében is keresi, *megtalálja* és kirakatba teszi a dokumentumot.

A COLOSSEUM

A Szent Péter-bazilika homlokzatán kívül a leggyakrabban előkerülő római « látkép ». Utazási irodák plakátjain, Rómáról szóló könyvek borítólapján feltűnik az *amfiteátrum* árkádokkal áttört fala. A rajz a századok okozta rongálást is megmutatja a körszínház oldalán meg a belsejében. Így még érdekesebb, még jobban foglalkoztatja a képzeletet a legendás épület.

Nagynak mondja a híre és magunk is nagynak találjuk, ha a porond szélén állva meghordozzuk tekintetünket a nézőtér emeletein. De igazi nagyságát akkor fedezzük fel, ha felülről nézünk le rá. Ahogy emeletről-emeletre haladunk a felső sorok felé, kibontakoznak méretei.

A legszebb kép azonban mégsem a teraszról tárul elénk, ahonnan az egész belső térséget látjuk. Innen lenézve szédületet érzünk és a látvány is groteszk. Mert a nézőtér mindenfelé lefosztott, nyitott. A körben futó *galleriák* áttörve, foghíjasan, sötét üregeik-

kel fordulnak felénk. Így nézve egy óriási száj a Colosseum, melynek minden foga kihullott.

Az alsóbb ívek nyílásaiból mint ablakokból azonban csak egy-egy szeletét láthatjuk ennek a képnek. A választott részlet kitölti a boltív vagy rés szolgáltatta keretet, és ha jól meg van világítva, szuggesztív, mély és mindig újszerű. Akik értenek hozzá, rendszerint felfedezik a Colosseum fényképezésének ezt a módját.

Hogy a Colosseum miféle látványosságok megtartására szolgált, azt tudja az is, akinek nem sok dolga volt a latinnal meg a történelemmel. Újabban tudni vélik azt is, hogy női gladiátorok is szerepeltek a játékok műsorán. Miért ne? Ez a látvány nagyon megfelelhetett a császárkor ízlésének. Nagy pénzeket kereshetett az a játékrendező vagy színházi ügynök, aki ezt a műsorszámot bevezette. A női gladiátorok a mai női toreadorok ősei lehettek. Megvolt a saját közönségük. Mert játékukat nem azok élvezték igazán, akik a sport barátai voltak. Ha ugyan sportnak lehet nevezni az arénák véres jeleneteit, ahol az értelem és ügyesség megmutatásán kívül életre-halálra ment a küzdelem.

Ma divat kétségbevonni, hogy keresztények tömeges feláldozásának helye volt a Colosseum. Meg mondják azt is, hogy a *Christianos ad leones!* kiáltás a *panem et circenses!* mintájára készült a keresztényüldözések krónikásainak képzeletében.

Tény, hogy a *Martyrologium* alig említi a Colosseumot (Circus Flavius) mint a vértanúk halálának helyét, de ismételten előforduló kifejezés a vértanúk

történetében a *damnatus ad bestias.* A « vadállatok elé való vetés » a cirkuszi játékok alkalmával szokott történni. Tehát mindenképpen valószínű, hogy sok keresztény elvérzett a Flaviusok cirkuszának porondján is, s így méltán állhat a kereszt bent a cirkuszban az aréna szélén.

Akik a Colosseumot látogatják, nem is tudnak szabadulni a vértanúk emlékétől. S nem is annyira az itt lefolyt állatviadalokra meg gladiátori játékokra gondolnak, hanem a porondra terelt gyermekekre, nőkre, aggokra, meg a jelenetekre, mikor a nézők soraiból is önként csatlakoztak az áldozatokhoz. Még pogányok is, a tisztánlátás egy pillanatában a vérkeresztség útját választva.

Az első pünkösd tüzének hatása századokig tartott.

Aztán a Colosseum sorsa is az lett, ami a fórumoké, a császári palotáké és a fürdőké: kőbányának használták. Belőle épültek a középkorban a bárók tornyai és erőd-palotái, később a Palazzo Venezia, a Cancellaria. Ahol travertin palota- vagy templomhomlokzatot látunk, mindig gondolhatunk a Colosseum megcsonkult kerületére, hiányos bolthajtásaira, burkolattól megfosztott falaira. De míg a fürdőkből, császári palotákból és fórumokból csak csonkok, rommezők maradtak, a Colosseum kibirta a próbát. Darabjai mint ereklyék be vannak építve Róma házaiba, templomaiba s maga is él. Megmaradt részeivel is a Róma-járók zarándokhelye. Az egykori birodalom területén sehol nem találunk méretekben és hatásban hozzá hasonló emléket.

A Colosseum mindig az emléktárgyárusok paradicsoma volt. A Forum felé eső oldalon szinte minden kapura jutott belőlük. És mind megélt. Mert a Colosseumot vásárlás szempontjából igen jó közönség látogatja, nemcsak egyenkint érkező turisták, hanem zarándokcsoportok meg egész autóbuszok közönsége. Mindig lehet rájuk számítani. Hiszen a Colosseum pakfonmásolata vagy műalabástrom modellje jó papírnyomónak és amellett emlék is. Meg aztán az olcsójános tálcáján mindig voltak korall apróságok, zsuzsuk, kámeák. Egy hosszan kinyíló levelezőlapfüzetben pedig benne volt az egész Róma. Vele el volt vetve az emlékvásárlás gondja.

Ma kisebb az árusok száma. Mert a hatóság ezt az üzletágat is szigorúan ellenőrzi. Jelvényt is kell viselniök a kabátjuk hajtókáján, a város címerét zománcozott pajzson. Most a főbejárat körül tanyáznak meg bent a korlátok közelében, ahonnan a közönség nézni szokta a kibontott belsejű színház labirintusát.

De ezek már nem a régifajta igazi utcai árusok. Inkább kereskedők. Nem rohanják meg az embert. Várják, hogy a vevő menjen hozzájuk. Nincs is sok belőlük sem itt, sem másutt a városban. Elszaporodtak Rómában a divatos *souvenir*-boltok. Emléktárgyat lehet venni ott is szabott áron, de magának a vásárlásnak nincs hangulata. Nem is válik a vásár olyan emlékezetessé, mint mikor az ember az utcai árus kazettájában válogatott. Egy színnel szegényebb lett Róma.

Kár értük. Mint kereskedők kitűnő pszichológusok voltak. És mindig hajlottak a kompromisszumra.

Mikor a líra még komoly érték volt, harmincról egészen kettőig készek voltak lemenni az árral, hogy a vevő is meg legyen elégedve, és nekik maguknak is megmaradjon a szerény haszon.

A Konstantin császár kapuja a Forum-környék csúf kis kacsája. Könyvről-könyvre vándorol a vád, hogy nem szép, hogy összelopkodták más emlékekről, hogy elnagyolt, meg hogy a római művészet hanyatlását jelenti.

Pedig jó volna egyszer azt a diadalkaput alaposabban megnézni. Talán nem is olyan csúf, főleg nincs érdekesség híján.

Az a kapu egy egész kollekció, régiségbolt. Nem is készülhetett máról holnapra még akkor sem, ha egyik-másik részét készen vették onnan, ahol éppen találták.

Azonkívül az idő is megtette már rajta a magáét. Kimarta, kitördelte, megviselte, megérlelte, színt adott neki. Széppé és műemlékké tette. Mert bizony észre sem vesszük néha, hogy az idő «vasfoga» menynyire segít valamit becsültté tenni. A kornak kijáró tisztelet nemcsak emberi vigasz, az archeológia is fontos tényezőként ismeri. Meg aztán külföldön is az utazási irodák fényes helyiségeiben is hányszor találkozunk a Konstantin kapujával! Gyakrabban képviseli Rómát, mint a Forum másik két hibátlanul tervezett kapuja.

A forgalmas fórumi útkereszteződésben jó odaállni alája és élvezni a helyet, a Coelius páratlanul szép sarkát, ahol kevés a fa, de a gondozott füvön álló

fenyők, ciprusok, cédrusok, római környezetet adnak a szomszédos Colosseumnak. Feloldják és lágyítják a kövek túlságosan kemény és sivár látványát.

Konflisok is szoktak állni a Colosseum mellett, helyük a Forum felé eső járda mentén van. Eredeti római kövezeten állnak ott a lovak. Ha megemelik lábukat, római grániton csattog a patkójuk. Ez az időnkint felhangzó csattogás az egyedüli visszhangja a régi időknek, mikor ezen a helyen diadalmenetek lovasoszlopai tértek rá a Via Sacra ösvényére. A lovak kissé mások voltak, mint a *carrozzellák* lovacskái, de a sárgaköpenyes kocsisok arcát vizsgálva, úgy tetszik, hogy némelyiknek távoli őse vagy hasonmása díszkocsiban vonult a capitoliumi Jupiter temploma felé.

PARCO OPPIO: NÉRÓ ARANYHÁZA

Külsőre olyan park, mint a többi római liget. Sétányok, padok, pálmák, bukszusok. Egyszóval olyan hely, ahol gyerekek játszanak, öregek pihennek és fiatalok andalognak.

A bejarata azonban a Colosseum felőli oldalon kissé szokatlan. Nem olyan, mintha parkba lépnénk be. Sima, széles úton felfelé kell menni. Ami zöld látszik, az kevés, és csak ciprusok meg néhány pálma. Mintha temetőbe jutottunk volna. Játszó gyerekek sivalkodása hallatszik, de valahogy mégis temető ez a nagy sírdomb, ami park is meg hegy is, Monte Oppio.

Lépcsőkön felérve a tetőre itt is, ott is hatalmas romok emelkednek a fák között, exedrák, ívek,

bedőlt kupolák megmaradt tartópillérei. Egy római fürdő maradványai, melyek alatt Néró mesebeli palotája, a Domus Aurea van eltemetve.

S éppen ez az, amit a Parco vagy Monte Oppio táján keresek. Egy nyíl mutat a bejárat felé, melynek közellétét fűre rakott márványdarabok is jelzik.

A szokásos palotaromok helyett alacsony, szürke fal elé érek, melyen barlangszerű, ráccsal zárt nyílások vannak. Inkább nagy pincének látszik a hely, mint egy császár egykori palotájának. Így ahogy megjelenik a Domus Aurea, még romnak is nyomoruságos.

Bizony föld alá került Róma legnagyobb palotája, melyet történelme során építettek. Éspedig hamarosan a gazda halála után úgy, ahogy volt. Mert Traján császárnak úgy tetszett, hogy az « ezerszobás » Aranyház föle építse fürdőjét. Tetejét betörték, földet, homokot öntöttek bele. Még a műkincseket sem hordták ki belőle. Annyira bővelkedett Róma akkor az ilyenféle holmikban, hogy érdemesnek sem tartották törődni a « berendezéssel ». Görögország ontotta a márványt, a szobrokat, a művészeket, kőfaragókat, építészeket.

Hogy mi lehetett itt összehordva, csak sejtjük. Mert a termek hosszú sora aligha volt üres. Szobrok talapzata látszik, festések nyomai a falon, stukkók a mennyezeten. És a rendelő pompakedvelése nem ismert határt.

A sokszögletű, kupolás, csillagos eget ábrázoló terem mellett találták a Laokoon-csoportot, mely

jobban lázba hozta Rómát, mint pár évvel előtte Amerika felfedezésének híre. Raffaello és társai a *grottá*-nak (barlang) elnevezett hosszú folyosóra ereszkedtek le a mennyezetén ütött nyíláson át tanulmányozni a faldíszítés filigrán motivumait (*groteszkek*), melyekből módosításokkal a vatikáni loggiák változatos stukkó és freskó miniaturái születtek meg.

Ma sötét van a palotában, és úgy járjuk a helyet, mint egy különös katakomba-hálózat folyosóit. De a katakombák hangulata nélkül. Óvóhelyhangulata van ennek az « elsötétített » labirintusnak.

Amint látogatók egy csoportja mellett megyek el, hallom egy hölgy észrevételét: « kicsik ezek a szobák ». Valamiképpen igaza van, kicsinyeknek látszanak, mert tévedésbe ejt a helyiségek magassága. Tíz-tizenkét méteres boltozatok alatt járunk a szobákban is, a keskeny folyosókon is. De az is igaz, hogy itt sehol sincsenek a palatinusi palotákban megszokott termek. Nem is lehetett barátságos hely a Domus Aurea akkor sem, mikor nem csupán a tetőn vágott keskeny világítóaknákon jutott be ide a napfény. Nem is tudom, hogyan láttak ebben a mindenképpen gyéren világított házban? Pedig itt a feltárt részben volt Néró ebédlője, hálószobája, aztán a híres « aranyterem », meg olyan szalonok is, melyekben a Laokoon-féle remekek álltak.

Az Aranyháznak csak egy részét ismerjük, azt, amelyet a thermák építésekor elföldeltek. De mekkora volt az egész palota? A Palatinuson kezdődött és az Esquilinuson végződött Maecenas kertjeiben.

Róma több kerületét foglalta el. Nemcsak szobák százai tartoztak hozzá, hanem parkok, vadaskertek, halastavak, oszlopos csarnokok. Néró háza város volt a városban, ha hihetünk a ránk maradt adatoknak. És miért ez a luxus, költekezés helypazarlás, ami miatt polgárok ezreinek kellett otthonukat elhagyniuk és perifériákon kezdeni új életet? Azért, mert a császár «emberhez méltó» házban akart lakni.

Nem is jó elemezni azt a gondolkodásmódot, amit ez a kijelentés elárul. Szörnyű vallomás. Nem is igyekezett egyetlen utód sem megtartani az Aranyházat. Még a nyoma is eltűnt volna, ha Traján nem építi rá a fürdőjét a *nép* számára.

Ez volt az első nagyszabású fürdő Rómában, mintája a későbbi Caracalla- és Diocletianus-féle fürdőknek. De ennek követ is széthordták századok alatt s csak az a néhány rom jelzi a hatalmas épületcsoport helyét, mely a parkban és a közeli házak kertjeiben látható.

A park a romok közt teljesen sík terület, hiszen ez volt a fürdő padlózata. A virágágyak közepén emelkedő lapos, kerek vagy négyszögletes « kémények » pedig a fürdő alá került Aranyház termeinek meg folyosóinak ablaknyílásai. Az elsők egyikét Raffaello és társai vágták.

Ismét csak sajnálhatjuk, hogy olyan keveset tudunk az Aranyház és más építkezések történetéből. Tacitus, Suetonius és kisebb jelentőségű írók sokat feljegyeztek a császárok tetteiről, magánéletükről, erkölcsi eltévelyedéseikről, de ugyanakkor nem számított feljegyzésre érdemes « tettnek », amit az épí-

tészek végeztek. Neveket, szűkszavú utalásokat ismerünk, de tovább nincs. Mintha az ókori történészek és krónikaírók sohasem lettek volna jelen művek, fórumok, paloták születésénél. Vagy mintha olyan egyszerű dolog volna tizenkét méter magas oszlopokat kifaragni, szállítani és helyükre állítani! Igaz, hogy Vitruvius Pollio építész és várszakértő (« fortifikátor ») írt egy könyvet az építészetről (*De architectura*), de ez még Kr. e. 25-ben « jelent meg », s gyakorlati vonatkozásban talán el is avult akkor, mikor a császárok Rómája épült.

Közben rámesteledett. Most gyulladnak ki a lámpák a parkban meg az alant futó utakon. A közeli Colosseumban is meggyújtják az esti kivilágításra a « bengáli » fényeket. Az öblös ívek alól vöröses, derengő fény árad, mintha bent a cirkusz égne. Ez a gondolat *à propos* jön Néró háza közelében. Hiszen a császár nagy szakértője volt Róma « kivilágításának ».

Egyébként a Colosseum helye is az Aranyházhoz tartozott. Halastó volt ott és mellette Néró hatalmas aranyozott szobra, a « Colossus ». Apollónak volt ábrázolva a császár feje körül sugárkoszorúval.

Eltűnt a szobor az Aranyházzal együtt. Emléke csak a *Colosseum* szóban él, mely annyit jelent: a kolosszus melletti épület. Hogy ez az épület véletlenül nagy volt, ez a körülmény egy második jelentést is hozzáfűzött a szó eredeti értelméhez. Mikor ma a Colosseumról beszélünk, senki sem gondol többé Néró *kolosszális* szobrára.

AZ EGYKORI MARS-MEZŐN

CIKCAKKBAN A CORSO MENTÉN

Ez volt a régi Róma leghosszabb utcája a falakon belüli részeken. Keskeny, de paloták álltak rajta sort egész hosszában. Az ókorban Via Flaminia volt a neve. Fontos út volt, ez kötötte össze a várost Észak-Itáliával és az Alpokon túli tartományokkal. A középkorban Via Lata lett a neve, *széles* utca, mert két kocsi kényelmesen elfért rajta, és még a gyalogjáróknak is maradt hely. Nagy szó volt ez akkor, mikor az utak csak sikátorok voltak öszvérek meg kordék számára. Ötszáz év óta azonban csak *Corso* néven ismerik az egész világon.

Mert ez a szó fogalommá vált. Nevet adott minden utcának, ahol a délutáni órákban vagy vasárnap a nép kiöltözködve sétál és *korzózik* Szegeden, Pápán vagy Vácon. Korzó még faluból városkává cseperedő helységekben is van, ahol akad egy darab aszfaltozott utcarész, és a vonuló csordák nyomán nem száll a por.

Pedig a Corso Rómának nem korzója. Nem is volt az soha. Olyan szűk, hogy itt nem lehetett párosával sétálgatni még régebben sem. Kellett a hely a kocsiknak. Meg aztán az út nem is volt kikövezve.

Lófuttatások utcája volt a Via Lata II. Pál pápa óta. Innen a neve is: *corso*, futópálya. A Piazza del Popolóról indultak a lovak, és a mai Piazza Venezia volt a cél, ahol a pápa új palotája erkélyén ülve várta a versenyzők érkezését. A közönség a paloták balkonjairól, az ablakokból, az egyszerűbbje a kapuk alól meg a falak mellé húzódva nézte a száguldó berber méneket, melyeknek patája magasra rugta fel az utca földjét. A versenyek akkor is tovább folytak, mikor az utcát 1736-ban kikövezték. Ettől kezdve már veszedelmesebb volt a lovak « korzózása ». A kövezeten szikrát hányt a patkó s el is zuhantak a paripák elsodorva vagy maguk alá temetve néhányat a falak mellett kiáltozó nézők közül. Autóversenyek nem veszedelmesebbek ma, mint akkor volt a futtatás a Corsón.

De voltak ennek az utcának más napjai is, még látványosabbak és még vidámabbak. A karnevál ideje. Rómában a farsang hosszú volt, színes és szabados. És középpontja a Corso. Itt vonult a Carneval hercege kíséretével. S ilyenkor sok minden volt szabad a dominók és más jelmezek álarca alatt, hiszen a fekete meg piros köpenyek ráncai közt könnyű volt akár hártyára írt titkos üzenetet elrejteni, akár tört készen tartani.

A pápák elnézték, de nem jó szemmel nézték a karnevált a Corso környékén. A kolostorok népe pedig bezárkózott ezekben a napokban. Semmiképpen sem volt dicséretes dolog a Corso maskarás népe közé keveredni. Ha egy dominikánus köpenye vagy kapucinus kámzsája egy pillanatra feltűnt az

utcában, föltehető volt, hogy a hamvazószerdával kezdődő nagyböjt szónokai voltak, akiknek elkomorult arca bevezető volt a prédikációk sorozatához.

Ilyen fontos utca lévén a Corso, egyre több palota épült rajta, és maga az útvonal is megszépült, kiegyenesedett. Évszázadok alatt a még törésekben haladó Via Latából és Via Flaminiából (az út végét még később is így nevezték) egyetlen, nyílegyenes sugárút lett.

Egy pillanatra megállok az út bejáratánál egy kis barokk palota sarkán, ahol Napóleon anyja élt, s aztán befordulok az utcába, melynek végén a Piazza del Popolo obeliszkje emelkedik a magasba.

Az utcában nem nagyon érzem jól magam. Mert a házak vagy bankok vagy nagy neveket viselő paloták. Homlokzatuk széles, az ablakok zártak, a kapuban a portás, aki még az oszlopos, szökőkutas udvarig is alig engedi be az embert. Még utánam is jön pár lépést. Talán attól tart, hogy egy nimfát emelek le a kút peremérõl.

Népe sincs igazán ennek az utcának. Reggel munkahelyükre sietõ hivatalnokok, aztán a kirakatnézők s az idegenek, akik nyakba akasztott fényképezőgéppel jönnek a Vittorio Emanuele felől és az obeliszk felé tartanak, vagy fordítva a Piazza Venezia a céljuk, amitől több érdekességet várnak, mint a híres Corsótól.

A Corso látnivalói nem is magán az úton vannak, hanem a mögöttes tereken meg utcákon. A Palazzo Doria Pamphili sarkán be is térek egy sikátorba.

Régi idők emlékeképpen most ez viseli a Via Lata nevet. Az első ház falában kút van. Egy zubbonyos alak hordót tart, melynek nyílásából a víz az alatta levő medencébe csorog. Régi darab ez a kút, az ún. *Facchino*, a hordár, a boros hordókat szállító ember. Egyike a római «beszélő» szobroknak, a Pasquino meg a Madama Lucrezia társa. Köréje is akasztottak szatírákat. Anyag volt bőven hozzá a Via Lata környékén is. A szomszédságban arisztokraták palotái voltak. No és a karneválok! A farsang jó alkalom volt a csipkelődésre.

A Facchino fején svájci sapka, gombos zubbonyt visel, bajusza szétbomló. Ismerős egy kicsit ez az arc, a magyar kártya *zöld alsója* ilyen, a Fürst Walter. Testének is csak a fele látszik, mint ahogy a játékkártya figuráit szokták rajzolni.

Betérek a Doria-palotába is. Velazquez *X. Ince*-képét akarom megnézni. Húsz év óta nem láttam. A kép ott van a régi helyén a kis kabinetben magában. De a fénytompító drapériákat eltávolították; sok a világosság a kis szobában. Nincs rá szüksége a képnek, mely maga is sugárzik.

Egy kényúr pápai jelmezben. Gyanakvó szemek. Magánügyekkel foglalkozik, mintha várai, földjei volnának. Dolgok, miknek igazgatásához nem remélheti Isten segítségét. Nem « pápai » arc. A ruha is, amit visel, annyira « áttetsző », hogy látjuk alatta a nagyurat. Ha kezem szemem elé emelem, hogy ne lássam a pápa piros süvegét, az arc megváltozik. Tekintete hidegebb, számonkérőbb lesz. Hol van ez az arc a tizenkilencedik és huszadik század lelki

fejedelmeitől? — A kép a bíbor szimfóniája. Velazquez sokszor átfestette a gallér pirosát. Zománcos csillogást akart adni vásznának. A bíbor lángoló pirosa felvetődik a pápa arcára is. Vagy belső hév ez a pir? Nehéz eldönteni. Jó kép. Talán nem is volna szabad ennyire jónak és talányosnak lennie egy pápa képmásának.

A képtárat újabban átrendezték, de most is a régi cselédlépcsőn lehet a termekbe fejutni. A *galleria* nagyobbrészt kisméretű, megfeketedett vásznak gyűjteménye, ahol a képek három sorba vannak egymás föle helyezve sötét szobákban vagy tükrös, aranyos rokokó folyosókon. Elvész benne az is, ami jó.

Most a San Ignazióba kellene bemennem, hiszen itt állok a Collegio Romano előtt, melynek temploma volt, amíg a főiskolát a jezsuiták vezették. De előbb visszatérek a Palazzo Venezia felé. Ott van az Il Gesù, a jezsuita templomok legelseje.

Közben a Grazioli-palota előtt megyek el. Fent az épület sarkán magasan egy macska szobra látszik. Fehér márvány, nem is nagyobb, mint egy akármilyen macska. Ásatások alkalmával került elő; a közeli Isis-szentély helyén találták. Látszik rajta, hogy olyan kéz faragta, amely a gránit megmunkálásához szokott. A jelentéktelen szobrot nagyon megbecsülik. Még az utcának is nevet ad, amelyen át lejutok az Il Gesù-hoz. Miért ne? Hiszen Róma nemcsak templomok, műemlékek és a piniák városa, hanem

a macskáké is. Erről három nap alatt minden Rómajáró meggyőződhet.

Az *Il Gesù* az Úristennek nagyon elökelö háza; vagy inkább szerény szolgájáé, Szent Ignácé. Az a benyomásom, hogy patinásodtak, meghalványultak a márványok színei, a világítás is fáradt. De minden sikkes, aggodalmas gonddal van összeválogatva. A ragyogó kerek kápolnában még az exvotók sem lehetnek akármilyenek, és keretbe foglalva függenek a feszület körül.

Szent Ignác oltára előtt állva szédítenek a részletek. Nem is tudjuk, hová nézzünk. Talán a lapislazuli gömböt csodáljuk meg, ami a legnagyobb darab ebből a fajta ásványból? Az Atyaisten tartja rajta a szemét. Művészettörténetek egész oldalon hozzák ennek az oltárnak képét. Mégis hamar végzünk vele. Mert ami ezen az oltáron tombol ezüstben, bronzban, márványban, csiszolt ékkőben, kovácsolt fémben, az több, mint amennyit a művészet megenged.

Néger pap térdel a padban. Nagyon természetes az ittléte. Mert ö ebben a templomban éppen úgy otthon van, mint a mögötte ülö *commendatore*, aki a szomszédos utcában lakik. A jezsuiták is mindenütt otthon vannak a világon, ahová a misziók elvitték a kereszténységet.

Ezt a nagyszerü hódítást fejezi ki a maga módján a másik jezsuita templom, a *San Ignazio* mennyezetképe. A jezsuita Andrea Pozzi freskóján rövidülésben látszó oszlopok törnek az ég felé és megnyitják a boltozatot. A templom tere beleolvad a végtelenbe

és a mennyország egy jelenetének vagyunk a tanúi: maga az Üdvözítő ad megbízást Szent Ignácnak a világ, az akkor ismert négy világrész megtérítésére. És hogyan! Egy sugár indul Isten felemelt jobbjából a jezsuiták generálisának szívére, és onnan szétverődik a fajokat képviselő csoportokra. Ég és föld tanúi ennek a jelenetnek. — Merész elgondolás. Szédít a kép mélysége, a gomolygás a végtelenben és maga a téma is. Jezsuitáé az ötlet és a megvalósítás is. Kinek lehetne kifogása ellene? A rend története igazolja Pozzi atya munkáját. A képnek ott kellene lennie minden jezsuita breviáriumában.

A templomból kilépve vesszük észre, hogy milyen kedves helyen vagyunk. Szent Ignác tere azonos elgondolású palotáktól körülzárt szalon. A homlokzatok hullámoznak, emelkednek, homorodnak, és mind aranysárga színűek. A tér hangulata meleg és marasztaló. Le is lehet telepedni egy kis *pizzeria* asztala mellé a *via Burrò* sarkán. Már megörülök, hogy milyen jó utcanévre találtam (burro = vaj), mikor meglátom az utolsó betű fölött a gyanús ékezetet. A francia hatóságok irodái voltak itt a napóleoni megszállás alatt (*bureaux*), innen ered az utca olaszos átírásban komikusan festő szóképe.

De a terecske nemcsak a rajta uralkodó hangulat miatt lehet nekünk kedves. Másképp is közelebb kerülhet a szívünkhöz. Egyik oldala már a Borromeo-palotához tartozik. Ide vonultak a jezsuiták a Collegio Romano elhagyása után és itt működött akkor a Collegium Germanico Hungaricum is. Ennek a szemináriumnak volt növendéke a fiatal Pro-

hászka Ottokár 1875-től hét esztendőn keresztül. A Collegium új otthonba költözött azóta, messze innen, de lám két « germanikus », mintha csak valaki ide rendelte volna őket, most megy át a téren. Virít rajtuk a napsütésben a « gyalog bíborosok » vagy « főtt rákok » (mert így is nevezik őket) piros reverendája. — Hányszor ment itt keresztül a fiatal Prohászka is! Hányszor tért be ide a templomba inspirációt meríteni a nagy mennyezetkép alatt Szent Ignác szellemétől! Csak az sejti, aki olvasta a római éveiről írt jegyzeteit. Nemcsak egy fiatal lélek tiszta örömei és vallomásai vannak benne, hanem a lapok át meg át vannak szőve az akkori Róma képeivel. Apró remekművek vannak szétszórva a néhány ívnyi íráson. Egyik lapját annyiszor elolvastam, hogy szinte betéve tudom. Könyvvel ér fel ez a rövid részlet:

« A szűk utcákat lármás élet visszhangoztatta Mindenszentek előnapján; de különben is volt mit kikiáltani. A füvek, saláták, gyümölcsök, káposzták, virágok, bogyók sohasem hallott neveit, mindenikét más-más melódiában hangoztatták az asszonyok, férfiak; némelyik a « broccoli » és « carciofoli » prózaikus hangzását valamely népszerű opera motívumaira húzta, közben az «acqua acetosa»-t kiabálták a Magnificat hatodik módusára emlékeztető neumával, azután az « olive » zengett monoton recitatívóban; a «Fanfulla» és a «Capitan Fracassa» ércmellű kikiáltói változékony sikerrel torkolták le egymást s a vad zsivajba szelidebb zönge gyanánt vegyült az «Italia» költői nevének melankóliája. De mily han-

gok, melyek e város utcáin és terein rezegnek! Mintha a debreceni megbukott színház első énekeseiből szakadtak volna ide. Itt-ott a magas emeletek szűk ablakaiból vagy a háztetőkön emelkedő loggiákból lepedők és ingek s más megnevezhetetlen vászonformák lengtek ünnepi zászló gyanánt. A boltokban sajtok és mindenféle színű és átmérőjű hurkákból finom, reneszánsz stílben pantheonok és portikuszok emelkedtek; babérkoszorús szalonna- s más húshasábok piramisokká rendezkedtek, melyek közt a Madonna képe s az olivolajlámpa fénye mosolygott szendén. Kovácsmühelyekben s más, utcára szolgáló s nyílt asztalos-, bádogos-, rézművesmühelyekben a pörölynek és a kalapácsnak akadt dolga; tőszomszédságukban jeles antikváriusboltok nyíltak, az ajtó előtt, a fal hosszában a teológia és filozófia lángelméinek gondolatai tömörültek vaskos fóliánsokká; a fóliánsokra támaszkodik az éppen alkuba keveredő ostiai vagy tiberisi halász, lóg elől nyakáról a széles, kagylóalakú kosár, kurta, torpedóalakú halait méregeti; a mellette elsurranó dáma önkéntelenül elfordítja fejét; az a sós halszag még desztillálva sem jó parföm. Itt egy monsignore kocog botjával, zsebéből kilóg a konyhára való vásárfia. S amit az ember lát, az alakot, a színt, azt csak leírhatja, de amit hall a sürgő, nyüzsgő embergomolyagban, elveszett lármává kuszálódik ».

Kilencven évvel ezelőtt írták ezeket a sorokat. Olyan ez a kép, mint a régi metszetek az antikváriusok kirakatában. Ráismerünk benne Rómára, de ebből a Rómából csak néha támad fel valami ott,

ahol van környezet hozzá: a Campo dei Fiori táján, meg ha búcsú készül valahol a Trasteverében vagy az albanói városkákban.

A PIAZZA COLONNÁTÓL A PIAZZA DEL POPOLÓIG

Marcus Aurelius császár oszlopának tere a szűk Corso egyik tüdeje, lélegző nyílása. A középen az oszlop, mely éppúgy « ementáli sajtok » egymásra rakott tornya, mint a másik, a szebbik, a Traján császáré. Az oszlop kissé « táncol», mert egyik-másik köve elcsúszott a helyéből. Kijjebb vagy beljebb áll, mint társai. De az egész oszlop éle « bolyhos », nem sima, mert a körülfutó dombormű alakjai, csoportjai, néha teljesen elválnak a márványtörzstől.

Mikor az oszlop elkészült, nem állt itt egymagában valami mezőség közepén. Fórum épült körülötte is, bazilika, könyvtár, oszlopos csarnok. A diadalív meg éppen a Via Flaminia fölé került. Alatta vonulhattak a légiók meg a postakocsik észak felé. Mindennek ma nyoma sincs. A fórumból csak az oszlop maradt meg hírmondónak. A díszkapu még állt ötszáz évvel ezelőtt. Akkor bontották le, mikor márvány kellett a Cancellaria építéséhez.

Az oszlopot meg sem tudnám közelíteni, mert a tér parkoló hely. Az autók zománcos teteje mint színes bogárhátak összezáródó pajzsa veszik körül a Colonnát. A tér népe sem törődik vele sokat. Mert a *Galleria* üveges teteje alatt kereskedőnép tanyázik. A Corsón lefelé is, felfelé is bankok. A közeli Had-

rián-templom befalazott oszlopai mögött a tőzsde alkuszai « spekulálnak ». Itt a tér kávéházai körül pedig azok, akiket az üzlet hozott ide. Szinte mind férfiak. Valamikor érdekesebb volt ez a csoport. Kürtőkalapot viseltek valamennyien és az oszlop alatt a konflisok álltak várva az állandó kuncsaftok intését.

Az idegenek közt sok ismerős arcot látok, főleg angolszász típusokat. Német, holland, angol, amerikai öregurak, monsignorék jönnek velem szemben. Kék szemek, alig ráncolódó, rózsás, sima arcok, csodálatos tiszta « színek ». Mintha valamennyien Holbein meg Dürer modelljei volnának. A jellem szinte kiül az arcvonásokra.

A tér a barokk Róma nagy átjáróháza. Itt az élet lüktetése soha nem áll meg. Csoportok jönnek a látnivalóval teli utcákból, és csoportokat nyel el a környezet. A járdaszéleken cipőtisztítók sámlijai és újságárusok kioszkjai. Mindenfelé bárok meg cukrászdák. — Én is megtalálóm a szórakozásom. Sehol annyi szép könyvkereskedés, mint a Piazza Colonna körüli utcákban.

A könyvkereskedők kirakatai becsalogatnak egészen a posta épületéig. Templom is van mellette, mert a ház zárda volt. A hivatallá átalakított és külsejében elváltozott épület különös díszként viseli oldalán a középkori *companilét*. Ott. ahol a torony emelkedik, a ház is megőrzött valamit eredeti jellegéből. A mellékutcai homlokzaton. Régies külső, szabálytalanul elhelyezett ablakok, öreg kövezet, virágárus a sarkon. Az utca neve is hangulatos, Via

Gambero, « rák » utca. Elírásból származik az elnevezés, de nem baj. Rövid az utca, végigmegyek rajta. Meg is felel nekem, mert így visszakerülök a Corsóra. — Egy kis ajtó nyílását nehéz függöny zárja el. Meglebbentem. Mögötte parányi kápolna. Árad belőle a gyertyafény. A gyertyák a Madonna szobra előtt égnek, a falon exvotók százával. Térdeplőkön hölgyek. Rövid imára térnek be, egy-két Ave-ra. Meggyujtják a gyertyájukat és lebben a függöny. Mások térdelnek a kegykép elé.

Pedig nem is az a Madonna volna a kis kápolna kincse. Kovácsolt vaskancellus mögött ereklyetartóban Keresztelő Szent János fejét őrzik itt.

Ismét egy ereklye, amely előtt mi megborzongunk a magunk kicsinységének érzetében. Tehát ez volna az a fej, amelyet Salome kért Heródestől tánca jutalmául? Ez annak a Jánosnak a feje, aki szinte tejtestvére volt Jézusnak, előkészítette útját az emberek felé, őt megkeresztelte? Most itt van előttem a szűk ereklyetartóban. Itt van évszázadok óta. De honnan került ide? a Szentírás csak annyit mond, hogy halála után a tanítványok *testét* eltemették. A levágott fejről pedig csak annyit tudunk, hogy a leány « tálon anyjának vitte ».

A Corsón járva egy trasteverei hangulatú térre bukkanok. Egyik oldalán egymás hegyén-hátán épült, tajtékvörösre érett apró házak s aztán a térnek nevet adó templom, a San Lorenzo in Lucina. Megvan előtte a középkori bazilikák lapos tornáca, de bent az idő keveset hagyott meg eredeti díszeiből.

Legfőbb értéke is barokk művész munkája, Guido Reni képe: *Krisztus a kereszten.*

Az ismert «Szent Mihály»-kép festője itt alig használt színeket. Ami pedig a hátteret illeti, a képnek valóban nagypénteki hangulata van: gomolygó ködök, felhők, sivár, homályba burkolt táj. Azonban a kereszten függő, de még nem halott Krisztus alakja túlságosan «szép». Mintha a festő megfeledkezett volna a keresztrefeszítést megelőző *passió* jeleneteiről. — Egyidőben csodálták a képet, ma úgy érezzük, hogy csak azért van ott a főoltáron, mert Guido Reni festette. Elnézni való, de nem térdelünk le előtte. Így vagyunk a többi híres feszülettel is. Velazquez, Greco, Goya hasonló képei mind múzeumban láthatók. Részben oda is készültek.

Jobban helyén vannak templomainkban a névtelen Krisztus-faragó mesterek feszületei, akár tiroli Herrgottschnitzer-ek munkái, akár a spanyol iskola színezett, zománcozott darabjai. Mások, de ugyancsak áhítatot keltők a középkori toszkán művészek fára festett feszületei, melyek előtt Szent Ferenc, Szent Domonkos meg Szent Tamás imádkozott.

Déltájban a Corsón nehézzé válik a járás. Sok a szép kirakat és sok a kirakatot néző dáma. Pl. a Largo Goldoni közelében. Ez a *largo* egy gombostűnyi terecske, mely négy utca kereszteződéséből keletkezett. Valamikor a város egyik legbájosabb zuga volt. Amikor még kevesebb volt ezeken az utcákon a modern ház, és autók helyett parádéskocsit hajtottak itt keresztül. Ma benzinszag szorul meg a kis közben, és átkeléskor nagyon kell ügyelni

a forgalmi rendőr intéseire. De a Condotti utca sarkán egy pillanatra mindenki megáll és benéz a keskeny közbe. Az utca végén a Trinità dei Monti látszik és alatta a híres lépcső meg virágok színes foltjai.

Canova utca. Megvan még a ház, ahol a mester dolgozott. Rá lehet ismerni messziről, fala telerakva szobortöredékkel. Rideg épület, mintha garázs volna. Furcsa ízlése lehetett a Vénusz-Paulina szobor készítőjének. Ma balletiskola működik a házban. Az egykori műtermen, ahol a geometrikus szépségű művek születtek, vashálós rács van. A műteremből műhely lett.

Goethe-ház. Falában tábla: « In questa casa immaginò e scrisse cose immortali Wolfgango Goethe ». — Ünnepélyesen hangzik a szöveg, mely halhatatlan művek születése helyének nevezi a költő római szállását. Goethe jó helyet választott itt a Piazza del Popolo közelében. A város művésznegyedében lakott. Barátkozott is a műtermek népével. Ő maga is kezdett rajzolni, még a szobrász vésőjéhez is hozzányúlt. De fontosabbak voltak a lapok, melyeket itt írt hozzá a Fausthoz, az Egmonthoz, a Tassóhoz. S még fontosabb, hogy egész látásmódját átalakította Itália. Otthon is érezhette magát ebben a házban. Az épület simahomlokzatú, zsalugáteres, jellegtelen ház. Fegyelmezett, mint egy klasszikus mértékben írt vers. Akár Weimarban is lehetne.

Piazza del Popolo. Róma szép helyei közé számítják. Most az alkony közelgő óráján aranyban ragyog. De nem a pirosra festett vakolat színe gyullad

ki a nap sugaraiban a házak falán, hanem a Porta del Popolo meg a Santa Maria del Popolo travertin kövei.

A középen a Circus Maximus métájáról idehozott obeliszk mintha kicsit megdölt volna. Körülötte a négy oroszlán a szokott nyugalommal köpi a vizet. S mintha tudatosan tennék.

Szép a tér a maga együttesében a szobrokkal, márványkorlátokkal, lépcsőkkel. De a figyelmem most oda irányul, ahová a cikcakkban haladó lépcsők tartanak. Ott fenn van a Pincio kilátóterasza, a tér színpada. A nap mint reflektor világítja meg a helyet, ahová a közönség már összegyűlt naplementét nézni és a város égre rajzolódó sziluettjében elgyönyörködni, melynek középpontja az aranypárákban lebegő kupola.

A kis erkélyrészlet fák közé van foglalva: piniák, pálmák, ciprusok alkotják körülötte a sötét díszletet, melynek tónusát még a nap fénye sem tudja megváltoztatni. Ezek a legdrágább pillanatok a téren. A templom homlokzata is halkítja színét, hogy a terasz felöli oldal érvényesüljön. A két kerek templom a Corso bejáratánál pedig csak statisztál a félhomályban. Ez az egyetlen szerepük.

Ahol állok, autók mellettem is, mögöttem is. Gazdáik valamelyik bár mellől élvezik az estét. Előttem lámpaoszlop, rajta megviselt táblán ezt olvasom: «Posto dello stazionamento vettura a cavallo»— lófogatú kocsik számára fenntartott hely. Mikor volt az az idő, hogy a Piazza del Popolo ezen a sarkán *carrozzellák* álldogáltak?

A táblát azonban itt felejtették. Történelmi emlékké vált.

A háromnyílású kapu fölött felírás olvasható, mely római módra köszönti a szerencsésen érkezőt: « Felici faustoque ingressui ». 1655-ben került oda a szöveg, mikor svédországi Krisztina érkezett Rómába. A fiatal, intelligens és szeszélyes asszony lemondott trónjáról, katolikus lett és Rómába jött élni. A város kitüntető tisztelettel fogadta a királynét. Emléke neki a kapu belső oldala, amit Berninivel készíttettek el.

De beléptek Rómába ezen a kapun mások is, akik minket jobban érdekelnek: Zsigmond magyar király, akinek kíséretében volt Hunyadi János is; Bakócz primás, aki pápaválasztásra érkezett olyan csatlóshaddal, hogy a pompához szokott reneszánsz Róma is elámult rajta; Pázmány Péter először mint jezsuita növendék érkezik, aki tanulni jön Rómába, aztán mint bíboros és magyar úr a Bakóczéhoz hasonló kisérettel vonul be a Piazza del Popolo kapuján. Széchenyi is itt lépett Róma földjére izgatott szívvel, de nyitott szemmel. Mert nem andalogni és régiséget tanulmányozni jött Itáliába, hanem hidakat, utakat akart látni és újításokat, módszereket, melyek a munkát gyorsabbá és olcsóbbá teszik.

Sötét van már, de még betérek a *Santa Maria del Popolo*-ba, melyet Chigi bankár meg kardinálisok bőkezűsége tettek a reneszánsz szép templomává. Sorra gyujtogatom a kápolnákban a villanyt, hogy

legalább egy pillanatra lássam, amit itt Pinturicchio, Raffaello, Sangallo, Caravaggio és társaik alkottak.

Kifelé jövet az ajtó mellett egy síremléken akad meg a szemem, alacsonyan van, szinte beleütközöm. A márványtábla tetején egy lovag arcképe, lejjebb pedig egy sárga márvány koponya. Johannes Gislienus, egy Rómában meghalt lengyel úr nyugszik ott, aki maga tervezte a síremlékét, és kétszer tétette magát rá. Úgy, amint az előbb láttuk. A képmás alá ezt íratta: « Neque hic vivus » — ezen a világon nem voltam élő; a koponya mellé pedig ezt szánta: « Neque illic mortuus » — a sírban pedig nem leszek halott.

A sírfelirat nem meghökkenteni akaró bohóckodás és szójáték a halál misztériuma előtt, hanem a *hit*-nek és a *tan*-nak nagyszerű egybefoglalása.

Költő írta ezt a pár szót, Calderón de la Barca-féle kedély. *Az élet álom* szerzőjére gondolok, ahogy a lengyel lovag képmását nézem. Ugyanaz a bajusz, szakáll, gallér. Egy században is éltek.

AGRIPPA VÁROST ALAPÍT

Ha az ókori Róma térképére pillantunk, a halmokon kívül egy összefüggő sík terület is mutatkozik rajta ott, ahol a Tiberis nagy kanyarban öleli át a várost. *Campus Martius*, mondja a térkép. A lexikon ezt a rövid magyarázatot adja: játéktér, a választások helye Rómában. — A valóságban ez a mocsaras, lakatlan terület faluvége volt, «libalegelő» berkekkel, lóusztatókkal. A fiatalság járt ide, itt ta-

nultak lovagolni, kocsit hajtani. Volt, aki diszkoszt vetett, birkózott vagy labdázott.

Így folyt itt az élet egészen a köztársaság végéig, Marcus Vipsanius Agrippa konzulságáig, aki nemcsak csatákat tudott nyerni a fiatal Octavianus számára, hanem Róma fejlesztésébe is döntően beavatkozott. Lecsapolta a Campus Martius vadvizeit, rendezte a területet, népfürdőt épít a pocsolyák helyére meg a Pantheont. S ezzel felavatta a területet egy nagyobb jövő számára.

Előkelő, levegős város kezdett nőni a Mars-mező helyén: cirkusz, templomok, csarnokok, mauzóleumok, Marcus Aurelius-oszlopa. A reneszánsz is építkezett itt, meg már előbb a középkor. Véglegesen a barokk szépíti meg és palotáival, hangulatos utcáival, tereivel a város középpontjává teszi.

Róma tele van szép templomokkal és műemlékekkel, de a *Campo Marzio* a maga egészében gyönyörűség. Akár a Corso felől lép be ide a jövevény, akár a Tiberis valamelyik hídján át érkezik, rögtön tapasztalja, hogy itt nem kell érdektelen utcákon járnia, míg műemléktől-műemlékig elér. Itt minden téren merenghet, minden sarkon megállhat, mindig lesz látnivaló. És nem fogja zavarni sem autóbusz, sem átkelést szabályozó szemafor.

Én a Corso Vittorio Emanuele felől lépek be a városrészbe, és mindjárt találok egy nekem való utcát: Via della Ciambella. Magyarul *perec* utca volna a neve. A « perec » az Agrippa fürdőjének egyik kupolás terme volt. Egy hajlata maradt meg mindössze. Három kis ház fészkelte magát bele. Úgy

húzódnak meg ott, mint fecskefészkek az eresz alatt. Ott lehetnek már jó pár száz éve. A három ház közül az egyik vendéglő. A vendéglő természetesen a *Ciambella* szót viseli nevében. Majd ötszáz év óta van vendéglő ezen a helyen, mindig ezzel a névvel. — Ahol a maradvány fala az utcát eléri, egy *tabernacolo* áll. Évszázadok dolgoztak a kis utcai oltáron. A Madonna képe reneszánsz keretbe van foglalva. Fölötte a mennyezet barokkos Bernini stílusában. Lent a térdeplő köből. Régen nem térdepel oda senki. De a Madonna képe előtt ég a mécses, még virág is van odatéve bádogdobozban meg gyertyák. A virágok frissek. A Madonna nem elhagyatott.

A régi fal diadémot is visel. Ha felnézünk a rom körbefutó peremére, ahol valamikor a kupola kezdődött, rézsút rakott téglák éleit látjuk, melyek úgy sorakoznak egymás fölött, mint élesre csiszolt ékkövek szögletei. Növény is sarjad a diadém hosszában, de még nem virágzik. Majd később úgy fog a három házikó fölé borulni, mint piros-sárga-zöld színű szivárvány.

A Campo Marzio kis terein reggel kávéillat érzik, később a vendéglőkből kiáradó ebéd szaga, melyet elemezni nehéz, de nyomán haladva olyan helyre jut a turista, ahol fehér asztalok látszanak a kis helyiség ajtajából. Ha valakinek nem volna érzéke a szagok iránt, hát annak két babérfát tesznek oda a bejárat mellé.

Elmegyek a Kőláb utca sarkán is. Egy hatalmas, megviselt fehér márvány lábfej az utca cégére. Talán egy másik emléke annak a fürdőnek, melyet

Agrippa építtetett. Innen aztán már csak egy ugrás a Pantheon, de előbb még át kell haladnom a Minerva téren. Közepén egy kicsi elefánt, hátán hozzá méretezett obeliszk.

A Pantheon millió téglából rakott kerek dobja látszik innen meg a *Santa Maria sopra Minerva* sima, üres homlokzata.

A színe sárga, vörösbe hajló sárga, mely a narancs színéhez is közel áll. Ebben a negyedben ez az uralkodó tónus. A nap fénye kell hozzá, a déli órák vagy a délután, hogy teljes pompájukban mutatkozzanak a sárgás homlokzatok.

Bent a templomban félhomály, sőt háromnegyed homály fogad. A templom gót, tehát a homály nem meglepő. De ez a gót nem a spanyolok vagy a franciák nyers köben beszélő építészeti formanyelve. Ha kissé hozzászokott a szem a környezethez, ragyogni, csillogni és villódzni kezd a templom belseje.

Nincs kápolna, nincs oszlopnyaláb, síremlék, szarkofág, medaillon vagy dombormű nélkül. A padló is tele van márványlapokkal. Rajtuk a járástól lekoptatott arcok, elmosódott betűk.

A sírokban pápák, egyházi és világi nagyok, szentek, írók és művészek nyugosznak. Róma templomai közt is kevés akad, ahol ilyen előkelő társaság van együtt.

Még a főoltár mögé is jutott a sírokból; és nem is akárkiké. Az egyik emlék a X. Leóé, a nagy Medici Lőrinc fiáé, aki maga is annyira humanista és művészbarát volt, hogy titkárt is nem a « teológusok », hanem a humanisták közt keresett magának. Titká-

ra, Pietro Bembo bíboros és litterátor ott van eltemetve a szentély padlózata alatt. Prózát úgy írt, mint Boccaccio, és versei olyan símán folynak, mintha Petrarca tolla alól kerültek volna elő. Könyveit már nem olvassa senki. De mégis írt egyszer egy tizennégy szóból álló disztichont, melyet évszázadok óta sokan betűznek. Ki olasz, ki német, angol, spanyol vagy keleti akcentussal ejti a szavakat, melyek a szomszédos Pantheonban Raffaello szarkofágjára vannak vésve, de mindenki megkisérli olvasni a «halhatatlan» verset. — Ki tudja, talán őt is meg urát, a pápát is jobban elszomorította Róma kedvencének halála 1520-ban, mint három évvel előtte a rebellis ágostonrendi barátnak, Luther Mártonnak szembeforulása az egyházi tekintéllyel. Ilyen idők voltak azok!

Ugyanitt az oltár mögött van eltemetve a másik Medici-pápa is, VII. Kelemen, a pápák « legszerencsétlenebbje ». Uralkodása elején a Colonnák üzik el a Vatikánból, 1527-ben a protestáns hadak törnek Rómára. A szabad prédára maradt városban való dúlásukat *Sacco di Roma* néven ismeri a történelem. S végül ez a pápa éli meg VIII. Henrik lázadását és vele együtt Anglia kiválását az Egyházból.

A múlt azonban nem olvasható le a szobrokról, sem a Kelemenéről, sem a Leóéról. Mindketten fáradt mozdulatba merevedve ülnek trónusukon az utókor előtt. És közöttük egyszerű kőlap alatt nyugszik Pietro Bembo, a szerencsés humanista, akinek kiesztergályozott disztichonját olyan sokan ismerik szerte a világon.

De nemcsak történelmet lehet tanulni a dominikánusok Minerváról nevezett római templomában. Aki imádkozni jött ide és pártfogót keres, az Sienai Szent Katalin sírja elé térdel. Akinek pedig műremek kell, annak ott van Michelangelo *Krisztusa*, aki atléta módjára tartja a keresztet.

Én, valahányszor betérek a templomba, a főoltár melletti ajtóhoz tartok, ahol Fra Angelico sírja van. Szerény sírhely ez, egy kőlap a padlón és egyszerű felírás. A kőlapon mindig friss a virág, az írás fölött pedig mécses ég. Halvány fényénél jobban olvasható a szöveg, mely így kezdődik: *Gloria pictorum, speculumque, decusque* ... « Képírók dicsősége, tüköre, ékessége » ... Kissé barátos a szöveg, úgy hangzik, mint egy középkori himnusz. Olyan ember írta, aki zsolozsmázni szokott.

Fra Angelico anatómiát nem tudott annyira, mint Leonardo da Vinci, vagy Michelangelo, és sok mindent nem tudott, amit egy nemzedékkel később a középszerűek is tudtak, de annyi lélek és paradicsomi báj árad el képein, hogy a mennyországot ma is az ő szemével képzeljük el. — Michelangelo keresztes Krisztusát előbb fel kellett öltöztetni, hogy templomba állítható legyen. Fra Angelico képei előtt mindig lehet imádkozni. Fatábláinak, freskóinak reprodukciói a legigazibb imakönyvbe való szentképek. Nem « édesek », mint a kegytárgyüzletek retusált olasz meg francia kiadványai: érzelgősség nélküli igazi áhítatot keltenek.

Mikor már jobban hozzászoktunk a félhomályhoz, jobban szemünkbe ötlik a templom díszítése. A ba-

rátok mindent befestettek vagy márvánnyal borítottak. A mennyezet is színes kék ég, csillagok és freskók rajta. Mindezt megbocsátanók, ha Fra Angelico csinálta volna. De nem hagyta itt egyetlen művét sem az *angyali* mester, csupán pihenni tért ide a teste.

Kijövök a térre. A kis elefántot szeretném megközelíteni, de úgy körülzárják a parkoló autók, hogy keresnem kell hozzá az utat, mintha labirintus közepén állna. Elolvasom a talapzaton a jeles felírást, melynek lényege az, hogy « robustae mentis esse solidam sapientiam sustinere », — vagyis hogy « a megbízható tudományt erős elmék tartják fönn ». Ezek szerint a póni elefánt az ész erejét jelképezi. Ha erről van szó, valahogy jó helyre került az ormányát lengető állat, a Szent Tamás rendjének temploma előtt. Kissé virgonc is erejének tudatában, mert a kurta obeliszk megbillenve áll a hátán. Hintha ezt ő maga is tudná, a szeme szögletéből felpillant feléje.

Pantheon. Egy ókori épület, amelyben nem macskák tanyáznak, hanem galambok röpködnek körülötte, vagy szállnak le a falába vágott ablaknyílásszerű fülkékbe. Néha egy-egy eltűnik a kupola kerek nyílásában is.

Az ókori Róma egyik legismertebb emléke. Meg van kopasztva márványától, azonban nem rom. Elől kissé megsüppedt, de hatáskeltő a dobja, melyet csupasz téglák apró pontjai alkotnak. Előtte a barokk tér, kút, obeliszk, házak. Egyiken magasan Madonnakép a térhez méretezve. Vendéglők, bárok. És sok nép a téren már e korai órában is. Soförök a kút

körül a középen és ácsorgó férfiak a bárok előtt. Aligha a tér miatt vannak itt, és nem a Pantheon érdekli őket.

Az egyik csoportban meglettebb embereket látok, köztük kiérett római arcokat is. Meg is kérdezem az egyiket. Kopasz, lapított koponyájú Vespasianus-típus.

Megtudom, hogy itt a járdaszélen folyik a római szalma- és szénapiac. Meg a zab-börze is itt van ezen a sarkon. Itt kötik az üzletet, az áru az állomáson van. A másik csoportban pedig facér pincérek állnak várva a jószerencsét.

Minden rendben van, egyik csoport sem zavar senkit itt a Pantheon terén a kora reggeli órákban. Csak azt nem tudom, hogy kinek kell Rómában a sok széna meg a szalma. Mert *carrozzella* már nincs a téren, s a városban is csak mutatóba maradt belőle.

De be kell menni a templomba is, melyet éppen kétezer évvel ezelőtt építtetett Marcus Vipsanius Agrippa Augustus barátja, vezérkari főnöke, veje, külügyminisztere, kiszemelt utódja, háromszor megválasztott konzul és Rómának mindenképpen nagy jótevője. A templom hét fülkéjében a hét főisten szobra állt, kiknek nevét ma naprendszerünk bolygói viselik. No és voltak itt egyéb « istenségek » szobrai is, mint Augustusé, Caesaré, Agrippáé. Mindezekből nem maradt meg semmi, de megmaradt a csodálatos burától határolt tér. Sehol másutt nem tapasztalható élmény járni benne egyet, felnézni a kupola hajlatába és a kerek nyíláson át a kék égre. A kerek ablakon át derült időben a nap süt be,

beesik rajta az esö is, és éjszaka a hold ezüstje hull be a néma csarnokba.

Ide hozták Raffaellót barátai. Az ö sírja is egyszerü, mint a szomszédban a Fra Angelicóé. Ö is megkapta a sírfeliratát, mely kissé hangzatosabb, mint a dominikánus szerzetesé. És virág is van mindig a síron. De nem a barátok teszik oda, mint a Minervában, hanem a látogatók hagyják ott a rózsákat a szarkofág peremén néma, de kifejezö üzenetül annak, aki annyi képmáson, Madonna-képen és mitológiai személyben örökítette meg kora fiatal típusait.

Mosolyogva közelednek a nök a szarkofághoz, vagy elfogódva. Talán maguk sem tudják, hogy ez a mosoly vagy elfogódottság a férfinak szól-e, vagy a müvésznek. Vagy arra gondolnak, hogy mit nem adnának érte, ha Raffaello öket is megfestette volna Fornarinának vagy annak a dámának, akinek arcképe a Villa Borghese múzeumában látható egy ablakmélyedésben és unikornis-gödölyét tart az ölében. De mégis inkább Madonnának festette volna meg öket... Az a fiatal leány, aki most egy csokor ibolyát tesz le a kökoporsó tetejére, bizonyára így gondolkodik. Készült is a jelenetre, hiszen a virágot kint vette a téren, mielött belépett volna. Aztán elmegy anélkül, hogy a sírverset elolvasná. Neki az nem is mondhatna sokat, meg sem értené. Neki Raffaello ma is élö személy, aki nem koporsóban fekszik, hanem úgy áll elötte, mint a *stanzákban* látható az *Athéni iskola* alakjai között lányosan megnyúlt nyakával, bársonyos, meleg szemekkel.

A leány elment és a sírfelirat olvasását átengedte egy úrnak, aki az útikönyvben található fordítást puskának használva olvassa Bembo kardinális és humanista költő versét: *Ille hic est Raphael timuit quo sospite vinci — Rerum magna parens et moriente mori.* « Ráfael ez, kinek a Természet félte hatalmát. Tudta: legyőzi míg él, s holtan a sírba viszi ».

Kijövet megállok a hat-hét méter magas kapu előtt. Fél kézzel elmozdítom a harminc centiméter vastag bronzveretű kapuszárnyat. Jól be van akasztva, és meg is van olajozva.

A tér különböző sarkából vizsgálgatom a kerek épületet. A benyíló utcák mélyéből is, ahonnan valamikor a metszetek készítői nézegették a Pantheont. A homplokzat, a lépcsőzetes ólomtető, az obeliszk, a víz, a környező házak szép együttest szolgáltatnak fényképezésre, de talán még inkább a szemlélődésre.

Pedig mennyi minden hiányzik már a Pantheonról! Belülről is és kívülről is. Szobrok, márvány, no meg a kupola és az előcsarnok bronza, sőt aranyozott bronz borítása. Századok folyamán hol szobor, hol ágyú, hol oszlopok lettek belőlük. Az első lemezeket V. Sixtus pápa szedette le a kupoláról 1587-ben. Szent Péter és Szent Pál szobra lett belőlük. Az egyik a Traján-oszlopra került, a másik a Marcus Aurelius-oszlop tetején áll. Bernini vitte el az utolsó darabokat. A híres négy csavart oszlopot öntette belőlük, melyek a Szent Péter sírja fölött a baldachint tartják. Nem is lehet tudni, hogy ki a ludas ebben a lefosztásban. Az anyagot kereső Bernini, vagy az engedélyt megadó Barberini?

A Pantheont a rómaiak familiárisan *Rotonda*-nak hívják. A tér neve is Piazza della Rotonda, vagyis « kerekház » tér. Ismerősen hangzik az elnevezés, mert nálunk is volt egy *Rondella.* Kerek bástyaépület volt, emlék a régi pesti városfalból, amit színháznak meg bálteremnek használtak. De ez a római elnevezés lebecsülést jelent, bizalmoskodást egy nagymultú és nagyjelentű emlékkel. A Pantheon a barokk Róma szívében van, de szíve is. Az első jövevény az egykori Mars-mezőn. Öse mindannak, ami a néhai játszótér helyén épült városrészbe betévedőt elbűvöli.

És a Pantheon valamiképpen fórum is, Agrippa-fóruma. A saját fórumát ő éppúgy megszolgálta, mint bármelyik császár. Tett is annyit a birodalomért, mint az imperátorok, akiknek fórumai ott vannak a Forum Romanum mellett. Ő nyerte meg Octavianus csatáit, s ha ő nincs, akkor talán nem Augustusnak hívják a birodalom első császárát.

A szerény Agrippa ott áll a római aranykor küszöbén, de a küszöbnél tovább nem ment. Nem lehetett belőle császár. Augustus huszonhat évvel élte őt túl. Mikor Lukács evangéliumában Krisztus születése évét feljegyzi, és Augustusra is hivatkozik, Agrippa már tizenkét éve halott.

KEDVES UTCÁK, HANGULATOS ZUGOK

A Mars-mező északi részén nincsenek nagyszabású emlékek, de van látnivaló. A séta gondtalan, pihentető, magányos embernek való, nem csoporto-

san jövő-menő, sietős turistafélének. Alighogy hátat fordítok a Pantheonnak, máris helyben vagyok.

A Santa Maria Maddalena olyan templom, amire azt mondjuk, hogy szép. Rokokó épület, nőies. Díszes, de nem cifra. Száz apró láng ég benne mindenfelé. Inkább fénylő pontok, mint lobogó lángok. A képeken Magdolna története: a farizeus házában, a keresztfa alatt, meg aztán az evangélium elgondolkoztató isteni és emberi jelenete: a *Noli me tangere!*

Nem turisták járnak ide, hanem nők, imádkozni, talán Magdolna sorsán elmélkedni is. Mire gondolnak? Mert valahogy mindig ez a sorsuk, ha a titkok-titkáról van szó: noli me tangere! — ne illess engem! Kissé távol kell maradniok a misztériumtól. A «magdolnák»-nak is, de még a jámbor asszonyoknak is. Pedig nélkülük mi volna templomaink élete?

A templom előtt kicsi tér, egyike a soknak, melyeket ebben a negyedben találunk. Öreg monsignore tipeg át rajta. Lábán lila harisnya, orrán aranykeretes szemüveg. Ez a két dolog rajta a szín, no meg eleven, okos szemei. Talán a szentírástudományok professzora volt egész életében, és keleti nyelveket is ismer. — A templom lépcsője alatt egy asszony virágot árusít. A sekrestyéstestvér alkuszik vele két cserép hortenziára. Nem is szépek a virágok. Nem választanám őket.

A téren nem történik semmi. Nincs szenzáció. Mégis jó itt lenni. A falakon is ugyanazok a sokszor látott plakátok vannak, mint másutt. De itt mintha

azok is rokonszenvesebbek volnának. A hideg, jégpárás narancsszörpös üveg meg az ezüstpapírjából félig kicsomagolt sajt.

A Pantheontól még nem vagyok távol. Egy sikátoron át oda is látok rá. Nem sok mutatkozik belőle, de a Pantheonon mindig van valami néznivaló.

Két lépést kell tennem s már a Capranica tér közepén állok. Itt van a híres szeminárium homlokzata, mely annyi jeles embert adott az Egyháznak, pápát is. De akkor még ridegebb környezetben éltek itt a kispapok, mint ma. Az épület külseje ma is elárul valamit ebből a kemény aszkézisből, de belseje « korszerű ». Fűtés, rendes bútor, jól záródó ajtók, tisztaság, koszt kalóriákban kikalkulálva.

A ház oldalán kis márványtábla 1740-ből, mely tíz *scdudo* büntetéssel fenyegeti azokat, akik szemetelnek az épület körül. Nem is találok semmit a földre dobva. Mintha még ma is hatása volna a szigorú szónak.

A városrész annyira kedves, hogy az ember legszívesebben rábízza magát a véletlenre kóborlás közben. Mindenfelé csábítgatnak a keskeny, magas paloták, szentképpel díszített sarkok, szeszélyesen formált szögletek, karcsú oszlopokkal ketté választott ablakok, kőkeretes kapuk. A girbe-görbe utcákban kispapok csoportjai bukkannak fel. Csoportosan jönnek, mindig vidámak. Ha nem mutatkozik arcukon a kispapos derű, akkor valami *tézisen* vitatkoznak, s egyházdoktorokat, szentatyákat, «tomista», «molinista » teológusokat hívnak segítségül, amennyire memóriájuktól telik.

Vendéglők előtt bort raknak le kis hordókban. *Rosticceria*-k kirakatában készen állnak már a sültek, pástétomok, saláták, majonézes előételek. Malac is van ott kitéve mindenféle jóval töltve, felszeletelve. Az ételek mögött címkés borosüvegek. Mindjárt meg lehet találni, hogy melyik fogáshoz milyen ital pászol. — Néhány kilencven kilón felüli német már tanulmányozza az egyik *trattoria* előtt az árlapot. A kispapok azonban nem nézik ezeket a kirakatokat. Ők már ismerik a mai menüt. Ma szerda van, tehát *minestrone* az ebéd, amiben tészta, krumpli meg zöldség van együtt (tetszés szerint lehet belőle meríteni), aztán *baccalà* (északon *Stockfisch* a neve) és gyümölcs.

A Piazza Campo Marzio még kisebb tér, mint az előbbiek, csak annyi szabad hely van rajta, hogy szögletbe húzódva elnézhetem a keleti ritusú bazilika és zárda épületét. Sárga ez is, a homlokzat vonala hullámos, változó, elhajló. Mintha színpadi díszletnek készült volna annyi más társával együtt itt a barokk Róma negyedében.

A mögöttem nyíló sikátoron átmegyek a zóna piac-terére. Szép neve van: Piazza delle Coppelle, «virágkehely» tér szabadon fordítva. De ezzel a szóval nevezik az ötvösök olvasztótégelyét is. Így is jó a tér neve, aranyra meg ezüstre emlékeztet. Kicsi a tér, kicsik a rajta álló helyes paloták, és így kicsi a piac is, ahol a vásár színes ernyők alatt folyik. Családias is a piac. Nem jár ide más, csak a szomszédos házak meg sikátorok népe. Árusok és kuncsaftok mind ismerik egymást és mosolyogva, beszélgetve

folyik a vásár. Ezen a piacon csend van, itt még a halas sem kiáltozik. Pedig a halárus a leghangosabb a piaci kereskedők között, holott áruja még életében is közmondásosan hallgatag. De a halasnak mindig sürgős a vásár, mert a hal nem elálló portéka. Azt el kell adni hamar, vagy eldobni.

Temploma is van a piac népének. Keleti szertartás szerint mondják benne a misét. Ikonosztáz választja el az oltárt a hívőtől. Nem baj, a piac népe így is jól érzi magát benne. Vásár előtt vagy vásárlás után a bizánci Madonna elé térdelve is el lehet mondani egy *Ave*-t. A templom régi, de ezt csak akkor veszem észre, mikor kijövök és felpillantok az ókeresztény toronyra, mely olyan kurta, mint egy hajókémény, amolyan mai fajta.

A zónában olyan utcát is találok, amelyben minden ház másként fekszik. Úgy látszik, itt mindenki a saját szeszélye szerint kezdte ásni a háza fundamentumát. Ez is egy fajta érdekesség, és jól lehetne benne bujócskát játszani.

A portugálok templomába rokonszenvből megyek be, remélve, hogy találok benne valamit, ami luzitán barátaim tiszta, szép házaira emlékeztet. Hogy a templom védőszentje Szent Antal, az természetes. Hiszen a népszerű szent, aki minden bajbajutott emberen segít, és akivel egy látomásban még a kis Jézus is barátkozott, portugál ember volt. Valami méltánytalanság érte az ő esetében a portugálokat. Mert a lisszaboni származású «páduai» Szent Antalnak éppúgy dukálna a *portugáliai* cím, mint ahogy a Wartburgban élő és nevelkedő Árpádházi Erzsé-

betet *magyarországi* Szent Erzsébetnek ismeri a keresztény világ.

A templom kicsi, tiszta, ragyogó, gondozott. A diófa rajzú márvány színe meleg, és a fal burkolata olyan tükörsima, hogy kedvem van a kezem járatni rajta. Szeretettel, áldozattal és portugál öntudatossággal fenntartott templom. Jellemző, hogy a sekrestyést tollseprővel kezében találom az ajtó előtt. Mikor dícsérem a templomát, azt gondolja, hogy portugál vagyok. Nagy dolog és megtiszteltetés. Meg is köszönöm neki emberséggel, hogy portugálnak nézett: *Muito obrigado!*

A templom előtt állva nézegetek fel a Frangipánok tornyára, amelyen a Madonna fehér szobra és a mindig égő lámpa emlékeztet az esetre, mit a kis portugál sekrestyés mond el nekem. Egy csimpánz futott oda fel valamikor egy csecsemővel, de a kétségbeesett szülők a Madonnához fordultak és vissza is kapták gyermeküket. Azt azonban sem útikönyv, sem sekrestyés nem tudja, hogy mikor történt a *miracolo*, melynek ma is látható emléke az utca egyik idegen-csalogatója.

A másik pedig a « medvéhez » címzett fogadó, az *Albergo dell'Orso*. Régi márkás hely, ahol Dante is megszállt és asztalánál Rabelais, Montaigne és Goethe is evett. Főleg Rabelais fontos a vendéglő hírneve szempontjából. A Gargantua és Pantagruel lakomáit a Medve-kocsma asztala is sugalmazhatta. A környezetben is jól érezhette magát a szaftos beszédű könyv szerzője. Asztala ebéd utáni tréfák és röhögések színhelye lehetett. Ha Dickens Rómába

is elküldte volna Pickwickereit, azok is felfedezték volna a Tiberis-parti *Orso*-t, mely külső megjelenésében is emlékeztet az angolföldi *inn*-ekre. Csak a kovácsolt vas cégér hiányzik a homlokzatáról. Helyette a szemben levő ház sarkába van befalazva egy bárányt faló oroszlán. Medvének is lehet nézni a sörényes fejet, ha nem vizsgáljuk nagyon a követ. Jó cégér ez is az utas számára, aki nagyot akar enni az *Orso*-ban.

Természetesen az *osteria* ma már csak külsejében hasonlít egy kicsit a Dante korabeli épülethez. A ház oldalában alacsony ívek vasráccsal, korláttal elzárva. Talán innen is be lehetett akkor járni a helyiségbe. A vasrúdhoz lovát köthette a vendég, oda is láthatott belülről. Szemmel is kellett tartani a paripát, mert lókötők akkor is voltak, és a *lókötő* akkor még eredeti jelentésében járta, lótolvajt jelentett, vagyis aki a lovat *elköti* egyéb helyeken kívül a vendégfogadó oszlopától is, míg gazdája bent a nyárson sült báránnyal foglalkozik.

Ezen az oldalon van a konyha is, a nyitott ablakon át kihallatszik a serpenyőben sülő hús sistergése. Tizenkét óra van, közeledik az ebéd ideje. — A bejárat felőli oldal gondozottabb, valamikor festett is volt az egész fal. Színpadról ismerünk ilyen vendégfogadókat. Fehérkötényes, ingujjas pincérek is szoktak előtte állni, barkót is viselnek. Itt azonban ilyesmi nincs, ennyire nem keresi a hangulatot az *Orso*.

A főbejárat egyébként a zsoldosok utcájára nyílik. Via dei Soldati jól hangzó utcanév egy hétszázéves vendégfogadó környezetében.

Antikváriusok is voltak régebben a Medve utcában. Egy ilyen kis boltban látott meg egyszer Flech bíboros egy asztalt, mely párja volt egy másik, előbb megvett bútordarabnak. Mikor az asztalos szétszedte a rozoga holmit, hogy rendbehozza, egy bedolgozott tábla került elő belőle. Rajta vázlat volt, egy elkezdett mű az aláfestés stádiumában: féltérdre ereszkedő alak rövidülésben rajzolva. Az arcon belső küzdelem kifejezése. Az alak vázolása kitűnő anatómiai tudást árul el. A leletet szakértők kezdték vizsgálni, és meg is állapították a kép tárgyát és szerzőjét. A tábla ma a vatikáni képtár falán függ. Ez Leonardo da Vinci *Szent Jeromosa.*

Sant' Agostino. A homlokzata olyan, mintha a firenzei Santa Maria Novella szolgált volna hozzá mintául, de színes márványok nélkül. Az elegáns vonalú munkához travertint használtak. A Colosseumból hozták a követ, mely még « friss », hiszen a darabokat újra kellett faragni és csiszolni ötszáz évvel ezelőtt. Várni kell még egy kicsit, amíg megérik és tajtékszínű lesz.

Nem is kell mélyen behatolni a templomba, rögtön elérjük, amit keresünk. Mindjárt a bejárat mellett találjuk Róma egyik legtiszteltebb Madonnáját, a gyermekáldás Patrónáját (*Madonna del Parto*). Sansovino mester művét lámpák, gyertyák, mécsesek és csillogó exvotók veszik körül. Előtte pedig a nap minden órájában asszonyok, anyaság előtt alló nők. — a Madonna reneszánszkori patriciushölgy, római úrinő. Magasnyakú blúzt visel könnyű kel-

méből, derekát keble alatt aranyos öv szorítja össze. Nyakán kissé szoros aranyláncon kövekkel kirakott kereszt, fülbevalói lila tüzet lövellnek a villanylámpák fényében. Családanya ő is, csak a korona meg a csillagkoszorú jelzi, hogy másvalaki, mint a környékbeli palotákban lakó signorák.

Sokan vannak a Madonna körül, de csak útikönyvvel érkező turisták mennek kissé beljebb a templomba a pillér felé, melyen Izaiás próféta abrázolása látható. Raffaello festette oda a képet. Kissé erőteljesnek sikerült a próféta alakja, ha Raffaellóról van szó. Hiába, a Sixtus-kápolna prófétáinak hatása alól még ő sem tudta kivonni magát. Akaratlanul is adózott a még nála is nagyobb tehetségnek. — Raffaello ötven tallért kért az ágostonrendi barátoktól. Kifizették, de sokallták a pénzt egy képért, nem dolgoztattak többet vele. Pedig volt még néhány pillér a templomban próféta-képek részére. Egy jelentéktelen festő készítette el a többit Raffaello stílusát utánozva. Nem hiszem, hogy nagy megbecsülésben áll az utódok előtt az a prior, aki annak idején Raffaellót ötven hitvány tallér miatt « kidobta » !

Ebben a templomban van eltemetve *Szent Monika,* aki Szent Ágoston édesanyja volt. Sok asszony térdelhetne sírja elé, hogy fia ne csak testileg, hanem *lelkileg* is megszülessen majd.

INTERMEZZO A PONTE CAVOUR KÖRÜL

A Ponte Cavour balparti hídfőjének szomszédságában érdektelen házak között elosztva a római múlt

néhány értékes emléke van: egy palota, egy piac, egy mauzóleum, egy oltár. Nincsenek elrejtve szem elől, de egyik sem tartozik a római városnézés «közhelyei» közé. Csak azok térnek el feléjük, akik Rómában nemcsak a romantikát keresik.

A palota a Borghesék családi fészke, a *cembalo.* Így nevezte el a nép az irdatlan épületet, melynek alaprajza a cimbalom vagy a spinét formáját utánozza. S annak a keskeny résznek, mely a Tiberis-partra ugrik ki, meg éppen *tastiera,* billentyűsor a neve. No, el is férhetett az egész nemzetség ebben a házban, amit V. Pál pápa építtetett a családnak. A palotának több homlokzata, kapuja, udvara, kertje van. Úgy élhettek benne a Borghesék, hogy akár tudomást sem vettek egymásról, ha valami miatt nem tetszettek egymásnak.

De a régi nagy életnek most nyoma sem mutatkozik a palota körül. Még mindig méltóságos megjelenésű, de kihalt. Azt szeretném mondani, hogy komor. Elindulok az egyik hosszú oldal mellett, mely a Piazza Borghesére vezet. A tér távlatot nyit a palota felé, de bizony az a ház innen sem barátságos.

Magán a téren egy kis piacot találok, ahol sátrak alatt antikváriusok rakják ki holmijukat. Rómában ez az a hely, ami Párizsban a Szajna-part. Könyvek, a régi Róma részleteit ábrázoló rézkarcok, könyomatok, misekönyvekből kivágott pergamenlapok vannak a pultokon. Több száz éves « térképek » is, melyek primitív « légifelvételben » ábrázolják a vidékeket városokkal, folyókkal, erdőborította hegyekkel, ka-

nyargó utakkal és a tengerben halakkal. Egy sátor oldalán Garibaldi arcképe mellett Türr István képmását látom. A nagybajuszú hős fején az akkor divatos beütött tetejű, előrebillenő sapka. — Más sátrakban ereklyetartók, bronzszobrok, templomi lámpák, fegyverek, elefántcsont figurák, terrakotta tárgyak, tubákosszelencék, feszületek, fafaragások. Még hétágú gyertyatartót is látok a ponyva árnyékában.

A piacon csend van. A böngésző odaint néha a boltosnak. És vagy meglesz, vagy nem lesz meg a vásár. A könyveknél hamarabb, a bronznál, könél, elefántcsontnál lassabban megy az üzletkötés. És hát érteni is kell hozzá: megkülönböztetni a valódit a hamisítványtól.

A piaci szemlélődés után a palota felé fordul a figyelmem. Belépek az udvarra, mely színház szalonjának látszik. A páholyok az árkádok közei. Oszlopok lent is, fent is az emeleten, vagy száz. Kettesével állnak, ami zsúfolttá teszi az udvart. Autókat is látok. A szokásos kép a római palotákban. Építészek remekeiből garázs lett. Az autók egymagukban is el tudnak rontani egy helyet (sokkal inkább, mint a lovaskocsi), de az udvar az olajnyomokat hagyó gépektől függetlenül is elhagyatatt, porosodó. Látszik, hogy a gazda rég kiköltözött innen.

Még inkább meglátszik ez a kerten, mely egy nagy *ninfeo*, ez esetben víziszínpad, a neve is *Bagno di Venere*, Venus fürdője. Ez a kert szobrokkal, kutakkal telirakott nagy szöglet, ahol már régen nem sétálnak és társalognak a palota hölgyei és vendégei.

Van ottan egyebek közt három barokk kút, mind Fontana di Trevi szeretne lenni. Bőven zuhog belőlük a viz. De bugyog a víz kisebb medencékban is a szobrok lábánál. Mert szobor is van itt, jutott belőle mindenhová. Korlátokon, falak mellett, alacsony talapzatokon tucatjával lehet megszámolni hősöket, isteneket, istennőket. Épek, rokkantak vagy porladozók. Mindegyik magán viseli az idő múlásának jegyét. — Itt körülöttem pedig az udvar felé szobrok alá meg szarkofágok elé szemét és tatarozási hulladék van döntve. A vízcsobogás okozta illuzió csak akkor teljes, ha behunyom a szemem.

A palota és a kert magánya és függetlensége is megszűnt. A szomszédos magas házakból belát ide a «köznép». Nem úgy, mint háromszáz évvel ezelőtt, mikor a hatalmas tömb szigetként emelkedett ki az alacsonyabb házak környezetéből.

Itt volt valamikor az a műgyűjtemény is, mely a Villa Borghese kis palotájában talált megfelelőbb otthont. Irodák számára való hely lett a palota. Egyik szárnyába egy követség költözött, a másik felében az olasz vadászklub rendezkedett be. Még mindig « rangot » jelentő társaságok, de nem számukra épült ez a ház. Beköltöztek ide, mint bizonyos rákok az elhagyott szép csigaházba.

Augustus mauzóleumát megviselte nagyon az idő. Rosszabbul járt, mint a Hadrián császár sírja a Tiberis másik partján. Ami megmaradt belőle, az csak három gyűrűből álló kerek csonk, macskák otthona. Spanyolországban kisebb *plaza de toros*-nak is

nézhetné valaki. A bejárat keskeny, magas íve most zárva van, még be is drótozták, hogy a környék macskáin meg kísérteteken kívül más ott ne tanyázhassék.

A rom peremére etruszk szokás szerint ciprusokat telepítettek. De amíg a mauzóleum ép volt, örökzöld borította a kúpalakú tetőt is. Fent a csúcson pedig Augustus bronzszobra állt. A közepére épült sírkamrában Augustus és felesége, Livia hamvai voltak. Ide temették Agrippát is, meg Marcellust, a császár unokaöccsét és fogadott fiát, aztán Tiberiust és sok mást Augustus nemzetségéből.

De a hányt-vetett sorsú épületet annyi mindenre használták kétezer év alatt, hogy néhány felirattöredéken kívül a sírokból semmi sem maradt. Volt vár, travertinbánya, szőlő és kert (míg a teteje is megvolt), aztán amfiteátrum, kabarészínpad, majd *l'Augusteo* névvel hangversenyterem.

Most a « rendbehozott» mauzóleum ott áll modern házak között idegenül, magára maradva, üres belső térrel. *Molare cariato,* « odvas fog » a neve a római zsargonban. Valamikor pedig ez volt a Via Flaminia legszebb síremléke.

Látogatót azonban kap Augustus egykori nyugvóhelye még a látogatók szándéka nélkül is. Mert a Corsón érvényes közlekedési rend szerint az autók és autóbuszok a főútvonalról letérve ide fordulnak, és a mauzóleumot megkerülve jutnak vissza ismét a Corsóra. Van, aki felpillant újságjából, van, aki odafordul a különös építmény felé. « Mi ez? — kérdezi egyszer a mellettem álló turista. « Az Augustus

mauzóleuma — felelem — az *Augusteo.* » *Oh* — mondja és továbbadja az értesülést útitársának — *this is the Augusteo, an ancient music-hall.*

Nem reméltem, hogy amerikai felebarátom ennyire ismeri Róma város közel múltját!

A mauzóleum és a Tiberis közti partsávon áll az augustusi idők másik emléke, az *Ara pacis,* a « béke oltára ». Valóban szétszórt csontjaiból rakták össze. De még most is hiányos, mert a Louvre, a Vatikáni Múzeum meg a Villa Medici nem akartak megválni a birtokukban levő daraboktól.

Az Ara pacis-t Augustus galliai meg hispániai vállalkozása után állították a birodalomra köszöntött béke ünneplésére. Eredetileg is itt volt valahol a helye a Tiberis árterületén.

Nem maga az oltár fontos benne a számunkra, hanem a márványkorlát, amely körülveszi. Császári arcképcsarnok van oda rávésve. Augustus, Livia, Tiberius, Agrippa arca a kiemelkedők. Főleg Agrippáé. Mintha a császár még ezzel is ki akarta volna fejezni háláját a hű ember emlékének. A csoportban feltűnnek a hercegecskék is. Pöttömnyi emberkék már « hosszúnadrágosan », azaz tógában, marokra fogva a ruha bőven mért posztóját. Nyakukban a *bulla,* az aranyboglár, a rangos származás jele. De vannak ott nagyobbacska fiúk is még « rövidnadrágosan », kis ünögben. Távoli rokonok, akiknek nem jár ki olyan hamar a nagykorúsítás.

A császár és rokonsága áldozatnál vannak jelen. Az áldozat az ősi *suovetaurilia,* mikor sertést, juhot

és bikát vezettek az oltár elé. Az állatokat kísérő szolgákat is lehet látni az oltár frízén. Van ebben a felvonulásben két bika is, de a sertést nem találom, pedig a márványfalon a juh előtt volna hely az ő számára is. Már arra gondolok, hogy lelopták a süldőt a falról. Kétezer év alatt sok minden történhetik! De nem, megvan a sertés is a korlát egy másik oldalán, elöl a bejárat felöli darabon. Ő már a pap előtt áll és sorsára várakozik. Mert az áldozat itt fog lefolyni ezen a részen s a pap szerepét maga Aeneas, a legendás ős tölti be. De lám, mégiscsak hiba van a sertés körül, mert az orrát és a fülét valaki elvitte. Letörtek róla a századok alatt, amit a márványlap a Tiberis homokjába temetve töltött. Az orra-füle vesztett áldozati állat apró szemével mintha kérdő pillantást vetne Aeneas-főpap felé. Vajon jó lesz így is?

Az oltár két oldalán vonuló menetben nem is az arcok a szépek igazán (melyek mindenáron képmások akarnak lenni), hanem a lágyan omló tógák redőzete. A vonalak ritmusa egybefogja a képet. — Az oltár legmegragadóbb részlete azonban mégsem a történeti személyek felvonulása, hanem a belépő szeme elől rejtve maradó rövid oldal, rajta *Terra* istennő és környezete, az édesvizet meg a tengervizet megszemélyesítő nőalakok. Idilli tárgy, ahol a művész kedve szerint alkothatott.

Közben leszáll az est a Tiberis-parton, de a víz még tükrözi a napnyugta fényeit. Lassan folyik s mintha onnan a ragyogó felületről áradna a világ-

gosság ebben a kései órában az égre is, melynek kékespiros hátteréből élesen válik ki a Szent Péter kupolája. Most nincs súlya, ablakain is áthat a háttér derengő világossága.

Közelemben a hidak ívei alatt a víz színén ring a partok lámpáinak fénye. A platánok ágai mélyen lenyúlnak a folyó tükre felé s a még gyér lombokon keresztül a Palazzo Giustizia elterpeszkedő tömbje is megszépül. — Amint haladok előre, megjelenik az Angyalvár is. Megragadó most is és az angyal sziluettje úgy áll ott a fal előre ugró peremén, mintha el akarná hagyni a földet. A kis rádiótorony lámpája éppen fölötte váltogatja kialvó, kigyúló jeleit. Mintha Szent Mihálynak szólna a jelzés. Indulásra.

EGY DÉLELŐTT A VITTORIO EMANUELÉN

Ezt az utat úgy ismeri minden Róma-járó, mint ahogy Pesten ismerni kell a Rákóczi utat. A Vittorio Emanuelét nem lehet elkerülni vagy kihagyni a programból. Ez vezet a Szent Péterhez, és letérve róla a városnak olyan bájos vagy olyan fontos helyére jutunk, mint a Piazza Navona meg a Campo dei Fiori, vagy a Pantheon és a Palazzo Farnese. Nem sugárút, s ez is előnye, mert a sugárutak legtöbbször mesterségesek, máról-holnapra keletkeztek, és a legfőbb céljuk az, hogy egyenesek legyenek, amin végig lehet menni vagy hajtani különösebb élmény nélkül. Rómának ez fontos útja az Il Gesù terétől a Tiberisig annyira cikcak-

kosan, hajladozva, görbületeket írva halad, mintha szalamandert járó fiatalok húzták volna meg valamikor a vonalát.

Így ahogy van, nem is régi. Az új Itália törte ezt az utat 1870-ben a város szívéből kiindulva a Vatikán felé. Palotákat szabadítottak meg toldalékoktól, templomok előtt nyitottak szabadabb teret, hézagokat töltöttek ki újabb építkezésekkel. Ez az oka annak, hogy nemcsak irányt változtat szakaszonkint, hanem szélessége sem állandó. Szabálytalan formájú terek szakítják meg s utcák betorkollásánál kis öblök formálódnak rajta ferdén fekvő homlokzatok miatt.

Az élet mindig lüktet ezen az úton, mert nemcsak a távolabbi cél, a Szent Péter meg a mögöttes városrészek vonzzák ide az embereket, maga az utca is tartogat sok érdekességet, csak meg kell azt látni.

Az út első állomása a Largo di Torre Argentina. Bonyolult nevű tér, mely zavarba hozza a tájékozatlant. Mert a téren van egy torony, de annak a középkori toronynak nincs köze a hely elnevezéséhez. A *Torre Argentina* a szomszédos Sudario utcában van s nem más, mint egy strassburgi prelátus háza, keskeny, magas épület. Gazdája az 1500-as években lakott Rómában mint pápai szertartásmester. Az *Argentina* szó pedig Strassburg latin nevének (Argentoratum) olaszos változata.

A *largo* valóságos tér, sőt nagy tér, amióta lebontották a környékbeli házakat, mert felfedezték, hogy alattuk római templomromok lappanganak. A

romok becsesek, a köztársaság korából valók, tehát olyan emlékek, melyekből csak mutatóba hagyott nekünk valamit a császári Róma építkező láza.

Négy templom van ott egymás mellett. Kicsik, anyaguk is inkább tufa meg travertin, mint márvány. Megbecsülésben álló szent zóna lehetett ez a kis templomnegyed még a császárság korában is. Mutatja az a körülmény, hogy egyik templom mögé márványból luxussal berendezett illemhelyet építettek.

A templomtér mélyen a város mai szintje alá került. Vaskorlát mellől nézhetünk le a lépcsőkre, az újra felállítgatott oszlopokra, a templomokat elválasztó utak kövezetére. Jó szórakozás ez, míg az ember autóbuszra várakozik. De az első benyomások után felfedezzük, hogy macskák birodalma ez a térség. Ott ülnek a köveken, a padlózat kockáin, a lépcsőkön. Melegesznek, sétálnak, bolházkodnak.

Először csak keveset látok belőlük, itt is, ott is egyet-egyet. Mert a mimikrizö állatok mozdulatlanok és színük beleolvad a környezetbe. De ott vannak mindenfelé párkányokon, falmaradványok peremén, oszlopcsonkok tetején, bokrok árnyékában. Csak akkor veszem őket észre, mikor megmozdulnak, vagy az oroszlán járását utánzó léptekkel megindulnak, nyujtózkodnak.

Macska ikreket is látok, kettőt. Feketék, egyformák még testtartásban is. Egy irányban néznek, mint valami szoborpár.

A macskák állandó kongresszusa az Argentina tér romjai közt általában békességben folyik. Feltűnőbb mozgolódás csak akkor támad körükben, ha

kutya téved közéjük. A kutya legtöbbször fiatal, tapasztalatlan, még nem tudja, hogy buzgolkodásának semmi értelme sincs. A macskák nem is tesznek egyebet, mint a kövek tetejéről a kövek alá bujnak. Ismerik az « ellenséget ».

Esti kivilágításban igézőbbek a romok. A tufakockák felülete megszépül, a travertin oszlopfejek kivirágoznak. Falak árnyékban maradt tövéből zöldes fényben irizáló pontok látszanak párosával. Nem szentjánosbogarak fénye az, hanem macskák szeme villódzik ott.

A keskeny Sudario utcán megyek tovább, ahol V. Károly is megszállt egyszer a Raffaello tervezte házban. Őfelségének, úgy látszik, nem volt igénye a kilátás, de legalább hűs helyen lakott.

Az utca végén egy fehér alak mutatkozik. A jelenség a Sant'Andrea della Valle-templom egy szögletében áll s lepedőt vagy mit visel, mintha kísértet volna itt a Sudario utcában, melynek puszta neve is a koporsóra emlékeztet.

A *sudario* szó azonban ebben az utca-névben nem a magyar «szemfödél»-nek felel meg, hanem a Krisztus halotti leplét jelenti. Egy kápolna viseli nevében ezt a címet. A fehér jelenség pedig ott az utca végén az *Abate Luigi,* az egyik ismert római « beszélő » szobor, mely valamikor Pasquinóval meg Marforióval együtt sokat bosszantotta Róma tehetősebb népét. Ha közelebb megyünk hozzá, elolvashatjuk az alacsony talapzatra írt szöveget, melyben ő maga mutatkozik be és elmondja történetét. Most

már nyugalomba vonult; Marforio a capitoliumi múzeum udvarán fogadja tisztelőit, őt pedig ide « állították sarokba ».

Néha nem is lehet megközelíteni, mert autók állnak előtte. Ilyenkor távolabbról nézve a Ciceróénak is tarthatná valaki az Abate Luigi tógás szobrát. Ami rangban emelkedést jelent.

A Sant'Andrea della Valle-templomba sok turista csupán kíváncsiságból megy be. Nem a két Piccolomini pápa síremlékét keresik, hanem a kápolnát, amely a *Tosca* első felvonásának színpadán is látható az opera szövegkönyve szerint. Kissé csalódnak várakozásukban, mert a színpadi tervező legtöbbször nem is tudja, hogy milyen a valóságban a Sant'Andrea della Valle megfelelő kápolnája.

Mi magyarok azonban menjünk csak előbbre is egészen a templom hajójának elejéig. Fent magasan az első ív fölöt van II. Pius sírja. Ő az az Aeneas Silvius Piccolomini néven ismert humanista, akitől származik a mondás: «Magyarország a kereszténység védőpajzsa». — Minden iránt érdeklődő szellem volt. Nemcsak könyveket forgatott, tudott Hunyadi János harcairól is, és ő maga akarta vezetni az Adrián a törökök ellen gyülekező hajóhadat. Ott halt meg az anconai táborban.

A síremlék egyik jelenetében Péter és Pál apostolok bemutatják a pápát a Madonnának. Ahogy innen alulról elnézem azt a Madonnát a Bambinóval, hát lehetne az Patrona Hungariae is.

Kint a templom sarkán csoportosulás van. A középen egy gyorsrajzoló dolgozik, aki egyszerű áttevő

szerkezettel fényképekről készít nagyításokat. Könnyű a keze és ügyesen jár a papíron. Már ismeri a mintáit. Közben buzdítja a körülállókat, hogy díszítsék otthonukat saját maguk rajzolta arcképekkel. A készülék ára mindössze kétszáz líra. — Én a kirakott csalogató mintákat nézegetem, mert a sarki művész bennük a publikuma közízlését fejezi ki. Ott látom az ismert filmsztárokat. Nőket, férfiakat. (A férfiaknak *torre* volna a nevük, azaz «torony».) A nők főleg olaszok, de nem hiányzik a B. Bardot arcképe sem a széthulló hajjal. Két nagy metszőfoga is jól látszik. Ez a körülmény meg lapított orra kissé vámpir jelleget adnak a kifejezésnek. Ezt eltalálni talán hozzá is tartozik a népszerű díva hű ábrázolásához. — A férfiak nagyobbrészt amerikaiak. Leghamarébb a tarfejű és tatár koponyájú Yul Brynnert ismerem fel. Politikus arca nem nagyon szerepel a kiállított képmások között, de a Kennedyé igen. A hajviseletét húzza alá a mester. Így fésülködött a hazai fiatalság ötven évvel ezelőtt főleg a germán lakosságú vidékeken.

A Vittorio Emanuelén van egy kis múzeum, amely mellett el szoktak menni a turisták. A *Museo Barracco* olyan kicsi és igénytelen épület, hogy észre sem veszik. A reneszánsz villa egy francia prelátus részére készült valamikor. Ezért a sok liliom a fríz keskeny szalagján. A liliomok miatt Piccola Farnesina-nak is nevezik a házat célzással a közeli nagy Farnese palotára. Annak a liliomai azonban kissé más formájúak.

Amilyen filigrán a villa, olyan a beléje helyezett gyűjtemény is. Fejek, etruszk, görög, római, keleti eredetű töredékek, vázák darabjai, rajtuk domborművek archaikus stílusban a merevség bájával, mely nem a nem tudás és a technikai fejletlenség jele, hanem rítus, szertartásosság.

A szobákban ott van minden közvetlen előttünk. Föléjük hajolhatunk, melléjük léphetünk, mintha a tárgy a mi otthonunkban volna. Nem nagyon ismert darabok a művészettörténetek lapjairól, tehát megmarad nekünk az öröm, hogy szépségüket felfedezzük. Ha kint nem jó az idő, ha várakozni kell, betérünk ide. Húsz perc alatt is nem várt élvezetet kapunk ajándékba. Egy vázadarabon egy archaikus Bacchus profilját, táncoló múzsák csupa-mozdulat sorát. Vagy egy női fej tartását fedezzük fel, amit ma a fotográfusok az élő modellen a legrafináltabb beállítással sem tudnak elérni. Egy öreg görög feje a Kr.e. III. századból mintha Neri Szent Fülöp volna, a szent halotti maszkja. Aztán egy domborművön különös csoport. Apró gyermekek az istenség előtt, mögöttük az anyák. Mind fiatal nő. Ez a jelenet ismerős az Újszövetségből is: « Engedjétek hozzám jönni a kisdedeket! » De ez a kődarab a Kr.e. IV. századból való.

Még pár lépést kell tennünk a Vittorio Emanuelén és ott állunk a *Cancellaria* előtt, mely a reneszánsz építészet 2. számú csodája Rómában, ha a keletkezés időrendjére gondolunk. Majdnem egyidőben épült a Palazzo Veneziával. Mindössze ötszáz éves, itt áll

Róma szívében, és mégsem tudjuk, hogy kinek a műve. Bramanténak volt benne legtöbb része. A szép udvarhoz ő hordatta ki a palotába beépített San Lorenzo in Damaso-bazilika oszlopait. De « lopott » holmi van böven a homlokzaton is. Travertin a Colosseumból és márvány ma már nem létező diadalívekről.

Mondják, hogy a palota « kártyán » szerzett pénzből épült. Raffaello Riario bíboros, IV. Sixtus unokaöccse, aki tizenhét éves korában lett tagja a bíborosi testületnek, egyetlen éjszaka nyerte a pénzt egy másik pápai unokaöccstől, Franceschetto Cybo bíborostól, VIII. Ince rokonától. 1482-öt írtak talán akkor. Majd harminc évig épült az új palota, de mikor végre készen lett, nem sokáig élvezte benne az életet Riario bíboros. Összeesküvésbe keveredett X. Leó pápa idejében s egyebeken kívül a palotával is fizetett hűtlenségéért. A Medici pápa bírái nem tréfáltak. — Hivatalok székhelye lett a háza s az is maradt. Hol egyházi, hol állami hivatalok költöztek bele, aszerint hogy a szél hogyan fordult Róma fölött. De Riario bíboros címerének motívuma, a rózsa ma is ott van az épületen: a San Damaso kazettás mennyezetén, az udvaron az ívek között és a homlokzaton az ablakok fölött. Soha senki nem nyúlt hozzá a Riariók rózsáihoz. Ő maga is láthatta őket mint öreg ember, mikor mint ostiai püspök be-betért a városba. De csak távolról nézett feléjük, mert a *más* házába belépni túlságosan fájdalmas lett volna. — Hálával is nézhetett az elvesztett házra. Mert Petrucci bíboros, az összeesküvők vezére fejé-

vel fizetett vétkéért. Riario is megülte az Angyalvár tömlöcét, de a rozettás palota, melyre irigykedve nézett akkor sok címeres-kardos ember Rómában, megmentette őt. Mégiscsak jól felhasználta azt a hatvanezer scudót, amit azon az éjszakán sok-sok évvel azelőtt elnyert Franceschetto Cybótól!

SZENTEK ÉS NEVELŐK

A Corso Vittorio Emanuele északi oldalát szívesen nevezném az utca napos oldalának. Nemcsak azért, mert ezek a házak délfelé fordulnak homlokzatukkal és jobban el vannak árasztva nappal, hanem azért is, mert múltjukhoz az emberi szív történetének szép lapjai is hozzátartoznak.

A *Palazzo Massimo* mindenképpen elüt környezetétől. A palota homlokzata ívben hajlik, mert az építész a tervrajz készítésekor a középkor óta errefelé haladó pápai út irányához igazodott. Az út, melyen a pápák a Laterán és a Szent Péter között közlekedtek, az Angyalvárnál kezdődött s templomok, paloták, házakba beépített ókori maradványok közt kanyarogva érte el a Lateránt. Mindvégig keskeny volt és kígyózó. Egyik emléke éppen a Maximusok palotájának « kanyarba eső » homlokzata.

A nem magas, barátságos épület megfeketedett négy évszázad alatt, de kedvességéből nem veszített semmit. Földszintjén befelé épített *porticus* van, a római bazilikák öröke. A homályos tornác alól nyílik a kapu, mely nem kocsiknak készült. A sötét bejáraton túl látszik az udvar. Kicsi, körös-körül oszlo-

pok, mint a pompeji ház perisztiliumában. De itt az oszlopsor az emeleten is megismétlődik.

Aki a ház előtt elmegy, benézeget az udvar felé, mely mintha szalon volna, szobrokkal, falba beépített márványdarabokkal is szépítve van. Virágok is állnak a sarkokban cserépben. Minálunk télikert volna a neve ennek az udvarnak, csak teteje hiányzik, hogy valóban szalon legyen belőle.

A ház minden év március 16-án díszbe öltözik és megnyitja kapuját mindennemű látogatónak. Portás, inasok barokk bársonyban, aranysujtásos kabátban vagy szalagos brokát ruhában várják Róma népét, mely ezt az alkalmat négyszáz év óta számon tartja. Ez a *miracolo*, a csoda napja a palotában. 1583-ban ezen a napon Neri Szent Fülöp pár órára visszaszólította az életbe Fabrizio Massimo herceg hirtelen meghalt fiát. Csak annyi időre, hogy elbúcsúzzék környezetétől. A család még ma is hálás az ajándékért, és az emberek úgy mennek a kápolnává alakított szobába, mintha maga a csodatevő szent várná ott őket.

Nemcsak a *nép* jön ilyenkor, dámák is a szomszédos palotákból. Mert a római szereti a csodát és századok elmúltával sem közömbös iránta. A dogmatika a papok ügye, de a *csoda* olyan elemi erővel szól bele a rómaiak életébe még ma is, mint ahogy meggyőzte Palesztina tömegeit az üdvösség történetének első három évében.

Érdemes is bejönni egy félórára ide a Fabius Cunctator Maximus utódjainak palotájába, ahol minden érintetlenül áll, mint századokkal ezelőtt

ama napon. Óvatosan járok a régi palotában, mely nincs agyonrestaurálva, csak fenntartva, gondozva. Megkopott, de finom és előkelő. Nem proccos, mint későbbi barokk paloták tükrös, «firhangos» termei, tele csillárokkal és aranyozott bútorral. A szobák mennyezete alacsony, a padló megreccsen lábam alatt. Asztalok, székek, szekrényt pótló díszes ládák közt járok. Minden kissé merev, de célszerűséggel is készült. A székekben ma is kellemes volna az ülés.

Az ónkarikás ablakok nyitva, odalépve lelátok az udvarra. Most veszem észre, hogy nem is egy, hanem két udvara van a palotának. Mert az oszlopos bejáratú rész egy régebbi ház elé épült, melynek kapuja a Piazza Massimi-re nyílik.

Mind a két udvar szabadtéri múzeum. Oszlopok, szobrok, domborművek vannak ott fülkékbe állítva, párkányok alá rakva, vagy a falba ágyazva. A Massimi hercegek gyűjteménye ez. Ma ide is jutottak « látogatók ». Gyerekek játszanak a két udvar márványdarabjai között. Jobb hely ez nekik, mint a kényes szobák, melyekben inasok árgus-szeme vigyáz a holmikra. Itt az udvarban nehezebb kárt okozni, mert a szobrok biztosan állnak a lábukon. Meg aztán ők még nem értenek a csodához, a halálhoz és a feltámadáshoz.

Jól is érzik magukat, hangosak. Hiába inti őket időnkint az ezüstbotos, fehérharisnyás portás. Nincs előttük tekintélye a XVII. századi pompának. Pedig oroszlánfej is van a portás pálcája végén. A kapuba kirendelt rendőr többet ér el náluk, de csak egy percre.

Ma az épület hátsó kapuja is nyitva van. Arrafelé megyek ki a terecskére, ahol szintén van egy homlokzata a palotának. Régi, még a XV. századból való. Festve is volt valamikor, de már fakul a használt okker színe, elmosódnak a figurák.

Ezen a téren egy kissé a « színfalak mögé » kerül az ember. Egy toldozott oszlop áll itt, talán az ókorban ide épült Odeon, « dalszínház » szerény maradványa. Előtte, mellette autók, jut belőlük még a szomszédos San Pantaleo kapuja elé is. Autók, oszlop új jövevények a téren. Míg nem voltak itt, a környékbeli srácok használták a helyet futballozásra. Éjfélig rughatták itt a labdát, jó világítás is volt hozzá.

Valamikor más volt ennek a térnek a képe. Az első római nyomda működött itt, mely kiadványain is jelezte, hogy Petrus Maximus házában készültek. És autók helyett postakocsik álltak a palota előtt. Mert a Maximusok ilyesmivel is foglalkoztak. Ők voltak a pápai állam első postamesterei. Akkor még csak egyetlen szűk utcán lehetett behajtani ide. Ma is ki van írva a falára: Via della Posta Vecchia, « Régiposta » utca.

Micsoda kellemes hely lehetett akkor ez a tér! Volt itt mozgalmasság és élet! Urak, asszonyságok érkeztek ide kofferekkel. Arcukon az utazási láz izgalma. A nagy kerekeken járó ringó batárok már készen álltak, a lovak is befogva előttük, jól megabrakolva. Türelmetlenek is voltak. A bőköpönyeges kocsis is már a bakon. Csak éppen bele kell fújnia a

kerek, perec alakú kürtjébe, mely mindmáig jelképe maradt a régi szebb időknek.

Kellett itt lennie szállodának is valahol a közelben. Meg vendéglőnek. A téren egyik sincs, de vendéget, azt látok vagy huszat is. Macskákat. Ott ülnek a fal párkányain, a palota ablakrácsai mögött meg a parkoló autók tetején. Várnak valakit vagy valamit. Mindnyájan egy helyen vannak, egy sarok körül. A sarok mellett egy kis tábla van elhelyezve 1769-ből keltezve. Rajta áll az írás, mely szerint az utcák tisztántartását intéző magisztrátusi tag megtiltja, hogy ezen a helyen szemetet ledobjanak. Ezt a sarkot választotta az az öregúr, aki minden délben eljár ide kedvenceit etetni. Tizenkettő már jól elmúlt, a macskák érzik az időt s lesik az ismerős autó érkezését. És aztán falatoznak kényelmesen. Némelyik le sem mozdul a kiválasztott autó tetejéről, mert tudja, hogy oda szolgálják a kosztját.

Itt lévén az ideje, én magam is ebédelni indulok. Ide a térre, a San Pantaleóba, ahol otthon is érezhetem magam.

A *San Pantaleo* a piaristák anyaháza. Talán a legkisebb valamennyi rend római székháza között. És valóban anyaház. Ugyanaz a szerény otthon, melyben a rendalapító megtelepedett, mikor még alig volt néhány társa és pár osztályra való « diákja ».

Háromszázötven év telt el azóta, de a piaristák nem mozdultak el első « generálisi » házukból. Az épület szűk lett nemcsak iskolának, de anyaháznak is. Udvarában állva s feltekintve az emeletek felé,

mintha *columbarium* közepén volnánk. Nem temetői « columbarium », hanem galambduc közepén. A cellákban élet folyik. Innen irányítják különösebb vagy nagyobb apparátus nélkül másfél száz demokratikus szellemű iskola életét.

A rendi fiataloknak, akik Róma szellemével találkozni jöttek ide, csak fent a « padláson » meg a templom tetején jutott hely. Onnan az eresz alá épített fészkekből fognak kirepülni Itália, Spanyolország, Észak-Amerika, Latin-Amerika felé első szárnypróbálgatásra. Egyesek Japánig se állnak meg.

Magyarországra is szálltak onnan fecskék ...

Kalazanci Szent József egyéniségéről, iskoláira hagyományozott szelleméről írtak könyveket. Itt, egykori otthonában látható, kezzel tapintható emlékét hagyta egyéniségének.

Legbeszédesebb ereklyéi épségben megmaradt szíve és nyelve. Égi jelek ezek, ha nevelőről van szó.

Szobájának egyszerűségét nem bolygatták meg utódjai. Hagyatékát nem foglalták aranyos keretbe, mint oltárra tett ereklyéket szokás. Minden a helyén van. Vagy ha szekrények üveglapja möge került, azt a szekrényt nem remekelni akaró műasztalos készítette.

A néhány ránk maradt kép a szentet tartózkodó, másokat megértő embernek mutatja, aki pályáját önmaga nevelésével kezdte. Leveleinek hangjában természetes, lekötelező elökelőség nyílvánul meg. Rendelkezik, de nem parancsol.

Magánhasználatra szánt tárgyai is feltűnnek. Az anyag mindig szegényes: üveg, zománcos csempe, egyszerű fém, festett fa. De a formák nemesek s a holmi még akkor sem vásári, ha tányérról, csészéről, pohárról van szó, mely mindennap ott volt asztalán. És nem ütött-kopott jószágok ezek. A szent gondozta holmiját. Vigyázott rájuk. Minden megnyilatkozásában a jóizlés mutatkozik meg.

Legjobb arcképét honfitársa, Goya festette meg. A művész csak a szent halotti maszkját ismerhette és vizsgálhatta. Egy-két régi metszeten is láthatta arcát. Megnézte a kezeírását. Meghallgatta, amit életéről mondtak neki. Római környezetét azonban nem ismerte.

De így is elegendő anyaga volt a választott téma megfestésére. *Kalazanci Szent József utolsó áldozása* lett a kép címe. Csak a halotti maszk szemét kellett egy kissé megnyitnia és az arcon ismét élővé tenni a halálban a vonásokra ráfagyott áhítatot. Goya nem is akart egyebet megfesteni ezen a képen. Ami még a nagy vásznon van, akár valamelyik tanítvány is elkészíthette volna: a jelenetnél asszisztálók paraszti fejét, bütykös ujjú rusztikus kezeit, az áldoztató pap gyöngyházszínű miseruháját.

Goya nem szeretett vallásos tárgyú képet festeni. Nem az ő világa volt ez az anyag. Nem is sikerültek ezek a próbálkozásai; sem az angyalok a madridi Manzanares-parti kápolna kupoláján, sem a Feszület, mellyel a Pradóban Velazquez mellé akart kerülni. Hiányzik belőlük éppen a vallási élmény. Az « angyalok » Szent Antal csodájánál összeverődő ki-

váncsi népség. A Krisztus pedig csak szenvedő *ember.*

De most sikerült. Mikor a madridi piarista rektor leszámolta eléje a kialkudott aranyakat, a már hetvenes éveiben járó mester kezével kettévágta a tallérok sorát és egyik részét visszatolta a rektor felé. « Elég lesz ennyi is » —, mondotta.

Mindenképpen meg volt elégedve. Talán most érezte igazán, hogy ő is Kalazanci Szent József fiainak tanítványa volt fiatal korában.

A kép az öregdiák vizsgája volt.

Mikor *Neri Szent Fülöpöt* a Massimi-palotába hívták a halott fiú mellé, nem kellett nagy utat megtennie. Otthona, a Santa Maria Vallicella közel volt a palotához. Az eredeti kis templomka helyén akkor épült a fényes új templom, a Chiesa Nuova.

Mikor belépek a templomba, már messziről hív egy kis kápolna, melynek oltárképe Guido Reni «Szent Fülöp»-ének mozaikmásolata. Misére van öltözve a szent, az imádás mozdulatával térdel az oltár előtt. Hatalmas kazulája elfödi egész alakját. Rózsával megcseppentett indiai vörös a miseruha színe. Meleg, soha nem látott szín, mely betölti az egész képet, de érvényesülni engedi a szép fejet is.

Itt az oltár alatt van eltemetve Róma népszerű szentje, a *Pippo buono,* aki az egész város barátja és lelkiatyja volt. Nem vitték le valahová kriptába, itt maradt közel Róma népéhez, hogy bárki megtalálhassa, aki ide betér. Mint ahogy életében is könnyű volt megtalálni vagy találkozni vele. Az utca,

terek, hidak környéke, piacok, asztalosok, vargák, szabók műhelye, lacikonyhák bejárata, bíborosok, arisztokraták lakása, szegényházak és kórházak voltak napközben az otthona.

Most egy öregúr közeledik az üvegfalú koporsóhoz. Először imádkozik, aztán odatérdel eléje, és audienciát kér. Elmondja neki, mire van szüksége, meg hogy milyen a világ. Fülöp ezüst arcával hallgatja a kérést is, a panaszt is. És aztán híve kívánságát a Szűz elé viszi, aki ott fent van a képen.

A kápolna mögött meg az emeleten két-három szobában vannak összegyűjtve ereklyéi. Gyóntatószéke is, feszülete meg cipője, mellyel Rómát és környékét járta. A Janiculust is meg a Coeliust is, ahol a fiatalságot maga köré gyűjtötte tréfálkozásra, éneklésre, csatangolásra. Cserkésztípus volt Fülöp atya. Tudta, hogy a fiatalokat nem szobában kell tartani és sokat imádkoztatni, ha azt akarjuk, hogy Isten közelében megmaradjanak.

Az oratóriánusok alapítója szerette az éneket is és a zenét. Mikor esténkint előadást, « konferenciát » tartott paptársainak vagy meghívottaknak, nem hiányzott a zenei élmény sem. Emléke ennek nemcsak a hangversenyterem a Chiesa Nuova mellett, hanem a műfaj is, az *oratórium*.

Neri Szent Fülöpről beszélve nem lehet megfeledkezni Róma apostolának aranyos kedélyéről és meleg humoráról sem. Lelkipásztori sikereinek titka is részben itt keresendő. Humora nem anekdotázó « baráthumor » volt, mely hahotázást kelt csupán. Napfényes lélek volt ő s a derű elválaszthatatlan

volt egyéniségétől. Megaranyozta tréfáit és kedvessé tette mókáit. Ezt az « emléket » persze hiába keresnők az oratóriánusok kis múzeumában, de egyik szobában sem látom megörökítve a jelenetet, mikor az Angyalvár hídján találkozik kapucinus barátjával, a hozzá hasonló kedélyű Szent Félixszel, aki éppen alamizsnagyűjtő útjáról tér haza, s szentünk elkéri tőle a nagy fonatos flaskót — benne Róma ki tudja hányféle borának keveréke — és ország-világ előtt jót húz belőle.

Régi metszeten láttam valamikor ezt a találkozást ábrázolva. A glória is ott volt a szent feje körül, egy kicsi rámént belőle a felfelé tartott *fiascóra* is. Itt kellene lennie ennek a «szentképnek» is a Guido Reni-féle remek közelében. Egyik sokat mond a szentről, a másik a népszerű Pippo buono-ról készült jó pillanatkép.

A oratóriánusok házának a múlt század ötvenes éveiben Liszt Ferenc is látogatója volt. Ismerte a templomot, a meleg tónusú oltárképet és a Borromini-féle hangversenytermet. A Szent Erzsébet-oratórium meg a Krisztus-oratórium ihletői közt ott van a Szent Fülöp teremtette környezet is. Liszt mindkét művét Rómában kezdte el írni.

A Chiesa Nuova előtt térré szélesedik az út. Gyep, virágágyak adnak friss díszt a templom meg az Oratorium homlokzatának. Meg egy kis kút. Levesestál a formája; amilyenek a porcelántálak szoktak lenni, fedővel. A kút neve is *Terrina*, levesestál. A «fedő» gombja alatt körben kedves felírás van kissé kezdetleges betűkkel: « Ama dio e non fallire, fa

del bene e lassa dire. » — « Szeresd az Istent és nem fogsz csalatkozni; tedd a jót, és mondjon a világ, amit akar. » Annyira bájos ez a mondás, mintha Szent Fülöp diktálta volna.

A kút körül alacsony vaskorlát, újságot olvasó öregek üldögélnek rajta. Ha kilép valaki az oratóriánusok kapuján, odapillantanak. Mintha még mindig a *Pippo buono*-t várná Róma népe.

PIAZZA NAVONA

Melyik Róma legszebb tere? — Aki siet a válaszszal, azt fogja mondani: a Szent Péter tér. Aki így választ Róma terei közt, nem értette meg a kérdést. A Szent Péter tere túlságosan nagy és komoly ahhoz, hogy a « legszebb » legyen. — A Piazza di Spagna — mondják a romantikusok. No hát az meg mindig tele van néppel, és ami ott igazán szép, az nem is maga a tér, hanem a lépcső. — A Fontana di Trevi tere, az már csak szép! Szép, de csak egy színpad, alig marad hely körülötte a « nézőtérnek ». — A körkérdésbena a Piazza del Popolo is kap szavazatot. De az meg inkább csak *térség*. Térnek olyan, mint minálunk a Milleniumi-emlék környéke. Szobrászok, díszlettervezők meg kertészek pompás műve. Inkább fórum, mint tér.

Aki igazán ismeri Rómát, a Piazza Navona nevét ejti ki csendesen. A tér barátai talán még azt is hozzáteszik meggondoltan: a világ legszebb tere.

Bizonyos, hogy a római terek szépségkirálynője. Finom, elegáns, diszkrét, bájos, nem cicomás. Olyan, amilyennek kell lennie valakinek, aki valóban szép.

Szerencsés születésében, múltjában, még jelenében is. Mert elkerülte a többi terek sorsát: nem lett belőle autóparkolóhely.

A Corso Vittorio Emanuele felől a Via Cuccagna a bejárója. *Eldorádó* utca. Jól hangzik, ha egy szép tér van igérve az utca végén. Azonban a mi Eldorádó utcánknak annyi köze van az eldorádóhoz, mint a paradicsomnak a Paradicsomkerthez.

Keskeny, sötét, hal- és sajtszagú utca ez a járdaszegély nélküli sikátor, ahol nem lehet andalogva járni, mert az embert elütik a főút felől besurranó autók. Szerencsére nem hosszú, meg is törik a közepén s már látszik is a Piazza Navona.

A tér szép, különleges, soha nem látott formájú. Hosszú, elnyúló, nem arra való, hogy forgalmas útvonalak autóoszlopai járjanak rajta keresztül, vagy hogy piac legyen rajta.

Úgy tetszik, nem gyakorlati célból épült, hanem hogy legyen, és hogy szép legyen, mint egy szalon, ami nem olyan hasznos, mint a dolgozószoba, de mégis a ház büszkesége.

Lám, a tér közepe is be van « bútorozva ». Nem is mehet oda kocsi. Három kút fehér márványfigurái meg a szökő, csorgó, simán hulló víz a tér díszei.

Oldalt Szent Ágnes temploma. Toryok, kupola, a homlokzat oszlopai, pillérei felfelé törő vonalai egységbe olvadnak, mintha az épület a hosszú, templomhajó formájú tér orgonája volna. Mellette a

Pamphiliek palotája. Homlokzata sima, mint a többi házaké is körös-körül.

Szögletek, lépcsők, kapuk kiképzése nem hatolnak be a tér nagyszerű légterébe. Ablakok, elválasztó pillérek felfelé nyúló rendjei ritmust, életet adnak a Piazza Navona oldalainak.

Jobbra-balra tőlem művésznövendékek ülnek az árnyékban, és a templomot rajzolják, de úgy, hogy valamelyik kút is benne legyen a képben. Odapillantok a munkájukra. Merevek a rajzok és levegőtlenek. Sok rajtuk a ceruza. Nem rajzolnak ezek, csak vonalakat huzigálnak, mintha építészek volnának. Az egész térnek benne kellene lennie a vázlatban, pár vonallal csupán. És annak a *csendnek* is, ami itt körülvesz élőt, élettelent.

Újabban légifelvételben szeretik a teret bemutatni. A képen lászik az elnyúló alaprajz, melynek szélére fekete sávokat húztak az áthaladó autók kereknyomai. Látszanak a kutak fehér karimái, a templom tömbje és a házak sora. Új elemként lép a képbe a házak teteje, melyek keretként fogják körül a térséget. A nap rávilágít a cserepek különös mozaikjára. A szomszédos utcák mély árnyékot vetnek.

A tér nem kereskedelmi központ. Néhány vendéglő meg antikvárius bolt ajtaja nyílik ide. Nincs körülöttük csoportosulás. A nép pihenni jön ide. Nyugalmazott öregurak nézni maguk elé, vagy újságot olvasni. A dadák és mamák gyermekkocsival érkeznek, vagy gyerekekkel, két-három évesekkel. Itt játszhatnak az apróságok, és pihenhetnek a felnőttek. Van pad hozzá elég. Meg a kutak kávája.

Növényzet ezen a téren nincs. Nem is vesszük észre hiányát. Mert a Piazza Navonán a puszta kő sem rideg. A bólogató lombokat pedig a kutak *eleven* vize pótolja.

A tér szerencsés alakú. Nem négyzet és nem is téglalap. Sarkain lekerekített. Formája eredetéből következik. A neve is. Cirkusz volt ezen a helyen Domitianus császár óta, hosszú, elnyúló térség atlétikai versenyek részére. Innen eredeti neve: Circus Agonalis. A szó (*agon*) jelentése: verseny, sportszerű küzdelem.

A mai tér az egykori porond, és ahol a házak állnak, ott volt a nézőtér. A tér északi kanyarulatában az egyik ház alagsora nyitott. Ha behajolunk a korláton, láthatjuk a cirkusz falának egy részletét. Ha a Szent Ágnes templomának alapjaihoz szállunk le, ugyancsak hatalmas falakat, mozaikos helyiségeket találunk, melyek valamikor a cirkuszhoz tartoztak.

S ezen a ponton kezdődik a tér története. Mert a játékok megszűnése után még nem szűnt meg az élet az egykori cirkusz területén. A nézőtér lépcsőit kezdték bontani és nemcsak elhordták, hanem ott helyben a nézőtér lejtőjén is építkeztek. Kis városrész keletkezett a cirkusz belsejében, melynek a porond volt a piaca, kertje és fóruma. Még temploma is volt a furcsa településnek. Egy kápolna a mai Sant'Agnese in Agone helyén. Mert a hagyomány szerint itt kezdődött a gyermekleány mártiromsága. A császári Róma züllött fiataljai ide hozták őt a cirkusz alagsorába, ahol nemcsak öltözők és

boltok voltak, hanem kocsmák is és bordély. Itt akarták kitenni őt ruhátlanul a csőcselék röhejének. És itt történt a legendában említett csoda. Hirtelen megnőtt haja palástként takarta be alakját. Lent a templom alatt a cirkusz falain freskók beszélték el a történetet.

Idővel aztán mind kevesebb maradt a cirkusz épületéből. A kis házak helyére paloták kerültek, de a tér eredeti alakja megmaradt. A porondé is meg a körülötte sorakozó házak koszorújáé is. És az így született Piazza Navona életéből soha nem hiányzott a sokadalom sem.

Sőt a XVII-XVIII. század óta nagy napokat látott a tér. Fényes ünnepélyek színhelye lett. A közepét mélyítették és vízzel töltötték meg. Ebben a mesterséges tóban aztán kocsiparádét rendeztek. Csak tengelyig ért a víz úgy, hogy veszély nélkül lehetett benne hajtani a kékre, pirosra, sárgára lakkozott hintókat. A tó körül állt a tömeg, vendéghajas urak, nagykalapú monsignorék, csipkés dámák. Az ablakokban, a balkonokon az arisztokrácia, a római szalonok elitje, bíborosok is. Még pápák is megjelentek ezen a látványosságon. — A Pamphiliek palotájának erkélyén pedig a parvenü Olimpia asszonyság is látható volt. A rokonságával szemben gyengének bizonyuló X. Ince pápa gyűlölt sógornőjének rossz emléke azóta is él még itt a téren és a boszorkány szerepét tölti be a Piazza Navona hagyományai között.

Ez volt az urak szórakozása.

Máskor pedig a közeli városnegyedek népe vette

birtokába a teret, és lacikonyhák közelében, zeneszó mellett töltötte a napot. Ilyenkor májusfát is állítottak a fiatalságnak itt a Braschi-palota közelében, a Cuccagna utca sarkán. S így már értjük is az utca elnevezését, mert a májusfa neve olaszul *cuccagna.* Nagyon találó szó. Mert hát hogyne volna a májusfa *eldorádó* a fiatalság számára, mikor « sonkakolbász », kerek sajt, báránycomb, marcipán meg egyéb jó terem rajta, csak éppen fel kell mászni érte a szappannal megkent rúdon !

Mindezeknek az ünnepeknek ma már csupán az emléke él. Nem maradt meg belőlük más, csak a színes metszetek a közeli antikváriusok kirakatában. Pontosan meg van rajtuk rajzolva minden: a tér, a nép, a kocsik és a színpompa. Egyet-egyet megvesznek belőlük az idegenek emlékül.

Manapság évenkint egyszer van ünnep a Piazza Navonán. De ez hetekig tart. Kezdődik a karácsonyi vásárral és végződik a Háromkirályok napjával, aminek itt *Befana* a neve (Epiphania).

De ez már csak olyan mondvacsinált ünnep. A tér egyik részén karácsonyfadíszeket árusítanak, a másik része vurstli jellegű. Céllövőbódék invitálják az előttük sodródó közönséget. Meg szemfényvesztők, mint akármilyen vásárban. Bazárok is vannak s aztán a « törökmézesek » kőkemény készítményei magas oszlopokban kirakva. Próbára teszik az ember fogát meg türelmét.

Betlehemet is állítanak a téren, s ez mindig szép, mert nem műkedvelők munkája, hanem valamelyik reneszánsz vagy barokk mester képének mása.

Nincs benne semmi egyéb, csak ami a betlehem hangulatához tartozik: kősziklák vagy szalmakunyhó, a szentcsalád, a királyok, pásztorok, angyalok, áhítat.

A betlehemet karácsony « böjtjén » egy bíboros áldja meg. Valamelyik a fiatalabbja közül. A Braschi-palota egyik ablakából hangzik a szava megafonon át. S aztán ő is lejön a térre megnézni a szentcsaládot. Két díszbe öltözött zsandár kiséri. Ez alkalommal kistermetű nagyon a bíboros. A tömeg csak a zsandárok magasan járó piros tollforgójáról veszi tudomásul, hogy *autorità* jár köztük. A bíborosnak tetszik az idei betlehem. A mosolyán látszik, hogy tetszik neki. Kék, piros, zöld, sárga a Madonna meg a Szent József ruhája. A picike Kisjézus szalmán fekszik a földön kettejük közt. A pásztorok már megérkeztek, a királyok még nem. Csak a távolban mutatkoznak. A szalmatető fölött angyalok énekelnek. — A bíboros elnézi a betlehemet kis ideig, aztán megfordul és távozik. Visszatérőben úgy szállnak mosolyai a közelben állók felé, mint szenteltvíz ide-oda hulló cseppjei.

Háromkirályok előtti estén aztán ezrével lepik el a gyerekek a teret meg a szomszédos utcákat és fújják a papírtrombitát bele a késő éjszakába. Nagyon különös glóriát zengenek a Neptunus-kút előtt felállított betlehem körül. A máskor olyan csendes tér nem ismer önmagára a zenebona közepett.

De ez a karácsonyi kép távoli emlék. Most nyugodt tavaszi nap van a téren. Alig néhány ember ül a padokon vagy a falak mellett az árnyékban.

Odamegyek a tér királynéja, a «Folyamok-kútja» elé.

Bernini kútja csupán talapzatnak készült az obeliszk alá, melynek hegyén a Pamphiliek címerének galambja ül olajággal csőrében.

Az obeliszk fehér travertinsziklán áll, mely barlangot formál. A barlang egyik szájából oroszlán lép elő és nagyot iszik a Nílus vízéből. A másik oldalon a Duna folyamisten mellett idegesfejű paripa csap szét a habok fölött. A Gangesz meg a Rio Plata egészítik ki négyre az akkor ismert négy világrész Bernini választotta négy folyóját.

A sziklából sugarakban tör elő a víz. Végigcsorog a tömbökön, vagy nagyot szökellve zuhan bele a kerek medencébe. Pálma is van a szikla mellett, meg cédrus, babérbokor és kövirózsa. A medence vízében delfin ficánkol, sárkányformájú, hosszú kígyótesttel.

Annyi részlet és mozgalmasság van ezen a travertincsoporton, hogy legjobb leülni a közelében és elnézni meg hallgatni a víz csobogását.

Gyerekek játszanak a közelben. Egy kislány elragadtatással nézi a sziklák, állatok, folyamistenek és könövényzet alkotta együttest. Aztán előrenyújtott karját, mintha úszni akarna, belemeríti a vízbe, és kimondhatatlan boldogsággal néz a delfinsárkány mozdulatlan arcába.

A rómaiak szeretnek legendákat költeni városuk műemlékei köré. A Bernini-kútnak is megvan a maga legendája. Alapja az, hogy a templomot építő Borromini és a kutat tervező Bernini vetélytársak

voltak. A népies magyarázat szerint tehát a kút partján üldögélő La Plata azért tartja védőleg maga elé a karját, mert a Borromini-kupola rá akar dőlni. A Nílus pedig elfordul és eltakarja arcát, mert nem óhajtja látni a tervezés hibáit. Így a fantázia.

A valóság azonban sokkal egyszerűbb. A La Plata az ég felé néz, ahonnan elemi erejű trópusi vihar közeledik. A Nílus elfödött arca csupán annyit jelent, hogy a szobor készültekor még nem ismerték a folyó forrásvidékét.

De ebben a kút-ügyben a legdöntőbb az, hogy mikor a szobrokat a térre állították (1651), a « kigúnyolt » templom még nem is létezett. Csak 1652-ben kezdték rakni az alapjait.

A tér éjjel is szép. A hold az obeliszk árnyékát az egykori versenypálya közepére vetíti, s a három kút vizének csobogása kellemes morajjal tölti be a népe nélkül maradt kitárt tetejű szalont.

BARANGOLÁS A SÖTÉT VÁROSRÉSZBEN

A Piazza Navona mögött Róma legsűrűbben beépített negyede lappang. Ránézve a térképre, egy sötét foltot látunk, rajta zegzugosan haladó rianásokat, melyekbe a nyomdász csak nehezen tudta belehelyezni a legapróbb betűit. Igazi Róma-járók paradicsoma ez a terület, ahol soha nincs tömeg, nem kell autók elől félreugrani, és ahol még húsvét táján sem botlik bele az ember idegenekbe.

A szűk, árnyékos utcákban valamikor az értelmiség lakott, művészek, írók meg bankárok. A paloták

még ma is viselik a nagy neveket, de a leszármazottak csak kegyeletből tartják még az ősi fészkeket. Az egykor előkelő *Parione* városrész a maga egészében a népé lett, viszont megmaradt hamisítatlan Rómának.

A napfényben úszó Navonáról belépve ide, szinte szoktatnom kell a szemem, mint mikor félhomályos házba kerülünk az utcáról. Csalogató utcanevek hívogatnak beljebb a labirintusba. A Fiametta tér a Borgia Cézár kedvesének nevét viseli. Itt lakott volna a firenzei kurtizán a sarkon egy helyes és szépen rendbehozott reneszánsz palotácskában. De azt gondolom, hogy ez a név csak reklámul szolgál a városrésznek.

Maga a tér is csak annyiban tér, hogy két lépéssel szélesebb, mint a folytatása, az Arany álarc utca. Ott is van egyik ház homlokzatán az ámoroktól körülrepdesett *Maschera d'Oro*. Talán szálloda volt valamikor. Ennek az utcának is megvan a rangot adó vendége, Galilei.

Most aztán egy nagyobb tér következik, rajta a Lancellottik palotája meg barokk házak, sarkukon sugarak közé foglalt szentképek. Itt is, meg a szomszéd utcákban is a házak sarkában oszlopok, pillérek vannak beépítve. Itt találták őket, mikor a középkor meg a reneszánsz építkezni kezdett ezen a helyen. Sarok-védőnek dolgozták be őket a szögletekbe. Szükség is volt rájuk, hiszen a keskeny utcákon még egy kordély is nehezen tudott fordulni. Látszik is némelyiken a kerékagy súrolásának a nyoma. A formás oszlopfők azonban megmenekültek a sérü-

lésektől és valami látnivalót jelentenek annak is, aki ezeken a dohos sikártorokon nem tud múltat idézni.

A Via dei Tre Archi mintha Róma legszűkebb utcája volna. Fent a magasban látszik a három ív. Talán azért vannak ott, hogy a házak össze ne boruljanak egészen fölöttünk. Ajtó, ablak alig van itt. Nem sok dolga lehet ebben a zugban a postásnak. Macskák találkozó helye ez az utca. Ott ülnek a küszöbökön meg a sikátor közepén. Szemrehányással néznek felém, mikor megjelenek. Megzavartam nyugalmukat. Vagy azért néznek rám furcsán, mert nem hoztam nekik semmit. A kövezetre dobva papírosok hevernek. Látszik, hogy húsdarabok voltak bennük. Jótét lelkek hordják nekik az alamizsnát.

Még kápolnát is raktak ide valamikor. Sarokra építették, négy lépés a szélessége, hat a hossza. Zárva van. Semmi életnek nem látom jelét körülötte.

De mire való volna a kis kápolna, mikor csak a sarkon kell befordulni és máris mutogatja változatos oldalfalait, oszlopait, kupoláját a Santa Maria della Pace? Azonban ez a templom is csak egy misére nyílik meg naponta s aztán már az udvarnak kerülve kell Raffaello szibilláihoz bejutnom. Csak jobban járok vele, mert ezt az udvart Bramante tervezte. Meglepően modernnek találom a majd ötszáz éves *chiostro*-t. Így építik ma a zárdaudvarokat Rómában, ha azt akarják, hogy szépek legyenek.

Megkapom a templom kulcsát. Ide adja az őr felesége, mert nem akarja abbahagyni a harisnyastoppolást. Kinyitom az ajtót és megyek előre, ahová

Raffaello a szibillákat festette. Négyen vannak. Csak a tiburi szibilla idősebb nő, a többi fiatal. Raffaello így képzelte el őket. Hiszen fantáziája fiatal arcokkal volt tele. Legfiatalabb éppen a cumai szibilla. Unokája lehetne annak a nőnek, akit azonos címmel Michelangelo a Sixtina falára festett. Kerekarcú nő, aki a jövőn inkább csak ábrándozni szokott, mint a jövőbe látni. Nincsenek is egyedül ezek a szibillák. Angyalok lebegnek fölöttük és táblákra írott szavakra mutogatnak. Súgnak nekik. — Ha nem tudnám, hogy szibillákat ábrázol a kép, múzsáknak is nézhetném Raffaello csoportját.

Mikor visszaadom a kulcsot az őrnek, csak annyit kérdez, hogy bezártam-e jól az ajtót. Az ötven líra érdekli, és nem az, hogy nem vittem-e valamit emlékül a templom könnyen letörhető márványdíszei közül.

A templom előtti parányi tér másik oldalára kell csak mennem és máris ott vagyok az *Anima* udvarán. Ez a németek temploma, mellette a kultúrház. De van is itt élet! Nyitva van a ház meg a templom is állandóan. A kettő közti kis udvar pedig olyan, mint egy emlékbolt. Kedves márványholmival van tele.

A templomba nem művészetet nézni térek be, hanem rendet, tisztaságot, csillogást csodálni. Ragyognak a padok, a fényezett térdeplők, a szószék faragásai, a padló, a fémtárgyak. Egy apáca sétál éppen végig a templomon, megnéz mindent, s miután rendben is talál mindent, letérdel valahol az első padokban. Most már nyugodtan tud imádkozni.

Szétnézek ebben a dúsan bebútorozott és jólesően tisztán tartott Isten-házában. Van gótbetűs írás is a templomban, de anélkül is ki lehetne találni, hogy német környezetben vagyunk. Róma templomai gondozottak, de talán lehetne közülük még néhányat a németekre bízni!

Piazza del Fico. Füge tér, vagy talán « fügefa » tér. Valamikor fa állhatott a terecske közepén. Nagyobbfajta, beszélgetni is lehetett alatta üldögélve. Árnyékba boríthatta az egész teret, mely alig nagyobb, mint egy jókora szoba. Most piac, csak olyan családias « fertály » piac. Egy asszony válogat az almákban. Mikor megtalálta a maga porcióját, újra összerakja a halmot a következő vevő részére.

Találomra megyek be néhány utcába. Mindenütt akad látnivaló. Oszlopok a sarkon, kőkeretes képek a falon. Reneszánsz ajtókeretek mögött műhelyek homálya. A drága, faragott márványon olajnyomok. Fent bevésett betűk és évszám: 1538. Ki törődik vele? Udvarokon kívülről épített lépcső. Arravaló, hogy dámák mutogassák rajta gyöngyös, selymes ruhájukat. Ma szegény emberek szobáiba lehet rajtuk jutni. Ha belépek egy ilyen udvarba, csodálkozó pillantások szállnak felém. Szinte kérdezik: kit keresek? Úgy látszik, ritka vendég erre a kíváncsiskodó ember.

A népesebb utcákon régiségkereskedők boltjai tűnnek fel. Először csak feltűnnek, de aztán látom, hogy ezek uralkodnak az egész negyedben. Lehet belőlük száz vagy kétszáz. Ez a város régiségboltja. Nem olyan mutatósak, mint bent a *Babuino* körül

a kereskedők kiállítási termei, de van bennük szép holmi is. És családiasabbak, kissé az utcára is kirakodnak.

Egy bolt előtt Krisztus-*corpus*. Nagy, a román időkből való fafaragás, színes. Karja nincs, a bejáratnak van támasztva. Fejét éles szögben fordítja jobbfelé. Mintha mosolyogna. Fölötte két vörösréz sütőforma abból az időből, mikor az édességet még otthon készítették a római asszonyok. Kuglófnak valók voltak. Most műtárgyak. A Krisztus lábánál kocsilámpák meg trombitát fujó barokk angyalkák. Minden úgy, ahogy a « kirakatrendezés » szeszélye hozza.

A úton öreg hölgy tipeg bottal. Szemüveges, ruháján csipke, a botja fogantyúja elefántcsont. Megáll a boltok ajtaja előtt és nézi vagy inkább üdvözli a kitett tárgyakat. Nem venni jött ide, csak emlékezni arra az időre, mikor az egész Róma ilyen kedves tárgyakkal volt tele. Rám is vet egy pillantást. Mintha örülne, hogy nincs egyedül. Hogy még mást is érdekelnek a Via Coronari boltjai. Mert ez az utca végig az antikváriusok utcája. Hosszú, egyenes, a neve is szép: «rózsafüzérkészítők» utcája. Itt árusították a kegytárgyakat a Rómába jövő búcsúsoknak.

Amíg a fehérhajú hölgy az intarziás bútorokat simogatja szemével, fent az emelet egyik ablakából ária hallatszik, a rádió reggeli műsora. A Traviatából énekel valaki: *Addio del passato* — « búcsú a múlttól ». Felfigyel rá a hölgy, vagy nem? Nem tudom, de nekem ezzel a zenével lesz teljes az élmény a régiségek boltja előtt.

Ebben az utcában lakott volna Raffaello is. Mutogatják a házat. Keskeny, magas, három ablaka van minden emeletén. Meg sem állna a lábán, ha nem volna két más ház közé préselve. Az ablakok közt stukkódísz. Egyik ablakon kihajol egy nő, borzas, vörös arcú. Egyáltalán nem Fornarina típus. Nem is lakott itt soha Raffaello! De a hagyomány így tudja, s a ház «Casa di Raffaello» minden római térképen.

Közelében tér szakítja meg az utcát. A szélén egy kétkerekű kocsi áll. Rajta porcelánból meg üvegből való művirágok, zománcos petróleumlámpák, csillogó réztárgyak. Egy vándor «műkereskedő» próbálja felvenni a versenyt a drága boltok gazdáival. A rivális csalogatónak egy kacér Loreley-képet rakott ki a holmija tetejébe. Nézegeti is a műtárgyat a zóna népe. Egy borbélyféle egyén fel is emeli és gusztálja közelről, távolról. Talán női fodrászszalonja van. Jó lesz a kép a szalonba reklámnak. Hajnövesztőszer reklámjának. De aztán leteszi. Látom, hogy nem fogja megvenni a képet. Mert ki visel ma a nők közül Loreley-hajat?

Egy pillanatra kilépek a közeli Tiberis-partra. Fecske-köznek hívják a kivezető kis utcát, Via delle Rondinelle. Talán nincs is rajta a térképen ez a pár lépés hosszú út, melyen házszám sem látszik. Egyik oldala egy furcsa sarokház, avagy házak csoportja, mert négy « fecskefészek » van ott egymáshoz ragasztva, hogy ház legyen belőlük. Csoda, hogy még meghagyták itt a forgalmas tiberisi oldalon. Gyerekkori mesekönyveinkben voltak így rajzlva a házak mézeskalács tetővel, és «puszedli» ablakokkal. — A

házcsoport mélyen van az út alatt. A második emelet ablakai meg a tető vannak az arcommal egyvonalban. Virág az ablakokban, cserép a tetőn. Hullámosak, még igaziak, ahogy ma már csak metszeteken látjuk a régi tetőket. Ha valamelyik eltörik belőlük, talán a régiségek boltjában veszik a pótlást.

És micsoda szép kilátás nyílik ezekből a parányi ablakokból! ha megfordulok, az Angyalvár meg a Szent Péter néznek a Fecske-köz lakóira.

Az Angyalvár hídjánál aztán visszafordulok a *sötét* városrész felé. Egy pillanatra meg is hökkenek, mert az utca, melybe betérnék, ezt a nevet viseli: Via di *Panico*. Hogyan? Pánik utcán át jártak a Szent Péterbe századokon át a zarándokok? Igaz, pánik is volt néha ebben az utcában, mert ott a szomszédban volt az Orsini-család vára, akik, ha úgy tetszett nekik, még pápajelöltet is megakadályoztak abban, hogy a Lateránba vagy a Szent Péterbe menjen magát megkoronáztatni. De régen volt ez s az Orsiniek bármennyire is hatalmaskodtak itt hatszáz évvel ezelőtt, az utca neve nincs kapcsolatban ilyen emlékekkel, mert a *panico*, amire a márványtábla vonatkozik *köles*-t jelent. A terménykereskedők utcája volt ez a hely. Egyik ház falában dombormüvű kép is volt megnyugtatásul, madarak csipegették rajta a szemet.

A városrész Tiberis felé eső csücske volt évszázadokig a bankok negyede. Még ma is itt működik a Banco di Spirito Santo, és a *banco* szó az utcák nevében is feltünedezik. Egyik itteni magánbank hivatalnoka volt Agostino Chigi, aki később a ke-

reszténység bankárja, pápák, kardinálisok, művészek barátja lett. És Róma második Maecenasa. Csillagos címerével ma is tele van Róma. Az övével meg a családjából származó VII. Sándor pápáéval.

Megvan még a banknegyed egykori bejárata is, az Arco dei Banchi. Nem valami nagy diadalív. Egy kapualja ez voltaképpen, melyhez keskeny utca vezet. Az utca elején kicsi, régi palota. Falában címerek. Talán egy « pénzváltó » lakott ott. Beljebb az utcában kenyérillat árad egy pék műhelyéből, s aztán az *arco*, a sötét kapunyílás. Benne szentkép, exvotók, mécses, a mennyezetre csillagok festve. Ott, ahol kilépek az utcára, egy márványtábla van a falba illesztve. Vízszintes vonal van belevésve és lágy gót betűkkel írt szavak mondják el rajta, hogy 1277-ben idáig nőtt a Tiberis vize.

Utam most már a negyed főútján folytatom, amerre a pápai menetek is vonultak valamikor a Vatikán meg a Laterán között. Ez is keskeny és kígyózó út, mint a legtöbb utca itt a barokk Róma területén. De a rajta levő palotákban kardinálisok meg a pápai állam főemberei laktak, vagy jámbor társulatok tartották bennük összejöveteleiket. Alig van ház felírás, medaillon, emlékeztető jelkép nélkül. — Ma az egész úton régiségboltok meg bárok, fűszeresek kirakatai váltakoznak. És sok az ember. Érezhető a főútvonal közelsége. Az út nyugalomba vonult, mióta a Vittorio Emanuele kiépült, de a régi szín sok tekintetben megmaradt.

A Piazza dell'Orologio a zóna tágas tere. Egészen idáig ér az oratóriánusok rendháza, s Borromini ide

az épület sarkára helyezte a főútra nézö templom óratornyát. Otthon az Alföldön « cifratorony » volna a neve. A karcsú építmény oszlopok, homorú, domború felületek kombinációja. A számlap nagy és csillogó, a torony egyik oldalán a Madonna mozaikképe. De sugaras szentkép jutott a ház levágott sarkára is. A sugarak mintha a képen túl is folytatódnának. Betöltik, templomi hangulatúvá teszik a teret is.

Balra nézve odalátni az Orsiniek egykori várpalotájára. Erőszakoskodások, napokig tartó mulatások, fényes esküvők színhelye. Népies neve « taverna », ami ma Rómában pontosan azt jelenti: mulatóhely.

A Savelli utcában kis palota. Homlokzatán *graffito* elmosódott színei, vonalai. Kapuja zárt, ablakai elfüggönyözöttek. Előtte egy hölgy. Ízléssel, de nem a mai divat szerint öltözködik. Mint a másik, a régiségkereskedők utcájában. Ki tudja, milyen nevet visel? Csenget és vár. Sokáig kell várnia. Talán egy hozzá hasonló korú másik hölgy lépeget le lassan a lépcsőn kaput nyitni neki. — A néma homlokzat mögött egy valamikor jónevű család életének utolsó felvonása folyik.

A sikátorok ezen az oldalon a Vittorio Emanuelére nyílnak. Ott állok a Chiesa Nuova közelében a sarkon, ahol az egyik Alfredo-étterem helyisége van. Az *Alfredo* úgy hangzik Rómában, mint nálunk hangzott valamikor a *Gundel*. A bejárat a Corso felől van, a sikátorra a konyha ablaka nyílik. Nyitva is van, beláthatok a trancsírozó asztalra, ahol hízott kappanokkal foglalkoznak a szakácsok.

Míg az illatokat árasztó « rácsosablak » előtt indiszkrét módon szemlélődöm, a főúti sarkon is történik valami. Ott, ahol a Neri Szent Fülöp birodalma kezdődik, két római úr között szóváltás folyik. Az egyik autóban ül, a másik előtte toporzékol és rikácsol. Azzal vádolja autós felebarátját, hogy el akarta őt gázolni. — Mindössze az történt, hogy az egyik szenátor ivadék a járdaszél mellé akart állni a kocsijával, de a másik szenátor ivadék nem volt hajlandó előle félrelépni. Én magam is láttam félszemmel az esetet. De már röpködnek a sértő szavak, és szemtől szemben állnak az ellenfelek. Rendőr is került elő és közönség is gyűlik a harcias öregek körül. A gyalogjáró sértett fél már vérvörösen kiabálja a «jelzőket» s mikor a másik kezet emel rá, ő a lábát használja. A közönség nevet, a rendőr is, és könnyed mozdulattal szétválasztja őket, mint a birkózókat a játékvezető. De mindenki érzi, hogy ez csak az első menet volt. — Az egyik visszavonul autójához, a másik pedig egyik barátjával tárgyal, mint a birkózó a szünetben az edzőjével. Utasításokat vár tőle. Aztán újra megszólal és egyre jobban belehecceli magát a sértett fél szerepébe. Közelednek egymáshoz és kakasviadali pózba helyezkednek. A rendőr most mozdulatlan, nincs semmi szabálytalanság a játékban, csak eszmecsere folyik a felek közt.

Hogy meddig tart még a viaskodás, azt nem tudom; de Neri Szent Fülöpnek kellene felkelnie sírjából, hogy a rómaiakat egymás megbecsülésére szoktassa utcán, autóbuszon, postán, jegypénztárak előtt.

Utam a *Pasquino* szobra előtt fejezem be. Nem csipkelődik már pápával meg római urakkal. Csak emléke egy elmúlt világnak, mikor egy párszoros elmésséggel lehetett kifejezni a közvéleményt, amihez ma újságok kellenek. Nem is egy, hanem sok. Mert a « közvéleményt » pártszempontok szerint kell megfogalmazni.

Valahányszor elmegyek mellette, mindig próbálok rajta valami újat felfedezni, mintha még ép szobor volna. Görög. Lekopott róla minden kifejező vonás, de maradt valami rajta a mozdulatból, amit a mester a márványba rögzített. Nemhiába nyugodott rajta sok művész szeme, még roncs állapotában is rokona a Belvederei-torzónak. — Azonkívül a római « beszélő » szobrok között ő volt a legszerencsésebben megválasztott intrikus: nincsen arca.

Ahogy nézegetem, egy öregasszony megy el mellettem. Zónabeli lehet. Fel sem pillant a csonkra. Talán azt gondolja, hogy mi mindent ki nem tesznek a római utcára az idegenek kedvéért !

A Pasquino mögött a Braschi-palota, benne a római élet képekben: lófuttatás a Corsón, ünnepek, karnevál, parádék, az urak meg a nép élete. Dolgok, melyekhez a Pasquino szívesen hozzászólt. Előtte haladt el néha a pápai hintó is. Őszentsége ilyenkor talán odahajolt a titkárhoz vagy a kísérő bíboroshoz és megkérdezte: « Mit mond ma a Pasquino? » — Mindig jó volt tudni, hogy mi van oda függesztve arra a kőtömbre, mert a Pasquino évszázadokig pótolta a fórumot és megelőzte a parlamenti interpellációkat meg a « sajtót ».

RENESZÁNSZ PALOTÁK ÁRNYÉKÁBAN

II. Gyula pápa az 1500-as évek elején elhatározta, hogy újjáépítteti Rómát. Legyen a város ne csupán tekintélyben, hanem külső megjelenésben is a világ első városa. Elrendeli a Szent Péter bazilika építését és egy új utat nyittat a Vatikánhoz közel párhuzamosan a Tiberis partjával. Az utat mintaútnak szánja. Legyen egyenes, és paloták, templomok álljanak rajta. Felszólítja a római nemességet az építkezésre és a művészek, építészek foglalkoztatására.

Az út ma is megvan és a pápa nevét viseli, *Via Giulia.* Egyenes, hosszú, sötét, nagy paloták vetnek rá árnyékot. Az uralkodó szín itt a szürke, a kő vagy a megfeketedett márvány szürkéje. Még a nap sem süt itt úgy, mint a derűs barokk negyedekben. Végigmenve rajta fogalmat alkothatunk magunknak, hogy milyen lett volna Róma, ha reneszánsz városnak épül máról holnapra.

Templom van az elején, a firenzeiek temploma. Nagy, üres, rideg, csupán a térhatása lenyűgöző. Pedig négy tervet is tettek a pápa elé és négy építész váltotta egymást, míg a hatalmasnak szánt templom elkészült.

Az utcán ma sincs járda s így faltól falig ellephetik az autók, teherkocsik. Nem is kellemes rajta a járás. Mert bár a paloták megmaradtak magánkézben, az útból átjáróház lett másodrendű járművek részére.

Komor, nehéz homlokzatok alatt megyünk az úton, a kapukon címerek, az ablakokon rácsok. Ma-

gas emeletek fölött fent a tető alatt kidolgozott párkányzatok. — Bent oszlopos, pilléres udvarok, hátul kert szökőkúttal. A fal mellett szarkofágok, szobrok, fülkében sötét folyosó mélyén szentkép. Az udvar sarkában vagy a kert bejárata előtt autó. Szép, valamelyik nagy márka legutolsó modellje. A sofőr foglalatoskodik körülötte. Intelligens, észre sem vesz, tudja, hogy mi járatban vagyok.

Ilyen az első nagy palota, a Palazzo Sacchetti, amit « Palazzo Boccanera » néven ismerhetünk Zola *Róma* c. könyvéből is. De ez a szerkezete a többi palotának is a Via Giulián.

Neri Szent Fülöp ismerte jól ezt az utcát. Elhozta ide a palotákba a derűt. Van emléke is, egy kis kápolna, melynek ma már csak a homlokzata ép. Ajtaja beszegezve, ablakai betörve, bent deszkák, gerendák rendetlenül a falnak támogatva. De mindegy. A homlokzaton a stukkó domború így is ugyanazt a kedves szentet ábrázolja.

Letérve az útról a Tiberis-part rozoga házai közt egy templomka is van elegáns kupolával. Az ékszerészek temploma ez, a Sant'Eligio. Raffaello készítette a tervet. Szeretnék bejutni, de úgy látszik, mindig zárva van. Régen volt az, mikor ebben az utcában termett az arany az ékszerészek számára. Egy cédula azt mondja, hogy bizonyos Fornarihoz kell fordulnom, ha látni akarom belülről is a templmot. Jóhangzású név. Velencében meg Firenzében palotát is lehetne vele jelölni. Egy asztaloshoz fordulok tanácsért, akinek műhelyébe olyan szép ajtón hajolok be, mintha azt is Raffaello tervezte volna. Aztán elő-

kerül Fornari úr, az őr és belépek a kis templomba, mely ma már csak akkor nyílik meg, ha a római « ezüstkovácsok » családjában esküvő van.

A templom fehér, csak az élek, a szögletek, a körvonalak vannak sötéttel meghúzva. Raffaello egy könnyed vázlatának megvalósítása ez a légies épület. Az tudja élvezni, aki a néhány vonással készült rajzban is meg tudja látni a művészetet.

Megnézem a szobát is, ahol még most is összeül a « szakma ». Köröskörül régi szekrények, melyekben valaha a céh jelvényeit tartották. Kasszák voltak ezek az almáriumok, kifestve képekkel nemcsak kívül, hanem belül is. Abból az időből valók, mikor a célszerű is csak akkor felelt meg, ha szép is volt egyben.

Elmenőben felpillantok a Falconieri-palota homlokzatára. Két *falco*, azaz sólyom van rajta női mellel. A furcsa teremtmények kariatidák volnának. De így, ahogy a tervező fantáziája megteremtette őket, nőknek sólymok, sólymoknak nők. Vagy a kétféle lény között rokonságot vélt látni a homlokzat szobrásza?

Az út végén egy kút van, mely márvány álarcból köpi a vizet széles kádba. Valamikor egy máltai lovag úgy ünnepeltette magát, hogy egy héten át bort csorgatott az álarc szájából. Az esemény még ma sem ment feledésbe. Nagy volt a dínomdánom a kút körül, és egy hétig senki sem nézett rá a szomszédos templom falában levő márványlapra, melyen a szálló angyalnak halálarca van, és az írás mellette azt mondja: « Hodie mihi, cras tibi! » — ma nekem, holnap neked.

Az álarcos kút már majdnem a Tiberis vonalát jelzi. Lépcső vezet ki a partra, ahol terebélyes platánok sora alatt lehet sétálni. A vízen túl a Janiculus piniái, távolabb a Monte Mario zöldje. Itt pedig a parton a Via Giulia palotáinak kertjei. Pergolák, «kiskapuk» tetején márványmaszkok vagy szobrok, rajtuk túl a kertek örökzöldje. Ez a Gyula pápa útjának a napos oldala. Ide néznek a teraszok meg kilátóerkélyek.

Ennek a negyednek másik hosszú utcája a Via Monserrato, rajta egy kis téren áll Róma legtarkábbra festett palotája, a *Palazzo Ricci*. Vannak ott a homlokzaton fegyverzetek, címerek, melyeket oroszlánok tartanak, angyalok, hősök, szentek, mitológiai és harci jelenetek. És ha egyéb nem, hát arabeszkek töltik ki az emeletek közti sávokat meg üresen maradt mezőket. — De mindez csak fotográfiákon látszik meg művészettörténetek egész oldalt betöltő képein. A valóságban egy üres falú házat találunk a térkép megjelölte helyen, melyről a nagyszerű dísz úgy leolvadt, mint háztetőről a tavalyi hó. A régi klisék azonban könyvről-könyvre vándorolnak s a pompás homlokzatot kereső jövevény családása esetről-esetre megismétlődik. — De az utca végén vár ránk a *Farnese-palota* tere, ahol aztán minden családásért kárpótolva vagyunk.

Mikor a térre kilépek, a teret magát észre sem veszem, csak a palotát. A színét, mely kellemes, a rózsaszín meg az elefántcsont keveréke, s az arányait, melyek a Róma házai közül kimagasodó épületet könnyeddé teszik. A nagy palota alig nehezedik a

térre. Nemhiába tartják a reneszánsz építészet netovábbjának, Michelangelóval az élén a legjobb művészek versenyeztek, hogy a Farnesék háza szép legyen. Különösen a magasra felhúzott párkány kelti fel a figyelmet. El kellett azt találni, mert a párkányzat olyan a palotán, mint a gyöngysor a hölgy nyakán. Michelangelo vállalkozott a munkára. Nem is sikerült soha palotán így a kiugró eresz!

A kazettás boltozatú kapualja meg az udvar is sejtetnek valamit a Farnese-ház nem tobzódó, de úrias világából. — Mint a reneszánsz palotákban mindenütt, itt is megvan a kis kert. Nincs benne virág. Tervezve van az is örökzöld mozaikjából, rajta ciprus, magnolia meg dísznarancsfák állanak. Padok is vannak a lugasokban, de tört viselő lovagok és suhogóruhájú dámák nélkül.

Kívülről is látszik, hogy a Farnese-palotában nem takarékoskodtak a hellyel, de hogy ez mit jelent a gyakorlatban, azt akkor látom, mikor belépek az egyik terembe. Kockaalakú térségben találom magam. A terem majd olyan magas, mint hosszú, két sor ablak világítja meg. Ehhez a magassághoz van tervezve a bútorzat is, a székek meg a kandeláberek. A székek háta olyan magas, hogy messze a feje fölé nyúlik annak, aki beléjük ül.

De mégsem vesz el bennük az ember. Mint ahogy a szobát is lakályosnak érezzük. Fülkékben mellszobrok köröskörül, fölöttük gobeli-nek. Minden jól látható és minden csökkenti a magasságot. Aki a házat építette, nemcsak a homlokzatra, a szobákra is gondolt. Aki ide belép, egyszerre otthonosan érzi

magát. Nem támad az a gondolata, hogy « múzeumban » van.

A térre a palota építői két egyiptomi gránitból való kádat helyeztek. A Caracalla-fürdőjéből hozták ide őket szökőkút medencéjének. Hallatszik is a víz csobogása, de a kutakat csak a nap bizonyos óráiban lehet jól látni, mikor nem táboroznak körülöttük a Róma tereit elcsúfító autók.

Szerencsésebben járt a szomszédos Vasfej tér, a Piazza Capo di Ferro. Ide autó alig-alig kerül, a kút is szerényen meghúzódik a fal mellett. Nem is más, mint egy ókeresztény szarkofág, melybe egy oroszlán szájából csorog a víz. Megfelel itt, és eleget tesz az íratlan szabálynak, mely szerint minden valamirevaló római térhez hozzátartozik a víz csobogásának hangja.

S ez a tér nem is akármilyen, hiszen itt van a *Palazzo Spada,* melynek homlokzata reneszánsz szobrászati kirakat. Hasonmása a Ricci-palotának. De míg ott a ráfestett figurákat lemosta az eső meg az idő, itt minden a helyén van négyszáz év óta, mert kőből készült.

A legfelső emelet ablakai közt csak írás van. A történelem adatokban. Alattuk széles falsávon füzérek, drapéria, puttók, címerek. Az első emelet ablakközei pedig fülkékké vannak mélyítve, és bennük a római múlt nagyságai állnak Romulustól Trajánig, összesen nyolcan.

Bent az udvaron a hasonlóképpen agyondíszített falakon körben istenek, istennők szobrai fogadnak. Valóságos Olimpusz. A legpucérabb társaság, melyet

a pogány szellemű reneszánsz valaha palota falának kiképzésére alkalmazott! Alattuk a keskeny frízen mitológiai jelenetek, kentaurok csatája. — A palota a tizenhatodik században készült, de az udvar díszítését a Krisztus előtti idők építészei is meg tudták volna így oldani. Nincs rajta semmi későbbi eredetű motívum.

Felmegyek a palota képtárába is. Csak egyetlen darabot akarok megnézni. Spada kardinális arcképét. Guido Reni ezen a művén a ruha lángoló bíborát rózsaszínbe játssza át. A vásznon minden friss, könnyed, súlytalan. Talán hajnalban látszanak így a tárgyak, amikor még nem is az anyaguk, hanem a színük kezd mutatkozni a nap első sugárzásában.

CAMPO DEI FIORI

Róma legrégibb, legszínesebb piaca felé a « kalaposok » utcáján át megyek. Maga az utca is figyelmet érdemel. Keskeny, piszkos, szemetes, száradó ruha van rajta kiteregetve mindenfelé. Hogy festőibb legyen, még egy ív is hajol át fölötte a közepén. Nápoly óvárosában is feltűnne a római Via dei Cappellari. A házak különböző magasságúak, elöregedtek, töpörödöttek. Műhelyek, szobák sötétek, árad belőlük a dohosság. Bátorság kell hozzá, hogy végigmenjen rajta az ember. De ha reggel besüt a nap a keskeny utcába, a sárga falak, bizonytalanul álló ablakkeretek meg a rozzant tetők távolról mégis kedvessé teszik. Talán azért hagyták

meg itt a Cancellaria meg a Farnese-palota szomszédságában.

A piac helyén valamikor mező volt, hímes, virágos rét. Innen a neve: Campo dei Fiori. Szép nevét megtartotta akkor is, mikor házak épültek köréje és tér lett belőle, amolyan fórumféle. Már 1449-ben ki volt kövezve, ami kevés római utcával vagy térrel történt meg a középkorban. Gyakran vonultak át erre a pápák meg a követek, mikor Szent Péter sírjához mentek. Szállodák is épültek körülötte a pénzesebb emberek számára. A közeli utcákban nyíltak az első nyomdák és könyvesboltok, mikor a tudomány ilyen módon is kezdett terjedni. S mint minden tér, ez is piac volt. Középkori szigorral ellenőrzött piac. Ahol ma a Via *Corda* csatlakozik bele, ott volt felakasztva a *kötél,* mellyel az árdrágítókat büntették. Hogy áztatva vagy szárazon használták-e, azt nem tudjuk, de a poroszló mindig ott állt mellette. A tér másik végén, a mai Cancellaria felé eső sarkon állították fel a vérpadot, ha szükség volt rá. De ez már komolyabb esetekre volt fenntartva. Az utolsó ismertebb adat a Giordano Bruno megégetése volt.

Sok minden megváltozott a Campo dei Fiori körül évszázadok alatt, de a tér megvan. Eleven, színes, pezseg rajta az élet. Egy órát itt eltölteni igazi belekóstolás a római életbe.

Itt állok a Kalaposok utcája sarkán. Ide látszik a Farnese palota homlokzata, látom a tetők fölött a Szent Ivo spirális tornyát, a Sant'Andrea della Valle kupoláját meg a távolban az Il Gesù keresztjét. De

mindez most nem számít. Ezen a helyen maga a régi ütött-kopott tér Róma megnyilatkozása.

A teret csak a véletlen tervezte. A házak kisebbek, nagyobbak, de mind régi, mind sárgás vagy érett vörös, s mindig érdekes csoportokat alkotnak. Most, mikor áll a piac, a tér tele van sátorral. Csak annyi hely marad szabadon, hogy a vásárlók tömege lassan sodródhatik az árusító pultok között. A színes sátortetők felülről mozaikképnek látszanak, melynek kerete az óarany színű házsor.

A pultokon sajtok oszlopokban, húsok, zúza- és csirkemájhalmok, halak, tengeri csemegék: ráják, polipok, osztriga, kagylók. Aztán másfelé gomba, gyümölcs, saláták, virág. Ahogy változik az anyag, változnak a színek, az illatok vagy a szagok. Behunyt szemmel is tájékozódni lehet a piacon.

S az árusítók sem némák. Vásárlásra invitál a gyümölcsös meg a zöldségeskofa, s mint mindig, harsány hangon kiáltozza áruját a halpiac népe.

A tér körül lacikonyhákban rómaiaknak való csemegét is adnak: borjúfarkat, lábat, ropogósra pirított krumpliszeleteket, sajtos rizsgombócot, birkafejet, pacalt.

Egy sarkon egy bácsi ül kis kocsi mellett. A kocsi teteje akkora, mint egy nagyobb tálca. Rajta pár sárgarépa, hagyma, fokhagyma meg petrezselyem. Nagyon optimista ember lehet, ha ezt a holmit itt akarja eladni, ahol sátrak soraiban garmadával állnak a Campagna kertjeinek friss terményei.

Nem messze tőle egy asszony poshadt, áporodott banánt árul. Prédikációval buzdítja vételre a járó-

kelőket. Az üzlet nem lehet rossz, mert sarokposztja van. Azt meg kell fizetni. Míg ő a felebaráti szeretetre hivatkozva beszél, az ura körüljár a feketefoltos, levagdosott végű banánokkal. Három darab ára száz líra. Még így is sok. De a Piazza dei Fiori sarkán mindent el lehet adni. A prédikáló nőt a következő napon megint ott találom újabb halom hervatag banánnal.

A piac élete a közeli utcákban is folytatódik. Elárulja ezt az utcák régi neve is. Ezek évszázadok óta hozzátartoztak a Campo dei Fiori világához. A Baullari-utcában már nem árusítanak domború tetejű útiládákat, mit a postakocsira lehetett csatolni, de az utca továbbra is a régi nevét viseli, és szerves része a piacnak. Mészárosok, csemegeboltok telepedtek oda is. Meg egy cukrászda. Kirakatában fonott kalács is szokott lenni. A finom készítménynek *Kranz* a neve a rája tűzött cédula szerint. Igazi tejeskalács mazsolával. Kevés cukrozott gyümölcs is van benne. Aki megkóstolja, azt mondja: « Egészen olyan, ahogy a mama csinálta annak idején odahaza. »

A piac aztán kiöblösödik és egy másik kis térben folytatódik. Piazza Biscione, azaz « kígyó » tér volna ennek a folytatásnak a neve. De talán érdekesebb, hogy egyik oldalán a házak a Pompeius-színházának romjaira épültek. A kígyó pedig csak vizisiklót akar jelenteni, amely egy szálloda cégérén volt látható. Ez a tér a ruhások meg az ócskások piaca. Az ócskások ponyván rakják ki gyűjteményüket sorjában nagy türelemmel. Van ott divatjamúlt kéze-

lögombtól vízvezeték csapjáig és órakeréktől papírvágóig minden, amit az ember könnyen eldob, de amikor szükség van rá, valahol meg kell vennie « drága pénzért ».

A piacnak ezen a csendesebb részén működött Róma utolsó levelező irodája. Létezett még a két háború közti években is, amikor még *soldi*-ban számolta a nép a filléreket. Tulajdonosa egy nyugalmazott törvényszolga volt, az «iroda» pedig egy zöld posztóval leterített asztal. Kérvényeket, « instanciákat » lehetett itt megrendelni, de a gazda fő jövedelmi forrása a *lettere confidenziali*, azaz « bizalmas levelek » fogalmazása volt. Írni, olvasni nem tudó katonák meg szolgálók voltak az « iroda » kliensei.

Hat-tiz *soldi* között váltakozott egy levél ára. Függött az attól, hogy milyen fokban kívánta a rendelő érzelmeit kifejezni. A vallomás lehetett egyszerű (*ordinaria*), tüzes (*ardente*), lángoló (*ardentissima*). Aztán a papír is számított, fehér, színes vagy csipkés szélű, esetleg kis ámorokkal. No meg a betűvetés módját is meg lehetett választani, a cifrázva írt szavakat külön kellett fizetni. Versben is meg lehetett rendelni a levelet a piaci Cyranónál. — Mit nem adnék érte, ha láthattam volna az öreg írnokot munkában! Nem lehetett akármilyen ember. Szíve is volt, biztosan ismerte a slágerek szövegeit. Ránézett az előtte ülő zubbonyos Rómeóra vagy a csillogó szemű falusi Júliára, és a kapott két-három adat alapján kezdte egymás mellé róni frázisait. Néha talán a saját szíve is beleszólt a szövegbe, és nemcsak a már kívülről tudott levelezési segédkönyv szavait

váltogatta. — Aztán felolvasta a szöveget, s ő volt az első, aki a hatást élvezhette a boldogságtól sugárzó vagy elpiruló arcon. S egy ilyen csodálatos levélnek az ára mindössze harminc vagy negyven fillér volt! Lám sehol nem találom feljegyezve, hogy a Piazza dei Fiori egyik boltjában boldogságot is árultak!

Kár, hogy nem ismerjük ezeket a leveleket. Érdekesebbek volnának, mint némelyik poéta díjazott versei, melyeket soha nem fognak olvasni és senki nem fog átérezni úgy, mint az öreg *scrivano* leveleit a kliensei. Itt a házak előtt üldögélő öregasszonyok meg lépcsőházat mosó vicének talán még őriznek belőlük egyet-egyet fiatalkori emlékeik között. Elolvasni most sem tudják őket, de az érthetetlen vonalakból varázserő árad, mint a szibillai sorokból.

Egy sötét, alagútszerű átjárón jutok ki a térről. A kitaposott kövű sikátor a Pompeius színháza fölé épült házak alatt vezet el. A túlsó oldalon még jobban látszik, hogy színházra épült rá a palota: kissé hátrafelé dől a homlokzat, mintha az egykori nézőtér lejtését akarná utánozni.

Ekkor jut eszembe, hogy Pompeius a színház peremére Venus kis templomát építtette. A nézőtér grádicsai lépcsőül szolgáltak hozzá. Lámcsak, a környezet hogyan ihlette a « konfidenciális » levelek íróját! Az «irodalmat», a gonddal megválogatott lángoló, szép szavakat ő is csak lépcsőnek használta, hogy klienseit Venus templomába vezesse.

A GETTÓ

A gettóba a Cenciek palotája felől megyek be. Voltaképpen «hegy»-et kellene mondanom, *Monte Cenci.* Mert azon áll a palota. Ez a hegy azonban csak annyiban hegy, hogy alatta egy római színház romjai vannak. Teatro Balbo-nak hívták a színházat, míg állt. Két dór oszlopa még látható a közeli utcában. Boltok közé vannak beépítve.

Maga a palota nem olyan, mint a főúri paloták lent a barokk Rómában gála folyosókkal, mutogatni való termekkel, képtárral. A «palazzo» ma csak bérház, ahol az lakhatik, aki éppen helyet kap benne.

A Cencieknek hírnevet egy történet adott, mely úgy hangzik, mint a mese, de igaz, s amellett a római romantika mesterpéldája.

Volt egyszer egy kegyetlen apa, aki rosszul bánt gyermekeivel és meg akarta ölni őket. Még a kápolnát is rendbehozatta, ahová majd eltemeti gyermekeit. Az apa neve Francesco Cenci volt, a gyermekeké Beatrice és Giacomo. A gyermekek azonban megtudták az apa tervét és ők ölték meg szívtelen nemzőjüket. De a törvény törvény volt 1599-ben is. A gyermekek bírák elé kerültek és a törvénytisztelő bírák lefejeztették őket itt a téren vagy az Angyalvár előtt, ahol előzőleg raboskodtak. De a nép ártatlannak tartotta a gyermekeket, különösen a szép nevű Beatricét, és nem is felejtette el őt, pedig már kereken négyszáz év telt el az eset óta. Beatricét a Gianicolón temették el a ferencesek templomában. Fejét

ezüsttálcán tették melléje. A holttest most is ott van a szentélyben jeltelen márványlap alatt, de az ezüsttálca már nincs meg. Napóleon dúló katonái feltörték a sírt, a tálcát elvitték, a fejet pedig eldobták. — Azt is mondják, hogy Guido Reni is Beatrice vonásait örökítette meg, mikor a nőies arcú Szent Mihály arkangyalt festette a kapucinusok temploma részére. Misét is mondanak Beatrice lelkiüdvéért minden évben a palotához tartozó kápolnában, melyet még a középkorban építtetett itt a hegyen egy Cenci püspök.

Mindezt bőven elgondolhatom, amíg felérek a kis kapaszkodón a palota elé. És jól eszembe véshetem a család nevét, mert a városrendezés mindent adott a Cencieknek ezen a helyen: hegyet, teret, sikátort, kaput, utat meg éppen kettőt is. Két perc leforgása alatt a következő felírásokat olvasom a kis zóna házainak szögletén: « Via dell'Arco dei Cenci » — « Vicolo dei Cenci » — « Arco dei Cenci » — « Via Beatrice Cenci » — « Monte dei Cenci » — « Piazza dei Cenci ».

Augustus császárt sem becsülte meg ennyire Róma városa! Hírül sincs neve ennyiszer felírva az utcát jelölő márványtáblákra.

Maga a tér megkopott, nincs is rajta látnivaló. Meg sem állna itt az ember, ha nem ismerné a Cenci név történetét. A ház régi, amilyen sok van Rómában. Komor is. Néha ilyennek sikerültek a házak, amelyeknek a reneszánsz adott formát.

Egyik ablakból fölöttem szolgáló hajol ki és porrongyot ráz. Közben a « Fragole sul cappellino » ref-

rénü sláger szövegét énekli. Beatricének nagyon szerény utódja volna. A téren kevés ember halad át; nem látom rajtuk, hogy gondolnak a hely múltjára. Inkább engem néznek, hogy mit keresek itt, ahol még csak egy bolt sincs.

Van azonban egy vendéglő, márkás, luxus hely. De majd csak később nyit, déltájban, autón érkező vendégek részére. Hirdeti is magát a túlsó oldalon magasan egy tűzfalon. A neve meg egy nagy articsóka van a reklámon. Mert ez a specialitása: articsóka töltve zsidó módra, bab disznóbőrével meg tőkehal különlegesség.

Azok jönnek ide, akik szeretnek elábrándozni a múlton, és azt hiszik, hogy jobban esik az étel, ha történelmi környezetben fogyasztják. Vagy csak a vendéglő hírneve hozza ide őket, a menükártya « szenzációi ». Vagy egyszerűen sznobok és költeni akarnak a drága helyen.

A Cenciek birodalmán túl aztán a *gettó* kezdődik, vagy az, ami valamikor a gettó volt, és ami megmaradt belőle. Sötét utcák, apró boltok, melyekben « kicsinyben és nagyban » árusítanak textilféléket. A textilesek is láthatók az utcán vagy a boltajtóban nemzetközi viseletükben: fekete, széleskarimájú kalap, bő, köpenyszerű kabát, Mózes-szakáll. Ismert típus Varsótól New-Yorkig és Lübecktől az afrikai partokig.

Kerek, oszlopos csarnokban foltozóvarga műhelye és lakása. Az oszlopok közeit bádoggal zárta be a mester. Zsákutcák mélyén gyerekek játszanak. Meg-

maradt szép homlokzat-részek megfeketedett környezetbe beépítve. Aztán polgári házak a XV. századból. Az egyiken bevésett latin írás, formás betűk. A ház « ab urbe condita », a város alapításától számítja újjászületését: 2221. Úgy kell kiszámítanom, hogy a klasszikus világ felé vonzódó gazdája, Lorentius Manilius 1468-ban adta házának a mai külsőt. Látszik is rajta, hogy sok idő múlt el a restaurálás óta.

Valamikor a gettó lezárható terület volt. Nem is volt nehéz a keskeny utcákat elreteszelni. Egyik kapuja a mai Piazza Mattei mögött volt. A tér hangulatos hely a szélén felállított teknősbékakúttal. Négy fiú itat teknősbékát a kút felső medencéjének vízéből és közben egy-egy delfinre támaszkodnak. A visszacsorgó víz végigfolyik testükön, megfényesíti őket. Egy pillanatra úgy tetszik, hogy a szomszédos utcákból való gyerekek játszanak a kút medencéjében.

Ma már csak emlék a gettó. Sok utcáját lebontották. Aki nem tudna létezéséről, nem is venné észre, hol jár. Madonna-képeket, templomokat is talál itt. De ez így volt már a régi gettóban is. Főleg a barokk idők óta, mikor ide is kezdett behatolni a másik Róma. Meg aztán itt van a gettó kellős közepén a Santa Maria del Pianto kis temploma, mely a zsidókat állandóan figyelmeztette a Madonna könnyeire, aki az ő megátalkodottságuk miatt sír.

Iparosok is laktak a gettó körül, sőt utcáik is voltak iparágak szerint. A negyed utcaneveiben még ma is szerepelnek az asztalosok (*falegnami*), a kö-

télverők (*funari*), a kolompárok (*caldari*), a fazekasok (*catinari*). Elnevezéssé változott csupán a *Botteghe oscure* sora is. A « sötét boltok » utcája ma széles út, ahol nyoma sincs a nevében szereplő oduknak, melyekben ékszerek, keleti áruk voltak felhalmozva, s mélyükön a Mária-kép előtt égett a mécses; vagy a Dávid-csillaga oltalmazta a házat.

A gettó körül épült templomok közül a Santa Maria in Campitelli katedrális is lehetne. Egy-egy imádkozó ember akad benne. Ha turista vetődik be, először körülnéz, aztán a baloldali első kápolna felé tart. Ott van az Alfieri házaspár sírja. Jobbra-balra egy-egy szarkofág, fölöttük az elhunytak szobra. Barokk-rokokó divat szerint öltöztette őket a szobrász. A férj arccal az oltár felé fordul, a dáma imakönyvvel kezében az ég felé néz. A márványkoporsókon mindössze két szó. Egyiken: *Umbra*, a másikon: *Nihil*. Árnykép és Semmi.

Ez a két szó a legrövidebb római sírfelirat. És elegendő két koporsóra. Még a név is lemaradt a sírokról. Dehát minek odaírni nevet, ha még hamunál is kevesebb, ami oda van temetve: egyikben « káprázat », a másikban « semmi » !

Délfelé csökken a negyed forgalma és a csendes tereken nyitni kezdenek a vendéglők, melyek az útikönyvben meg a turisták kezén forgó füzetekben csillaggal vannak megjelölve. S aztán kezdenek szállingózni az inyencek, akiknek a sült csirke meg a töltött malac már nem elég ízes. Articsókát, babot és *baccalát* fognak enni. Vagyis egyszerű ételeket luxusos környezetben borsos áron.

Ókori emlék is akad errefelé a negyed szélén, a *Porticus Octaviae.* A valamikori hatalmas csarnokot még a köztársasági Róma építette, de Augustus fényesen megújította és nővére, Octavia emlékének szentelte. Sétány volt és könyvtár meg gyülések helye. Használhatta a szomszédos Marcellus-színházának közönsége is. No meg a fiatalság adott ott találkozót egymásnak. Mert szép volt a hely, az oszlopsorok végén szobrok, a falakon festmények, megfelelő helyeken szökőkutak, közelükben kis beugrók padokkal.

Megértjük Martialist, aki a *porticus*-okat is azok közé a dolgok közé sorolja, melyek az életet kellemessé, kívánatossá teszik. Szerinte a szabad mező, ügyelgés a sétányokon, hűs árnyék, flört meg a közfürdők adták a római dologtalan aranyifjúság életének keretét: *campus, porticus, umbra, virgo, thermae.* — A sor lassú lejtésű, mintha ízleltetni akarná a « skandálás » közben a római élet ötféle gyönyörűségét.

A középkorban a csarnok egy részéből templom lesz, a másik részét pedig halpiacnak használják. A piac falában ma is látható egy rejtélyes szövegű tábla, mely elrendeli, hogy bizonyos nagyságon túl a halak fejét a hatóságnak kell beszolgáltatni. Mit csináltak a halak fejével? Talán a város macskáit etették velük, hatóságilag gondoskodva róluk?

A nagyszerű helyből számunkra csak a bejárat üres homlokzata maradt meg, és néhány oszlop. Az oszlopok mögé egy mészárszék ékelte be magát. A gazda a helyiség bejáratát a bazilika lehullott frízének

darabjaiból rótta össze. Kincseket érő portál ez, melyhez hasonlót nem terveznek manapság a legragyogóbb római üzletek számára sem a Corsón vagy a Piazza di Spagna körül. — A bolt belül is csinos. Vörös szegfűcsokor áll vízben a húsvágó tönk mellett, és még az ajtó két szárnya is márványból van. A rézkampók oda vannak beerősítve; onnan akasztja le a marhatagokat a székálló legény. Környékbeli asszonyok járnak ide a nehezen megközelíthető boltba. Sem ők, sem a mészáros nem tudja, hogy miért látnak már harmadszor is engem ott a bolt előtt ezen a délelőttön, ha egyszer sem térek be venni valamit.

Hát nem is a húsokat nézem én, hanem a pompás, faragott márványgerendák rajzait. De az üzlet *színeit* is élvezem. Nem is csak úgy mellékesen. Micsoda kép lehetne ebből az együttesből: *intérieur!* Piros húsdarabok fehér zsírszalagokkal tarkázva. A pult mögött a fehér kötényes mészáros, fején svájci sapka. A szegfűcsokor kék vázában. A virágokat dús, szétbomló szirmok alkotják. Két vevő is van a boltban. Egy asszonyság zöldes tónusú ruhában, és egy másik fiatalabb lilamintás köpenyben. Még villanó fény is elevenítené a képet, mert ime most rostélyosszeletek csontján csattog a mészáros fényesre csiszolódott bárdja.

Igézö a kép. De nem hollandus mesterre bíznám a megfestését, hanem Cézanne-ra, vagy talán Van Gogh-ra. Az még a napot is bevinné a kis boltba.

TEMPLOMOK, PARKOK, TEMETŐK

AHOL A ZÖLDSÉGPIAC VOLT

A Forum Romanum kezdetben piac volt, később a közélet helye lett, s a vásárosokat kitelepítették onnan. De nem mentek távol a városi élet középpontjától, csupán kissé lejjebb vonultak a Tiberis felé. Jobb helyük is volt ott a víz közelében.

A Marcellus-színháza körül rendezkedett be a zöldség- és terménypiac, a Forum Holitorium, folytatásaként pedig dél felé a húsfélék piaca. A két prózai rendeltetésű hely ma Róma archeológiai szempontból nemcsak fontos, hanem látványnak is kellemes területe. Hiszen a piacokat éppúgy művészek tervezték, mint a templomokat és fórumokat. Ami belőlük meg környezetükből megmaradt, egyáltalán nem fokhagymaszagú vagy takarmányillatú emlék.

A Capitolium felől leereszkedve már messziről látjuk a Marcellus-színházát. Félkörben hajló épület, külsőre a Colosseum kicsinyben. Látszik a színház nemcsak az útról, hanem az Aracoeli lépcsőjéről is. És nagyon kedvelt témája régi metszeteknek is. Csak két emelete meradt meg, a harmadik árkádsor

helyén az Orsiniek beleépült palotájának egyik emelete van.

Az idő és viszontagság marta rom csak egy pillantást szokott kapni a turistától. Azt is inkább messziről a Capitolium sétányáról.

Az Augustus fogadott fiának nevét viselő épület kultúrhely volt, *színház* és nem cirkusz vagy ókori varieté. A környezete sem volt akármilyen. A Porticus Octaviae «termeiben» kongresszusok is voltak, és könyvtárát írók meg szakemberek látogatták. És mellette állt Apolló temploma. Három oszlopa még ma is megvan. A legrégibb római emlékek közé tartoznak, és a legszebbek közé is egyben. Mintául szolgáltak a « Vittorio Emanuele » oszlopainak. A hasonlóságot fel lehet fedezni, de a megmunkálás lágysága nincs meg az új, hideg emlékművön. Néhány kődarab is hever az Apolló-szentély körül, csonkok finom márványból, amit a hely kiszabadítása után otthagytak. És egy tábla, melyen a hatóság a civilizáció meg a törvény nevében kéri a hely tiszteletben tartását.

Itt a templom lépcsőjénél kezdődött a zöldségpiac. De a hozzátartozó épületekből csak néhány pillér, ív meg oszlop maradt meg a Capitolium felé eső oldalon. Szép, nyitott csarnokok lehettek.

Mit árusítottak bennük? Zöldséget meg gyümölcsöt. A zöldséget nagyobb tömegben. Salátát, káposztát, spenótféléket, melyek mindmáig fontos cikkek a leszármazottak asztalán. A spárga, a gomba meg a most annyira népszerű articsóka még luxusnak számítottak. Csak gazdagok asztalára kerültek. De

bőven ették az olajbogyót. Az volt az előétel és étvágygerjesztő. Keserű is volt, mindjárt lehetett rá inni. Jobb kereskedők árusították a cseresznyét, datolyát. Nem volt még belőlük sok. Újdonság volt a sárgabarack is. *Apicius*, az egyetlen ránk maradt ókori szakácskönyv szerzője párolva sertéslapocka mellé ajánlja. Nem is rossz ötlet. Sertéshús édes barackkal nekik az lehetett, ami nekünk a vaddisznócomb hecsedlilekvárral.

Természetes, hogy sok inyenc is látogatta a piacot, hiszen itt volt közel a *Velabrum* is, a piac egy kiágazása, ahol sajtokat, keleti csemegéket, különböző borfajtákat lehetett venni. Elkészített ételeket is lacikonyhákban. (Utódjaik a közeli gettó *taverna*-i). Neve is volt ennek a piacnak: *Forum Cuppedinis*, a csemegeárúk piaca (*cuppedia*, nyalánkság). Itt árusították a legrafináltabb módon ízesített ételeket, madarakat, nyelvet, májat és egyéb belsőségeket, melyek ma is kívánatos falatjai főleg a délitáliai olasznak.

S aki jól szeret enni, az egyéb élvezetet is kívánhat. Így aztán a zöldségpiac közelében egy másfajta vásár is működött. Nincs feltüntetve semmiféle ókori térképen, de korabeli írók a tanúi a ledérség piaca létezésének, mely a színház ívei alatt meg a Porticus sétányain kínálta árucikkét.

A San Nicola in Carcere körül is nézegetek. Római templomok romjai fölé és közé épült a szentély. Alatta a régi templomok fundamentuma. Ha teljesen kiszabadítanák az épületeket, « cölöpökön » állna a kis templom.

Az egykori piac határa a *Casa di Crescenzio.* Különös ház, mellyel nem tudunk mit kezdeni. Téglából rakott féloszlopok vonulnak az oldalán, fríze pedig elaprózott díszítésű munka. Annyira hemzsegnek rajta az alakok, mintha indus templom falába szánták volna. Pedig a kis ház római épületek darabjaiból van összetákolva. Filigrán, kedves épület lehetett a maga idejében. Gazdája az ajtó és az ablakok fölé helyezett márványívet bőbeszédű rímes versekkel írta tele.

Ezen a területen a Forumra vezető Vico Jugario mentén van a szabók temploma, a Sant'Omobono. Elrontott szó, ami szentnek a neve akarna lenni, de ebben a formában a nép *jó ember*-nek értelmezi (*homo bonus*). Szabókról lévén szó, érdekes az elnevezés. Szeretnék bemenni, de csak hetenkint egyszer van nyitva. Nem nagy propaganda a « jóemberek » érdekében, akik magukat szabónak nevezik. Ezen az alapon is könnyű kajánkodni velük. Sőt tudni szeretnők, hogy a régi római polgárt hogyan « szabták ki » a tógából. Ha ez is megtörténhetett, akkor ilyen esetben, mondjuk, csak térdig ért a tóga. Nem lehetett benne modellt állni a szobrásznak.

A Forum Holitoriumon nyüzsgő élet volt. Egész délelőtt állt a vásár le a Tiberis partjáig. Ma nagy csend telepszik rá az elnyúló területre. Autó is kevés suhan erre, a rómaiak pedig csak éppen átmennek a téren. A Marcellus-színháza felől jönnek. Mögüle az öreg házakból. Egész életüket a színház szép íveinek közelében töltik anélkül, hogy ügyet

vetnének rá. De ők is tudják, hogy nyáron a tikkasztó melegben jó egy kicsit megállni a vastag falak árnyékában.

BOCCA DELLA VERITÀ

Ez a tér volt a rómaiak idejében a város legnagyobb húspiaca, nem állatfelhajtás helye, hanem a mészárosok negyede. Micsoda hangulatos környezet így, ahogy ránk maradt! — Először a Tiberis-partról nézek le rá, ahol néhány tölgy meg ciprus árnyékából szemlélődhetem.

Lent a téren a Santa Maria in Cosmedin, a kerek Veszta-templom meg a Fortuna Virilis görög hangulatú oszlopos csarnoka. A térség közepén kút, távolabb a Janus-kapu, mögötte a San Giorgio in Velabro tornya. Még a pénzváltók kapujának egy szöglete is benne van a képben. Ha egy kicsit tovább is nézek, az Aventinus meg a Palatinus zöldje is látszik. Mögöttem a Tiberis szigete. S hogy még megkapóbb legyen ennek az együttesnek a hatása, madárdal kiséri a fejem fölötti lombok közül a látványt. Olyan hely ez, ahol először nézni kell sokáig és élvezni a sűrű környezetet.

A téren nincs monumentális emlék. A görög templom kicsi, a Veszta-szentély is csak kápolna számba mehetett a maga idejében. A teteje is olyan szerény, hogy inkább kerek ernyő, mint tető. Úgy áll a tér szélén félig a fák árnyékába bujva, mint egy nagyra nőtt csiperkegomba.

A kút víze sem szökken magasra, csak kibuggyan a nagy kagyló közepén, melyet két triton emel a magasba. A víz nem zuhog, nem okoz zajt, csak éppen benedvesíti a figurák hátát. Csobogása is inkább susogás, ami csak közelről hallható. De ennyi is elég ahhoz, hogy hangulatot teremtsen. A lecsorgó víz a tritonok arcát már úgy lemarta, hogy a Pasquinóhoz kezdenek hasonlítani.

A tér büszkesége a templom volna, a *Santa Maria in Cosmedin.* Magas, karcsú tornyával olyan megigézően áll ott a tér mélyén, hogy lehetetlen nem utoljára hagyni, mint a jó falatot szokás. Nem is csalódunk benne. Hiszen már a neve is sokat igér: *cosmedin.* Görög a szó eredete, és azt jelenti: ékes. Ilyennek szánták görög mesterei a VI. században. Oda építették, ahol valamikor a római piacok felügyelősége működött a gabona istennőjének, Cybele asszonynak templomában. A pogány templom oszlopait is felhasználták hozzá, de az oszlopok fölötti falat meg a szentélyt mozaikokkal borították.

Idők folyamán eredeti díszeiből sokat vesztett a Madonna « ékes » temploma, de a kőcsipkés padló, a húsvéti gyertya márvány tartója, a középre épített kórus, a főoltár fölé emelt mennyezet változatlanul őrzik a hely ókeresztény jellegét.

Aki szereti a szépet, mégis melankóliával jár körül a templomban. Mert a mozaikok eltűntek, a torony összedőléssel fenyeget, a tetőn becsorog a víz, a falakat nedvesség emészti. Most javítják az épületet, hogy megmentsék a pusztulástól a római templo-

mok Hamupipőkéjét, melynek egyszerűségével, bájával és áhítatot keltő belső környezetével a nagy bazilikák nem tudnak versenyezni.

A látogatók nagy része azonban hamarosan végez a templom belsejével, mert kint az előcsarnokban van egy kő, amely híresebb a Cosmedin minden ékességénél: a *Bocca della Verità*. Ez a kő, mely csatornanyílás elzárója volt, még a Rosettai-kőnél is ismertebb. Kétségtelenül többen tudnak a létezéséről. A templom előtti tér is róla van elnevezve. A kerek lapon holdképű ábrázat látható kissé félrehúzott szájjal. A római legenda azt tartja, hogy aki a maskara nyitott szájába beleteszi kezét, és nem mond igazat, azt a Bocca della Verità, vagyis « az igazmondást ellenőrző száj » megharapja. Innen a csatornaelzáró lap karrierje. Fényképe minden Rómáról szóló könyvbe belekerül, s nincs turista, aki meg ne álljon előtte, vagy meg ne próbálná a kezét beletenni a nyílásba. Főleg a nők húzzák vissza a kezüket boldogan, diadalmas mosollyal.

Hiába mondanám nekik, hogy itt alattunk folyt a Cloaca Maxima, annak egyik nyílásáról került ide a korong, a Bocca della Verità nem veszítene semmit varázsából. A kanálisfedő kő a templom reklámja lett a világ minden részében. A egész arc nevekkel és dátumokkal van tele, mit óvatlan pillanatban karcoltak bele a látogatók. — Mindenki tudja, hogy a fancsali képű kőlap körül csak móka folyik, de a legendák Rómában legyőzhetetlenek, és nagy részük van abban, hogy a várost az idegen édes emlékként zárja szívébe.

A négyhomlokzatú Janus-kapu ókori *galleria* lehetett itt a kereskedőnegyedben, ahol találkozni lehetett, üzletet lehetett kötni és egy kicsit tereferélni. El is fér alatta negyven-ötven ember. Messziről galambdúcnak is nézhető a kockaalakú átjáróház, mert fülkéket építettek bele szobroknak, mindegyik oldalába vagy egy tucatot. Még az ívek zárókövei is emberi figurák voltak. A szobroknak már rég lába kelt. Csak a záróköveket nem tudták kiemelni helyükből a « műgyűjtők ». Ott megmaradtak a szobrok fej vagy kar nélkül. Találgathatják az archeológusok hogy kiket ábrázoltak.

De a Janus-kapu mintha még most is találkozó hely volna. Mert íme két autó érkezik és négyenöten szállnak ki belőlük. Majd újabb kocsik állnak meg a közelben. Nyilván megbeszélt időre jönnek. Pár perc alatt benépesedik az elhagyott hely. Esküvő lesz a szomszédos Szent György templomban.

A *San Giorgio in Velabro* mai állapotában mozaikok és minden egyéb dísz nélküli szürkefalú ókeresztény bazilika kicsi oltárral, fölötte a szokásos sátor-mennyezet. Az apszisz falán freskómaradvány, rajta a templomnak nevet adó György lovag képe szentek társaságában. A mennyezetes oltár alatt nyugszik a legendák sárkányölő lovagjának teste. — De ezek az ereklyék aligha hitelesek. Mert a középkor Keleten is, Nyugaton is sok templomot emelt Szent György tiszteletére, alakját is gyakran kirakták a mozaikokon, de életének adatait senki sem jegyezte fel hitelesen. Újabban létezése körül is kétségek merültek fel. Nevét azonban ma is szívesen

adják újszülötteknek az ortodoxok is, a római egyház is, az angolszászok is. Így az elterjedt név a szakadásokkal megszűnt keresztény egység kedves emléke maradt. És még több is: a magyar földön is népszerű « szép Szent György vitéz » a lovagi erények oltárra emelt megszemélyesítésévé vált.

Szent György régi római templomában az oszlopokra támaszkodó ívek és falak sem állnak egyenesen vagy párhuzamosan. A két fal ékszerűen közeledik egymáshoz, és befelé is hajlanak. De a templom olyan kicsi, hogy nem fenyeget beomlás veszélye.

Valakinek nagyon különös kívánsága lehetett, hogy itt tartsa esküvőjét az elhagyott archeológiai negyedben, a díszeit vesztett templomban. — Talán művészember a vőlegény, hogy ezt a környezetet választotta erre az alkalomra. Mert lám, a fényképészek is nem a templom előtt, hanem stratégiai pontokon várják a párt és a meghívottakat. A fényképen rajta lesz a templom oszlopos előcsarnoka, a Janus-kapu, a kis görög szentély meg a San Giorgio harangtornya.

Látszani fog egy kicsit a templom oldalához simuló márványkapu is, az *Arco degli Argentari.* A pénzváltók és uzsorások kapuja kissé megroggyant és szinte a templomnak támaszkodik. Nem nagy, de elegáns, finom munka minden darabja. Ez is egyik bejárója volt a piacnak. Szép « kiskapu ». Septimius Severus császár és családja tiszteletére állították a római bankárok az ívet. Rákerült tehát a császár két fia is, Caracalla és Geta. De mikor Caracalla Getát megölette, minden emlékről eltávolít-

tatta testvére nevét vagy alakját. Caracalla a lelkiismeretmegnyugtatás nagyon kevés sikert ígérő módját választotta. Mert a testvérgyilkos császár most egyedül áll az ív belső oldalán, de a lekalapált név és az üresen maradt márványfelület tetemre hív.

A helynek a neve, ahol most állok, *Velabrum*, vagy olaszosan *Velabro*. A szó jelentésén vitatkoznak, akik arra illetékesek. Egyesek szerint a szó pelaszg-görög eredetű és *mocsaras* területet jelent. Mások szerint azonos a latin *velabrum* szóval, aminek jelentése: ponyva, « sátor ». Mind a két félnek megvan a maga igaza.

Mert nádas, mocsaras volt ez a vidék, mikor a hét halmon az élet elkezdődött. A hagyomány szerint ide sodorta a Tiberis vize a sorsukra bízott ikrek kosárkáját. Itt volt valahol a Lupa Romana tanyája s itt találták meg Rea Silvia fiait a pásztorok. Igazi rómaiak a Velabro útján járva, néhanapján még most is hallani vélik a farkasüvöltést.

Azoknak is igazuk lehet, akik a « sátor » szóval hozzák kapcsolatba a hely elnevezését. Hiszen ez az út is élemiszerpiac volt és rajta két sorban a kereskedők sátrai állottak, a « delikatesz » boltok. Horatius jól ismerte a helyet (Sat. II. 3.). Elképzelhetjük kigömbölyödött alakját, amint meg-megáll itt is, ott is megnézni, mi az újdonság a pecsenyesütőknél vagy a keleti különlegességek boltjaiban. Főleg a húsok, a pástétomok, a töltött, pácolt madarak érdekelték.

Meg is kóstolt valamit, ha nem sajnálta a pénzt, és aztán ment haza verset írni a római *virtusról*.

És ez rendjén is volt így. Mert másnak adatott a « virtus » megcselekvése, és másnak a « szó » adománya, mely beszélni tud róla. — Ez a tény a munkamegosztás egy régóta megfigyelt, de nem méltányolt hagyománya.

AZ AVENTINUS

Az Aventinusnak több bejárata van. Lejtősen emelkedő, fás, virágos utcák, rajtuk villák, kertes házak.

A hegy a Tiberis felől várnak látszik. Magas falak fölött templomok tornya, zárdák ablakai néznek le a folyóra. Oldalán teraszok, ciprusok, bokrok, virágkertészet.

A városrészben nincsenek boltok, nincs zaj. Az egyetlen autóbusz is, mely ide feljön, igyekszik csendben, dudaszó nélkül elérni célját, a Santa Sabina előtti teret.

Az Aventinus ma már nem az, aminek régi könyvek mondják: elhagyott hely, ahol ligetektől körülvéve kolostorok lakói élvezik a magányt. Rómának ez a halma is benépesült. Elmúlt idők emlékeként csak a csend maradt meg.

Azon az úton megyek fel, mely a bencések kolostorának tart. Kedvemre van a reggel frissesége. A kerítésekre virágfüzérek borulnak és madarak éneke hallatszik minden irányból. Nem is lehet tudni, hogy a házak ablakába tett kalitkákban énekelnek-e, vagy a környező fákon fészkük előtt. A

fenyőkön a tavalyi toboz fekete gömbjei. Madarakkal is összetéveszthetem őket. Ami pedig az Aventinus trillázó népségét illeti, talán már Romulusék idejében is ismert volt a hegy a madarairól, azért jöttek ide a testvérek a madarak röptéből égi jelet olvasni.

Sant'Alessio. Itt lehetett a közelben Szent Elek szüleinek a háza. A templom régiségére a *cosmata* ajtókeret és a padlón szőnyegszerűen futó mozaik figyelmeztetnek. Megnézem őket, mint ahogy az ember megnézi a szép kézimunkát. S aztán megkeresem a lépcsőt, mely alatt tizenhét évig húzta meg magát az ismeretlen koldus. Ott van a bejárat mellett. Angyalok tartják az aranyos tokba zárt lépcsősort, alatta a szent szobra. A halott Alexius kezében ott a pergamen is, mely titkát felfedi. Legendai elemekkel van tele Szent Elek története, de mintha szívtelenség is volna abban, amit a *rejtőző* Elek tett szülei házában, ahol naponta láthatta szomorkodó édesanyját, kedvét vesztett atyját és az oltári « igen » után elhagyott hitvesét. Látta szenvedésüket, és ugyanakkor ő maga boldogan várta « kegyetlen » fogadalmáért cserébe a mennyországot. — Az életszentségnek is vannak különös formái. Minden mai édesanya tiltakozna Szent Elek módszere ellen. De nekem úgy tetszik, hogy abban a békességben, ami még ma is körülveszi a hegyet, nem is olyan nagyon lehetetlen az Alexius legendája.

A templom mellett egy kis fás tér, ahová betér a sétáló idegen, vagy legalább megáll előtte a kilá-

tást élvezni. Róma « budai » oldala látszik innen, a Trastevere, a Janiculus, a Szent Péter. Messzebb a Monte Mario mintha a Hármashatár-hegy volna.

Máltai-lovagok tere. A kerti kapun van az a kis lyuk, melyet minden Rómáról szóló könyv megemlít, s amiről a hazatérő turistának számot kell adnia, mikor majd egy idősebb nagynéni azt kérdezi tőle: « Hát benéztél-e a máltai lovagok házának kulcslyukán? » — Jaj neki, ha erre nem tud kielégítő választ adni. Mert akkor kész az ítélet: « De hát hogyan nézi meg a mai fiatalság Rómát? » — A nevezetes lyuk nem is kulcslyuk, mint sokan gondolják, hanem egy kerek, bádoggal kibélelt nyílás vagy csö, amelyen át a lovagok kertjének lugasa látható s annak végén a távolban a Szent Péter lombok között mutatkozó kupolája könnyed kékes színezettel. Érdemes is ezt a kötelező kukucskálást elvégezni. De van benne valami komikus, mikor egy-egy autóbusz utasai sorra odalépnek a kerek nyíláshoz, lehajolnak és végzik ezt a rituális leselkedést a « kulcslyukon » át. Ez is csak olyan sablon, mint a Bocca della Verità, de igaza van a nagynéni szemrehányó kérdésének is. Aki elhagyja, talán nem látott kevesebbet Rómából, de kevesebbet tapasztalt meg belőle. Lemondott egy kedélyes pillanatról. Mert ilyen kis « nasolások » is hozzátartoznak a városnézéshez.

Santa Sabina. Az Aventinus gyöngyének szokták mondani. Régen volt az, amikor ezt a nevet kapta, amit a múlt iránti tiszteletből még most is visel. Sok

minden hiányzik már a régi pompából. De megvan még az eredeti cédrusfakapu, rajta a bronzfényben ragyogó dombormüvek. Meg kell köztük keresni a keresztrefeszítés ábrázolását. Ez a legrégibb római kálvária-kép. A jelenet csak szimbolikus. A három emberi alak a földön áll kiterjesztett karokkal. Krisztus mellett a két lator mérete kicsi. Eltörpülnek mellette, mint a Laokoon-csoportban a két gyermek a főalak mellett. — A templom belsejében már csak egyetlen minta látható az egykor körös-körül futó mélykék mozaiksávból. — Aki szereti a különlegességet, az Muñoz dominikánus generális színes mozaikból kirakott sírzárókövét keresi meg a hajó padlózatán. Ebből a fajtából nem is talál többet Rómában.

De a részleteknél talán szebb a templom egészének hatása, az a gyöngyházfényü ragyogás, mely az ablakok csillámanyagából árad szét az öblös térségben.

A templomban éppen egy leányiskola végzi húsvéti áldozását. Mikor énekelnek, mintha visszatérne valami az ókeresztény bazilika egykori életéből. Nem külsö pompában, hanem áhítatban.

Aztán a templom kiürül, és körüljárhatok a falak mentén. Ahol régi sírok vannak, mindig találhatunk valami elmélkedési anyagot, üzenetet, mert a jó sírfelirat a halott búcsúszava hozzánk. Aki távozik, meggondolja, hogy mit mond, nem akarna tévedni még utoljára is. Rá is találok Auxia di Poggio kardinális sírjára, rajta a keresztény életelv: *Ut moriens viveret, vixit ut moriturus.* « Hogy éljen a halál

után is, úgy élt, mint aki tudja, hogy meg kell halnia. » Szép, de elgondolkozhatunk a benne rejlő keresztény pesszimizmuson, amit azonban nem szabad azonosítani a világgyűlölettel.

Chiostro, azaz udvar is tartozik a templomhoz épült dominikánus zárdához. Rendbehozott és rendben tartott kellemes hely. Narancssárga magas falak, sok keskeny, sima oszlop és ápolt friss pázsit, rózsák, ciprusok. Szent Domonkos és Szent Tamás emléke él ebben a környezetben.

Leülök a zárdával szomszédos ligetben. A chiostro meg a liget között nem sok a különbség hangulatban. Mögöttem a Santa Sabina apszisza, a zárda falai fölött ciprusok hegye. A ligetben fenyők és dísznarancsfák. A nagy, sárga gyümölcsök úgy himbálódznak rajtuk, mint nappal is világító lampionok.

Megindulok a csendes utcákon lefelé a Circus Maximus irányában. A Romulus és Remus térről elnézem egy darabig a Palatinus romjait meg a cirkusz nagy üres porondját, ahol néhány gyerek futballozik. Mögöttem a Mazzini-emlékmű. A szobor körül hirtelen nagy élet támad. Egy leánycsoport szállta meg a lépcsőket és az alapzat kötömbjeit. Néhányan felfedezik a búsképű nemzeti hősnek hozott nagy babérkoszorút, és most egyenkint a közepébe telepedve fényképeztetik magukat « idegen babérokat » élvezve.

Szent Priszka temploma előtt lila pompában ünnepel a kis tér. Nagyhét van éppen, s mintha a virágzó fák is a liturgia színébe öltöztek volna. A napfényben fürdő tér sarkában szerényen húzódik

meg a templom, amely a Szent Pál leveleiben említett kedves név emlékét idézi fel.

Átmegyek az ún. « kis » Aventinusra is. A két halmot elválasztó völgyben most a Viale Aventino széles sávja halad és megszakítja a két domb idillikus világát. Útközben a Skander bég szobrát is megpillantom. Mi is ismerjük és tiszteljük Hunyadi János nagy kortársát és a vele rokonszellemű hőst. Nem is mehetek el mellette közömbösen. Mert Albánia Hunyadija olyan lovon ül, mely tanknak felelt volna meg a maga idejében. Ő maga pedig egyenesem tartott kivont kardjával olyan magabiztos, mintha mögötte állna a hadserege.

San Saba. Ismét egy békés sziget. Magas fallal körülkerített kis udvaron át jutok a templom előcsarnokához. A bejárat mellett feszület a falon, lába fényesre van csókolva. Valaki kis mázas csuprot kötözött alája, a csuporban két vérpiros szegfű. A két virág között a Krisztus átszegezett lába. Egy fiatal anya imádkozik előtte, mellette két apró gyermeke. Aztán megcsókolja az átszegezett lábat és a két kicsit is felemeli. Ők is apró csókokat lehelgetnek oda a két piros virág közé.

Gyermekkori emlékek támadnak bennem a jelenet láttára. Nem tett velünk is így édesanyánk a Krisztinavárosban vagy a Józsefvárosban vagy a Dunántúl valamelyik városkájában?

Bent a templomban az ókeresztény bazilikák hangulata, ahogy ma szokott lenni: régi és új keverednek egymással. Mert sok minden elveszett az eredeti

ékítésből, és pótolni kellett a kincseket úgy, ahogy lehetett. Legtöbbször szegényesen. Lábunk alatt azonban még látni a régi padlózat javítgatott mintáit, és a püspöki trónus felett ragyog a mozaik kereszt.

Mellettem a padban egy nagymama imádkozik félhangosan imakönyvéből. Kisunokája a szentsírt készítő emberek munkáját figyeli. Az imát mormoló öregasszony egy másik asszonyt juttat eszembe, Szent Szilviát, Nagy Szent Gergely édesanyját, akinek ezen a helyen volt a háza és kis kertje. Oratóriuma ma is megvan a főoltár alatt. Csupaszfalú sötét kamra, ahol már nehéz felidézni a szent asszony imában eltöltött óráinak áhítatát.

Mondják, hogy a jó asszony mindennap zöldséget, gyümölcsöt vagy valami maga készítette dolgot küldött át a fiának a szomszédos Coeliuson levő kolostorba. Igazi mama volt. — Nagy Szent Gergelyt szigorú aszkézisben élő embernek tudjuk csak elképzelni, de az is valószínű, hogy szívesen fogadta azt, amit a « mama küldött ». Mert ilyesmit elfogadni olyan boldogság, hogy nem számíthat « torkosságnak » még a szentek lelkitükrében sem.

Kifelé menet veszem csak észre, hogy a templom kapuja is milyen szép. Talán Róma legkedvesebb *cosmata* kapudíszítése van ott a márványon kirakva pirosban és aranyban.

Az udvar is marasztal még egy kicsit. Nincs benne szökőkút vagy nagy vázákban virág. De le lehet ülni az előcsarnok körül heverő kötömbökre pihenni meg

elszórakozni a rájuk vésett cirádákon. És jólesik a csendet is figyelni.

Valahol teniszeznek a közelben. Csak az ütőről elpattanó labda hangja hallatszik ide. De nem érzem, hogy megtörné az udvar csendjét.

A Szent Pál-kapuja táján keresek autóbuszt hazafelé, de előbb még bemegyek a *protestánsok temetőjébe.* Az is kert, mint a közeli Aventinus.

A temető legszebb része az, ahol Keats sírja van. Kissé elhanyagolt, gondozatlan a nagy parcella, de éppen ez teszi hangulatossá. Olyan, mint egy öreg park. A megbillent sírkövek közt fenyők, ciprusok. Egy-két ösvény is kígyózik közöttük, de csak úgy, ahogy éppen kitaposták. Arrébb a temető újabb része sűrűn ültetett sötét fáival Böcklin-i reminiszcenciákat kelt. A « Holtak szigete » meg a « Szent liget » megfesthető volna erről a modellről is.

A temető e szöglete fölött emelkedik a Cestius-piramisa. Innen belülről lehet látni a legjobban, teljes nagyságában le az alapokig. Mert a Szent Pál-kapuja felől a feltöltődött út szintje sok métert takar a kétezer éves sírból.

S aztán Keats egyszerű sírját keresem fel egy nagy fenyő tövében. Rajta a híressé vált szavak: « Here lies one — whose name was writ in water. » Itt nyugszik valaki, akinek neve vízre volt írva. A szavak fínomak, alázatosak, ő maga fogalmazta őket. De mennyire mást fejeznek ki, mint a Santa Sabina szarkofágja oldalán a spanyol kardinális sírfelirata.

Padot is találok a közelben. A hely marasztal. Sírkövek gótbetűs szavait olvasgatom. Fenyők lombján, ciprusok sötétderekú oszlopain túl Szent Pál kapujára meg az ostiai út fehér piramisára látok. A temető sem néptelen, mindig akad néhány látogató. A rég elhunytaknak talán nincs már senkijük. De akik betérnek ide, angolul beszélgetnek; honfitársakat jönnek látogatni.

A Keats sírjával szemben rés van vágva a temető falán, rajta rács. Előtte állva még a márványlapra írt szavakat is el lehet olvasni az útéról. A belesö ablakot az angol gyakorlatiasság nyittatta azok számára, akiknek ennyi is elég a temetői képből.

HANGULATOS ÓRÁK a COELIUSON

A Monte Celio zöld foltként emelkedik ki Róma térképen. Nemhogy házsorok, még házak is alig mutatkoznak rajta. Mintha megfeledkeztek volna létezéséről, és elfelejtették beépíteni. A nagy zöld terület körül templomok s keskeny kanyargó út a közepén, mely észak-dél irányban átszeli a dombot. Rajta az autók megállás nélkül suhannak a város más részei felé.

Mindig ez volt a Coelius helyzete. Templomok szigete volt s a templomok nyugalmát a középkortól kezdve nem zavarta a város élete. — A hegy ideális sétahely annak, aki látni is akar, meg a zöldben is akar lenni. Mert a Coelius ezekből tevődik össze: csend, hallgatag templomok, tornyok, kertek, virágok, romok, út fölött áthajló ívek vagy téglából

rakott piros falak. Ez utóbbiak a rómaiak művei, vagy ha «fiatalabbak», akkor is másfél ezer évesek.

Fölfelé menet nem választom a legrövidebb utat. A Claudius-temploma felől indulok. Ez az a szép, pázsittal borított, fás terület, amit a Colosseum felől mindig megcsodáltam. A templom magasan állt fent a domb sarkán, mint egy fellegvár. Ledőlt vagy lebontották lassan, nem tudom, kövei lehengeredtek a domb oldalán s most ott hevernek a gyepen szanaszét.

Amint járok közöttük, emelkedik az út, s szét is nézhetek a környezetben. Belátok a Colosseum belsejébe, jól rálátok a Forum elején a Venus-templom virággal beültetett területére, meg a Palatinus fáira. Szép maga a Coelius is, a lejtő, amely fölöttem van. Fáin zavartalanul költhetnek a madarak. Április van, ami itt az, ami nálunk a május. Ők ezen a reggeli órán adják a hangversenyt, nem este.

A San Gregorio útján virágzik az akác. Valamiképp hazai környezetben érzem magam. Mintha a Hűvösvölgyben járnék. Erdővel borított dombok közt lent az út, mellettem jár a villamos, a sínek szabadon vannak, mint a vasúti pályatesten. A kocsik nagy lendülettel robognak rajtuk ... Úgy, mint a Hűvösvölgyben. — De a villamosok nem sárgák, hanem zöldek, s a dombok neve idegen hangzású, a fák is mások. A káprázatot az akác illata okozta meg a villamos kerekeinek ismerős kattogása.

Szent Gergely temploma szabadon néz a Palatinusra. Magas travertin homlokzata alatt sok a lépcső.

A szent cellájában a kő-«fotel» római munka, hátán pogány istenség képe. Használta-e ezt a széket Szent Gergely, vagy nem, nem fontos. A cella az övé volt. Nagy gondolatok születtek ezen az egyszerű helyen, ahová még bútort sem lehet beállítani. Egy kőlapra mutatnak a pár méter hosszú helyiség végében. Az lett volna az ágya.

Az udvar felől volt az ebédlője. Nem is az övé, hanem a szegényeié, akiket megvendégelt. Szokás szerint tizenketten ültek az asztal körül, egyszer tizenhármat számolt meg a házigazda. Az Úr angyala ült ott az asztal végén. — Rá is van írva az eset az asztal megviselt lapjára, a falon is meg van festve a jelenet. Legenda. De ha legenda, akkor is igaz. Szent Gergely angyali jósága mindig jelen volt szociális cselekedeteinél.

Szent Szilvia kápolnájának oltára fölött éneklő meg zenélő angyalok sorát festette meg játékosan Guido Reni. A kotta meg a hangszerek a festő századából valók, és az angyalok sem a gregorián-tónus férfias komolyságával énekelnek. De helyén van a kép ebben a házban. A gregoriánt azonban a templomot gondozó szerzetesek miséjén kellene meghallgatni.

A templomot esküvőre díszítik. A kapun egy hirdetésen azt olvasom, hogy a fotográfusok ki vannak tiltva a szertartás alatt a templomból. Gondolom, nemcsak a fotográfusok, hanem az ún. « nászindulók » is, a Wagneré is, meg a Mendelssohné is. Mert a templomukat komolyan vevő barátok szerint más a *lagzi* és más az esküvő.

Santi Giovanni e Paolo. Ahogy közeledem feléje a keskeny úton, a vöröstéglás épület az utca fölött áthajló sok ívvel igazi római alkotásnak látszik. Mintha a császárok építészei tervezték volna a homlokzatot meg a tornyot is. Azonkívül van valami különös a templom megjelenésén, ami szokatlan itt Rómában. De maguk az építészek segítenek rajtunk, mert kézjegyüket hagyták rajta a művükön az apszisz külsején körülfutó ívek formáiában. Lombardok voltak, vendégek itt Rómában. Templomuk akár Milánóban is állhatna. Meg is van frissítve minden a Julianus Aposztata idejében élt testőrtisztek háza fölé épült templomon.

Belül elsősorban a padlózat finom intarziája tűnik fel, s amint vizsgáljuk a mintákat, megállunk a hely előtt, ahol régi írás figyelmeztet, hogy a vértanúkat itt a saját házukban ölette meg a császári parancs. A ház helyiségéi a templom alatt vannak. Egész labirintus, amit bejárhatunk. Szobák, konyha, borospince, fürdő voltak valamikor, amit látunk. A falakon pogány meg keresztény jelképek vegyest. *Orante* is imára széttárt karokkal, meg keresztények a vesztőhelyen, akik bekötött szemmel várják a halált. Testtartásukon látszik, hogy bátran, boldogan mennek a halálba. Fontosak ezek a primitív képek, mert nem reneszánsz vagy barokk mesterek elképzelései, hanem valakinek a művei, aki látta ezeket e jeleneteket.

A templom és a « római ház » megújított, minden részletében helyreállított mintaszerű műemlék. Lehet is, tituláris bíborosa a new-yorki érsek.

Santa Maria in Domnica. Előtte a *navicella*, a kis márványcsónak, amilyent valamikor a veterán matrózok meg hajósok ajánlottak fel Isisnek, az ókori «Tenger Csillagá»-nak szerencsés hazatérésük vagy leszerelésük alkalmából. A szökőkúttá alakított csónak olyan kicsi, hogy azokra a parányi hajókra gondolok, amelyeket üveg belsejébe szoktak építeni.

Bent a templom diadalívén mozaik fehérben és aranyban. Apostolok sora, meg alatta az apszisban angyalok csoportja. A fehérvonalú alakok a mozaikokat jellemző merévséggel és bájjal hajolnak a középre helyezett Krisztus meg a Madonna felé.

Esküvő volt ebben a templomban is. Ez a magányosan álló bazilikák sorsa Rómában. Szép környezetben, kíváncsiskodók jelenléte nélkül lehet a szertartást elvégezni. Amint látom, a szentély régi és kissé megfakult freskóit erre az alkalomra bársony drapériával, hermelint utánzó szövettel eltakarták. A sekrestyések éppen most távolítják el a takarókat a képekről. Úgy nézem a műveletet, mintha freskók kerülnének elő ócska, színes vakolat alól. — Vajon miért nem tetszenek ezek a képek az esküvői népnek? És miért tetszenek jobban a kárpitos szövetei? Pedig volna ezen a freskón is olyasmi, ami kedvesebb látvány, mint az egyhangú szövetminta. Pl. az egyik kép alján sasmadár tartja csőrében a kalamárist az evangéliumot író gyermek Szent Jánosnak.

Villa Celimontana. A park magánya csak a kora reggeli órákban élvezhető. A híres kilátás a Caracalla-thermái felé már nincs meg. A lejtő fenyői

olyan magasra nőttek, hogy az ágak fölött csak a falak csúcsai látszanak. A többi elsüllyed a zöld tengerben.

A kis park azonban ma is szép, talán szebb, mint valaha. A gondozott pázsiton pálmák, az utak mentén fává nőtt babércserjék. A lankákon cédrusok nyújtják messzire szétfolyó ágaikat, szomszédságukban fenyők, ciprusok, magnoliák. Alattuk a melegzöld pázsit. A kép helyenkint annyira tömött, hogy magasabb pontról lefelé nézve, semmi egyebet nem látok, csak a zöld különféle változatait. Az ég színe ki van rekesztve a képből. A nap sugara is csak a levelek zöld ernyőjén át hatol be ide. Az őserdő ilyen.

Örülnék azonban, ha kevésbé volna látogatott a szép hely. Délelőttönkint mindkét nembeli diákság tartja megszállva a ligetet, könyvvel hónuk alatt. Rejtély azok számára, akik diákot könyvvel látva az iskolára szoktak gondolni.

SANTO STEFANO ROTONDO

A Santa Maria in Domnica kapuja előtt állva feltűnik a növényzetbe kissé elsüppedve a kerek templom. Pirostéglás egyszerű épület lapos tetővel. Alsó, szélesebb gyűrűjén még egy keskeny cserépszalag fut körül, mintha a középső, magasabb része gallért viselne. Fent a tetőn vékony kereszt.

Ez kívülről a Santo Stefano Rotondo, Itália legszebb kerek alaprajzú szentélye, a római magyar kolónia temploma. Elnézni való alkotás. Az volt

régen is, és ma is. Rajzolók, rézmetszők szívesen választották témául. Egy darab középkor.

Aki a bejáratot keresi, beljebb kell kerülnie az omladozó magas kőfal másik oldalára.

Mintha elhagyott majorság udvarába lépnénk be. Az udvar mélyén van a templom tornácos bejárata. De innen belülről nincs semmi abból a hangulatból, ami az utca felől rögtön megragadja az embert. Az épület elhanyagolt, omladozik, mintha nem volna gazdája. Az ajtó fölött a tituláris bíboros címere és jelmondata: *Sacra Pannonia.*

Csengő van a kapu mellett, az őrnek szólna. Megnyomom, de nem hallom a hangját, nem is jelentkezik senki ismételt kisérlet után sem. Kísérem a fehér zsinor útját, ki van kapcsolva az áram, sőt el is van vágva a vezeték. Közben egy úr csatlakozik hozzám, ő is szeretné látni a Santo Stefano Rotondót. Végre megtudom, hogy a belépéshez írásos engedélyt kell szereznem, mert a templomot javítják, és belseje omladozik. Veszélyes ott a járkálás.

Egyelőre még beszélgetek a betévedt úrral, aki húsz éve lakik Rómában, de csak most kezdi megismerni a várost. Nyugalmazott generális. Nem csodálkozik rajta, hogy idegen létemre jobban ismerem Rómát, mint ő, mert — mint mondja — néha a végére hagyjuk annak a felfedezését, ami a mienk. És anélkül, hogy tudná, ki vagyok, beszélni kezd Budapestről, ahol mint nászutas járt harmincöt évvel ezelőtt. Két hetet töltött ott, de még most is jól emlékszik mindenre. És aztán magyarázni kezdi a magyar főváros szépségeit. Beszél a Margitsziget-

röl, a Duna-partról, a fürdökről, a budai hegyekről, a Koronázó-templom zenés miséiről, a visegrádi Dunáról és a Városligetről, amely nemcsak szép park, hanem kellemes estéket lehet ott eltölteni zenét hallgatva egy vendéglőben.

Némán hallgatom a generális szavait, aki harminc éves korában egy májuson két hetet töltött Budapesten, és most itt adja elő nekem élményeit a római Szent István-templom előtt, ahová be sem mehetünk engedély és életveszély nélkül. Csak egyszer szólok közbe, mikor nem jut eszébe a városligeti vendéglő neve, és beszúrom a szót a mondatába. És ezzel el is árultam magam. — « Tehát maga...? » — kérdezi. Nem is kell rá felelnem. Megölel és gyengéden hátba vereget. Egy kis szünet áll be a társalgásunkban. Mit mondhatna még? A hátbaveregetés azonban mindenképpen jókor jött, mert jó orvosság szokott lenni öregkori elérzékenyülés ellen.

Ő azután megy tovább újabb római érdekességet felfedezni, én pedig nekiindulok a városnak az engedélyt megszerezni, melyben írásban is áll, hogy a saját veszélyemre és felelősségemre léphetek be Szent István omladozó templomába.

Hát bizony más ez a templom, mint a szomszédságban az amerikai bíboros temploma, a Santi Giovanni e Paolo. Harminc évvel ezelőtt is megviselt volt, de most alig ismerek rá. Csak a húsz oszlop áll a középen rendületlenül tartva a kerek tetőzetet a magasban.

Egyébként mindenfelé hullott vakolat, törmelék: életveszély! A templom kevés és szegényes berende-

zése is össze-vissza hányva. Szent István kápolnája nem is létezik. Csak azt tudom, hogy hol volt.

A tituláris bíboros arcképe ott van a falon, a helyén, egyedül. Nézi a pusztulást.

A templom falán körös-körül Pomarancio hírhedtté vált vértanúképei, melyeken pontosan az van ábrázolva, amit a *Martyrologium* hivatalos szövegében olvasunk a vértanúkról. Ugyanazzal a döbbenetes realitással vonulnak el előttünk a vértanúk szenvedései, ahogy azt a latin szöveg előadja. Kezek levágása, szemek kitolása, nyelv lemetszése, a test felhasítása, kerékbetörés, olajbanfőzés, a tagok pörkölése csak példák abból, amit a vérpad akkori szakemberei kitaláltak a halál gyötrelmessé tételére. S a vértanúk himnuszt énekelnek, vagy olyan közömbös arccal várják, mikor kerülnek sorra, mintha alig volna jelentősége annak, ami velük a hóhérok keze között történik.

Vajon miféle végzet juttatta nekünk ezt a templomot? De mintha mégis helyén volnának ezek a vérrel festett képek ebben a rom-templomban, melynek bejárata mellett azt mondja a címer: Sacra Pannonia. Mert míg mások megborzadnak ezektől a jelenetektől, én úgy járom végig a harmincnégy freskót, mintha ismerősök arcát keresném rajtuk.

A templomban az egyedüli vigasztaló a padlózatba ágyazott sírlap, mely alatt Lászai János magyar gyóntató pihen. Sírfelirata magyarul így hangzik: « Vándor, ha látod, hogy az, aki a hideg Dunánál született, most római sírban pihen, ne álmélkodj, mert Róma mindnyájunk édesanyja. » — Ezeket a

szavakat 1523-ban írták ide. Három évvel a mohácsi vész előtt. A szöveg latin. Kár, hogy nincs ott a magyar fordítása is.

AMFORÁK TEMETŐJE

Ahol az Aurelianusi-falak a protestánsok temetőjén túl elérik a folyót, nem messze a parttól egy kis hegy emelkedik. Elszigetelt, magában álló domborulat. Gyepes, de még csak egy fa sincs rajta. Láthatólag nincs is összefüggésben római halmokkal. Ez a *Monte Testaccio*. Magyarul « cseréphegy » volna a neve, a legkülönösebb emlék, amit a régi Róma ránk hagyott. Nem annak volt szánva, idővel mégis az lett belőle.

A császári időben itt voltak a nagy olaj- és borraktárak meg a csűrök gabona részére. Abban az időben mind a három cikket cserépedényekben tárolták. A bort amforákban, az olajat öblös korsókban, a gabonát földbeásott széles bödönökben. Az összetört edények cserepeit a rakodómunkások aztán ide döntötték, és soha el nem szállították. Évszázadok folyamán a mennyiség heggyé nőtt, és ott maradt akkor is, mikor a császári nagyvásárcsarnok (*emporium*) meg a gabonaraktárak (*horrea*) a városnak ezen a részén megszűntek, illetve a középkor más tárolási módszerre tért át.

A Monte Testaccio ma zöld halom, néhány öszvér legelője, meg gyerekek játszanak rajta rabló-pandúrt. A vékony földréteg alól, mit a szél hordott rá, előbujnak a cserepek. Némelyik jeleket, betűket is

visel. Felemelek egy ilyen darabot, ékalakú jel van rajta. Ki tudja, melyik római cég « védjegye ».

Valamikor festők jártak ide a tájat rajzolni meg a panorámában elgyönyörködni. Még ünnepélyek is voltak a hegy lábánál. Pápák is résztvettek rajtuk. A hegy volt a páholy, lent a zöld mező a kocsiparádék vagy szilajabb népünnepélyek helye, amikor megvadított állatokkal bikaviadalféle jeleneteket rögtönöztek. A nép szórakozásának « ökörsütés » volt a vége.

Aztán változtak az idők, és borospincéket vájtak a Monte Testaccio oldalába. Szellősek és hűsek voltak ezek a pincék. És célszerűek arra, hogy Róma népe szüreti mulatságokat rendezzen a néhai amforák-temetője körül. Egy bognárműhely még mindig gyártja a hordókat egyik volt pince előtt.

Ma sivár a hegy környéke. És a kilátás is csökkent az újabb építkezések miatt. Lent vágóhíd, gázgyár, raktárak, aztán minden irányban az új Róma skatulyaházai. A távolból látszanak csak a város kupolái. Az Aventinust is eltakarja a Sant'Anselmo hosszú oldalszárnya. Régi idők emlékeiből csak a Cestius-piramisának csúcsa látszik a protestáns temető ciprusainak és fenyőinek zárt, sötét tömbje mögött. Nem valószínű, hogy Poussin ma is idejárna a Campagna színeit és világítását tanulmányozni.

A Monte Testaccio itt maradt a huszadik században is kuriózumnak, de elvesztette varázsát. Turisták már alig vetődnek erre, csak környékbeli emberek járnak ide a délutáni órákban üldögélni a lapos hegytető szélén. A legmagasabb pontra keresztet is

tűztek valamikor. Ösvény vezet hozzá. Nem kellemes rajta a járás, a mindenfelé heverő cserép állandóan ropog a lábam alatt.

Az amforák ókori temetője harmincöt méter magas és majd egy kilométert lehet sétálni körülötte.

CARACALLA THERMÁI

Először megkerülöm a romot; ciprusok mindenfelől, mintha mauzóleum volna a fürdő maradványa. Ahol törések vannak a falon, be lehet látni a hatalmas térségre. Az egykori sétányok, sportpályák helyén vegetáció, fenyők, egész facsoportok. Hátrébb toronyként emelkedő falak, olyan távolságban tőlem, mintha nem is tartoznának a rom területéhez.

Úgy járom körül a gigantikus csontvázat, mint óriás szoborcsoportot, melynek darabjait külön-külön kell megközelíteni. Változik is az arculata minden oldalról. Mindig más lesz a környezet, és más a háttér. Róma egy-egy távoli tája kimagasló kupolákkal.

Hogy mit jelentett a rómaiaknak a közfürdő, azt itt sejtjük meg igazán, bár Caracalla thermáiban rég elcsendesült az élet.

A falak márványa eltűnt, azt fel lehetett használni. Ha egyébre nem, hát meszet lehetett égetni belőle. Az itt talált művészi díszből pedig szinte semmit sem hagytak a helyén. A szobrok múzeumokba, a nagy porfirkádak terekre meg paloták udvarára kerültek dísznek, szökőkutak medencéjének. A padló mozaikja azonban sok helyütt megmaradt, azt

csak tönkre lehetett volna tenni, ha hozzá nem értő kezek próbálják felemelni.

A mozaikok rajza legtöbbször egyszerű, geometrikus vagy virágos minta, barokkos. Szín sincs sok rajtuk: tompa zöld, bordó, fehér, fekete. A virágos változatok némelyike szőnyegnek volna kiszőhető. — Falnak támogatva láthatók figurális rajzú darabok is. Vízicsikók, delfineket meglovagló puttók, halak, polipok az ismétlődő motívumok. Nem olyan szépek, mint a « szőnyegmintás » részletek.

Séta közben állandóan lenyűgöznek a falak méretei. Caracalla thermáiban minden a falak magasságához igazodott, a medencék, a szökőkutak, a szobrok is. Mutatványnak maradt belőlük a *Farnesei bika* meg a nápolyi múzeum *Herkules* szobra. S hogy a szobrok művészi értékben milyen fokot érhettek el, arra példa a *Belvederei torzó.*

A reneszánsz Róma, mely még nagyobb épségben látta ezeket a falakat és teljesebbnek a boltozatokat, csak a Szent Péterben tudta megközelíteni és részben felülmulni a Caracalla császár fürdőjét. És mint a Szent Péter nem készült el máról holnapra, a fürdő építése is sokáig tartott. Caracalláról nevezték el, de Septimius Severustól Alexander Severusig négy császár építészei dolgoztak rajta harminc évig.

A tető, boltozatok, kupolák beomlottak, de a fürdő ebben a nyitott, « felső » világításban is szép. Több teremben hibátlan a padló mozaikja. Ha hozzáképzeljük a falak márványborítását, a boltozat aranyos kazettáit, a szobrokat a fülkékben, a nagy medencéket a középen — és a közönséget, mely teremről-

teremre vándorolt, járt-kelt, lubickolt, lemerült, masszíroztatta magát, tornászott, zuhanyozott, — akkor készen áll előttünk a fürdő.

Azaz a fürdő életének egyik megnyílvánulása. Mert a fürdőzésen kívül társadalmi élet is folyt itt a könyvtárban, az éttermekben, sétányokon, a tornatereken, a társalgókban, napozókon. Szabályszerű klub élet színhelye volt a fürdő. Nem is akárkinek való volt a « frekventálása ». Lehetett ott költeni. — A jámborabbjának aztán templom is állt rendelkezésére, egy Mithras-szentély.

És ne feledkezzünk meg a vízről sem. A víz csobogott, sugárban felszökött vagy fátyolszerű eséssel szépítette a csarnokokat meg a sétányok útjait. Nemcsak a fürdőzés céját szolgálta, hangulatot is teremtett. A víz volt a fürdő éltető eleme. Az élet is nem a birodalom felbomlásakor szűnt meg ezen a helyen, hanem mikor a barbárok tönkretették a medencéket ellátó bonyolult vízműveket. Úgy elnéptelenedtek a pompás termek, mint ahogy puszta hellyé válik a halastó, ha levezetik a vizét.

Most csend van körülöttem. A *tepidarium* egy szögletében ülök. Fehér márványtömb az ülőhelyem. Egy betévedt madár énekel valahol egyik törött ív tetején, vagy itt lakik talán a romokra telepedett bokrok valamelyikén.

Rózsák nyílnak a falak tövében, futónövények zöldje kúszik a magasban.

De a romok közé néha visszatér az élet, nyáridőben pár órára csupán. A homlokzat hosszú fala előtt

hatalmas parkolóhely van, elnyúló, feltöltött terasz. Akkor van rá szükség, mikor Caracalla fürdőjében megnyílik az operaelőadások «évadja». — A nézőtér a romokkal szemben épül fel. Messziről nézve olyan, mintha valamelyik görög színház ülőhelyeinek lépcsősorát telepítették volna ide a fürdő füves térségére. A színpad a *frigidarium* mély öble, melynek szélén megmaradt a bedőlt kupola két pillére. Ezt a kész szcenáriumot alig kell kiegészíteni épített díszletekkel, mert ha kell, a reflektorok fénye a felnyúló falakat is belefoglalja a «királyi udvar»-ba, a «sziklás táj»-ba, a «vár előtti tér»-be, a «börtön»-be, a «templom csarnoká»-ba, vagy amit a rendezés előír a jelenet környezetéül. Fölötte a hold és a csillagos ég. — Mikor *Verdi* sötét akkordjai megszólalnak, vagy a zenekar ideges futamokat játszik, rögtön kész a drámai hangulat, akár Don Carlos, akár Rigoletto vagy a «trubadúr» énekel a színpadon. És *Puccini* forró, lágy zenéjének is jó környezet a rom. A kiszámíthatatlan lejtésű melódiák nosztalgiát keltenek a szabad ég alatt egy ködös, korláttalan világ iránt, mely felé Puccini senki máséhoz nem hasonlítható zenéje sodorja tárgytalan vágyainkat. A Turandot nyugtalanító szóló-részeit vagy a kórus sikolyait úgy hallgatjuk, mintha a halál partjára érkezett szerző utolsó kiáltásai volnának a nagy Ismeretlen előtt. Romok közé való örök hangok.

A nyers valóságba csak egy felül elszálló repülőgép jelzőlámpásai vagy egy autóduda hangja rántják vissza a nézőt.

A SCIPIÓK SÍRJA

A Via di Porta San Sebastiano még azok közé az utak közé tartozik, ahol áhítattal járhat az ember. Nincs profanálva oda nem illő épületekkel, nincs szélesítve, nincs bekapcsolva a városi nagy forgalomba. Meghagyták évszázados magányában. Most április végén virágoznak a fák rajta. Az édes illat betölti a keskeny, falak közé zárt, zöld lugassá vált utcát.

Itt van Bessarion bíboros háza a XV. századból. Barátságos otthon. Ilyenek lehettek akkor a családi házak. Nem « múzeum » és éppen azért kellemes látogatás esik benne. Megkopott, időtől megfeketedett a fal, a mennyezet, de a környezet hűen akarja idézni a gazda emlékét. Jóízlésű ember lehetett a bíboros. A szalon, a dolgozószoba, az ebédlő, a virágmintás festésű kis társalgó ma is tetszenének. A bíborosnak műkincsei nem voltak, de sublótra, asztalra való holmija becses. Dolgozóasztalán nyitva van egy nagy könyv, mintha csupán egy pillanatra távozott volna a gazdája. Kifelé menet veszem észre, hogy az ebédlő jó nagy. Szerette maga körül a társaságot a bíboros, humanistákat, filozófusokat. Maga is foglalkozott ezekkel a tudományokkal. A lakomákat szellemi *symposion* követte. — A ház eleje oszlopos tornác, abban az időben így nevezték: *loggia.*

Mikor távozom, csak magyar szóval tudom összefoglalni benyomásaimat: egy szép «udvarház»-ban jartam. Szélesre kitárt kapuján kocsival lehetne behajtani úgy, mint az 1400-as évek közepén, mikor

a házigazda a loggia lépcsőjén állva fogadta vendégeit. Ez alkalommal « nem volt itthon », de az őr mindvégig úgy viselkedett, mintha a szakállas bizánci bíboros belső inasa lett volna.

Az árnyas út legfőbb érdekessége a Scipio-nemzetség kriptája.

Maga a puszta név is sokat mond annak, aki ismeri a rómaiak történetét. A Scipiók neve a római jellem tulajdonságainak foglalata. Ide temetkezett a család, hiszen ez az út a Via Appia eleje volt, tehát síremlékek helye.

Virágos kerten át földalatti kriptaféle sötét helyiségbe érek. Mert a Scipiók őseik szokását követve, akkor is szarkofágba temették halottaikat, mikor már általános szokássá vált a holttestek elhamvasztása. A kőlapokon betűk, szavak, rövidítések. A hamvak eltűntek, de a Scipiók tettei nem merültek feledésbe, és századok nemzedékei nevelődtek rajtuk. Filológusok is olvassák a róluk írt lapokat, s a Scipiók tettei « esettani », vagy « mondattani » példákba foglalva élnek tovább a nyelvtanok fejezeteiben. A nápolyi múzeumban egy nagyszerű bronzszobor őrzi az afrikai győző arcvonásait. Ő nincs itt eltemetve, de ha olyan volt a család, mint ahogyan azt az összeszorított ajkú bronzképmás alapján elképzelhetjük, akkor körükben állandóan otthon lehetett a *virtus*, a példaadás. Amit Kölcsey a *Parainézis*-ben az erényről írt, az náluk háziszokás volt.

A Scipiók sírjának sarkában egy mészégető is van. Kerek gödör volt valamikor. Fele hiányzik, mert az

ásatások alkalmával egy részét levágták. Most nyitva, « keresztmetszetben » látjuk. Itt égettek meszet a környékben talált vagy gyűjtött márványokból. Főleg a reneszánsz cselekedte ezt a barbárságot. Mi mehetett tönkre ebben a «krematórium»-ban? Az útvonal tele volt sírokkal, villákkal, bennük oszlopos csarnokok, szobrok, márványburkolatok.

Állok a büntettek színhelyén. A kerek medence fala nekem ebben a pillanatban olyan, mint a Dante-féle pokol keresztmetszete, kis amfiteátrum. Fehéres, zöldes övek különböztethetők meg rajta, ahogy időnkint állt benne a mész. A megkeményedett rétegek lépcsőket, tarajokat, cseppköves partokat formáltak.

A római épületek kövei szétvándoroltak a városban. Számontartják, hogy a Colosseum travertinje milyen paloták anyagául szolgált. De ki tudná megmondani, hogy a paloták tégláit összekötő habarcsban hány paroszi márványoszlop van feloldva?

Lent állok a római sírbolt bejárata előtt mélyen a kert szintje alatt. Csak bokrok virágos lombja meg fák koronája látszik ide a felső világból. Nem hoz már más virágot a Scipiók sírjára, csak a vegetáció. Egy tyúk kárál valahol. Az őr jelenik meg és kérdezi, hogy elolthatja-e már a villanyt bent a kriptában?

A Scipiók sírjától nincs messze az út vége, a régi Porta Appia, most Porta San Sebastiano. Előtte még a falakon belül a Drusus-ív megmaradt középső része. Nevezetes hely. Ezen a kapun léptek be a vá-

rosba a diadalmenetek a II. századtól kezdve, és vonultak a Palatinus felé, majd alatta elkanyarodva a Forumon át a Capitoliumra.

Sokat tudna mesélni ez az út hadvezérekről, fogoly fejedelmekről, fényes hadizsákmányról, legyőzöttek nyomoruságáról. Az utolsó diadalmenet 1571 december 4-én vonult végig az úton. Akkor lépett be a városba Szent Sebestyén kapuján át Marcantonio Colonna, a lepantói győzelemben a spanyol Don Juan d'Austriának társa, és végigjárta a cézárok útját a Capitoliumig.

Ma itt is motorok robognak és zavarják azt a kevés turistát, akik még tisztelik a múltat és gyalog járják végig ezt a emlékekben gazdag utat.

SZENT JÁNOS A PORTA LATINA ÚTJÁN

Az út kezdetén egyfelől Madonna-kép; eléje régi lépcsőfok van odavetve térdeplőnek. A másik oldalon a Horatiushoz címzett vendéglő invitálja az arra járókat. Így aztán az út bejárata mindenkit kielégít. Azokat is, akik egy pohár borral szeretnek nekiindulni a zarándoklatnak, meg azokat is, akik helyénvalónak találják, hogy az *Ave* legyen a kezdete minden emberi cselekvésüknek.

Az utat « borostyán » utcának is lehetne nevezni, mert ez a növény nemcsak a kerítéseket önti el, hanem még a fenyők derekát is zöldbe öltözteti. Egy kacér fiatal fenyőnek kerek koronáját is átfonják az indák. Az idegen növény tavaszi friss hajtásait úgy

viseli a fa, mint világoszöld csillagokkal pettyezett hajhálót.

A rövid utcába Szent János apostol emlékezete hívja az érdeklődőket. Egy kis nyolcszögletű kápolna áll a helyen, ahol az apostolt forró olajba ültették. Innen indult aztán Patmosz szigetére száműzetésbe, miután a rámért büntetést kiállotta. Az emlékkápolna kerülete alig nagyobb, mint a hely, ahol a katlan állt meg körülötte a hóhérok.

De ami igazán szép a Porta Latina táján, az maga Szent János temploma. Nem itt van közvetlenül az út mellett. Eltakarja a misszionáriusok új kollégiuma. Jobb is így, mert nem hallatszik oda az autók meg a motorok robogásának zaja.

A templom helyes téren áll, de maga is kicsi. Udvarát egyetlen ciprus árnyékolja. Meg van ott egy kút is. Kerekes. Két fehér oszlop tartja a tengelyt, a kávája is fehér márvány, rajta bizánci dísz. A templomka tornáca négy oszlopra támaszkodik. Mindegyik más, de mindegyik szép. Ha hosszú volt az oszlop, levágtak belőle, ha rövid, talapzatot vagy téglasort raktak alája. Oszlopfőt is kerítettek mindegyiknek. Akadt a romok közt a környéken. Háromhoz jón stílusút válogattak, csigavonallal a szélén; az erezett *cipollino* márvány oszlophoz kissé díszesebbet. Kicsi hozzá az apró korong, de jól áll rajta. Mintha pörge kalapot viselne a rovátkolt márvány.

Bent a templomban egy másik oszlopgyűjteményt találok. Legszebb az a kettő, melyeknek *portasanta* márvány az anyaga. Megsimogatni való ez a már-

vány, bársonyos tapintású. Sohasem érezzük hidegnek, élettelennek. Mintha vér keringene benne.

Mennék, de visszatart még a kis udvar: a homlokzat meg a ciprus, melynek csúcsát valamikor levágták, hogy ne nőjjön nagyon a templom fölé. Hiszen maga a torony is alacsony. A cipruson épp most fakadnak a friss hajtások. Világos, bársonyos felülettel vannak futtatva a lehajló, sötétszínű ágak.

Idősebb hölgyek érkeznek, fehér hajúak, szemüvegesek, finomak, törékenyek. Valami madárnyelven beszélnek. Szeretettel, meleg mosollyal nézik az öreg Szent János-templomot, a kis udvart. Tekintetükön látszik, hogy emlékezetükben sokáig fog élni a templom, a fehér kút, a cédrus és a különös oszlopsor.

AVE ATQUE VALE!

A Scipiók parkja hangulatos kicsi liget, apró gyermekek tanyája, akik mamák vagy nevelőnők, dajkák kíséretében járnak ide a Porta Latina túlsó oldalán épült új házakból.

Van itt azonban egyéb is, de ez a parkot látogató népet nem érdekli. Egy pogány temetkező hely, *colubarium*. Lent van mélyen a park meg a Porta Latina útja alatt. Mikor a kis kapu mögött eltűnök, mintha pincébe mennék le a meredek lépcsőn.

Ez a columbarium a Pomponius Hylas család kriptája a Kr.u. első századból, de az akkori szokás szerint másokat is temettek bele, vagy ötvenet. A sírt

1830-ban találták meg érintetlenül, ahogy az utolsó temetés után maradt.

A lejárat fele útján színes mozaik fülke jelöli az alapítók urnájának helyét. Férj és feleség neve vannak odaírva. A fülke dísze két szárnyas griff között lant. Csupa szín és csillogás az aprólékos munka.

Lent a sírkamrában *lararium* alakú keretben vannak a hamvvedrek párosával. Ilyen alakú falmélyedésekben álltak a házvédő istenségek szobrai vagy jelképei a lakásokban. A hamvvedreken tető, bennük az elüszkösödött csontok. A mészbe ágyazott edények olyanok, mint a mi falusi fazekaink. Zömök formájúak, anyaguk jól égetett cserép. Egy fedőt leemelek és megkoccintom. Cseng, mint a porcelán. Az urnákon itt-ott még a név is olvasható. Többen közülük Augustus meg Tiberius szabadosai voltak.

A falon fehér alapon színes stukkódísz, a mennyezeten körbefutó indák. Virág, levelek rajtuk, madarak is. Így aztán a kripta derűs, kedves, hangulatos, mintha oltárok díszítéséhez szokott női kezek munkája volna. Nem az elmúlás szomorúsága hat ezen a helyen; inkább a béke és a sorsunkban való megnyugvás törvénye él itt, mely a hamvvedreken túlra azonban nem néz, és a végső tisztesség megadása után magára hagyja az eltávozottakat.

Az egyik urna födetlen, színültig van hamvakkal. Belenyúlok és kiveszek egy elüszkösödött csontot. Kié lehetett? Nézem egy pillanatig. Visszateszem és akaratlanul mormolom: *Anima candida, ave atque vale!* Ami az ókoriak nyelvén olyasfélét jelent, mint a « nyugodjék békében! »

A padlózatba süllyesztve két szarkofágot is találok. Ezeket a holtakat nem égették el. Miért? Talán nem voltak pogányok?

A helynek kevés a látogatója. Rejtve is van szem elől, mint a kincs. Az is. Értékes kincs, mely nem kirabolva, nem restaurálók kezétől átalakítva maradt meg nekünk. Ebben a kriptában nemcsak archeológiát tanulunk, megsejtünk valamit az ókori kegyeletből is.

SZENT PÁL BAZILIKÁJA

Sok dicséretet olvasunk róla könyvekben. Talán részben a nagy név, részben a bazilika nagy múltja miatt. De más a múlt és más a jelen.

Szent Pál régi bazilikáját mindig a kegyelet és a szeretet vette körül. Leírások, metszetek egyaránt rendkívülinek mutatják be. Zarándokok is szétvitték hírét a világban. A bazilika maga volt a szépség. De ez a templom már nincs meg.

1823-ban leégett s aztán újjáépítették. S ezzel még egyszer elpusztították. Mert az újjáépítők sok mindent lebontottak, mit a tűz megkímélt, s amit beépíthettek volna az új templomba. Magabiztos kor volt az, nem sokat törődött a régivel. Újat, egyöntetűt akart adni, bízva benne, hogy a templom így is « olyan lesz, amilyen volt ». Nemcsak szép, hanem fényes is, szemkápráztató.

Mi ezt a bazilikát megyünk meglátogatni. Útunk jellegtelen új városrészeken vezet keresztül. Maga a bazilika megjelenése is kiábrándító. Szürke,

alacsony épület, mely alig válik ki környezetéből. A torony sem jelentős, emeletenkint keskenyedő, mint a valamikori ostiai fárosz, mely a kikötő bejárata felé irányította a hajókat.

A templom előtt kert van, körülötte oszlopcsarnok. Hideg gránitoszlopok. Sok van belőlük ebben az erőteljes peristyliumban. Fénylenek is, ha rájuk süt a nap, de nem időz rajtuk a tekintet. Van mozaik is a homlokzaton, bronzkapu is a középen, de a régiség bája nélkül. A nagy márványszobrokon sem érezzük a művész ihletét. Szent Pál óriásszobra áll a virágágyak közepén. Kardjával mintha tisztelegne. Nézzünk jól arcába. A Mózes-szobor hatását látjuk rajta.

A templomba belépve első élményünk a sötétség. A sűrű félhomályban csak oszlopok éle villódzik, mert az alabástrom lemezekkel berakott ablakok csak gyéren bocsátják át a fényt. Távol a szentély elején apró pontok fénylenek, a villanyégők az apostol sírja körül. Ma már nincsenek imbolygó fényű olajmécsesek a *confessiók* alacsony korlátján.

A templom hajója nem más, mint egy oszlopcsarnok, *bazilika* a szó klasszikus értelmében. Nincs benne oltár vagy síremlék, csupán előcsarnoka az apostol sírjának és a kereszthajónak, amely körül a kápolnák és az oltárok vannak. Minden fényes, pompás, gazdag itt és hideg. Öt hajó és négy sor oszlop alkotja a nagy várószobát, melyet aranyos mennyezet fed. De az oszlopokon nincs semmi néznivaló. Katonásan egyformák. Alattuk a padlót észre sem veszük, csak arra való, hogy járjunk rajta. Nem a régi bazilikák *cosmata* munkája finom berakások-

kal. De ha tisztára van mosva, visszaverödik rajta az oszlopsorok tükörképe.

A templom újjáépítéséhez volt pénz, de nem volt művész. Az a század végezte ezt a munkát, amely újat nem adott, de a régit sem tudta igazán becsülni. — Ahogy járkálok az aranyos mennyezet alatt, réseket pillantok meg a tető gerendázatán. Először egyet, aztán négyet-ötöt. Az ég látszik ott túl a repedéseken. Bizom benne, hogy ezeket a nyílásokat nemcsak én látom, hanem a templom gondozói is.

De azért nincs nagy baj a Szent Pál bazilikájával. Mert ha egy Róma-járót megkérdeznek, hogy szerinte melyik az Örök Város legszebb temploma, a legigényesebbek a Szent Pál bazilikájára fognak szavazni. Talán hozzáteszik: ... « és ha nem a legszebb, hát a legméltóságosabb, a legelőkelőbb ». A templom belső térsége, természetesen, nem a külső megjelenése.

Ez bizonyos.

A *chiostro*, a középkori templomudvar nem annyira komoly és ünnepélyes, mint a bazilika. Kilépve a nyitott folyosóra egyszerre vesszük észre a díszítéssel kirakott vékony oszlopokat és a naptól elöntött teret. A kertben rózsák nyílnak, de az oszlopokra is színes szalagok csavarodnak: kék, piros, zöld, arany, fehér, fekete lemezekből összerakott pántlika-díszek.

A folyosó falában százával vannak beágyazva márványtöredékek, felírásos darabok. Kétszáz éve kerültek oda, mint erről egy tábla tudósít. Fel is szólítja a szöveg a zarándokokat, legyenek akár

rómaiak, akár idegenek, hogy nézzék és olvasgassák, amit a a kőbe vésett szövegek mondanak. Nem veszem észre, hogy foganatja volna ennek a buzdításnak. Pedig ebben az udvari múzeumban az ősi bazilika emlékei is láthatók. Inkább a kertbe mennek a látogatók, különösen a nők, és a rózsákat nézik, melyekből dől az illat.

Osztrákok is érkeznek valahonnan Tirolból. Egy szeminarista vezeti őket. Az asszonyok a hajukat kontyban vagy befonva koszorúban viselik. A csoport az almok és havasi legelők hangulatát hozza be a kolostorudvarba, ahol papagályszínekbe öltözött, púderes arcú idősebb turista dámák keringenek ebben a pillanatban nagy számban. A tiroliak csendesek, áhítattal lesik vezetőjük minden szavát. Nem is mozdulnak mellőle ebben az idegen világban.

A Szent Pál bazilikájában tett látogatás romantikus befejezése a *Tre Fontane* szokott lenni.

Az egykori bencésapátság területén három forrás buzog elő a földből. A hagyomány azt tartja, hogy itt fejezték le Szent Pált. A három forrás is az esemény emléke. Olyan legenda ez, mint a Krisztus lábanyoma az appiai úton.

A környezet azonban szép, apátságnak szánta már a természet is. A csupaszfalú templom megillet zordságával, nyers köveivel, melyeken csak parányi ablakok engedik be a világosságot. Körülötte a kert.

Közel vagyunk Rómához, de mégis távol a motorzúgással teli várostól. A népétől is. Egyszerű emberek járnak ide, az olasz provinciák népe, vagy

ha idegenek, osztrákok, németek, spanyolok. Azok, akik Rómába jöve a szent helyeket keresik. Nem turisták, hanem zarándokok. Fordulnak egyet a kis templomban, ahol a források vize buzog, meghallgatják az őr magyarázatát a hely történetéről, és aztán a kertben rózsafüzért imádkoznak az Immacolata szobra előtt.

Az apátság jelenlegi lakói, a trappisták likört is készítenek. A rendház kis «patikájá»-ban árusítják a mutatós üvegeket, de az idejáró nép nem nagyon vesz belőlük. Hiányoznak a magyarok, akik jól tudnák magukat érezni ebben a « pócsi » vagy « máriagyüdi » környezetben, és egy kis áldomással szeretnek befejezni minden jó napot.

A források templomában azonban van szebb dolog is, mint a vizek helyét jelölő márványházikók. Egy nagy mozaik borítja be a padló nagyobbik felét. Ostiából hozták ide. Négy fej van rajta kirakva színes kövekből. Mindegyik egy-egy évszakot jelképez koszorúval a homloka körül. A koszorúban virág, kalász, gyümölcs vagy csak sötét lomb. Ki van rakva mellettük a megfelelő szó is: *Ver, Aetas, Autumnus, Hiems.* — A betűk táncolnak, mert a mozaikrakó kövei sohasem egyformák.

Van még egy másik mozaik is a templom padlóján rögtön a bejáratnál. Nagy virágminta van rajta kirakva indiai vörös alapon. Ugyanaz az árnyalat, amelyet Guido Reni kevert ki palettáján, mikor Neri Szent Fülöp miseruhájának keresett eredeti, meleg színt. Talán ő is ismerte ezt a virágos pajzsot. A művészféle állandóan bódorog a városban.

Sokáig vagyok még a kertben, közben háromszor is visszatérek a templomba a mozaikokhoz. Végül is azt veszem észre, hogy a kedves helyen, ahol legenda, művészet, népi áhítat meg a kert hangulata szövődnek össze, több időt töltöttem, mint a Szent Pál új bazilikájának elökelő, hűvösen ünnepélyes királyi oszlopcsarnokában.

A VIA APPIÁN

A Porta San Sebastianótól indulok neki az ókor legszebb római útjának. Gyalog. Az « Utak Királynője » megéri ezt a fáradságot. De nem is lehetne másként megismerni.

Az elején ez az út is csak olyan, mint bármelyik út a városon kívül. Az ismert kép a ciprusokkal, piniákkal, sírok maradványaival még nem jelentkezik. Nem is hangulatos a kezdet, mert ahol azelőtt kovácsműhely volt, most autószerelő dolgozik, a beállókocsmák helyén « bár » méri az italt. Prózai helyek. Azonkívül nem is láthatok semmit az útnak ezen a szakaszán, mert falak meg kerítések között haladok.

Első emlékeztető jelnek a *Domine quo vadis?* kápolnája tűnik fel. Eléje érve egy pillanatig a legendák földjén állok. Nem az a legenda, hogy a Mester megjelent a Rómából menekülő Szent Péternek, hanem az, hogy a lábanyomát is itt hagyta a kövezet bazaltján. Mert az a kő, amit a templomban őriznek a lábak lenyomatával, fehéres márványlap. Szériában gyártották őket a császárkori Rómában. Fogadalmi

táblák voltak, melyeket egy-egy szerencsésen megtett utazás végén az istenség oltárán helyeztek el.

Innen kezdve aztán jelentkezik valami a Via Appia igazibb arculatából. Kinyílik a látóhatár, a távolban hegyek mutatkoznak. Közeledünk a katakombákhoz.

A Via Appia talán azért is kapta a Regina Viarum nevet, mert sok mérföldön át szegélyezték sírok. A keresztények is ezt a területet választották halottaik eltemetésére. De ők nem a föld felett, hanem a föld alatt temetkeztek a lágy kőzetbe vágott folyosókon.

A katakombák látogatására a kíváncsiság nem elegendő. Így csak archeológiai séta lesz az utunk egy különleges földalatti útvesztőben. A katakomba temető volt, részben a kultusz helye, ahová a kereszténység százával hozta vértanúit is. Ők *coemeterium*-nak, *dormitorium*-nak nevezték temetőiket, ami azt jelenti « pihenőhely », alvószoba. Nem *örök* álmukat aludták ott az elköltözöttek, csak pihentek a feltámadásig. Ezért nem szomorú hely a katakomba. A modern temetők szentimentalizmusának sincs benne semmi nyoma. Nincs itt törött oszlop, síró angyal, lefelé fordított fáklya, érzelgős szuperlatívuszokban beszélő, rajongó szóáradat, vagy olyan komikus profanálása a sírnak, amire példát a Kerepesi-temetőben láttam. « Helyed mindig betöltetlen marad » — olvastam gyakran ott egy síron. Még egy kőfotel is oda volt állítva a kripta zárólapjára, rávetve egy felöltő meg egy puhakalap.

A katakombák falán talált jelképek: a pálma, a galamb, a hal, a Krisztus-monogram, a Jó Pásztor

mind a másik világ felé mutatnak. Az egyszerű sírfeliratok pedig üzenetek, kérések az elköltözötthöz, aki velünk szemben *előnyben* van. « Paula, aki már Isten dicsőségében vagy, imádkozz szüleidért! » Ez a hangja az üregeket elzáró lapok szövegeinek.

A *Callixtus*-katakombában a vezetők röviden, sietősen végeznek a csoportokkal. Tanulságosabb volna a magányos séta, a hely történetének pontosabb ismerete, a feliratok olvasgatása. Ebben az esetben ismét fények imbolyognának a katakombák folyosóin, mint az első századokban. De nem a sírások és a temetési csoportok fáklyái, hanem a látogatók villanylámpái, melyek rávilágítanak a kis márványlapokra, ahová ügyetlen kéz véste be a hitnek, reménynek, szeretetetnek szimbólumait.

A folyosókat járva megértjük azt is, hogy abban az időben « kereszténynek lenni » nem felekezeti hovátartozást jelentett, hanem áldozatot, kockázatot, életveszélyt.

Itt volt eltemetve Szent Cecilia is. Ő csak egyike volt az ezreknek, akiket az Egyház *szüzeknek* nevez a vértanúk jegyzékében. Talán ők vállaltak legtöbbet a hitükért szenvedésben, áldozatban, kockázatban. Tizenkét, tizennégy, tizennyolc évesek voltak. Az ő glóriájuk ragyog legszebben az első századok szentjeinek seregében.

A *Szent Sebestyén* katakombája más jellegű temető. Hálózatába be vannak olvasztva római kriptá k is, stukkóval díszített helyiségek. Egy ilyenben rejtegették a hívek sokáig az apostolfejedelmek

hamvait. Emléke ennek a korszaknak a katakombában talált sok kis tábla, rajtuk fohászkodások, melyek Péter és Pál közbenjárását kérik.

A Szent Sebestyén katakombájának látogatása nem a Callixtus pápa temetőjében szerzett élmény megismétlése.

Amott nyelvek szerint csoportokba osztják a látogatókat, akik rövid, de pontos, szakszerű felvilágosítást kapnak a katakombák életéről a séta alatt.

Itt a Szent Sebestyén temploma alatt franciskánusok végzik a vezetést. Kissé családiasan, « barát módra » megy minden. A franciskánus páter németül, angolul és olaszul «vezet» egyszerre. És főleg jó humorral. Nem hatol mélyre, nem is rendszeres a magyarázata, de a lényeg benne van. Németül kezdi, olaszul folytatja, és angolul is hozzátesz valamit. Az jár jól, aki mind a hármat érti és rugalmas fonetikai ismeretei vannak. Mert az atya csak három hónapot töltött Németországban s a német mássalhangzók *sfumatura*-ját nem ismeri. A háromnyelvű magyarázat pedig olyan, mint a régi hazai barát-pörkölt, amiben minden együtt volt: csirke, sertés és borjú a beérkezett adományok szerint. De azért jó volt az és ízes, csak « sokoldalú » gyomor kellett hozzá. — Magyarázat közben egy kis prédikációt is hallunk a régi keresztényekről meg a mai világról, és humoros bemondásokat a látogatókról.

A katakombák után le kell térnem a Via Appiáról, mert profán zarándoklatot akarok végezni *Egeria* nimfa barlangjához. A hely, ahol a forrás fakad,

bent fekszik a Campagnán Szent Urbán templomán túl. Mezőn át, dombon le jutok a völgybe, ahol az ér vize elfolyik. Nem is tudom, miért megyek oda. Talán a szép név vonz. Mert ugyan mi maradhatott meg egy ókori nimfa tanyájából annyi elmút század után?

Az üreg inkább *ninfeo*, vagyis fallal kibélelt kútfő, mint természetes barlang. Fülkék is látszanak oldalt s a helyiség mélyén a nimfa szobrának helye. Talán mozaikkal is ki volt rakva valamikor. Van ott most is egy szobor, fekvő női alak, feje, karjai hiányoznak. Zöldes moha nőtte be.

A barlang bejáratát növényzet rejti. Felülről repkény függönye ereszkedik a hűs tanya elé, mely mai állapotában nem nimfa lákásának látszik, hanem olyan helynek, ahová asszonyok szoktak járni mosni, sulykolni.

Nem messze innen egy dombtetőn tíz-tizenkét örökzöld tölgy koronája alkot sötét, zárt erdőcskét. Mintha nem a véletlen hozta volna őket össze a magányos domb tetején. Ez volna a *Bosco Sacro*, a szent berek, ahol Numa Pompilius király hallgatta Egeria nimfa tanácsait. Messze kellett Numa Pompiliusnak kijönnie ide, hogy a bölcs nimfával társalogjon. De a hely szép és a liget formás. Tavasszal meg ősszel jó alatta lombzúgást hallgatni meg a Campagna magányán elgyönyörködni.

A Via Appia tájképei közül a legismertebb a Cecilia Metella kerek tornya. Travertin burkolata is megmaradt, innen a szépsége. Teteje is fogazott körös-körül, de ez már későbbi hozzáadás. A közép-

korban valaki kastélyt épített melléje s a bástya kerek, üres térségéből udvart formált. Maga a kastély angolos: tetőzete csipkés, oromfalán lépcsős « macskajáró» is van. Szokatlan építészeti elem errefelé. A kastély megfeketedett falát repkény futja be végig. Valamelyik skóciai országút mellett is elképzelhető volna ezzel a dísszel.

Innen kezdve változik a táj és a Via Appia azt a külsőt kezdi felölteni, amit képek nyomán őrzünk emlékezetünkben.

Ciprussoron megyek át, az út mellett sírok maradványai, itt is, ott is kilátás a Campagnára, ahol római vízvezetékek ívei menetelnek, és messze távolban az Albanói-hegyek.

A ciprusallé végén megszaporodnak a síremlékek, kerek formájúak, négyszögletesek, torony alakúak vagy csak sima falak, eléjük téve egy-egy fej nélküli szoborcsonk.

Baloldalt egy kis ház mutatkozik, nem mindennapi jelenség. Úgy van építve, mintha maga is rom volna. A falak nyersek, kiálló szögletekkel, vakolat vagy burkolás nélkül. De szép márványdarabok vannak a nyers munkába belesüllyesztve: szobrok, szarkofág oldalának töredéke, virágindás márványlapok, akantuszlevél, mely valamikor oszlopfőből hajtott ki. A balkon fölött egy fríz darabja. Síremlék bejáratának része lehetett. A ház ajtaja mellett egy márványlapra vésve két szó: *Beata Solitudo* — « boldog magányosság ». Se név, se egyéb.

Benézek a kertbe. Paradicsom. Gondozott utak, virágágyak. Köröttük oszlopdarabok, élükre állított

márványlapok. Az a holmi, ami itt a Campagnán még ma is található. Illat árad a kertből, jázminillat; mellettem a kapubálvány is rejtve van a ráboruló lilaakác dús fürtjei alatt. A kerten át kilátni a mezőkre végig a síkságon a hegyekig.

A gazda vagy költő vagy *sznob*. Mert egy kicsit hivalkodó a háza. Tulságosan ki van állítva az országút szélére, kacérkodik az arra haladókkal. Meg is áll előtte mindenki. Dehát akkor hol van a *solitudo*, az « áldott » magányosság?

Az ötödik kilométerkő után az út jobban kinyílik. A házak, kerítések megszűnnek és a ciprusok helyébe piniák kerülnek országúti dísznek. De ritkásan, szétszórva, több kilátást engedve a környezetre. Talán ez a legigazibb Via Appia. A sírok most már egymásután következnek. Itt van a « Horatiusok » és a « Curiatiusok » sírja is. Ma csupán téglával megtűzdelt habarcstornyok.

Egyre többször pihenek meg az út mentén heverő köveken, mert a legklasszikusabb Via Appia-i képeket látom. Dombokon, alapzatokon kerek tornyok, gúlaalakú csonkok, köztük legelésző bárányok lassan mozgó csoportjai. Közelemben piniák, melyeknek dús lombja közt a szél zúg.

Mégiscsak az utak királynője a Via Appia!

A családi sírok falán néha több márványkép is van. Szép, komoly arcok. A halál teszi őket ilyenné? Vagy mindig ilyenek voltak? Most is ilyen sír előtt állok. *Rabirius* név van a köre vésve. Nem rokonaim, nem ismerhettem egyiket sem, de szívesen időzöm mellettük. Hárman vannak. Két férfi közt egy

nő képmása. Ma is látom ezt az arctípust a római utcán. Néha az autóbuszban ül velem szemben, máskor kirakatot nézeget. Itt a síron *Usia* a neve és Isis papnőinek jelvényeit viseli.

Egyik sírból csak egyetlen kődarab maradt meg, eléje egy szobrot állítottak. Feje hiányzik, nőt ábrázol. A szobor annyira elvékonyodó, « gótikus », hogy a Chartres-i templom kapubélletében is állhatna.

Utam a Casal Rotondo nevű mauzóleummal fejezem be. Kerek, széles építmény volt, a legnagyobb az egész úton. Burkolatától megfosztották, de mellette egy magas falba berakva mintagyűjtemény van faragott márványokból. A fal a Via Appia archeológiai kirakata.

A mauzóleum háta olyan nagy, hogy valaki házat épített rá, és kertet is telepített köréje. Egy egész tanya van ott a sír tetején. Felmegyek panorámát élvezni. Ide látszik Róma, és a tekintet akadály nélkül száll át a síkságon mindenfelé. Alattam pedig a Via Appia keskeny, fekete szalagja. Az aszfalt új rajta, de helyenkint a régi kövezet foltjai szakítják meg a szurokmassza sima felületét. Mikor az autók ilyen bazalt részlethez érnek, lassítanak. A kocsi himbálódzni kezd és egy pár pillanatra átveszi a régi római járművek « menetsebességét ».

TÚL A TIBERISEN

A TIBERIS SZIGETE

A Ponte Palatino a csendesebb hidak közé tartozik. A közepén megállva szívesen időzik el az ember. Nem zavarja sem autóbusz, sem tülkölés.

Mögöttem az Aventinus merengő templomaival, előttem a Janiculus kiterjedt parkjaival, s lent maga a víz, mely itt nem lassú folyású, mint feljebb az Angyalvár előtt. Zúg is egy kicsit.

De amit a hídról jól lehet látni, az nem a távolabbi környezet, hanem a Ponte Rotto vízből kiemelkedő roncsa meg a Tiberis szigetének ide néző csúcsa.

A *Ponte Rotto* a legrégibb római kőhíd maradványa. Rajta pápai címer, fehér travertin burkolás, reneszánsz cicoma. Az utolsó restaurálás emlékei. De belseje római munka a pun háborúk idejéből, kő meg tégla. A híd azonban elszuvasodott és összeroppant. Négyszáz év óta áll itt a folyó közepén a megmaradt egyetlen íve. Útban van, de nem nyúlnak hozzá: emlék. Az új híd rézsút vezetve halad el mellette.

Túl rajta a sziget öreg házaival meg Szent Bertalan templomával. Mellette a torony. Hajó alakú a sziget, lent a lapos part kikövezve és áradások vízétől tisztára mosva. Két keskeny híd a közepén a két parttal köti össze.

Sziget, házak, hidak, torony szép együttest alkotnak. A régiség hangulata rajtuk, s velük egy kicsit már a Trastevere kezdődik. Elöregedett a szigeten minden, de így kell megtartani, mert ez a kis darab föld Rómának az, ami Firenzének a Ponte Vecchio környéke. Századok óta rajzolják, festik, rézre karcolják. Minden antikváriumban akad egy-két karton a sziget képével. A rajzolók látásában meg is nyúlik a sziget felfelé. Valóban hajó alakot kap és kissé meseillusztrációvá válik.

Nekünk magyaroknak különösebb okunk is van ide ellátogatni. A templom miatt. Benne Szent Bertalan apostol hamvai nyugosznak, de sírját nem jelöli *confessio*, kripta fölé épített oltár mécsesekkel körülrakva. Az apostol ereklyéit egyszerű oltár alatt porfirkád zárja magába, mintha csak ideiglenes volna az egész megoldás.

Így is van, mert a templomot III. Ottó császár nem Bertalan apostol, hanem Szent Adalbert püspök emlékére építette 997-ben. Ez a Szent Adalbert nem más, mint a mi Béla püspökünk, aki Géza fejedelem udvarában is apostolkodott, és ő keresztelte meg Vajkot, aki a keresztségben az István nevet kapta.

A poroszok közt vértanúhalált halt püspök emlékére készült a templom, de alig hogy felavatták,

Szent Bertalan ereklyéi utaztak át Román. Az apostol hamvait a császár később Szászországba akarta vitetni, a Tiberis szigetén csak ideiglenesen helyeztette el őket az új templomban. De a császár meghalt, és az « ideiglenes » helyzet már majd ezer éve tart. Szent Bertalan ereklyéi sohasem indultak tovább a szászok földjére, és Béla püspöknek kezdettől fogva csak egy kápolna jutott a « saját » templomában. Oltára alatt megvasalt láda van. Nem kerültek bele soha a csontjai.

Az oltárképen meg van festve alakja. Látta-e Benczur ezt a kápolnát, vagy nem, a római kép Adalbertje és az a méltóságos megjelenésű főpap, aki az ismert nagy vásznon Vajk fejére csorgatja a vizet, rokon vonásúak. De a keresztelés bizonyára egyszerűbb környezetben történt, mint ahogy azt Benczur megfestette, a püspököt abban a nagy aranypalástban ábrázolva, melynek nehéz, kemény szálai kézzel is « kitapinthatók » a kép felületén.

A Béla püspök oltáránál tett látogatás után más érzéssel könyöklök a keskeny római híd korlátjának, mely a szigetet a parttal összeköti. Lent a folyó köveken bukdácsol. Ahogy zúgását hallgatom, régi hazai vizek jutnak eszembe: a Vág, a Maros, az Olt. Semmire sem gondolok, csak átadom magam az elemezhetetlen érzésnek, melyet talán a Géza, Béla, Vajk nevek keltenek bennem. Emlékek hazai történelmünk elejéről.

Magára a hídra is kell egy kissé figyelnem, hiszen ez a négy lépés szélességű ív ma Róma legrégibb hídja. « Ponte Fabrizio » olvasom a korlátjára írva.

Fabritius az utak felügyelője volt Rómában K. e. 62-ben. Hivatalában aligha volt panama, mert hídja most éppen kétezer éves. A fenntartáson kívül nem volt rá egyéb költsége a magisztrátusoknak. Baj meg éppen nem volt vele soha. — Julius Caesar óta ezen a hídon mindenki átment, aki számottevő ember volt Rómában, vagy idegen, zarándok, turista; hódító vagy Róma csodálója. Akinek van kedve, ideje és hangulata hozzá, elábrándozhatik ezen, vagy eljöhet ide éjféli órán találkozni a híd szellemeivel.

Az ókorban a sziget a gyógyító Aesculapius istenségnek volt szentelve. Egészségüket keresö betegek zarándokoltak ide. Claudius császár a cirkuszi játékokon megsebesült gladiátorokat küldte ide gyógyulni. Aesculapius temploma elpusztult, most Szent Bertalan temploma áll a helyén. De a sziget ma is a gyógyulást keresök földje. Istenes Szent János fiai, az irgalmasrendiek telepedtek meg rajta, akiket a nép *fate-bene-fratelli* néven ismer. A rendalapító Szent János szavai ezek. Ezeket a szavakat ismételgetve szokta buzdítani fiait a felebaráti szeretetre: « Cselekedjétek a jót, testvérek! »

Lemegyek a víz partjára és megkerülöm a szigetet. Innen alulról még szebbek az öreg házak, a tetök, foltozott homlokzatok. És jobban zúg a hidak alatt bukdácsoló zöld víz. A kórház kertjéből sárgavirágú bokrok ágai nyúlnak alá s fent a partokon a lámpák fénye keveredik az alkonyodó ég színébe.

Szent Bertalan templomában Avéra kondul a harang.

TRASTEVEREI ÁHÍTAT

Trastevere. Sajátos melódiája van a szónak. Más világot jelent, mint a hét halom bármelyike. Létezik-e még valóban, vagy csupán Róma egyik kerületének a neve, melynek közigazgatási határai vannak? A kérdést bizonyos aggodalommal teszik fel maguk a rómaiak is. Mert a Trastevere az ókor óta nemcsak területet jelentett, hanem magatartást, gondolkodásmódot, embertípust, aki nem provinciabeli jövevény, hanem gyökeresen Rómához tartozó, azaz *trasteverei.* Hazai fogalmak szerint nem lehetett valaki annyira « pesti », mint amennyire a trasteverei « római » volt. A pestiek közül még a « franzstadti » is tele volt vidéki rokonokkal. A trasteverei kevésbé.

A Piazza Piscinula felöl érem el a negyedet. Mintha századokat léptem volna vissza az időben. Középkori ház mellett állok. Sarkát ókeresztény templom spirálisan hornyolt oszlopa tartja, alatta a bejárat. Az ajtó csak egy garázsba vezet, de rajta olyan a vasrács, amilyet Raffaello festett a Stanzákban a « Szent Péter kiszabadítása » képén. Az oszlop fölött magasan Madonna-szobor kis cseréptetö alatt. Az ablakok fehér márványoszlopokkal vannak kettéosztva. Nem alkotnak sorokat, játékos szeszély jelölte ki helyüket a homlokzaton. A tetö alatt loggia. Páholy, ahonnan a téren mozgó sokaságot lehetett látni és élvezni, mikor ez a ma már elcsendesült hely még «fötér»-nek számított.

A ház oldalán a Tiberis partjáról lépcső ereszkedik le enyhe lejtéssel. Korlátján öregasszony ül, a mesék boszorkánya, és macskákat etet. Közben beszél hozzájuk, de másokhoz is, akik előtte elhaladnak. Felelnek is neki az idevalósiak. Hogy mit, azt nem tudom, de minden választ hahota követ. Meg a banya rikácsolása.

A téren kicsi templom arasznyi toronnyal. Szentképek itt is, ott is a házak falán. Fölöttük helyes tető, csúcsos, magas, gomba alakú, gótstílű vagy egyszerűbb, cserepezett. Ha a képet a barokk idők helyezték oda, akkor sugarak veszik körül, mintha szentségmutató volna a falra téve.

A házak különböző magasságúak. Ahány, annyiféle.

Így kezdődik a Trastevere annak, aki a Szent Bertalan szigete felől érkezik.

A *Vicolo del Buco* kurta kis köz. Egy miatyánkot sem lehet elmondani, míg az ember végigmegy rajta. De az utca kétszer is megtörik, még egy terecske is van rajta egy kápolna apsziszának kerek falával cifrázva. Az utcában házikók, melyeknek lakói megnézik az idegent, akinek arcán talán fel is fedezik, hogy tetszik neki, amit lát.

A genovaiak házát keresem, akik akkor telepedtek ide, mikor még a Trastevere volt a város kereskedelmi középpontja. Hiszen a túlsó parton volt a gettó, itt pedig közel a folyó.

A templomukat zárva találom, de az oszlopos udvarba be lehet menni. Sőt signor Mario, az őr messziről integet, hogy jöjjek. Mert bizony úgy kell

fogni a látogatót az egykori céhház megtekintésére, és hát fontos az a pár garas is, ami ilyenkor Mario zsebébe vándorol.

Az udvart nyolcszögletűre faragott oszlopokkal vették körül a genovai kalmárok a XV. században, közepét pedig kertnek rendezték be, hogy ne legyen olyan rideg a sok szürke kő hatása.

Egyéb látnivaló nemigen akad itt, de egy padra telepedve signor Marióval hasznosan lehet társalogni. Ismeri Olaszország nyelvjárásait; meg tudja mondani, melyik a latin közülük, melyik nem. Jól ismeri Róma templomait (az pedig nem jelentéktelen tudomány), és a Trastevere titkaihoz is hozzá tud szólni. Szerinte pusztul a Trastevere. Szélesítik az utcákat, és iskolák, üzemek és egyéb prózai épületek teszik tönkre a környezetet. Aztán idegenek telepednek be a zónába. Nem a zsidók a túlsó partról, hiszen itt a gettó alapítása előtt is voltak már zsidók, hanem sziciliaiak, apuliaiak és más « népek » az Adria partjáról, akik « nemzetközivé » teszik a Trastevere zárt világát. Aztán itt vannak a luxusvendéglők és éjjeli mulatók. Csak rossz hírbe hozzák a Trastevere hagyománykedvelő szolid népét.

Mondani se kell, hogy Mario trasteverei. Feje kissé a De Amiciséhoz hasonlít. De már kevés hajjal.

A genovaiak házától csak egy fordulót kell tennem, és ott állok a Santa Cecilia előtt. Ma barokkba öltöztetett templom, melyből úgy kell kihámozni az ókeresztény bazilikát, vagyis azt a környezetet, amely felfogásában is illik az ősegyház kedves szentjéhez.

Először udvarba lépek be. Szemben a templom. Tornya kissé megdölten áll. Tornáca fölött színes *cosmata* szalag fut végig, mint tarka dísz a női ruha szegélyén.

Bent a templomban azt keressük, ami Szent Ceciliára emlékeztet, hiszen itt állt a háza. A fürdőszoba, ahol forró gőzbe akarták fojtani, most márvánnyal kirakott szent hely. Cecilia élve maradt a szörnyű próba után. Ott helyben akart vele végezni a kiküldött hóhér. De nem volt ereje a szinte gyermekleányt megölni, vagy nem volt lehetőség a szobában megemelni a bárdot, Cecilia a harmadik sujtás után is élt. Így talált rá Urbán püspök.

A főoltár alatt fehérlik a szobor, melyet Maderno készített róla. Így találták meg a holttestet a Callixtus-katakombában és így temették el itt az oltár alatt. Mikor 1559-ben felnyitották a koporsót, Maderno órákig nézte a szép halottat. Olyan szobrot akart készíteni róla, mely a fiatal leányt és a szentet ábrázolja. Készen kapta a mintát. Műve szobor és kegytárgy lett egyszerre. Ma is a legkedveltebb római emlékek közé tartozik, amit zarándok vihet magával.

Fent az oltár mögött a mozaikon megnyúlt, keskeny aszkéta alakok sora. A képen bizánci fegyelem, kevés szín, halvány, kékes arany ragyogás. A csoport szélén szerényen áll Cecilia. Nem ő a főalak, de szemünk őt keresi. Aztán nézzük a kép többi alakját, a Krisztust, a főapostolokat, szenteket, bárányokat. A mozaik erős vonalakkal beszélő remek vázlat.

Lemehetünk a kriptába is, és bejárhatjuk a házat, ahol Cecilia lakott. Visszatérve a templomba, leülhetünk a mozaikkal szemben, vagy nézhetjük a fehér szobrot. És elmélkedhetünk egy keveset. Cecilia tizenhét éves volt. Mit tehetett ilyen rövid idő alatt ez a fiatal nő, hogy az ősegyház egyik legkedvesebb szentje lett? — Tiszta volt és tiszta maradt.

Itt lakott, ahol most a templom áll. Nemcsak ereklyéi vannak itt, hanem szelleme is itt él.

Ragyognia kellene minden nő szemének ezen a helyen. És minden férfinak áhítattal kellene itt járnia.

FRANCISKÁNUS ÖRÖM

A *San Francesco a ripa* Szent Ferenc rendjének Tiberis-parti otthona. Csodálatos ház, vagy inkább csodák háza.

Bernini híres szobrát, Ludovica Albertoni síremlékét akarjuk látni itt, de mikor a templomba lépünk, egy pillanatra megfeledkezünk jövetelünk céljáról. Meleg, derűs, kedves, mint minden franciskánus templom. Látszik rajta az is, hogy régi. Nemcsak Szent Ferenc fiainak buzgósága tette otthonossá a helyet, hanem az idő is, mely elmúlt fölötte, és emlékeit itt hagyta sírok, oltárok és szentek hagyatékának formájában.

A templomban a jövevény Ludovica Albertoni kápolnáját keresi. Nem nehéz rátalálni, hiszen Bernini magát a halottas ágyat helyezte az oltárra. A római nagyasszony azonban még nem halott, a ha-

láltusa még folyik ott szemünk láttára. Testén a ruhák lobognak, szinte átveszik a haldokló epedő vágyakozását, a boldog pillanat várását.

Ez a szobor Bernini művei közül a Szent Teréziával rokon. Abban is, hogy mindkettőben van valami bűvészkedés. Ott a különös megvilágítás, itt pedig a függöny vagy lepel, mely oda van dobva a kerevet alá, de nagyszerű hullámokban lefolyik egészen az oltár asztaláig. Még nem szemfödél, de percek múlva az lesz belőle. Sárgás opalizáló fénye, az anyag szép rajza kiemelik a rajta fekvő fehér alakot. Szemünk ide-oda jár a két jelenség között.

Van a templomban egy másig sírkápolna is. Egy barát nyugszik ott üvegkoporsóban. Ez is szobor, de inkább ereklyetartó, mint szobrász műve. Rajta van a barátcsuha is. Sezzi Szent Károly pihen ott. Új csillag a franciskánusok egén.

A két sír közül ez tetszik jobban a kísérő atyának. Érthető, annál is inkább, mert a szent ennek a kolostornak volt lakója háromszáz évvel ezelőtt. Invitál is fel a szobába, ahol az új szent ereklyéi vannak, ciliciuma, durva köpenye, stigmájának rajza.

De engem jobban érdekel az, hogy ez az analfabéta pásztorból lett laikustestvér Rómának keresztény Rasputinja volt. X. Ince és Odescalchi Benedek bíboros, a későbbi XI. Ince pápa tüntették ki barátságukkal. S bejáratos volt a legelőkelőbb római palotákba. Mint tanácsadó lépett be a Barberini, Borghese, Colonna, Ludovisi, Orsini, Pamphili családok házának ajtaján. — Meglepő az is, hogy az egyszerű ember, aki — mint önéletrajzában mond-

ja — csak írni, olvasni tanult meg úgy-ahogy, lelkikönyveket kezdett írni és kiadni. Ott látom őket a kis múzeumban kinyitva valamelyik lapon. Kellemes nyelven írt misztikus munkák. Szerzőjük Szent Teréznek amolyan « mezőn nevelkedett » társa. Kéziratairól még most is adnak ki egy-egy könyvet a barátok.

De ereklyével van tele az egész ház. S az atya, aki alig szólt valamit Bernini műve előtt, most nem fogy ki a szóból. Lépcső, sekrestye, folyosók emlékeztetnek jámbor emberek életére. És minden tárgynak története van, amit a kísérő páter Antonio, egy hetvenkilenc éves aggastyán, aki megfiatalodik, mikor kedvelt szentjeiről beszél, mind elmesélne, ha futná az időből. Még a kórusimát is elmulasztja, csak hogy velünk maradhasson.

Most Szent Ferenc szobájába vezet bennünket, ahol a szeráfi testvér aludt római tartózkodása idején. Megmutatja a « vánkosát » is, ami nem más, mint egy dagadt cipónyi kődarab. Kegyeletesen be is van lakkozva. De ez nekem nem újdonság, mert a nagy szenteknek Rómában rendszerint kőlap volt a derékaljuk és kő volt a vánkosuk, amire fejüket hajtották.

Aztán megnézzük Ferenc testvér arcképét is az oltáron. Talán a második, amit róla festettek. Egyidős lehet a szent vatikáni képmásával, csak a subiacói készült előbb. El is imádkozunk egy *Pater*-t meg egy *Ave-t* a tiszteletreméltó kép előtt, mely a diófa oltár közepébe van illesztve. A szent megjelenése fiatalos, kicsi, elvékonyodó bajusszal és szakál-

lal. Körülötte keskeny lapokra festve még más szentek képei is vannak. Mikor kigyönyörködtük magunkat, páter Antonio hirtelen lehajol az oltár mögé és elfordít egy láthatatlan kart. Zörej hallatszik és az oltár szentjei elfordulnak, csak Szent Ferenc marad a helyén. A képekkel együtt az oltár díszítései is piruettet végeznek, és helyettük üveglapok alatt oszlopszerűen elrendezve ezüstkeretbe foglalt ereklyék jelennek meg. Csontok vannak téve az ezüstös kirakatba. Páter Antonio szerint tizennyolcezer darabból áll az együttes. Mintha a mennyország minden szentje küldött volna valamit ide Szent Ferenc szobájába.

Mi ámulunk a meglepetéstől, csak páter Antonio arca sugárzik megelégedetten. Most sem szól sokat, mint a Bernini-mű előtt sem beszélt. Ott azért nem, mert mit is lehet arról mondani, itt pedig azért nem, mert felesleges. De egy *Ave*-t megint elimádkozunk vele a minden szentek segítségéért.

A TRASTEVERE UTCÁIN

A Via del Trastevere rés az óváros testében, amelyen mint áradat hömpölyög a forgalom a Tiberis partján túlra és onnan ide. Ennek az autókból, villamosokból, autóbuszokból és siető emberekből összetevődő folyónak partján áll San Chrisogono bazilikája. Mikor belépek, mintha kivilágítás volna a templomban. Három forrásból árad a fény. Sűrűn egymás mellé állított gyertyák égnek a Szent Antal, a Madonna meg a Jézus Szíve oltára előtt. Reggel

nyolc óra van. Munkába menő emberek térnek be ide ilyenkor irattáskával vagy szatyorral reggeli imájukat elvégezni. Az asszonyoknak mindig van még valami külön kérésük, amit egy szál gyertya meggyujtásával is nyomosítanak. Ezért a sok égő gyertya a templomban.

Az természetes, hogy a remek porfiroszlopok nem érdeklik őket. Meg az a finom kőcsipke munka sem, amelyen lépkednek, mikor egyik oltártól a másikhoz mennek.

Innen aztán a *Santa Maria in Trastevere* felé veszi útját mindenki, aki a szűk utcáknak vág neki. Valami várakozás és ünnnepi érzés előzi meg ezt a látogatást, hiszen ez a legrégibb Mária-szentély Rómában. (A Santa Maria Antiqua romok között rendezkedett be a Forumon.) De a régi templomok néha csalódást keltenek. Folyton javítják, «szépítik» őket, és így egyre többet veszítenek eredeti megjelenésükből.

Íme most is az első benyomás az, hogy az ókeresztény bazilika tornácos bejárata fölött négy főpapi ornátusba öltözött barokk szent gesztikulál. Ki prédikál, ki nyitott könyv lapjára mutat erőteljes mozdulattal, ki pálmáját lengeti.

A tornác fala ókeresztény feliratmúzeum. Egyik márvány a hitvesi szeretet szép példájáról beszél és még a Santa Maria Antiqua feleség dícsérő szavait is felülmúlja. Ez a felirat egy bizonyos Marcus Cocceiust nevez meg, aki negyvenöt évig és tizenegy napig tartó házassága alatt mindig békességben élt feleségével, Nice asszonnyal.

Bizonyára szívesen tudatta ezt az utókorral az özvegyen maradt Cocceiusné, mert a táblával egy kicsit a saját dicséretét is szolgálta. Hiszen a házi béke rendszerint kettőn múlik.

A templomot az alabástromszínű ablakokon áthatoló napsugarak öntik el ragyogással. De enélkül is van csillogás a szentélyben. Szűz Mária élete van ott ábrázolva több jelenetben. Az apszisz mozaikjának közepén az Üdvözítő meg édesanyja. Az együttlét családias, bizalmas. A fiú jobbját anyja vállán tartja, átöleli őt, amennyire azt a bizánci liturgia és a mozaik kissé mindig merev technikája megengedi.

A régiséget kedvelő turista egy pillantást vet a mozaikokra, az oszlopokra, melyeknek vánkosain szét van roncsolva Isis képmása, s aztán a sekrestye felé tart, hogy a falába beépített mozaikot is lássa, vadkacsákat meg túzokféle szárnyasokat.

A Santa Maria in Trastevere után a Láb utcán (Via del Piede) meg a Szalma utcán (Via della Paglia) behatolunk az igazibb Trasteverébe. A girbegörbe sikátorokon még kovácsműhelyt is találok. A műhely bent az udvaron van, de a « kliensek » az utcán álldogálnak. Lovak és kocsik. Egyikre patkó, másikra sín kerül. Nagy dolog ilyesmit látni, mikor minden utcát elcsúfítanak az autójavító műhelyek. Az üllő csengése kellemesebb zene, mint az órákig tartó puffogás, amivel az elgörbült vaslemezek kikalapálása jár.

A trasteverei Dorottya utca (Via Santa Dorotea) nevezetes hely. Kinek ezért, kinek azért. A Baede-

kert böngésző turista a 20-as számú házat keresi, melynek második emeletén egy girlanddal díszített ablak van. A helyi mendemonda ezt az ablakot tette meg a Fornarina lakásának, ahonnan az elborult elméjű nő kitekingetett, várva a halott kedves visszatértét. — A legenda alapja az, hogy Raffaello a közeli Farnesinában dolgozott, meg vendégként is járt oda.

Pár lépéssel tovább van a Santa Dorotea-templom. Jelentéktelen hely, nincs benne semmi látnivaló. De sekrestyéjében márványtáblán lehetne feljegyezve egy művelődéstörténeti adat. 1597-ben itt nyílt meg az első ingyenes népiskola. Kalazanci Szent József, a piaristák alapítója itt gyűjtötte össze első tanítványait, a trasteverei proletárgyerekeket, hogy nevelést és művelődést adjon azoknak is, akik a kor drága magániskoláit nem tudták megfizetni. A szent falon elhelyezett arcképe az egyedüli emléke az akkor alig észrevett és méltányolt újításnak. Évszázadoknak kellett még elmúlniok, míg az ingyenes népoktatás gondolatából törvény lett.

A Santa Dorotea után hangulatos kapun lépünk ki a trasteverei környezetből. A csipkéstetejű várfalon túl paloták negyede következik. Kettő még ma is közérdekű közülük: a Palazzo Corsini és a Farnesina, Chigi bankár egykori luxusvillája.

A *Palazzo Corsini* lépcsője hosszú, lassan lejt, könnyű rajta a járás. Látszik, hogy a palota nagyúri életre, estélyekre, fogadásokra épült. Nem fáradtak el rajta a ház lakói vagy a vendégek. Svéd Krisztina lakott itt huszonegy évig nagy udvartartás közepet-

te. A palota ma már nem központja Róma életének. Képtár, mely vesztett egykori híréből. Egyes darabjai más gyüjteményekbe kerültek, de még most is kellemesen lehet benne egy órát eltölteni Guido Reni, Carlo Dolci, Rubens és Murillo képei között. Más is akad a termekben: holland városképek, téli tájak, velencei víziutcák, csendéletek, állatképek abból az időből, mikor a névtelenek is tudtak festeni.

A palotával szemben van a Chigi-féle kis villa, a *Farnesina.* Reneszánsz remeket akart benne alkotni a bankár: palotát, kertet, termeket, melyeket majd a legkitünőbb művészek díszítenek. Mindenből a legjobbat. Vacsorákat is, és hozzá társaságot. A pillanat kedvező volt a terv kivitelére. A házigazda gazdag volt és népszerű, barátja a pápai udvarnak, a római társaságnak, mecénása a művészeknek. Értett a nagyúri élethez, versenyre tudott kelni még a régi Róma nagyuraival is. A Tiberis is ott folyt a telke alatt; vacsora után császárkori hagyomány szerint be lehetett dobni oda a drága evőeszközöket. — És később ki is lehetett emelni onnan az előre elkészített hálót. Kés, kanál, villa már el is voltak mosogatva.

A dínomdánomnak és a művészeti vitáknak vége van a Farnesinában, de megmaradtak a termek, ahol fotelben üldögélve el lehet nézni, amit Chigi bankár művészei a falra festettek. — A palota díszítői közül a legvonzóbb név a Raffaellóé.

A *Galatea* a habok fölött suhanó nimfa és környezete. Nem történik semmi különös a képen. Tárgya a kedvesség, a báj, egy nőies mozdulat varázsa.

Nincs benne életprobléma. Aki megfestette, csak a «szép»-nek akart formát adni. Nem lehet semmit belemagyarázni, csak nézni lehet: a nimfát, a najádokat, a vizet, a kagyló-hintót húzó delfineket, a főalak szélben úszó piros leplét meg az egész csodálatos kompoziciót, melyben erőltetés nélkül minden annyira a helyén van. A kép szép, de rejtély is, mint az alkony, a napkelte vagy a párákon át látott táj. Nem azoknak való, akik a « tragikus életszemlélet » mániákusai.

Amor és Psyche története a nagy szalon egész mennyezetét foglalja el. Apuleius írta a mesét, Raffaello gondolta el a képet, és többen dolgoztak rajta. Annyira pogánynak sikerült, hogy Apuleiust is felülmúlták mesterei. Talán a sugalmazás elsősorban a Raffaellóé. A testek azonban túlságosan « hússzínűek », nemcsak a szem, hanem a lélek számára is. Az « istenek tanácsa » pedig nem azoknak együttese, akiknek szobrait a templomokban helyezték el a görögök meg a rómaiak. Ezek a személyek gáláns mondák hősei, múltjuk, « előéletük » van. Akik a freskót készítették, nem a mítoszt tanulmányozták, hanem az enekdotákat, melyeket ókori Boccacciók jegyezgettek össze.

Visszatérek még egyszer a Trasteverébe, hogy kijussak a Tiberis-partra. Megéri a fáradságot ez a kis ismétlés, mert a Via Santa Dorotea után az öreg városrész még egy meglepetést tartogat annak, aki szereti a régi utcákat. A *Via Politeama* kopottságában minden más trasteverei utcát megelőz. Az a része, melyet a Ponte Sixto felől megpillan-

tunk olyan, mintha színházi díszlettervező munkája volna proletárdarab előadása részére. A színházi tervező azonban talán nem is volna annyira merész, mint az elénk táruló valóság. — Luxustaverna bejárata sem hiányzik a « díszletből ». Kint a taverna körül valódi piszok, bent a kis bejáraton túl mű primitívség. De a konyha jó és a borok a Castelli Romani legjobb évjárataiból vannak összeválogatva. Ezekbe a helyiségekbe járnak azok, akiknek a Vittorio Veneto környezete már nem eléggé érdekes.

Nagyon elszaporodtak ezek a vacsorázóhelyek a Trasteverében. A közönség keresi őket, mint ahogy nálunk is a Tabán környékére jártak barackpálinkát inni a minden jót kipróbáló idegenek olyan «csárdák»-ba, ahol a portás is szűrbe öltözve állt a « rozoga» kapu előtt. De ezekhez a helyekhez a Trastevere népének nincs semmi köze. Nincs hozzá pénze és lelkileg is távol áll a tavernák vendégeinek szellemétől.

A trasteverei « civis » a rómaiak leszármazottjának tartja magát, és idegen neki mindenki, akin ennek a származásnak jegyeit nem tudja felfedezni. A trasteverei nem él az utcán, mint a nápolyiak. Inkább bezárkózik házába vagy udvarába. Még szórakozást sem keres távol a környezetétől. Kevés már az igazi kisvendéglő vagy söntés, ahol zónabeli társával leülhet estefelé vagy vasárnap délután egy üveg bor mellé. Televízió meg *juke-box* mellett szórakozik ott a fiatalság. Kevesen is lehetnek már az igaziak. « Felülmúlhatatlan szépségű nők »-ről is olvasok a Trasteverével kapcsolatban. Nem tudom, hogy va-

lóban léteznek-e? Akiket látok, piacra igyekvő asszonyságok életük delén, dele előtt vagy delén túl; a fiatalja között pedig nem láttam olyat, aki a Fornarina vonásait viseli.

JANICULUS

Janus isten hegyére lépcsőn megyek fel a Trastevere felől. A kanyargó út a San Pietro in Montorio teraszára vezet. *Montorio* vagy *Monte d'Oro*, azaz « aranyhegy » a neve ennek a környéknek a sárgaszínű márgáról, mely anyagát alkotja. Ebből a sárga agyagból már nem sok látszik, mert vagy parkok zöldje vagy az út burkolata fedi. De a kilátás onnan most is « arany ». Nemcsak hangulatban szép, különösen a délutáni órákban, hanem teljes is. A templom lépcsőjén állva el lehet magyarázni Rómát, mert a város innen nézve nem « háztenger », hanem minden részletében elemezhető mozaik. Minden kiemelkedik a környezetéből. Homlokzatok, tornyok, kupolák közel jönnek, s mintha fényképész rendezte volna el őket, egyik sem takarja a másikat. Csak a Szent Péter kupolája hiányzik a klasszikus római képből. Mögöttünk van, azt a hegy rejti.

A hét halom mindent kirakatba tesz ezen a képen, és a látóhatár is kitágul. Mert a város mögött megjelenik a Campagna is, és messzebb az Albanóihegyek, rajtuk a helységek fehér foltjai.

Érthető, hogy elmúlt századok rajzolói és rézmetszői ide jöttek, ha Róma madártávlati térképét akarták elkészíteni.

Bent a templomban sima márványlap alatt nyugszik a szerencsétlen Beatrice Cenci. Úgy kell keresgélni, hogy melyik is az a kőlap. Valamikor halála napján virágot is tettek rája. Ma már csak keresztül járnak a helyen. Mikor a sekrestyésnél érdeklődöm, éppen rajta áll egy összegöngyölt pokróccal a vállán.

Nem is ez az elfeledett sír a San Pietro in Montorio főérdekessége, hanem az udvarán a Bramante *Tempiettója.* Az oszlopokkal körülvett kerek épület voltaképp nem szolgál semmire: a harmónia példája. Ilyennek kell lennie hatásban egy szép épületnek. Vele kezdődik az az ízlés, melynek netovábbja Michelangelo kupolája lesz majd egy félszázad múlva.

Elhagyom a kis zárdát és megindulok a hegyre feljebb a *Fontana Paola* felé. Már messziről hallom a víz zúgását. Fenyők mellett közeledem hozzá. S ahogy a szellő járása szerint megcsap vagy csak szeliden jelentkezik a fenyőillat, eszembe jutnak Berzsenyi szavai: « balzsamos illatok ». Talán a legtalálóbb jelző annak az arómának érzékeltetésére, mely dúsan árad felém a sötét fák felől, és nemcsak idegeket érint, hanem a lélekig hat el.

Állok V. Pál pápa nagyszerű kútja előtt, melynek vize öt nyílásból ömlik a medencébe erőteljes zúgással. Szem, fül, lélek élvezi a jelenséget, a víz játékát, mely Róma szépségének hagyományos eleme. A régi Rómában csorgott, csillogott, szökellt a víz, de a mai Róma sem mondott le a vizek művészetéről. Annyi a kút ebben a városban, hogy szinte

egyiktől a másikig látunk. Érdemes volna külön térképet kiadni Róma kútjairól azok számára, akik forrásról-forrásra járva akarnák megismerni a várost.

Vannak Rómának kedves kútjai, melyekre váratlanul bukkanunk rá tereken, régi utcák falába építve, paloták előtt vagy csendes szögletekben. Formásak, díszítésük filigrán munka: címer, amfora, méhek, teknős, fantasztikus lények, tritonok, hordó, álarc, pápai tiara, oroszlán szája.

De vannak aztán terek közepét kitöltő, épületek homlokzatát elfoglaló kutak. Itt is előttem kapuk mélyéből dől a víz és zúgva, habot hányva zuhan a medence tükrébe. Az öt sugár harsogása olyan erős, hogy kiragad a környezetből. Ha szemem behunyom, az Alpok, Tirol, a Niagara emlékei jutnak eszembe. A kút zenéjének egyazon szakadatlan melódiája van, egyetlen hosszú ütem, mely nem változik, de nem is válik unottá. Az az érces hang ez, mely Respighi zenéjében hallatszik a *Róma kútjai* elején. Rézfúvók hangja egyesül benne a sziklából kiszökő vízsugár erejének érzékeltetésére.

Leülök a medence peremén az alacsony vaskorlátra és Rómát nézem. Gondolkodás vagy gondolatok nélkül engedem át magam a víz andalító zenéjének. Alig veszem észre az előttem elsuhanó autókat. A bennülök az ablak felé hajolnak egy pillanatra, hogy a vízipalota homlokzatát lássák s máris tovatűntek. Láttak valamit, de nem volt élmény nekik a *fontana*. Nem élvezték a víz csillogását, zenéjét és azt az állandóan permetező friss harmatot,

mely a kút körül hull útra, lombokra és álldogáló emberre.

Aztán a *Gianicolo* sétányára térek. Itt a szépség elökelöbb, mint vetélytársán, a Pincio útjain. Nincs tömeg, és még a magány kiváltsága is létezik. De csak a *Piazzale* kilátójáig. Oda már autóbuszok szállítják a Rómát gyorsan befutó turistákat. A Piazzale olyan nagy, hogy nem csupán egy irányban lehet róla elgyönyörködni. A tér méltó a hegynek nevet adó Janus istenséghez, akinek két arca volt. Elöre és vissza is tudott nézni egyszerre.

A tömeg csak a Garibaldi szobra elötti korlát mellett állva talál látnivalót. Én nem oda tartok, hanem a másik oldalra. Lent a völgyben facsoport: cédrusok és fenyök. Csak kis berek, sok volna erdöröl beszélni. A fák alatt pázsit; a lankán harsog az április végi fü friss zöldje. Száz és száz hasonló facsoport és domboldal látható Rómában. Megállok mindegyik elött. A fenyök rendszerint összebújnak, mintha mindig sugdolóznának, a cédrusok távolabb állnak egymástól, hogy fodros ruhájuk ne gyüröd-jék. Mindig megbámulom öket, mintha ugyanannak a müvésznek azonos tárgyú, de különböző képeit látnám.

Aztán a Szent Péter kupolája felé fordulok. Itt van egészen közel hozzám, vele egy magasságban állok. Innen szemlélhetö a legjobban, oldalról. Most a homlokzat nem takar el belöle semmit. Mintha a San Pietro in Montorio udvarán álló *tempietto* volna megszépülve, óriási méretekben.

A Piazzale népe nem törödik vele. Bizonyára azzal intézik el a római táj l. számú remekét, hogy « a kupolát lehet látni mindenfelöl ».

Itt a kilátó közelében helyezték el a márványtáblát, melyre Martialis szavait írták:

> « *Hinc septem dominos videre montes*
> *Et totam licet aestimare Romam,*
> *Albanos quoque Tusculosque colles . . .* »
>
> Epigr.IV.64.

Ide járt a költö is a hét halmon épült Rómában gyönyörködni, meg elnézegetni az Albai-hegyek és Tusculum, a mai Frascati felé.

Mikor Martialis szavait olvasom, már rajta is vagyok az úton, mely Tasso tölgyéhez vezet. A fa lombtalan ereklye, s mintha mankóra volna szüksége, rideg vasoszlophoz van bilincselve, fáradt törzsét cementvánkoson nyugtatja. Alatta tábla, rajta bizonyára kegyeletes szavak, de a ráírt szöveget nem lehet elolvasni. A betük véseteiböl eltünt a festék, s az egész márványlap feketéllik a látogatók irkafirkájától. — Egy kis terasz is maradt a fa körül. Ott szokott üldögélni a beteg költö, aki idáig jött el a szomszédos San Onofrio kolostorbeli szállásáról.

Tasso tölgyétöl balra, a völgy felé kis színház, szabadtéri színpad. Lépcsös nézötere alatt a hely inkább játszótér, mint színészek pódiuma. A hagyomány szerint a *theatrum* gyakran látta Neri Szent

Fülöpöt. « Don Pippo » itt szórakozott a gyerekekkel, akik kísérték, vagy akiket itt talált. Egyébként a «cserkészvezetők» őséért Róma több parkja verseng. A Celimontana ligetében is van egy táblával megjelölt hely, ahol Róma apostolát látni lehetett gyerekek társaságában. Szerették őt, pedig abban az időben a «pap bácsik» még nem hordtak a zsebükben karamellát vagy szentképet. Az egyik még nem volt, a másik pedig drága mulatság lett volna az 1500-as évek végén.

A *San Onofrio* elé érek és fellépdelek a lépcsőn Tasso utolsó otthona elé, mely annyira más környezetet jelentett neki, mint a kastélyok, melyekhez hozzászokott. Rövid ideig lakott itt a költő, csupán egy «lelkigyakorlatra» jött, hogy a halálra előkészüljön. A negyedik század múlik azóta, de mindig a San Onofrio marad a világ számára a « Tasso-háza ». — A szerzetesek bezárkóznak klauzúrájukba és nyitva hagynak mindent, ahol Tasso emléke él.

A költő a kis kolostorudvar oszlopos folyosóján sétált, s fent a ház legtágasabb szobájában lakott. Megbecsülték. Látjuk a megsárgult lapokon kezeírását, a széket, melyben üldögélt, a feszületet, amely előtt imádkozott. Ablakából kis udvarra lehet látni, benne dísznarancsfák állnak tele sárga gyümölccsel. Talán így volt akkor is, amikor a beteg kinyitotta egy-egy pillanatra az ólomkarikás ablakot.

A fal mellett szekrényben a *Gerusalemme Liberata* kiadásai. Szép, akkurátusan rajzolt barokkos címlapok. Talán egy ilyent olvasott a mi Zrínyink is. Akkor még újdonság volt a Megszabadított Je-

ruzsálem, mindössze hetvenöt éves. De ma már nem olvassák Tasso művét. Lapjain harsogó színű barokk leírások és hősiesség, mely pátosszal beszél. Hősei nehéz fegyverzetet viselnek, csillog rajtuk a páncél, lobognak körülöttük a zászlók. Emberfeletti erővel sujtanak, és nagyszerűen beszélnek, mikor gyűlölnek, vagy mikor szeretnek.

Azonban ezek nem a mintául vett ókori eposz hősei. A mi Zrínyink nyersebb, csikorgó szavai és nem palotákban, hanem várakban nevelődött népe jobban elénk varázsolják a *hősi* eposz világát, mint a San Onofrio nagy remetéjének édesen muzsikáló versei.

A halottas szobában a költő szobrára olajfa lombjából kötött koszorú van téve. Ez a jutalom várt rá a Capitoliumon, de már csak a koporsójára kerülhetett. A koszorúzást megelőző napon, 1595 április 25-én, míg barátai a kitűzött ünnepre gondoltak, ő « nagy lelkét készítette Teremtőjéhez ». Túl volt már minden emberi ceremónia igényén.

A szobákba, ahol most a Tasso-múzeum van, nem kisér fel az őr. Egyedül járhatok a pirostéglás helyiségekben, melyek már századok óta zarándokhelye azoknak, akik megbecsülnek olyanokat is, akiknek szava már nem hallatszik el mihozzánk, de szellemük még mindig világít a messzi távolból.

Az olasz rádió Dante énekei után Tasso verseit olvasta hónapokig hallgatóink. A könnyűzene és a fesztiválok énekeinek keresgélése közben egy-egy töredéket vagy sort akarva, nem akarva meghallgattak belőle a mai kor fiataljai is, akik kéz a kézben

szoktak elsétálni Tasso tölgye alatt, ha a Gianicolón beszélik meg a találkozót.

Tasso a zárda templomában van eltemetve, de az ő sírján kívül még egy másik sír is érdekelhet bennünket ezen a helyen: a sok nyelvet beszélő Mezzofanti bíborosé (1774-1849), aki a hagyomány szerint egy Budáról Rómába érkező küldöttséget is zavarba hozott magyar nyelvtudásával. A magyar urak a dolog rendje-módja szerint latin dikcióra voltak felkészülve (hiszen magyarul sem tudtak beszélni latin szavak belekeverése nélkül), s az olasz főpap magyar köszöntője annyira váratlanul érte őket, hogy csak hebegve-akadozva tudtak rá válaszolni.

BORGO: ZARÁNDOKOK VÁROSA

Ma valami « házi » ünnep van Rómába. Üzletek zárva, hivatalok zárva, az autóforgalom csökkent. Nyugodtan lehet járni az elcsendesült utcákon. Ragyogó a napsütés is. Róma visszahozta egy napra a régi, nyugodtabb idők emlékét.

A Borgót akarom meglátogatni a zarándokok útján haladva az Angyalvár hídjától a Szent Péter térig. Valamikor itt a hídnál kezdődött a Vatikán területe. Akkor még a kerek épületet ott a folyó túlsó partján Hadrianeumnak hívták, s nem volt más, mint császárok temetője. Angyal sem volt még a tetején.

Ezen a hídon jártak át a zarándokok, és itt vonultak a fényes kíséretek, ha a pápa a Lateránból a Szent Péterbe jött.

Dante is beszél róla az 1300-as szentévvel kapcsolatban, mikor a hidat közepén kifeszített kötéllel két részre osztották, és egyirányú közlekedést vezettek be. No nem sok hely maradt a jövő és menő embercsoportok részére a négy lépés széles sávon, különösen akkor, ha lovasok meg kocsik is keveredtek közéjük. Aki nem akart sorára várakozni, annak le kellett kerülnie a szigetig, vagy kompot, csónakost kellett keresnie.

A híd Róma régi hídjai közül a legszebb, de nem a legpatinásabb. Sokat javították, csinosították, szélesítették. Péter és Pál régi szobrai állnak az elején. Hiszen ez volt a vatikáni terület kapuja. Az apostolok mögött végig a híd korlátján angyalszobrok következnek. Barokk ötlet. Bernini művészete ihlette valamennyit: fitos orrú fiatal arcok, kecses mozdulattal tartják Krisztus kínszenvedésének eszközeit.

A híd környéke Rómának szép helye. Szemben vele a Hadrián-emlék, tetején az angyal. A Szent Péter egészen a közelből látszik. Nemcsak a kupola, a homlokzat is.

De ami itt elsősorban leköti a figyelmet, az az *Angyalvár*. A sokszor látott, sokszor fényképezett épületet a turisták kissé elhanyagolják. A Rómajárók nagy része megelégszik azzal, hogy odanéz feléje, ha útja elvezet erre. De egyébként a belsejét átengedi az egyszerűbb embereknek, gyerekeknek,

katonáknak, a provinciák népének. Mintha a kerek tömb csupán vár volna, valamikor katonák lakta hely, ahol gúlába rakott kőgolyókon, fegyvereken, hadi emlékeken kívül egyéb látnivaló nincs.

Való, hogy a kerek épület külső díszeit elvesztette. Lehullott róla a márvány meg a travertin. Ha nem hullott magától, a várat védő katonák is feszegették kényszerűségből. Összetörve lőni is lehetett vele az ellenség közé.

De az Angyalvár így is Róma egyik emblémája lett, mint a Szent Péter, a Colosseum vagy a Trajánoszlopa.

Múltja szerint pedig ez a római *Tower*. Nagy története van, nagyobb és romantikusabb, mint Temzeparti rokonának. Mauzóleumnak épült, aztán vár lett belőle, pápák lakása, menedéke, börtön, kaszárnya, múzeum, regényeket inspiráló rom, s mindenképpen rendben tartott régiség.

A császároknak él itt legkevésbé emléke. Ha belépve egy helyen nem olvasnók, hogy itt volt elhelyezve Hadrián császár koporsója, megfeledkeznénk az épület eredeti rendeltetéséről. Mert lent a kazamatákban fegyvereket mutogatnak meg olajraktárakat, melyeknek tartalma forrón csorgott az ellenség fejére. Feljebb börtöncellák s aztán körben futó árkádok mentén pápák nevei, címerei.

A börtönöket járva Benvenuto Cellini, Cagliostro, Giordano Bruno, a Cenciek nevét halljuk emlegetni.

A halál vagy a cellákban vagy a vesztőhelyen várt az elítéltre. Nem a kegyelem, a szökés volt a

menekülés útja. Az Angyalvár áldozatai közt kardinálisok is vannak.

Fent az utolsó emeleteken van a pápai lakosztály; szobák, melyek méltók a Vatikán termeihez.

Mennyi ellentét ugyanabban az épületben! Érdemes volna ismerni az Angyalvár történetét.

A mai látogató megáll az udvarokon, átsétál a múzeumi termeken, megcsodálja a pápai szobák nem várt szépségét, ami ízelítőt ad a reneszánsz környezet pompájából; de főleg a kilátást élvezi.

A tetőteraszon állva nem előttünk, hanem *körülöttünk* van Róma. A látvány egy meg nem szakadó körkép. A tornyok és kupolák erdejét innen lehet igazán élvezni, mert benne állunk ebben az erdőben és nem felülről a Janiculus vagy a Pincio magasáról tekintünk le rája.

És aztán itt van közvetlen előttünk a Borgo, a Bazilika meg a pápai épületek tömbje.

A *Borgo* a zarándokok negyede volt, zarándokházak, « hospiciumok » helye. Fejedelmek építették őket, és mindig megőrizték a nemzeti jelleget. Ez volt a város legnemzetközibb kerülete. Maga a szó: « borgo » *külvárost* jelent. A falakon kívüli települést nevezték ezzel a szóval.

Fosztogatások, tűzvészek meg az idő sokat változtattak a Borgo képén. Eltűntek az idegen nemzetek pénzén épült paloták, s a Borgo a szegény emberek negyede lett, amolyan Trastevere féle hely. De jó volt nekünk az úgy is. Öreg házak, zegzugos szűk utcák során át közeledett a zarándok a Szent Péter

felé. Élmény volt a tömegszállások, megfeketedett falú paloták közül kilépni a kolonnádok terére.

Ma már a Tiberis partjáról látjuk a Piazza di San Pietrót, és egy szürke, unalmas úton közeledünk feléje, ahol a régi időkből csak a « kalmárok és pénzváltók asztalai », a bazárok maradtak meg. Kell lenniök ezeknek is, de jobb volna, ha messzebb volnának innen.

Ahol a széles, napsütötte, forró utcát nyitották, ott volt még egy emberöltővel ezelőtt is a *Spina*, az a hosszú « tövis » alakú házsor, melynek egyik oldalán a Borgo Vecchio, a másikon a Borgo Nuovo tartott a Bazilika felé. Nem voltak szép utcák, de érdekesek és ideillők. Templomok, kutak, elöregedett paloták voltak rajtuk. Két rianás volt a két keskeny utca, melyeken át éppen csak valamit lehetett látni a távoli térből, a templom homlokzatából meg a kupolából.

És eltűnt végleg a Piazza Rusticucci, mely ott volt a kolonnádok szélén. Nemcsak bazárok voltak rajta, hanem egy vendéglő is kerthelyiséggel. Osztrák volt a gazda, de minden középeurópai zarándok otthon érezhette magát az öreg házban. Sörszagú volt a helyiség, és pergolák árnyékában álltak az asztalok. Ez volt az Alpok felől érkező zarándokok találkozóhelye. Az asztaloknál német szó járta osztrák, bajor vagy Rajna menti változatokban. A lengyelek, horvátok, csehek is átbeszéltek egymáshoz. Mi magyarok is jól éreztük magunkat sör és virsli mellett (csak a tormát hiányoltuk). Meg lehetett ott beszélni a látottakat, a Szent Pétert, a pápai fogadást a szállás

ügyeit, a programot, az élményeket. Száraz lett volna nagyon a római látogatás egy kis fehér asztal nélkül.

Kár a Borgóért. Amíg megvolt, hamarébb kezdődött az élmény, bár a Szent Pétert úgy kellett felfedezni a sikátor-utcák végén. Az öreg városrész szaga és a sötét kapualjakból áradó hűvösség is római emlékeink közé tartozott.

EGYSZERŰ JEGYZETEK A SZENT PÉTER TÉRRŐL

Kétszer jártam a Szent Péter terén ugyanazon a napon. Először reggel. Szeles, esőre hajló nap készült; felhők futottak az égen, mikor a kolonnádok alá értem.

Egy pillantást vetettem rájuk, aztán szétnéztem a térségen. A zarándokok már megkezdték vonulásukat a templom felé. Foltokban mentek a téren át.

Az egyik oszlopsor végén konflisok, a másik oldalon taxik testvéries megosztozásben. De a konflisok mintha jobban ide illenének. Fekete a kocsi, piros a kerék, sárga kabátban jár mellette fel és alá a kocsis. A ló pedig olyan, mint minden konflisló, vörösesbarna. Szebb is egy ilyen kocsi, ló, ember együttes, mint a taxi, mely mozdulatlan, mindig egyazon színű zöld, és nincs egyénisége. Még a nevük is ugyanaz: « Fiat, 1100 ».

A szökőkutak vizét messze hordja a szél. Mindig szívesen viselem el ezt a permetet, ha átmegyek a

téren az obeliszk felé. Nem először veszem észre, hogy egy kissé megbillent a hosszú gránittű, mint nem egy társa Rómában. Aki jól megnézte, tudja, hogy négy oroszlán tartja a « Christus vincit » obeliszkjét. Tettetik, hogy összelapulnak a súly alatt, mintha derekuk túlságosan megroppant volna a négyszáz éves erőlködésben.

Elhatározom, hogy ma jól megnézem a templomot, amit talán még senki sem nézett meg alaposan. De nem érzem nagyon erősnek ezt az elhatározást. Mert a Szent Péterbe mindenki belefárad.

Először is nem könnyű megtalálni a «navicella»-t a Szent Péter hajójának képét. El van rejtve a bejárat sötét oldalán. Valamikor Fra Angelico készítette a mozaikot, ma már azonban nehéz volna felfedezni rajta a mester kezenyomát vagy felfogását. Olyan, mint a ház, melynek századok folyamán minden kövét kicserélték vigyázva, hogy azért a ház « ugyanaz » maradjon. Reménytelen vállalkozás házzal is meg mozaikkal is.

De a nagykaput megnézegetem. Az még a régi Szent Péter-temploma részére készült 1445-ben. Meg is látszik rajta reneszánsz mesterének gondolkodása. Szent Péter és Szent Pál vannak rajta a közepén, meg a vértanúságuk jelenetei. A Szent Pál kapufelén a Cestius-piramisa is látható a Porta Ostiensis mellett, amelyen át az apostolt kivezették a városból a lefejezés helyére.

Ájtatos és hiteles képek azok ott a kapu közepén. De aztán a kapuszárnyak szegélyén elszórakozott a

művész. Latin meseillusztrációk következnek ott szépen sorjában. Könnyű felismerni Romulust meg Remust a farkassal. A róka meg a holló jelenetén a sajtdarab is látszik, ahogy esik ki a naiv holló szájából. Léda a hattyúval is odakerült a képek közé, ami reneszánsz ide, reneszánsz oda, nem templom kapujára való tárgy. A farkas és a bárány a folyóparton, a Ganimedes története és sok egyéb van domborműben remekelve ott a bronzszegélyen. Megfejtésükhöz nem a Szentírást, hanem Aesopust meg Ovidiust kellene fellapozni. — Olyan a Szent Péter kapuja, mint egy nagy pergamenlap, melynek közepére a művész komoly képet készített, heteken át dolgozott rajta, s aztán csak úgy gyakorlatképpen elkezdte a margót játékos figurákkal kitölteni.

A Szent Péter berendezése a bazilika felavatása óta is folyik, hol szobor, hol síremlék, hol kép kerül be a hatalmas térségbe. A templom kibirja. A kilencszázhatvanas években még új kapu is készült a főbejárat szomszédságába. A kapu Giacomo Manzù műve, aki nem cizellál a reneszánsz mesterek módjára, hanem csak vázol; « ezer » részlet nélkül gyors kézzel karcolja az agyagba a majdnem két dimenzióban látott alakjait, s még a bronzban sem igyekszik eltitkolni felnagyolásban véglegesített ábrázolásmódját. A szemlélőt első pillanatra meghökkentik a nyers vonalak, de aztán megnyugszik. Jól van ez így. A Manzù-féle mű is helyén van az ötszáz éves másik kapu közelében. Az igazi mesterek megférnek egymás mellett még akkor is, ha időben évszázadok választják el őket egymástól. A kapun rögzített

jelenetek hátteréből XXIII. János pápa erőteljes alakja emelkedik ki. Hozzá nem is illene valami édes « papos » ábrázolás.

Belépek a templomba. Mindig az az érzésem, hogy nem is olyan nagy, mint mondják. Hideg a hatása, de a kékesszürke tónus kellemes, elökelő.

Egy pap éneklő hangja hallatszik nagyon messziről. (Tehát mégiscsak nagy a templom.) Michelangelo *Pietà*-ja is milyen kicsi ebben a környezetben. Kopácsolás hallatszik a kupola környékéről. A templomban csoportok vonulnak ide-oda vezetőkkel, sokan maguk próbálnak tájékozódni. Bejáratok előtt emberek állnak és várnak sorukra: liftre, mely felviszi őket a kupolába, vagy nyíló ajtóra, mely mögött a kriptába vezető lépcső kezdődik. A kincstár ajtaját is sokan keresik. Az előrehaladást több helyütt korlátok akadályozzák. Ünnepre készül a templom. Elől a kupola alatt tribünöket ácsolnak valami nagyobb pápai fogadásra vagy boldoggáavatásra. Némelyik kápolnába be sem lehet menni. Raktárszerűen vannak ott felhalmozva padok. A templom egy másik része be van állványozva a boltozat magasságáig. Látogatók részére hozzáférhetetlen. — Egyik gyóntató vidáman osztogatja honfitársainak a búcsút, nagyokat ütve hosszú pálcájával a vállukra. Más gyóntatószék előtt a páter külön táblán tudatja a bünbánókkal, hogy öt nyelven gyónhatnak nála. S közben csoportok állnak itt is, ott is egy-egy *cicerone* körül, tekintetüket oda fordítva, ahová vezetőjük keze mutat.

Nem tudom magam otthon érezni a templomban. Mintha nem az Egyház első templomában volnék, hanem valami fórumon. Meg is találom mindjárt a megfelelő szót: *Forum Sancti Petri* — Szent Péter fóruma.

Nem is látok igazán imádkozó embereket. Néhányan a Szent Péter sírja körül térdelnek, egy kis csoport az apostol szobrának lábát illeti a hagyományos csókkal. De egyébként a templom csudáit ámulják: az aranykazettás mennyezetet, a kupolát, a Bernini csavart oszlopait, a márványban és bronzban pompázó pápaszobrokat. Öregebb házaspárok, fáradt zarándokok a pillérek talapzatán üldögélnek, és látszik rajtuk, hogy kisebb Szent Péterrel is megelégednének.

Más a Szent Péter ahogyan leírják vagy színes képeken bemutatják, és más a valóságban. Megindul benne az ember, de aztán lemond róla, hogy birja benne a járást végig.

Meg lehet nézni a Szent Pétert, de legtöbbször csak részleteket lehet belőle megismerni. Volt valami igazság Váry Gellértnek, az öreg magyar piaristának a módszerében, aki a század elején szívesen mutogatta a Szent Pétert Rómába jövő honfitársainak. De mindig csak az egyik felét. Elkezdte valamelyik oldalon a vezetést. Beszélt az oltárok képeiről, a rendalapítók szobrairól, a pápák síremlékeiről. Ha történetesen azon az oldalon haladtak, ahol XI. Ince pápa síremléke látható, nem hallgatta el a pápa Buda elfoglalása körül szerzett érdemeit. Aztán elértek a pápai oltárhoz, majd a templom végében

a Szent Péter püspöki trónusá alá. Itt megállt Váry Gellért és egy mozdulattal a templom másik szárnya felé mutatott: «Hát a másik fele pedig éppen ilyen!» S ezzel részéről befejeződött a vezetés. Aki akarta, saját jószántából « ismételhette » a másik oldalt.

Megnézni lehet a Szent Pétert mindig, de végignézni már más dolog. Legsommásabban talán az a magyar asszony végzett a bazilikával, aki megállt mellettem a bejáratnál, öt másodperc alatt felhabzsolta a látványt, a hatást, a behulló napfényt, a színeket, és aztán csak ennyit mondott: « Hát ez egy álom! » Talán nem is mondott vele nagyon banálisat. Aztán megindult lassan a középen a kupola felé, ott megállt, fáltekintett és visszafordult. Soha nem fog emlékezetében elhomályosulni, amit ez a néhány perc rögzített lelkében.

A *grottákba* megyek, le a templom alá, ahol a pápák sírjai vannak; legtöbbször egyszerű kőkoporsók.

Ez a kripta egészen külön világ. Alacsony helyiség, mely majd száz méteren húzódik a bazilika alatt. Egy másik, földalatti Szent Péter, ahol kápolnákban és kiágazó falmélyedésekben vannak a pápák csontjait tartalmazó szarkofágok. Csendes világ, ahol hang sem hallatszik. A vezetők suttogó hangon beszélnek, a magányos látogatók nesztelenül járnak. Halvány világítás dereng, és csak nehezen lehet olvasni a Benedekek, Piusok, Miklósok, Bonifáciuszok kőbe vesett nevét. A sírok fölött a falon kereszt, szimbólum vagy halványfényű mozaik.

Fényesen kivilágított helyiség csak egy van, ahol Pollaiuolo remeke látható, IV. Sixtus bronzkoporsója.

A grotta középpontja Szent Péter sírja. A kicsi kápolnában parányi oltár áll, éppen misét mond rajta egy pap. Arca szerint délamerikai, brazil vagy indián leszármazott. Sietve öltözhetett fel, albája nincs elrendezve. De jó az így is. Nem az a fontos. Egyszerű az oltár is, két gyertya ég rajta csupán. Néhány hívő hallgatja a misét, de nincs is hely sok ember számára a szűk közben. Hiszen fent a pápai oltár hatalmas mennyezete nehezedik a kápolna fölé. Csupa fal itt minden a kupola négy szörnyű pillérje miatt.

Többen vannak XII. Pius új sírja körül. Ott nagyobb is a hely, virág is van körülötte. Szent Péternek nem jutott belőle, csupán egy díszbe öltözött pápai zsandár jelenti, hogy a kis kápolna halottja még a pápák között is előkelő helyet foglal el.

Háromszor is végigjárom a grották zegét-zugát. Mert a falakba márványdarabok, mozaikok is vannak beágyazva. Emlékek a régi Szent Péter bazilikából, melynek helyén az új áll. Valamiképpen ezek is ereklyék, akár azok a csontok, melyek a szarkofágokban nyugosznak.

Visszatérek a templom előcsarnokába. A végében Nagy Konstantin szobra áll. Helyet kapott itt, hiszen az ő akaratából épült a régi bazilika.

Az idő azonban még mindig rossz. Hol esik, hol a nap süt, és állandó a szél. Sok a zarándok itt is

meg a Bernini oszlopai alatt is a tér két karéjában. Ki üldögél, ahol valami szöglet kínálkozik a pihenésre, ki ebédel, ha hozott valamit a táskájában. És egyre jönnek még újabb csoportok.

Az előcsarnok mögött a grották kijáratánál folyik a kegytárgyak, emlékek árusítása. Minden úgy megy lényegében, mint századokkal ezelőtt, mikor még nem a mai fényes templom állt ezen a helyen, hanem a régi Konstantin-féle bazilika. Akkor is volt oszlopcsarnok, mely a zarándokokat eső és nap ellen védte, de az a *porticus* elért egészen az Angyalvár hídjáig. Alatta voltak a kegytárgykereskedők boltjai. « Pictores », « venditores veronicarum », « paternostrari » volt akkor a nevük. — A templom kapuja körül álltak az idegenvezetők, a « guidones », a *ciceronék* ősei. A bazilika nevezetességeit mutogatták a messziről jövő zarándokoknak, akik soraiból a magyarok sem hiányoztak. Hiszen zarándokházunk volt Rómában Szent István óta. Itt állt a mai sekrestye épületének közelében.

Volt mit mutogatni a Konstantin-féle bazilikában! Régi római templomokból, mauzóleumokból összehordott csodák, oszlopok már kívül az épület előtt láthatók voltak. Bent a templomban mozaikok, freskók, a kincstár. Megsiratta Róma népe ezt a bazilikát, mikor bontani kezdték, hogy helyet adjanak az új Szent Péternek. Lehullottak a mozaikok, a freskók, elpusztult a szép padlózat. És eltűnt végleg az ókeresztény templom utánozhatatlan bája.

Az új templomot építő mesterek azt gondolták, szebbet fognak alkotni, mint a régi volt, mely már

elöregedett s az elszaporodott patkányok meg a nedvesség összeomlással fenyegették.

Ma ott áll a Vatikáni-domb alatt az új San Pietro. Százötven év és több egymást váltó művészgeneráció munkája. De sokat jelentene nekünk, ha megvolna még valahol a közelben a régi bazilika is, megöregedve, megrokkanva, fényesre koptatott köveivel, ahová úgy tudnánk belépni, mint öseink házába!

Délután visszatérek. Most kevesebb az ember a téren. Nem hallatszik más, csak a két kút vizének csobogása. A kolonnádok során az oszlopok talapzatán üldögélve újságolvasó emberek sütkéreznek. A tér bejáratánál a konflisok még mindig várják a jószerencsét.

A templomban is kevés az ember, a zörejek is megszűntek. A délutáni nap sugarai hatalmas kévékben törnek be a kupola ablakain és ott szóródnak szét a szentély padlózatán. Félhomályban marad mögöttük a mennyezet négy oszlopa, csak a Szent Péter katedrája fölött ég aranyban az egyetlen ablak, mint egy imádásra kitett óriási szentségtartó.

Ez szép látvány, de a templom most is csak egy nagy fejedelmi szalon marad. Elökelö, csodálatot kelt, de nem hangol áhítatra. Nincs benne rejtve semmi. Hideg márvány-ragyogás az egész a boltozatok magasságáig. A lélek nem tud menekülni sehová, ahol nem érezné magát mások szeme elött.

Felsétálok a tetöre. Nem liften megyek, hanem a lépcsöfokok nélküli spirális lejtön. A tetön egy má-

sodik Szent Péter teret találok. Körülöttem mindenütt felnagyított méretek.

A homlokzat szobrai kötömbökből összerótt óriások. Kissé előre dőlnek, de vaskapcsok kötik őket az alapzathoz. Kiderülnek titkaik is. Szent András keresztje csak három bronzhasáb, mert a kereszt negyedik ága alulról nézve amúgy sem látszana. Az öregebbik Szent Jakab apostolnak kalapja is van, igazi karbonári kalap, magastetejű. De a hátára vetve hordja. Csak mi láthatjuk, akik mögötte sétálunk és a teret nézegetjük a kőkorlát résein át.

És ha megfordulunk, előttünk a kupola. De innen nem látszik olyan nagynak, mint messziről. Nem a méreteit érezzük, hanem a munka tökéletességét csodáljuk meg. Még inkább tehetjük ezt, ha felmegyünk a kereszt gombja alá a lanternához, és útközben a templomba is benézegetünk, a hajókba és a kupola űrébe.

A lanterna terasza kellemes hely. Az oszloppárok között körben padok is vannak. Üldögélve lehet nézni Rómát, a vatikáni épületek udvarát, a kertet, távolabb a várost. De olyan magasan vagyunk, hogy könnyen elszáll a tekintet tovább a Campagnára, a viterbói dombok felé, vagy a tengert keresi Ostia irányában.

Mint ahogy a kupolát mindenfelől látjuk, a kupoláról is ellátunk mindenfelé. De a római tájkép innen nézve egy kicsit mégis furcsa. Hiányzik belőle a legjellegzetesebb részlet: maga a *kupola*, amelyen állunk. Hiányzik a képből a lebegő jelenség, amelyből most csak nehéz, ólommal fedett bordákat lá-

tunk, amint sugarasan futnak szét köröskörül a lanternából kiindulva.

Mikor leérek a térre, már esteledik. Bezárják mögöttem a bazilika kapuját. A kocsik is elvonulnak. Elnéptelenedik a tér. A víz zenéje erőteljesebben hallatszik.

Bernini oszlopai között sétálok. Nemcsak átrohanni kell közöttük, élvezni is kell néha őket, ahogy egymás mellett állnak befelé kanyarodó sorokban. Aztán kinézegetni közülük a homlokzatra, a környezetre, a másik oszlopszárnyra, a párkányzaton álló szentek galériájára.

Közben a lámpák kigyulladtak a tér közepén az obeliszk körül, de a palota bronzkapuja még nyitva van. Az alabárdos alakja néha megjelenik a nyílásban, amint a kapubolt egyik végéből átmegy a másik oldalra. Egy idősebb idegen házaspár megindul felfelé a lépcsőn az alabárdos posztja felé. Megállnak félúton és nézik egy darabig a jelenséget. Aztán lassan megindulnak lefelé. Nagyokat kondul a bazilika harangja. Be fog csukódni nemsokára a bronzkapu is.

Aztán már csak azok fognak átvágni a téren, akiknek erre visz az útjuk hazafelé.

De akad néha a térnek késői látogatója is, aki lassú léptekkel jön, megáll fenn a lépcsők végén és elnézi a holdfénnyel elöntött teret, az árnyékot vető oszlopsorokat meg a kitárulkozó széles égen úszó felhőket.

Most is szép a tér. Fölötte kirajzolódik a kétszázötven szobor némán gesztikuláló sora, az obeliszk

keresztje és a két kút szétomló, ezüstös vizének imbolygó árnya.

A VATIKÁNI PALOTÁK

A Vatikán külön állam 1929 óta. De külön világ volt az már előtte is sajátos néppel, sajátos « levegővel ». Meggyőz erről egy kis « határátlépés », nem is kell hozzá engedély. Őrség áll a kapuban. Nem finánc meg szürkeruhás határőr, hanem mindig ünneplőben járó alabárdos. Kék ruha négyszáz év előtti szabásban, fehér gallérfodor, félrecsapott fekete sapka. Wagner Richárd viselte utoljára ezt a fejrevalót a színpadon kívüli világban.

Nem tréfadolog ez a « festői » őrség. Mikor az ember elhalad előtte, magán érzi az őr pillantását (ez a vámvizsgálat), s mikor már túl vagyunk rajta, minden igyekezetünkkel iparkodunk komolyak lenni. Úgy érezzük, ez a magatartás illik a vatikáni látogatáshoz.

Papok, monsignorék az utakon. Általában sietnek. Mennek valahová a nagy épületek egyikébe, valamelyik emeletre. Lehet őket látni a városban is, de itt mintha másként hatnának. Elemükben vannak. Hiszen ennek a kis államnak polgárai.

Csend, nagy udvarok, magas falak, zárt ablakok. Nem beszél senki, nem hallatszik semmi zaj, legkevésbé kiáltás. Szökőkutak az udvarokon, teraszokon. Ha nem a formájuk, a hangjuk jelzi jelenlétüket.

Túl az épületeken a vatikáni kert szépen vezetett útjaival, rajtuk cédrusok. A cédrus a vatikáni kert kedvelt fája. Ez a fa megjelenésében is mindig tiszteletet parancsoló, elökelö, lágy ruhája finom anyagból van szöve. Ö a fák között a « monsignore ».

A pápa lakosztálya a Szent Péter térre néz. Ablakából láthatja a teret, Rómát. Mintha ez az ékben kiugró épület volna Róma szíve. Ha útam arra visz, gyakran kérdezik, melyik a pápa ablaka, ahonnan áldást szokott adni, vagy az Úrangyalát imádkozza a téren összegyült zarándokokkal. — S ha nincs itthon a pápa, mintha üres volna Róma.

Olyankor nincs áldás, nincs fogadás, nincs ceremónia, de a Vatikán nyitva van, és mindig vonz tömegeket. Hiszen ott van a Múzeum, a világ leglátogatottabb gyüjteménye.

A zarándokcsoportok oda is betérnek, a turisták meg éppen nem hagyják el.

Hosszú idö után mintha hazajönnék ide. Ez a látogatás nekem most nem is egyéb, mint egy séta a valóban szép folyosókon és termeken át folytonos kilátással valamelyik udvarra, a kertre, a kupolára. Aztán pihenö a *Belvedere* egyik padján azáleabokrok közelében, meg egy kis terefere az örrel, aki felhívja figyelmem egy éppen belépö csoportra. Oroszok, lehetnek húszan. Vezetöjük az udvar közepén megáll, és beszél nekik a hely fontosabb darabjairól, az Apollóról, a Laokoonról, a Perseusról. Figyelmesen hallgatják, de együtt maradnak, senki sem lép közelebb a szobrokoz megnézni a részleteket. S aztán mennek tovább.

Én pedig odamegyek a *Torzó*-hoz viszontlátni a remeket, melynek első tanulmányozója Michelangelo volt.

Elnézem egy darabig a római villákból összegyűjtött mozaikokat s az etruszk múzeum szomszédságában bemegyek abba a két kis szobába, ahol az ún. « görög eredetiek » vannak. Néhány töredék mindössze: ló feje, lovas domborművű rajza egy márványdarabon, egy arc profilja, síremlék részlete, ruharedő, mely szétzúzott szobor darabja volt. Nem jön ide senki, szinte kézbe vehetem a darabokat. Kezem jár a hullámos felületeken, melyeknek ezer titkuk van, mint az élő szervezetnek. Az őr nem jön utánam, mert tudja, hogy aki oda bemegy, és nem fordul vissza a « törött » holmi láttán, az nem veszedelmes ember. S mikor az etruszk szobák végigsétálása után ismét a görögökhöz lát bemenni, némi elismerést látok a tekintetében.

Az etruszk múzeum is néptelen szárny. Pedig az ékszereket olyan szobákban helyezték el, melyek mindegyike maga is ékszerészboltnak látszik. A szekrények kiugrókban vannak. Minden oldalukkal szemben ablak. A szobák nem is valók másra, mint vitrinek elhelyezésére.

Etruszk emlékek között járva mindig meglep, amit látunk. Milyen fejlett ízlése volt ennek a népnek, és hogy eltűntek az etruszkok, a múlt ködében!

A közönség nem is itt időzik legtöbbet. Maga az *etruszk* szó sem mond sokat az átlagos múzeumlátogatónak. Akik maguk jönnek, sok időt vesztegetnek el az egyiptomi termek múmiái és állatfejű iste-

nei között meg a könyvtár hosszú folyosóján kitett csecsebecsék nézegetésével.

A vezetővel vándorló csoportok is nem a nagy szoborgyűjtemény, hanem a Stanzák meg a Sixtus-kápolna felé tartanak. Ez a két hely a palota mágneses sarka.

Érthető. Mert a görög-római gyűjtemény különös «szentjei» a zarándokokat zavarba szokták hozni. Az olasz ebben a környezetben nő fel. Még az egyszerűbb ember is tudhat valamit az « ősökről ». Műalkotásokhoz pedig meglepően jól tudnak hozzászólni. De mit csinálhatott a szoborgyűjteménnyel pl. a mi népünk, mikor alföldi, dunántúli magyarok érkeztek Rómába, és a bazilikák bejárása után még a múzeumba is elvitték őket? Ott a nagy labirintusban aztán többé-kevésbé sorsukra voltak bízva a zarándokok. — Harmincöt évvel ezelőtt egyszer egy magyar zarándokcsoporttal jártam a Vatikáni Múzeumban. Éppen az *Alvó Ariadne* közelében álltam, mikor odajön hozzám az egyik zarándok, aki úgy külsőre falusi jegyzőné vagy körorvos felesége lehetett, és a nyugtalan álmú Ariadna felé mutatva azt kérdezi, hogy nem Mária Teréziát ábrázolja a szobor? Én két szóval felvilágosítom őt a görög monda alakjáról. « Azért gondoltam Mária Teréziára — tette hozzá még zavart mosollyal a jegyzőné —, mert hogy olyan molett nő .»

A *Sixtus-kápolna* boltozatán Michelangelo nem festette meg a bábeli nyelvzavart, de lent, ahol a közönség jön-megy, tapasztalható belőle valami. Egy

padon ülök. Jobbra tőlem egy spanyol úr magyaráz két honfitársának, a másik oldalra németek telepedtek le. Egyikük az útikönyvből olvassa fel a megfelelő szövegeket. A spanyolok helyét franciák foglalják el, a németek utódai a padon szlávok. Indusok vonulnak át a térségen csendesen. Egy sárgaarcú hölgy tükörben nézi a boltozat freskóit. Kis csoportok közepén vezetők szava hallatszik. A társasághoz nem tartozó potyázók is közelednek hozzájuk valamit elkapni a magyarázatból.

Hallok sok mindent a kápolna történetéről, a képekről, Michelangelóról. Valamikor engem is érdekeltek a nagy freskó alakjaihoz fűződő anekdoták, de most arra gondolok, hogy Michelangelo szűkre fogta a mennyországot és nagyon részletezi a kárhozottak országát és sorsát. Krisztus is feléjük fordul ítéletet hirdető jobbjával. Úgy sejtem, a művészt a *Dies irae* inspirálta a freskó tervezése közben: « Napja Isten haragjának ». Michelangelo nem volt már fiatal ember, mikor az Utolsó Ítélet-en dolgozott. Maga is elmélkedő ember volt. Mindenképpen figyelmeztet, hogy a történelem zárójelenete nem ünnepi aktus lesz, formalitás, hanem ítélkezés. Hogy meg van rettenve a képen mindenki, üdvözültek és kárhozottak! Még a Szűz is borzongva húzódik közelebb Fiához. Önkéntelen mozdulattal vonja szorosabbra köpenyét, mint mikor vihar száguld fölöttünk.

Nem hinném, hogy tévedett Michelangelo, aki ugyan mezitelenre festette a nagy kép minden alakját az Isten anyja kivételével, de maga lelkiéletet

élő ember volt. Előtte is sokan festették meg vagy faragták ki kőből az utolsó ítélet jelenetét. Temetők árkádjai alatt, templomok falán, katedrálisok bejárata fölött lehet látni a nagy tablókat. Dante is ezt tette a maga módján a Commediában. Jó ezeken a képeken szemügyre venni a kárhozottak seregét. Mert szenteket gyakran látunk falra, fára, vászonra festve, de csupán gyönyörködünk bennük. Gyakorlati jelentőségüket nem érezzük, mert úgy gondoljuk, hogy nagyon messze vannak fölöttünk. Hát íme a kárhozottak akkor közelebb állnak hozzánk!

Egészen az előtérbe helyezte Michelangelo azt az elkárhozottat, aki arcát tenyerébe rejti és kétségbeesett kifejezéssel kiáltja felénk: Már késő! A kárhozottak üres kézzel szállnak a pokolra, a szentek hozzák kezükben a mennyországba szóló « belépőjegyet »: Szent Bertalan a lenyúzott bőrét, Lőrinc a rostélyt, András apostol a keresztet, Katalin a szöges kereket. A szentek nemcsak azért tartják kezükben ezeket a « jelvényeket », hogy felismerjük őket. Michelangelo oltárképet festett, komolyan és felelősséggel szól mindenkihez, aki a freskó elé lép.

Nem jó jel az, hogy a festők évszázadok óta alig festik a poklot. Rubens egyike az utolsóknak, aki hozzányúlt ehhez a témához. Képén azonban csupán hulló hús-zuhatagot festett meg. Nem meggyőző. Ki gondol az utolsó ítélet komolyságára a rubensi anatómia láttán? S Rubens ennél nem is megy tovább. A téma csak ürügy.

A sárgaarcú hölgy, akit a belépéskor pillantottam meg tükörrel kezében, még mindig a mennyezet

képeit vizsgálja. Időnkint olvas is hozzá a könyvéből. Vajon mit mondhatnak neki Michelangelo próféták és szibillái, az isteni titkok tudói vagy kutatói? Nekünk magunknak is különös, nem mindennapi arcok. Michelangelónak nem is volt szüksége hozzájuk modellre. Lelki rokonait festette meg bennük.

A Sixtus-kápolna és a Stanzák között egy kicsit járnunk kell, lépcsők, termek vannak közben. Szükség is van erre a távolságra, nemcsak azért, hogy lelkünket rendezzük a benyomások után, hanem nyakszirtünknek is jót tesz a pihenés a sixtinai felnézegetések után.

Friss érzéssel járjuk Raffaello *Stanzáit.* Egy másik óriás, aki a fiatalság bájával beszél életbevágó témákról, mint a teológia, a filozófia és a költészet. Sorsdöntő pillanatok nincsenek ábrázolva ezeken a képeken, vagy ha igen, a lunettákon, az ablakok fölötti falmezőkön jelennek meg, mint a *Bolsenai csoda* vagy a *Szent Péter kiszabadítása.* És mennyi fiatal meg nyugodt, elgondolkodó arc mindenütt, a *Parnassus*-on, az *Athéni iskola* csarnokában Platon körül vagy a *Disputa* jelenetében. Sehol tragikus, elboruló tekintetek, mint a Sixtinában.

A Sixtina és a Stanzák képei annyira közös kincse az emberiségnek és a műveltségnek, hogy gondolkodunk velük. Pedig mi voltaképpen nem is ismerjük az erdetieket. Az Utolsó Ítélet alakjait felöltöztették, a gyertyák füstje is ártott a színeknek. A Stanzák freskóit is meg kellett szabadítani füsttől, koromtól, rátapadt portól, kontár javítások rétegeitől. Hiszen a *Sacco di Roma* garázdálkodó katonái

1527-ben tüzet raktak a Stanzákban, és utána évekig nem törődött senki ezekkel a szobákkal.

Így is, ahogy ránk maradt a michelangelói és raffaellói örökség, naponta ezrek sodródnak a freskók alatt megilletődve a találkozás élményétől. De mit érezhettek ezekben a termekben azok, akik eredeti frisseségükben látták a freskókat, és azt hitték, hogy művészettel el lehet változtatni a világot?

A képtárba is bemegyek, de csak az első termekbe, ahol a sienai meg a firenzei mesterek művei vannak kiállítva: aranyháttérre festett Madonnák, Krisztusok, kálváriák, szentek. Kicsik, asztalra állíthatók, vagy szobák falára valók a képek, mindig közel ahhoz, aki szereti őket.

Melozzo da Forli muzsikáló angyalaival be is fejezem. Derűs színek a ruhákon, boldog ifjúság az arcokon, s mind rövidülésben látszanak, mintha a mennyország felé emelkednének. Hát hogyne, valamikor mennyezet freskójának részeit alkották s a Santi Apostoli templomának apsziszában felvett tartásukat most már a múzeum falán sem tudják megváltoztatni.

A képtár udvarán egy csoport pihenget. Zarándokok. Fáradtak. A fiatalabbak a múzeumi élményekről beszélgetnek, de az idősebbje inkább a közeli vatikáni kertek felé tekinget.

Mi lesz az emlék, amit magukkal visznek innen a vatikáni tömbből? Még nem tudnák megmondani.

Bizonyos, hogy a Sixtus-kápolna mindig megmarad rendkívüliségnek. S emlékezetük raktárában mindig készenlétben lesz a Szent Péter tér, a templom, a kupola, a pápai kihallgatás, a pápa mosolya, öregesen kedves mozdulatai. Egyszóval az, ami az élet és egyszerű megtapasztalás. Hiszen ez a szép múzeum csak előszobák sorozata, amelyen túl a házigazda lakik. Az már mindegy, hogy a Szent Péter kriptájában, vagy a palota valamelyik szobájában.

HÚSVÉT RÓMÁBAN

A római húsvétról sokat beszélnek. Világhíre van. Pedig valójában nem is a rómaiaknak nagy esemény, hanem azoknak, akik idejönnek és elképzelésben, vágyban már hozzák magukkal a « római » húsvétot a hidegebb északról.

Ez a néhány napos időszak különféle elemekből tevődik össze: az egyik maga Róma, amely ilyenkor a legszebb, aztán az ünnep, melynek hangulata van mindenütt, akár pálmával jelképezik érkezését virágokkal teli városban, akár barkával csupasz, félénken rügyező fák és halványzöld mezők között. És végül hozzátartozik a tavasz, mely a húsvétnak olyan eleme, mint a karácsonynak a hó.

Azonkívül, aki idejön, az úton van. Nem üzleti ügyben, nem gondokkal tele, hanem készen befogadni életében talán egyszer adódó élményeket.

A húsvétot maga a nagyhét is jelenthetné. Nem is tudjuk magunkat függetleníteni a liturgiai naptár

hatásától. Ezek a napok feszültséggel, várakozással vannak tele, mint körülöttünk a fákon a duzzadt, kipattanni kész rügyek. Aki ilyenkor Rómában él, éppúgy várja a nagy Vasárnap elérkeztét, mint a turisták várják a lilaszínű leplek eltávolítását a templomok képeiről, szobrairól és megnézni való feszületeiről. Kissé profán vágy, mert azt várják vele, hogy a templom az imádság házából ismét múzeummá váljék.

A lamentációknak, nagycsütörtöki, nagypénteki szertartásoknak nem nagy a közönségük. Pedig vannak templomok, ahol nagyon szépen csinálják. Talán a bencéseké a pálma fent az Aventinuson. Ők a liturgia nagymesterei, nemcsak hivatalos, hanem hivatásos előadói. A bizánci mozaikok udvari fegyelmét tudják a liturgiában kifejezni. Úgy csinálják, hogy a mennyben is meg legyenek elégedve vele.

A közönség azonban a pápát keresi, aki ilyenkor elhagyja a Vatikánt s hozzáférhetőbb, mint a Szent Péter testőröktől és tollbokrétás zsandároktól körülzárt nagy szentélyében. Nem a pápa-látás szenzációját keresik az emberek elyenkor, hanem ott szeretnének lenni azon a nagycsütörtöki vagy nagypénteki szertartáson, melyet Krisztus földi helytartója végez. Mert ahogy XXIII. János pápa végzi a nagycsütörtöki lábmosást, van benne valami megrendítő. Mintha nem főpapi ornátusos ceremónia volna az, hanem az első nagycsütörtök hű visszaidézése. Az apostolok helyén fiatal szeminaristák ülnek, még gyerekek ahhoz, hogy megértsék a jele-

netet, mikor az Úristen egy aggastyán személyében lehajol, hogy lábukat megcsókolja.

És saját épülésükre akarnák látni az emberek, ahogy János pápa a kereszt imádását végzi nagypénteken valamelyik templomban. De hányan jutnak hozzá ehhez az élményhez? S hányan vannak, akik azt tényleg megértik és megrendülnek? Vagy meg tudnák érteni azt, mikor nagypénteken a Szent Péterben felhangzik a kórus énekében a Krisztus panasza: « Populo meus, quid feci tibi? aut in quo contristavi te? Responde mihi! » — Én nemzetem, mit vétettem ellened? vagy miben szomorítottalak meg? Felelj nekem! — És nincs rá válasz. Elnémul a kórus és csend támad a bazilika ívei alatt meg a kápolnákban. Csak a turisták sétálnak tovább a templomban.

A tribünökön közönség. Jeggyel jutottak oda. Sokan közülük könyvből kísérik a szöveget. De ők is talán csak a liturgiát látják. Nem gondolnak arra, hogy a kérdés a szertartástól függetlenül időszerű és a Krisztus « szemrehányásait » nemcsak nagypénteken és a kórus énekében kell meghallani.

A szertartásokat látogatva egy kis latin slendriánságot is észreveszek. A Szent Péterben a papság padjai alatt összecsavart szőnyegeket látok. A padok háttal vannak a közönség felé. Nincs rejtve vagy takarva semmi, nyíltan odalátunk a kulisszák mögé. A bálák fölött a padon ülnek az egyháznagyok, mint az angol parlamentben a *speaker* a klasszikus gyapjúzsákon.

A Szent Péter szobra fölött a mennyezet brokátja már hasadozott. Beesne az eső rajta, ha nem volna fölötte a hajó szép, kazettás boltozata.

Jobban tetszik nekem a nagyhét a plébániákon a Trasteverében vagy a külvárosokban, ahol nem bíboros vagy püspök végzi a szertartást ceremóniásmester segítségével, aki lilába öltözve és százráncú karinget viselve irányítja az oltár személyzetét hidegen, közömbösen viselkedő közönség előtt, akik csak nézők, de nem hívek.

A plébános nem eminenciás úr, hanem csak *don* Paolo vagy *padre* Giustino. És akik segédkeznek neki, a hívei, a plébánia fiataljai meg az öregebbek, akiket nálunk egyháztanácsosoknak hívnak. Ők is fehérbe vannak öltözve. A templomban a környékbeli egyszerű nép. Valóban keresztény hangulata van az ilyen virágvasárnapnak, nagycsütörtöknek vagy nagypénteknek, mert a nép nem *nézni* jön a szertartást, hanem résztvenni benne. Ott lehetne megtartani őket a San Clemente meg a Santa Maria in Cosmedin környezetében vagy más ókeresztény bazilikában, ahol mozaik van a szentélyben és a hajó közepén a *schola cantorum.*

A római húsvét fogalmában van sok profán elem is Amolyan *Ver Sacrum*-féle ez, a természet megújulásának átérzése, amit valamelyik parkban vagy kilátóterasz korlátjánál állva lehet megélni. Látni kell hozzá a várost, a tornyokat, a kertek virágözönét, élvezni a nap melegét, és észrevenni a rengeteg népet, köztük olaszokat is, akiket Róma mint valami nagy mágnes idevonzott. Családok, apró gyermekek

is járnak-kelnek a városban. Boldogság ömlik el arcukon, amikor szétnéznek itt, ahol sok minden van, amit nem értenek vagy értékelnek, de érzik, hogy ez a húsvét valami *extra* dolog az életükben.

A húsvéti misét bárhol meg lehet hallgatni, de aki idegen, az a Szent Péterbe megy a pápa miséjére. Éspedig idejében, mert az élmény már jóval a mise előtt kezdődik.

A téren hosszú sorokban tartanak az emberek a bazilika bejárata felé, mintha mind összetartozók volnának.

Bent mindenféle nyelv, mindenféle arc. Ez valóban az egyetemes Egyház napja ebben a templomban.

Most látszik, hogy milyen nagy a bazilika, mikor a kápolnákat, a kereszthajó szárnyait kezdik betölteni a különféle csoportok.

Jönnek, jönnek, érkeznek az emberek, és még mindig van hely. Nem is templom ez, hanem város.

Szent Péter régi szobra pápai díszben, tiarával fején, palástban nézi a sokaságot, és fogadja a hívek hódolatát.

Afrika, Ázsia, a kevertvérű Dél-Amerika küldi ide fiait szeminaristák vagy áldozópapok talárjában a turisták változatos csoportjával elkeveredve.

Időnkint alabárdosok csoportjai vonulnak át a templomon és foglalják el helyüket «stratégiai» pontokon. Látszik mindenképpen, hogy ez a templom legnagyobb napja. A szenttéavatások fényesebbek, de ma húsvét van, ez csillárok nélkül is magában álló ünnep.

A közönség igyekszik elhelyezkedni. Sokan leülnek a szabad gyóntatószékek köré, az oszlopok talapzatára, vagy a korlátok közelébe húzódnak, hogy támaszkodhassanak. Legjobban járnak a hosszúra nőtt angolszászok, még nők is, akik erőlködés és ágoskodás nélkül ellátnak embertársaik feje fölött.

Egy leány fátyol híján szegfűből font koszorút tett a fejére. A templom kapujában álló karszalagos felügyelő elfogadja ezt a megoldást is. A fiatal nő boldog. Voltaképpen neki van a legszebb fejdísze. Mintha Botticelli *Primavera*-ja lépne be a templomba. — Egy apáca körül kis tábori székeken vagy tíz leányka ül. A rózsafüzért mondják, amíg a pápa érkezik.

Hirtelen kivilágosodik a szentély, aztán a kupola meg a hajó boltozata. Megnyílik a templom főkapuja és kezdenek bevonulni az alabárdosok. A rózsafüzért mondó leánykák a székekre pattannak, a közönség jobban kihúzza magát, hogy láthasson, az apró gyerekek apjuk nyakába telepednek. Megszólalnak az ezüstharsonák.

Nem kell ágaskodnia senkinek, hiszen a *sedia gestatorián* hozzák a pápát. Most nem mosolyog, áldást oszt. Magasan a fejünk fölött vonul el itt is, ott is villanó fényektől megvilágítva. A szobor nyugalmával tűri, hogy a fényképező turisták ezt az emléket is magukkal vigyék hazájukba, ki tudja, hová?

Aztán megkezdődik a mise.

A mise sok ezer embert odavonzott a Szent Péterbe, de a bazilika ma kicsi ahhoz, hogy Rómát ki

tudja elégíteni. Ma a kolonnádoktól körülzárt tér kell a rómaiaknak és az idegeneknek. Ott fog elhangzani a pápa húsvéti üzenete s onnan a Szent Péter erkélyéről fogja áldását adni *Urbi et Orbi.*

Csak fél egykor kerül sor erre, de délben már feketéllik a tér a tömegtől. Még a térre vezető széles út is, az egykori *Spina.* Változatosságot egy-egy női kalap feltűnőbb színe, az apácák fökötői meg a tömeg fölött imbolygó léggömbök jelentenek. Mert a gyerekeknek kell valamit adni, amivel az időt eltöltik.

A tér felé vezető utcákból még mindig özönlik a nép. Sietnek. Az utolsó percben is jó helyet akarnak szerezni maguknak. Mert ez a déli óra a római húsvét tetőpontja: a Szent Péter tér környezetében a pápa szavát hallani és áldását venni.

Televízión jobban lehetne látni a rokonszenves aggastyánt, érteni is jobban lehetne a szavát, és jobban lehetne figyelni a keze járását, amivel a szöveget kíséri. De ott lenni az oszlopok alatt szemben a templom homlokzatával és részét alkotni egy fél órára annak a képnek, amit az egész világ figyel, az mégiscsak más érzés.

Sokáig tartott a gyülekezés és sokáig tart a taps, éljenzés és kendölobogtatás után maga az oszlás is. Mikor a közeli terek és utcák felé tartó emberáradatot nézem, arra gondolok, hogy ma Rómában nagyok sokan későn fognak leülni az ebédhez a húsvéti bárányt elfogyasztani. Mert nincs az az autóbuszoszlop, mely ezt a sokaságot egyhamar el tudja szállítani.

MONTE MARIO

A Monte Marióról nem sokat találunk az útikönyvekben. Csak éppen megemlékeznek róla, mikor már mindent elmondtak Rómáról. Én talán többet tudok róla, hiszen néhány hét óta lakosa vagyok. Hálátlanság volna, ha nem fedezném föl egy kicsit az érdekességét.

Ez a vidék sohasem tartozott a klasszikus Rómához. De van múltja. Dante verseibe is belekerült híres panorámája miatt (Parad. XV. 109). Az észak felöl érkező zarándokok innen pillantották meg először Rómát. Megálltak és himnuszt énekeltek, mellyel a várost köszöntötték.

Elhagyott vidék volt akkor a Monte Mario. Néhány tanya, legelők, erdőcskék adták a táj jellegét. Meg az időnkint átvonuló zarándokcsoportok. Emlékük új nevet is ad a helynek: *Monte di gaudio*, « ujjongás hegye ».

Aztán századokig nem hallat magáról a hegy. Megmarad szűz területnek, mely csak arra jó, hogy Viterbo meg Civitavecchia felé induljanak rajta azok, akik nem akartak kényelmesebb utaknak kerülni.

Az 1930-as évek elején is még alig volt ház a Monte Marión. A Via Trionfalén, a zarándokok útján igen, meg néhány nehezebben megközelíthető helyen. Kolostorok épültek ott, körülöttük nagy kertek. Utak keresztezödésénél kis kocsmák nyíltak, nem bárok, hanem *trattoriák* lugassal, ahol lombok ár-

nyékában voltak az asztalok meg a padok. Gyalult deszkaholmi volt az cölöpökre erősítve. Be lehetett telepedni oda az árnyékba úgy is, hogy az elemózsiát magával hozta az ember, sonkát, sajtot, kenyeret. A gazda csak a bort szolgálta fel. Korsóban vagy flaskóban hozták a bort; nem volt a flaskón márkás címke, de jó bor volt benne, a Castelli Romani valamelyik fajtája.

A Monte Mario akkor még vidéknek számított. Valóságos kirándulás volt oda fejutni a villamoson, mely nagyokat csikorgott a kanyarokban.

Azóta sok minden megváltozott a hegyen. Város lett belőle, Róma egyik legszebb új negyede. Nincs villamos, autóbusz jár az úton meg sok autó. Kiskocsmák helyett pedig bárok a divatosak.

Kilátás még van, de úgy kell keresni a helyet. Legszebb a panoráma a Madonna-szobor lábától. A hegy peremén áll a szobor a Foro Italico fölött. Talán ide gyűltek a zarándokok is Dante idejében megpillantani a bazilikák tornyait. Láthatták a Tiberist, a Milvius hídját, a Colosseumot, a városfalak mögött összebúvó házak foltjait meg a halmokat borító zöld ligeteket.

De ahogy az autóbusz robog, ki lehet látni másutt is réseken át. Különösen este tűnik fel Róma jelenléte, a kivilágított utcák, a Tiberis-part lámpái. Hideg neonfényben tündöklő csillagmezők terülnek el alattunk, új terek és új utak.

Én a Monte Mario népét az autóbuszból ismerem. Képviselve van köztük az egész Róma, az egész Itália. Gyökértelen nép. Nem itt születtek, csak ide

kerültek, ahogy a házak épültek. Huszonöt évvel ezelőtt talán egyikük sem ismerte ezt a helyet.

Vannak közöttük rómaiak is, különösen a fiatal nőket könnyű felismerni. Kissé sötétes arcbőr, finoman megrajzolt vonások, fegyelmezett magatartás. Mintha arisztokrata nevelésben részesültek volna. Profiljuk pedig olyan, mintha a tarquiniai etruszk szépségnek, a Velchának volnának testvérei.

Az autóbusz mindig telve van. A kalauz nemcsak a jegyet adja, hanem az ajtó melletti magas helyéről az utasokat is szemmeltartja, és alkalomadtán neveli is a közönséget. Ezért nemcsak azt kiáltja időnkint, hogy « tessék előbbre menni! », hanem ilyesfélét is mond: « Egy hölgy van itt kisgyerekkel! » — Mellette « bóbiskol » a padon az illető, akinek szól a figyelmeztetés. Meg is ismétli a nyájas felszólítást a kalauz, ha nincs azonnal eredmény, és grimaszt is vág hozzá a vele egyetértő közönség felé.

A kalauznak azonban bölcsnek kell lennie, mert nem olyan egyszerű dirigálni a római közönséget, patriciusok leszármazottjait. Ha elhibázza a tónust vagy öt centesimo-t téved a visszaadásban, pokollá változhat az autóbusz belseje. Csekélységért. Pl. a férfiak szeretnek a hátsó peronon csoportosulni ahelyett, hogy előre mennének a kocsi üres belseje felé.

A sovány, fáradt tekintetű kalauz már harmadszor ismétli meg a felszólítást egy úr felé fordulva, aki éppúgy nem mozdul, mint ahogy mások sem mozdulnak, de sértésnek veszi, hogy a kalauz egyenesen *neki* címezi a szavakat, és kezd válaszolni.

Tíz másodperc múlva sértő minősítések röpködnek a levegőben, majd a « népi » szótár általam nem ismert kifejezései. De nem fontos a szó jelentése, elegendő észrevenni a hangszínt és látni az arckifejezést. Az utas ellenszenves, kihívó ábrázatú egyén. De neki van igaza. Miért akarta a kalauz mindenképpen őt kimozdítani a helyéből, mikor másokkal nem törődött? A kalauz össze is roppan az utas támadásai alatt és szótlanul néz maga elé a vita végén. Talán otthon nem ő parancsol, és most akarta tekintélyét megmutatni. Nem sikerült. Az utas a végállomáson az ellenőrhöz fog fordulni a sértések miatt. Mert persze az nem számít, amit ő mondott, csak abból lehet baj, ami a kalauzt terheli. Ki tudja, talán ügyvédféle, irattáska van a hóna alatt.

De az utas leszáll egy közbeeső állomáson. Szabálytalanul száll le a hátsó ajtón. A kalauz iránti megvetésből teszi. De ez most nem baj. Megkönnyebbülés látszik a közönségen. Nem az utas miatt, hanem a kalauz miatt. Nem lesz baj a végállomáson. Családos ember, ott a gyűrű az ujján. Talán sok gyermeke is van. Meleg pillantások szállnak feléje a piacról jövő asszonyok szeméből. Vigyázni kell manapság az állásra. Még akkor is, ha csak kalauz az ember. Soha nem lehet tudni miféle valaki az, aki egy harminc lírás jegyet vált.

Az autóbuszra, mellyel déltájban hazajövök, fel szokott szállni egy házaspár. Mindketten fiatalok. A férfi fekete szemüveget visel, vak. Mindig elöl szállnak fel, ahol a rokkantak számára fenntartott

helyek vannak. Néha a hely nem szabad, s aki elfoglalta, nem veszi észre, hogy át kellene adnia az arra jogosultnak. De mindig akad valaki az utasok között, aki jóváteszi a hibát. A nő nem ül le, ott marad a vak férfi mellett és beszél hozzá. Mikor beszél, mindig mosolyog. A férfi hallgatja, és bizonyára érzi, hogy a felesége mosolyog. A nő elegáns, jó ízléssel öltözik. Látszik, hogy nemcsak azért, mert ez mint nőnek kötelessége. *Neki* öltözködik. A férfi valószínűleg tudja ezt is. — A nő jegygyűrűje olyan, mint a többi asszonyé. De én ezt a gyűrűt szebbnek, fényesebbnek látom. Itt *fede* a jegygyűrű neve; a szó azt is jelenti: hűség. Mikor erre gondolok, úgy tetszik, gyémántból van kifaragva a gyűrű, amit a vak férfi felesége visel.

A Monte Marión még megmaradt valami a Campagna életéből. Letérve a Via Trionfaléról, mezők között járok. Lent a völgyekben, a domboldalakon juhnyájak legelésznek. Mint fehér pettyek vannak odatapadva a lejtő zöld falához, vagy tömör foltokban vonulnak másfelé legelőt keresni. Tehén kolompja is hallatszik, és estefelé harang szavát hozza a szél a közeli apácakolostorok felől.

A MILVIUS HÍDJÁN

A pápák a császárok szokását követve minden alkotásukat felirattal látták el. Kutak, templomok, paloták, helyreállított római emlékek viselik a pápák címereit és a szükséges tudnivaló szövegét. A címer és a márványtábla dísz is egyben, aki pedig

meg tudja fejteni a rövidítésekkel tele szöveget, tanul is belőle valamit. Kevesebbet kell a könyveket forgatnia. De néha aztán olyasmivel találkozunk a kőbe vésett szövegben, ami előtt megtorpan a tudományunk.

VII. Pius a Milvius-hídját és az eléje épített tornyot helyreállíttatta. Ezt annak rendje és módja szerint előadja a híd bástyájába helyezett írás. Még az évszámot is közli így: CIↃIↃCCCV.

Tudom, hogy VII. Pius mikor uralkodott. Tehát látva a 305 jelzését a betűsor végén, kitalálhatom, hogy 1805 van odaírva a márványlapra. De magát a rébuszt megfejteni nem tudom. Másodikos számtankönyvünk annakidején ezt a jelzési rendszert elfelejtette velünk megtaníttatni.

A híd régi volt már akkor is, mikor Maxentius és Konstantin seregei között a döntő ütközet folyt a közeli mezőkön. Később épült eléje a kapu alakú bástya jelezve, hogy a híd a város előretolt védőműve.

Ma nagy tér van körülötte, találkozóhelye a környéken dolgozó munkásoknak. Estefelé innen indulnak haza a város más részei felé. De az indulás nem sietős, mert kocsma is van az autóbuszmegálló mellett egyszerű, nekik való asztalokkal a fák alatt. Látok vagy harmincat is, mind elfoglalva. Fél liter bor mellett ülnek ott az emberek és a *fava* nagy szemeit rágják hozzá. A lóbab vastag, zöld héja halomban fekszik előttük. A babot egy kofa árusítja, a gazda megelégszik a bor árával.

Az asztalok közelében egy kerekes verkli működik. Nápoly dalok vannak a műsorán. Hallva az édes melódiákat, az én utam se válik sietőssé.

Minthogy a tér árnyékosabb felén mindig akadnak ácsorgó emberek meg tereferélő asszonynépség, néhány vándorbazár is árulja a portékáját a járdaszélen. Nem hiányzik a mindenütt jelenlevő ember sem, aki tyúkszemírtót kínál. A tyúkszemírtó ipar mindig virágozni fog, amíg az emberiség olcsó nem lábra szabott cipőkben jár. Itt látom régi ismerősömet is, aki a kétszáz lírás szerkezettel fényképekről rajzokat készít percek alatt. Csaléteknek kitett mintagyűjteménye János pápa arcképével gyarapodott legutolsó találkozásunk óta. A mester csodagépéből itt többet ad el, mint a Vittorio Emanuele rohanó népe között. A vevő nem gondol arra, hogy az árus mindig ugyanazt a pár képet rajzolja, és hogy egyebet nem is csinál. No nem lesz baj belőle, ha kissé majd megnyúltra sikerül a *fidanzata*, a « kedves » vagy az anyós arcképe a családi «galleria»-ban. Olyan lesz, mintha a divatos Modigliani csinálta volna.

A híd keskeny, kétezer év alatt sokszor javították. Garibaldiék meg is rongálták. Nem is egészen egyenes, hullámzik, egyik részén megsüpped. De azért biztosan áll a rómaiak építette íveken. Világítása is szerény; de elég ide az a derengő sárgás fény, még szép is a szomszédos hidak tüntető kivilágításának ellentéteként. Nem is megy itt más át, csak akinek ez a rövidebbik út, meg aki szereti a hangulatot.

A régi időben azonban erre kellett átmennie mindenkinek, aki észak felől érkezett, akár utasként, akár ország dolgában járta meg az utat Rómáig. A magyarok lovainak patkói is ezen a hídon csattogtak, mielőtt a Piazza del Popolo kapuján beléptek volna a városba.

Alattam zúg a folyó. A pillérek közel vannak egymáshoz és a meder sem mély. Ezt a zúgást hallgatta Liszt Ferenc is, ha a Monte Mario-i lakásáról lejött ide sétálni és a hangulatot élvezni. Akkor még nem volt a Tiberis úgy szabályozva, mint most. A cserjés partok egy kicsit a hazai vizekre is emlékeztették a művészt, aki sétáin is kompozícióival foglalkozott. A fenyők formája, a folyó tükre, a vízen úszó bárkák evezőinek csapásai titokzatos módon adhattak indítást munkájának, mikor hazatérve ismét leült zongorája mellé.

A túlsó parton erődítés helyett két szobor áll a híd bejáratánál: az Immacolata meg Nepomuki Szent János szobra. Barokk munka mind a kettő. A Madonna a mellette magasan felkanyarodó holddal feltűnő római környezetben. Dürer korabeli fametszetek ábrázolják így a Madonnát. Csak a dús leomló haj hiányzik a szoborról. A Nepomuki szobra pedig olyan, mintha otthon állana a török hódoltság után épült hidak előtt Vácon, Tatán vagy Komáromban, vagy más városunkban, ahol legalább egy patak folyt, amelyet szépen akartak áthidalni.

A nap már alacsonyan áll, megvilágítja a híd oldalát, az alacsony korlátot, a travertinnel bélelt íveket. Akadnak, akik észreveszik a pillanat szépsé-

gét, és megállnak a híd előtt. Elnéznek a Monte Mario felé, melynek gerincén most éles árnyékként látszanak fenyők, ciprusok, rádiótorony és a magas talapzaton álló csillogó Madonna-szobor, mely fölemelt karjával búcsút int a városnak.

Többen fényképeznek, mert a mai ember, ha valami nagyszerűt lát, ahelyett, hogy élvezné, fényképezőgépével kezd foglalkozni és elszalasztja az élet szép, tovafutó pillanatait.

VILLA BORGHESE

A neve lágyan hangzik, mintha vers vagy zenemű címe volna. Hát egyiké sem, de köze van mind a kettőhöz, mert a Villa Borghese park, még Rómában is a legjavából való. Nem agyonszabályozott kert, hanem nagy liget, ahol akár a « természet ölén » is érezheti magát az ember.

Sokan összetévesztik a Pincio-i kilátóval, pedig az csak a balkon, ahol a park ablakot tár a város felé. Állandóan tele van néppel, mely a Piazza del Popolo porondját nézi meg a várost. Inkább csak tetőket meg kupolákat.

Maga a *villa,* vagyis a liget hátrébb van, be kell oda hatolni, útjait járni, lankáit nézni és sokféle arculatát felfedezni.

A *Belle Arti* felől, ahol a villamos kerülgeti a partját, olyan mint a mi Városligetünk. A fák koronája terebélyes és a facsoportoknak a zöld különböző árnyalatai adnak változatosságot.

A *Veneto* felől a híres pinialigetbe érünk. A fák törzse vörös, kissé rézsút döltek. A lomb magasan van fent. Az erdőben világos van, úgy lehet benne járni, mint egy zöld boltozatú *galleria*-ban.

Lankák, tisztások szakítják meg a beültetett területeket. A lejtőkön pázsit, virágzó bokrok, a háttérben gesztenyefák, platánok, de piniák ernyője, ciprusok sötét hegye töri át a lágyabb zöld lombokat. Napsütés a füvön, fény és árny játéka a fák között. Szinyei Merse Pál hogy örülne, ha ezt látná!

A Piazza di Siena a lovasbemutatók helye. Porondja zöld katlan, peremén magasra nőtt fenyők lapos, szétterülő ernyőkkel, mintha árnyékot akarnának vetni a nézőtérre. Itt-ott ciprusok keskeny törzse, mint zászlórudak.

Kutak, szobrok közelében a sétányokon virágzó fák meg cserjék. Levél még nincs rajtuk, csak az ágakat lepik el sűrűn a lila, piros, fehér vagy sárga virágok. Sokszínű korallfák, melyek víz helyett az áprilisi levegő langyos közegében élnek egy hétig s aztán színt váltanak. De még lombjuk is emlékezik a színes születésre. Leveleik is piros vagy sárgás pettyeket viselnek.

Reggelenkint párák ülnek a liget felett. Ilyenkor a facsoportok színfalakká válnak. Öt-hat tónus is helyezkedik egymás elé vagy mögé. A hegyláncok vonulatai mutatkoznak így a távoli horizonton.

A park minden művész képzeletét izgalomba hozza. Nem csoda, hogy művészakadémiák is telepedtek a szélére ott, ahol az olaszok modern művészeti múzeuma van. De a ligetnek nagy látványossága a *Casino Borghese*, a kis palota, melynek valamikor ez a nagy park a kertje volt. Ide költöztek a Borghesék képei és szobrai. A kis múzeumban nem kell sokat járni, s a látogatónak az az öröme is megvan,

hogy ha csak egy kicsit is lapozgatta a művészettörténeteket, itt csupa « ismerőssel » találkozik. Megérdemelten viseli a Borghesék múzeuma a « magángyűjtemények királynéja » címét.

Canova *Venus*-szobrának modellje Napóleon huga volt. A Venus-Paulina szemben nézve idős, közelről félig nyílt ajka mosolyog. Karja, melyre támaszkodik, fejtartása, balja, melyben a trójai mezőn rendezett szépségversenyen nyert almát tartja, annyira beállított, mintha a felvett pózt nem szobrász, hanem fényképész parancsolta volna rá. A terembe a turisták a felismerés felkiáltásával lépnek be: Ó, hát ez az! — De nem sokáig időznek a szobor körül, nem mond sokat a geometrikus szépség.

A parittyavető *Dávid* szobrát körül kell járni, hiszen annyi mozdulat van belesűrítve, hogy minden oldalról a parittyázás más-más mozzanatát véljük látni. Ez a szobor a fiatal Bernini *Diskobolos*-a. A görögök az ilyen szobrokat a *gymnasion*-ok előtt helyezték el. Leendő atlétáknak való gyönyörűség a könnyed lábvetés meg az elcsavarodó felsőtest megfigyelése.

Fényképező német hölgyek lépnek be a terembe. Elcsettintik a gépet és mennek tovább diadalmas mosollyal. Majd otthon megnézik a szobrot is. Az *ő* szobrukat.

Apolló és Daphne. Két fiatal, akiknek még csak játék az élet. Ahogy kergetőznek, lábuk nem is érinti a talajt. A szellőként futó Daphnétől függetlenül is Bernininek nincs *nehéz* szobra. El sem tudnók képzelni.

A *Proserpina elrablása* csoportjában síró arcot kellett a mesternek ábrázolnia. Hogy a vonásokat el ne torzítsa, inkább a lecsorgó könnyeket hagyta vésője az arcon. Plútó ujjai belemélyednek a levegőben tartott nő lágy húsába. A nézőnek kísértése támad megérinteni a követ, hogy valóban *lágy-e?*

Ebben a teremben körös-körül a fal mellett római császárok májvörös porfir szobrai vannak. Fejük « fekete », mintha mind keleti fejededelmek volnának, vagy jól lesültek volna a Baiae-i nyaralásban. Felismerjük őket: Augustust, Nérót, Tiberiust, az alacsonyhomlokú Caracallát, a lapított koponyájú Vespasianust, meg a régiek közül a szúrós tekintetű Scipiót.

Aeneas és Anchises. A hagyományos jelenet. Aeneas agg atyját viszi vállán az égő Trójából. A tizenötéves szobrászinas Bernini műve. « Atyja segítségével készítette » — szokták mondani óvatosan a könyvek. Bernini esetében azt is elhisszük, hogy « nem sokat segített a papa ».

A képtár termeiben egy szőke német gyerek búsan üldögél. Minden teremben a széket keresi. Nem nagyon érdekli a művészet, pedig mamája váltig mondogatja a képek előtt: Wunderschön! A gyerek kezében egy zacskó cukor, de ebben a környezetben még abba is alig nyúl bele. Egyszer aztán ő is hozzászól egy dombormű kálváriajelenethez, és megállapítja, hogy a Krisztus felé szúró katona lándzsája nem elég hosszú. A gyerek csillogó szemmel je-

lenti be ezt a felfedezést. Örülök, mert most már neki is élménnyé vált a képtár látogatása.

Correggio *Danaë* képe előtt a cicerone magyaráz egy leánycsoportnak. A kép híres aranysárga tónusáról beszél, meg a két ámorról, akik nyílvesszőket hegyeznek. Az egyik leány korszerűsíti a vezető előadását, és a nyílvesszőkre célozva beszúrja a magyarázatba a szót: « injekcióstűk ». A kép üveglap alatt van. Ez így igen jó, mert nemcsak a kép van biztonságban, hanem a csiszolt lap tükröző felülete előtt magyarázás közben frizurát igazíthatnak a leányok.

Tiziano: *Égi és földi szerelem.* Mit lehet tenni vele? Elnézni. Titokzatos kép, melynek címet sem tudtak adni négyszáz év alatt. A felöltöztetett alak mélázik. Szent képmásához való modell is lehetne. A másik nő csupán szép. Tiziano ruhát sem ad rá. De mintha a két alak ugyanaz a nő volna, a nőnek *két arcát* ábrázolva. — Megtaláltam a kép titkát? Nem tudom. Sokan keresték már, de senki sem hitte eddig, hogy megtalálta. A kép azonban feledhetetlen. Aligha a táj miatt, ami a kútkáva körül ülő két nő mögött van. A kép hangulattal van teli, mint a legszerencsésebb pillanatban fogant költemények. Mint a «Még alig volt reggel». Fiatal ember műve az is, ez is.

A cicerone sokat magyaráz előtte egy házaspárnak. Oda se néz a képre. Honnan merít ihletet a szavaihoz? Vagy csak adatokat mond a képről, melynek emlékét századok óta viszik magukkal az emberek Rómából?

Az ablakok faburkolatába kisméretű arcképek vannak beerősítve. Közvetlenül éri őket a beáradó fény. Forgathatók, mintha maguk is ablakok volnának. Raffaello egy műve is van köztük: *Nő az egyszarvúval.* A nő keze alatt az «unikornis» még csak kis gödölye.

Kié ez az arc? Szent Katalinnak is tartották egy időben, és kereket meg pálmát is odafestettek melléje. Azt is mondták, hogy az egyik Sforza leány arcképe. Nem számít, hogy ki volt a modell. Az arcban benne van Raffaello majd minden nőtípusa a Madonnáktól a «Cumaei szibillá»-ig, melyet az *Anima* falára festett. Valami falusiasan szép női jelleg is felfedezhető az arcon. Csak a Fornarináé nem. Mindenki szívesen látná szobája falán ezt a képet.

HALÁLTÁNC A VITTORIO VENETÓN

A Vittorio Veneto elegáns, széles, befásított, de mindenképpen *görbe* utca. Kétszer is kanyarodik, míg a Villa Borghesétől leér a Barberiniek terére. Közben majdnem szerpentint ír le. De « görbe » az utca másként is. Mert mikor az emberek a nevét kimondják, valami különös hangsúlyt tesznek a szóra, mintha azt akarnák kifejezni, hogy a Vittorio Veneto nem egészen « rendes » hely.

Az utca megjelenése szerint Párizsban is lehetne. Az a szakasza, mely egyenesen megy neki a Villa Borghese kapujának, a *boulevardok* között is a szebbekhez tartozna. Az utca során luxusszállodák, kaszinók, bárok, kávéházak, mutatós boltok sok kül-

földi áruval, és még több idegen reklám-szóval. Vannak itt szépségszalonok is, a legdrágábbak közül valók, meg virágüzletek. A csokrok azonnal készülnek és fel lehet küldeni őket névjeggyel a szálloda emeletére. A kávéházak teraszán frakkos pincérek, az asztalokon jóminőségű szerviz. Az utcán ráérő nép; vagy sétálnak vagy ülnek a kerek asztalok mellett. Autójuk a járdaszélen.

Rövid ez az útszakasz, mindössze háromszáz méter, de ez az útsáv a római mondén világ találkozóhelye. Amit azonban most a délelőtti órákban látunk, csak az üres színpad. Az élet este kezdődik bent a termekben, s esetleg az utcán végződik, nem is a teraszon, hanem az úttest közepén az autó sorok között.

Azok járnak ide, akiknek van pénzük, és azt hiszik, hogy minden szabad nekik, mert megfizetik. Róma felsőbb rétegeinek komolyabb életcél nélkül élő fiataljai a « protagonistái » ennek a világnak, meg aztán a filmvilág arisztokratái, akiknek élete a stúdió meg a lokál között folyik le.

Szerepet jönnek játszani ide is, a « boldog ember » szerepét. Ezt is a nyilvánosság előtt teszik, mert hozzászoktak, hogy láttassák magukat. Megszállottjai a póznak, akár a felvevőgép előtt, akár a magánéletben.

Van is valami örjítő, a lelki egyensúlyt megbontó a sztár életében. Ott látja magát mindenütt az újságkioszkok kirakatában vagy a plakátokon. Tudatában van annak is, hogy a világ legismertebb sze-

mélyei közé tartozik: mozdulatait öt kontinens mozijaiban naponta milliók kísérik figyelemmel.

A filmfesztivál sem utolsó dolog. A vetítőteremben ilyenkor a világ legirigyeltebb társasága van együtt. Mikor a megjelentek nevét felsorolja a rádió embere, mintha gyöngyök futnának szét a világban mindenfelé, ahol emberek ülnek a készülék előtt.

A jutalmak osztásának napjára a díva felrakja ékszereit és úgy jelenik meg az estélyen, mint egy mozgó ékszerészkirakat. Még külön rendőrsége is van. Mind «brigadiere» és «maresciallo». Hozzájuk is intéz pár nyájas szót. Ilyenkor dialektusban beszél, római vagy más tájszólásban aszerint, hogy hová való. Hiszen pár évvel ezelőtt még ő is olyan volt, mint a többi halandó Róma vagy Nápoly utcáin. De aztán jött a felfedezés pillanata. Egy úr lépett eléje az utcán és átadta a névjegyét. Próbafelvételre kellett mennie másnap a stúdióba. Itt kezdődött a karrier. Meg kellett tanulnia beszélni, járni, mozdulatait fegyelmezni, öltözködni. S most dől hozzá a pénz. Ez az egész.

Ebben a pillanatban itt van a Vittorio Venetón, ahová Róma szeme néz. Ha kiszáll szérián kívül gyártott kocsijából, megállnak az emberek és felismerik őt. Tapsolnak is.

Boldogság ez. Nem is elég hozzá a lokál belseje. Éjfél után kint az utcán is lehet jelenetet rögtönözni, mezitláb táncolni a kánkánt pezsgős fejjel, mámortól eltorzult arccal. Csakhogy a fényképészek mindig jelen vannak. Minden fényképre kerül, és a kép mindent elárul. Ilyen kifordult ábrázattal lehet másnap

látni őt a magazinban, hacsak lovagja nem ütötte ki a gépet a fotográfus kezéből. De ez az igazi arca. Meduza szemek, összeharapott fogak, hátravetett fej. Bacchánsnő.

A Vittorio Veneto népe siet élni, mert a pillanatra lehullott álarc mögött már mutatkozik jövője. Megöregszik, már előbb megcsúnyul, nevét is elfelejtik. Még egy nemzedék sem múlik el, s ha valahol neve előfordul, azt kérdik: ki volt? Ropni kell tehát a feledtető haláltáncot a fényképezőgépek villanó fényében.

De ahol a római társaság *danse-macabre* jelenetei megismétlődnek, az utcának csak egyik fele. Nem érdektelen azonban az út másik vége sem. Ott van a *kapucinusok* temploma és alatta a kripta, a csontkamrák. Valószínű, hogy a túlsó vég népe még gondolatban sem jár ide.

Fent a templomban ragyogás fogad. Rögtön a bejáratnál van egy kápolna mélyén Guido Reni démongyőző Szent Mihály képe. A tompított világításban csak a kép kékje, pirosa látszik meg az angyal leányos arca. A fényből szőtt másvilági jelenség itt könnyed, transzparens testet öltött.

A főoltár felé közeledve komolyodni kezd a templom hangulata. Egyszerű márványlap az oltár előtt, rajta az írás: « Hic iacet, pulvis, cinis et nihil. » — « Aki itt fekszik, por, hamu és semmi. » Egy Barberini sírja ez, aki a zárdát alapította s maga is kapucinus lett.

Az erősebb élmény a templom kriptájában vár a látogatóra. Ott van a zárda házi temetője. Négyezer barát csontjai vannak ott összerakva úgy, hogy maguk a csontok szolgáltatják a falak díszét, még az oltárok is belőlük épültek. Némelyik csontváz ruhát is visel, rajta cédula. A cédulán a név és a titulus, mit a csontváz gazdája életében viselt. Ezek a « vázak » meg vannak támasztva vagy fel vannak állítgatva, mint áruház kirakatában a felöltöztetett bábuk.

A csontok a díszítés célja szerint vannak csoportosítva. Más díszítési elemet szolgáltatnak a csigolyák, mást a perecek vagy a medencecsontok. Van stílus is a csontrakásban. A lapos csontokból akantusz motívumok állnak össze, a vállperecekből leveletlen ágak, melyeken csigolyacsontok a virágok. Az oltárok lábszárcsontokból épültek. És a koponyák mintha mosolyognának egy kissé a «bajuszuk alatt». Különösen az elöljárók csontvázain.

A helyet nem érzem borzalmat keltőnek, s kísért a gondolat, hogy ez a temető játékos kedélyű ember műve, aki szórakozott, míg a négy kápolnát megtervezte. A látogatók is közömbösen járják a helyet. Egy igazi halott jelenléte hamarább kikergetné őket. Fiatal emberek járnak ide nagyobbrészt, bizalmaskodnak is a halállal. Nem a falra firkálják nevüket, hanem a koponyákra. Az utolsó terem díszítéséből hiányoznak is darabok. Oda már nem lát az alamizsnát gyűjtő testvér, ezért jókedvű látogatók egy-egy csontot visznek magukkal emlékül a különös múzeumból. Szálloda céduláját a böröndön, kis zász-

lócskákat, látképes ezüstkanalat meg söröskorsó alá való platnit akárki szerezhet, de a római kapucinusok kriptájából származó csontot nem mindenki mutogathat vendégeinek.

A PIAZZA DI SPAGNA LÉPCSŐJE

Egy ihletett pillanat alkotása. A templom, a Trinità dei Monti ott volt már előbb is. Lépcsőt kellett csupán alája építeni az alsóbb utcák felé, hogy teljesebb legyen a hatása. A lépcsősor úgy sikerült, hogy megszépítette a környezetet is, és a valamikor hepehupás lejtőt Róma egyik legismertebb és leghangulatosabb helyévé tette.

A téren tajtékszínűre érett házak, körül a korlátokon üldögélő emberek, párok, fiatalok, öregek. A fiatalok között nászutasok is vannak, az öregek pedig régen volt nászútjukra gondolnak. Talán itt jártak harminc-negyven évvel ezelőtt.

Magán a lépcsőn virágerdő. Hatalmas cserepekben azáleák, valóságos bokrok. Lehet belőlük százkétszáz. Most van az idejük. De itt mindig virágszezon van. A téren is meg a szívekben is.

A lépcsőn hullámzik a tömeg. Csak megindulnak felfelé, aztán lejönnek megint. Kéz a kézben sétálnak sokan, és a szemükön látszik, hogy « soha ilyen szép virágokat nem láttak ». Nem is fárasztó az út. Ezt a lépcsőt nem azért csinálták, hogy rajta valahová menjenek az emberek, hanem hogy itt legyenek. Itt nem ideges senki, nem siet senki. Ez a boldogság szigete.

Lent a téren az öregebbik Bernini szökőkútja, a márványcsónak, mely megsüllyed a vízmedencében. Körülötte is üldögélnek, főleg fiatalok, szakállas franciák, és néznek fel a lépcsőre, mely ott ered előttük. A lépcsősor először egyenesen halad, aztán jobbra-balra kitér, szétválik, majd megint egyesül. Lágy kanyarokban és hullámokban ér fel a templomig. Rajzokon, fényképeken, filmen feledhetetlen látvány.

A lépcsőn állandóan tart a fényképezés. Hát honnan is lehetne Rómáról szebb emléket vinni!

Feljebb az első terasz alatt hivatásos fényképész is működik, ott, ahol az azáleabokrok valóságos erdőt alkotnak. Cselédek meg külvárosok népének leányai fényképeztetik magukat ottan. A « mester » beküldi őket a virágerdő közepébe, ahol a trasteverei szépség olyan boldog mosollyal áll, ahogy Évát szokták ábrázolni a paradicsomban a bűnbeesés előtt.

A lépcső két partján egyszerű házak épültek balkonokkal, virágos teraszokkal. Boldog halandók lakhatnak bennük, akik ablakukból mindig csak szépet és gondtalan embereket látnak.

A lépcsősor végén a templom előtti korlátnál is nép. Apácák is nézik onnan a tájat. Talán nem is annyira magát a lépcsőt, mint a Szent Péter távolban látszó kupoláját.

Konflisok is állnak a közelben, mert a Trinità dei Monti teraszán mindig akadhat fuvar. Egy autóból öreg házaspár száll ki. Amerikaiak lehetnek. Reszkető léptekkel mennek oda a korláthoz. A sofőr is segíti őket. Egy percig némán állnak ottan, aztán

összemosolyognak. Boldogok. Lenéztek egyszer a Piazza di Spagna környezetére.

De a *scalinata* körül nemcsak a romantika él, hanem a történelem is.

Ahol a lépcső kezdődik, ott van az ún. *Casina rossa*, a ház, ahol meghalt Keats. Emléktáblát is tettek a « piros ház » falába. Régen volt az, hogy az angol író itt lakott, de emléke még most is él Rómában. Azonban sokkal inkább feltűnik a sírköve a temetőben, mint a márványtábla a Piazza di Spagna sarkán. Ide a romantikus lépcsőhöz nem halottnézőbe jönnek az emberek.

Aztán itt van a szemben levő Condotti-utcában a *Caffè Greco*. Művészek és írók kedvelt helye a XVII. század óta. Andersen írt néhány mesét asztalánál; Goethe járt ide közeli lakásáról; Liszt, Thorwaldsen, Wagner szerepeltek a vendégek listáján. Leopardinak ez emeleten volt asztala. D'Annunzio a Trinità dei Monti lépcsőjén jött le a Pincio felől érkezve. Választékosan öltözködött, kimért gesztusokkal fogadta a köszöntéseket. Rózsaszál volt a kezében. Komplikált volt megjelenésében, akárcsak stílusában.

A múlt század harmincas éveiben egy fiatal monsignore is megjelent itt néha. Magas, sovány, arcán beszédes szemek, kiugró orr. Könyv volt mindig a kezében, valami újdonság, mit félszemmel olvasott, míg kávéját kavargatta. Maga is írt latin verseket, nem Horatius, inkább Vergilius modorában. Pecci Jakab volt a neve, aki később XIII. Leó néven került a pápai trónra.

Nagy múltja van a Caffè Grecónak. Olvasható az könyvben is. Oda van téve a kávéház kirakatába: *Poeti al Caffè.* És nincs is egyéb a kirakatban, sem likörös üveg, sem csemegefajták. Csak egy vázában virág meg a könyv. Még egy régi kép is oldalt: a Caffè Greco a XVII. században cilinderes urakkal az asztalok körül. Mintha nem is falatozó hely volna a régi kávéház, hanem irodalmi kör vagy műemlék.

Magával a *Trinità dei Monti*-val nem szoktak sokat törődni a tér látogatói. A két tornyot meg a közéjük furakodó obeliszket csak háttérnek tekintik a lépcső mögött. Szép befejezésnek, ami nélkül nem volna koronája a látványnak.

Mendelssohn járt ide hallgatni a francia apácák énekét. A nővérek mennyei hangú kórusa érdekelte a Szentivánéji Álom zenéjének szerzőjét. — És itt szentelték pappá a mi Prohászkánkat, akinek emlékezetében később is vissza-visszajár a templom képe, mely fölött 1881 október 30-án « meghajolt az ég és benézett a mennyei udvar ».

Lent a lépcső alján színes ernyők alatt a virágárusok helyei. A legismertebbek Rómában, de nem a legszebbek. Most április végén nefelejcs, búzavirág és árvácska is van a polcokon meg eperszín és rozsdaszín rózsák. Érdekes, szép virágok, de kiábrándító, hogy a színük mesterséges. Festéket itatnak a vízbe állított virággal. Kell az újdonság a virágpiacon is. Mert az üzlet ma már nem megy olyan jól a *scalinata* alján, mint valamikor, amikor még kevesebb ember járt a Piazza di Spagna környékén, de több volt köztük a *gavallér.*

A Via del Babbuino az antikváriusok, a Margutta a művészek utcája. Ma is vannak rajta műtermek. Meg is lehet találni őket, csak be kell nézegetni az udvarokra, ahol falba ágyazott vagy földre dobált szép márványok közelében nyílik az ajtó a mester stúdiójába. Kopácsolás is hallatszik, valahol márványon dolgozik a véső. De mindössze egy szál szakállas, művészkabátos emberrel találkozom az utcán.

Elsétálok a tér körül más irányban is, és megállok pár percre a Frattina utca sarkán. Ilyenkor a déli órákban kell ellátogatni ide. A legderűsebb római utcák közé tartozik. Napos, de nem tikkasztó rajta a meleg. Házai nem paloták, családias külsejűek. Az utca forgalma sem nagy. A Frattina csupán « intermezzo» a nagy forgalmú utak körzetében. Pihenés rajta végigmenni. — Ami az üzleteket illeti, itt a babadivat az uralkodó. A kirakatokban kedves holmik vannak. Mind rózsaszín vagy világoskék, ami az újszülöttek színe. A papírüzletek kirakatában kártyák meg emléktárgyak, amit akkor adnak vagy kapnak, mikor új emberke lépett a világba. A madárkereskedés is helyén van itt meg a kis, polgári éttermek, ahol zajtól távol baráti beszélgetésben lehet egy-két órát eltölteni.

Babakocsik haladnak el mellettem, bennük az apróság. Most ismerkedik a világgal. Színes ernyő van fölötte kifeszítve. A mama a kirakatokat nézi. Nem magának, hanem a bambinónak keres ott valamit, akivel most a Piazza di Spagna felé tart.

Én is tovább megyek, s ahogy fordulok a sarkon, egy cukrászda kirakatában angyalos, koronás magyar címert látok dobozok tetején. Egyik nyitva van, benne lágy zselés készítmények. Szép, mutatós a hazai különlegesség, de ára szerint luxus, mint minden külföldön készült magyar holmi.

FONTANA DI TREVI

Róma közepe a Forumtól északra palotákkal van tele. Csupa nagy név, ha az ember ránéz a térképre. Mit lehet velük kezdeni? Homlokzatokat nézegetni, udvarokba betérni, családi képtárak termeit járni? Tegye, akit ilyesmi kielégít, de lehet könnyű szívvel is kószálni ezeken az utcákon. És nem haszon nélkül.

A Colonna-palota homlokzata nem érdekes, de pincéje fölött hazai szó olvasható: *Dreher*. Ugyanaz, ami otthon is volt, csak a «sörcsarnok» nincs magyarul melléje írva.

A szomszédos Santi Apostoli előcsarnokában római sas, a légiók jelvénye. Meg kell azt nézni nemcsak messziről, közelről is. Mert ki tudja, mennyi lehetett belőle, mégsem látszik rajta, hogy szériában készült. Szép munka.

A templom nagy, öblös. Nyári meleg időben jólesik a hűvösét érezni. Nagy napja akkor volt, mikor 1564 február 17-én innen temették Michelangelót. Akkor a főoltár fölött még ott voltak Melozzo da Forli muzsikáló angyalai.

A szűk utcákon barátságos vendéglők. Néha csak a szagra leszünk figyelmesek, nem is vesszük észre mindjárt a kis ajtót, mely előtt dézsában babérfa vagy leanderbokor áll. A leander akár otthon is lehetne. Családias helyek, ahol nincs luxus, de van otthonias hangulat. Az öreg pincér vagy a gazda az ajtóban áll és kezet fog az érkezőkkel, akik már nem először jönnek.

Kis szálloda előtt megyek el. Lent a vendéglő, fent a szobák. A vendéglő helyiségéből lehet feljutni az emeletre. A bejárat körül csempeképek: Via Appia, a Campagna, kolostorudvar, Fontana di Trevi. Goethe még ma is ilyen környezetben szállna meg.

Áthaladok a négy kecses híd alatt, melyek a Colonnák palotáját a mögöttes kerttel kötik össze az utca fölött. Elszélesedő hajlatukkal a velencei Sóhajok-hídjára emlékeztetnek.

Aztán a Piazza Pilotta-ra érek. Itt van a pápai egyetem, a *Gregoriana.* Előtte csendes tér, mely akkor él, mikor az ide vezető utcákból felbukkannak a kispapok. Közeli és távoli szemináriumokból jönnek. Autón, autóbuszon, motoron, kerékpáron érkeznek. De a legtöbb csak gyalog. A reggeli meg a déli órákban az egész Egyház képviselve van itt apródjaiban. Nemcsak a lobogó reverendák színe és szabása különböző, hanem a nyelv és az arc változatai is sokfélék. A délamerikai indiók, a meszticek, a feketék, a sárgák, a nyurga angolok, a kényelmes járású amerikaiak nincsenek kevesebben, mint az európai kontinensbeliek.

Van közöttük tonzúrás, szakállas, kopasz is. Feltünedeznek soraikban a Collegium Germanico-Hungaricum piros reverendás növendékei.

Bent az épületben is mozgalmas az élet. Az aulában csoportok alakulnak; hol az órák anyagát beszélik meg, hol tereferélnek. A karzat sem üres. De aztán szól a csengő és elnyelik őket az előadótermek ajtai. Magam maradok a nagy előcsarnokban. A pedellusok kérdőleg néznek rám. Nincs is mit keresnem itt tovább. Még bliccelőnek fognak tartani.

Indulok a kijárat felé, de kellemesen veszem észre a téren, hogy későn jövők is akadnak a Gregoriánán, mint minden iskolában.

Tizenöt perc alatt sokféle klerikust láttam itt, mintát minden szerzetből vagy egyházi szervezetből. Egyben azonban megegyeztek: mind jól öltözött volt. Jólesett ezt felfedezni.

Közel vagyok már a Fontana di Trevihez, csak éppen át kell menni a Szent Vince utcán.

A *Fontana di Trevi* víziszínpad kevés szereplővel. Oceanus a középen, aztán triton, najád meg két szilaj vízicsikó. A háttérben palota, oszlopok, sziklák. A főszereplő azonban maga a víz és a harsogás. Mintha egy távoli duzzasztó állandó morajját hallanók.

A sziklák kiképzése is remek, mintha nem is véső, hanem maga a víz fúrta-faragta volna őket. Nemcsak romantikus a hely, szép is. Egyszeri látás után is frissen megmaradó emlék. Ha autóbusz halad át

a téren idegenekkel, felugrálnak az emberek, hogy minél többet lássanak belőle.

Azonban nem elég megállni a kút korlátjánál, onnan csak a színpad látszik. A teret is szemügyre kell venni, az öreg rozsdaszínű házakat. Kétszáz évvel ezelőtt is ez volt a tér, de most még meseszerűbben hat a környezet. Maga a kút is csak szépült. A víz a travertint sárgára érlelte, és színe a medencében kékes. A Balaton vize ilyen néha.

A tér délben idegenek, délután egyszerű emberek találkozóhelye. Mikor a Gregorianán vége van az óráknak, kispapok is keverednek a tömeg közé. Sokan errefelé mennek haza, vagy erre kerülnek. Ők is megállnak a kút előtt. Meg lehet azt nézni akár mindennap. A feketék hosszan elnézik a vizet. Vajon a halk zúgás a Zambezi-zuhatag harsogását juttatja eszükbe? Otthon képzelik magukat, és már nem is látják a tengerek istenével meg a vizek tündéreivel díszített játék zuhatagot.

A tér sarkán templom. Lépcsője jó hely nézelődésre. Szemben vele a ház sarkán két angyal között sugaras, csillagos keretben Madonna. Fölötte angyalfejes, virágos mennyezet. Ez a szöglet is hozzátartozik a tér hanglati elemeihez. Talán külön észre sem veszik az emberek. Nem is eszmélnek rá, hogy a hely varázsa miféle részletekből tevődik össze.

Ez a kút Róma *ninfeója.* A vizet hozzá a régi híres vízvezeték, az *Acqua Vergine,* a « szűz mutatta víz » szolgáltatja. Csak környezetet kellett hozzá teremteni, hogy a vízmű szép legyen. A Trevikútja mai formájában Bernini ötletéből született.

Micsoda játékszert találtak ki a kút építői gyönyörűségére mindenkinek, aki a kis térre vetődik! És nem is azok a részletek fontosak csupán, amit látunk, megfigyelünk, hanem az is, ami utána a szívben megmarad. Mert ezeket a helyeket, mint a Trevi is, nemcsak az emlékezet, az érzelem is őrzi. Megszépül tőle lelkünkben az egész Róma.

S aki egyszer látta a Trevit, az viszontlátni is akarja a forrást, a Tiberist, a Pinciót... Rómát. Innen ered a *pénzbedobás* romantikája. Valaki elkezdi, s aztán mások is követik a példáját. Nagy ívben repülnek a vízbe a csillogó pénzdarabok. Megáll egy autóbusz a téren. A bennülők jól vannak értesülve. Három percet sem időznek a kútnál, s aztán az útikönyv tanácsának engedelmeskedve bedobják az obulust. Fiatalok, öregek egyformán. Bolondság az egész. De olyan jó ilyen bolondságokat tenni, amikor az ember jól érzi magát. A kút körül ácsorgó suhancok sóvár szemmel kisérik a napfényben megvillanó nikkelek útját. Jó volna lebukni utánuk. De a pénz nem lesz az övek, hanem azoké az embereké, akik időnkint a medence vizét leengedik és a vízipersely tartalmát összegyűjtik. Van a zsákmányban mindenféle pénznem, csak bankot kell keresni, amely a különféle nemzetiségű « krajcárokat » beváltja.

Dél van. A vendéglők ajtaja nyitva. A hűs félhomályban fehér asztalok várják a turistákat a Fontana di Trevi körül meg lejjebb a Piazza Venezia felé. Egy ajtó előtt négyen állnak. Látom, hogy megtalálták, amit kerestek. A vendéglő bejárata fölé a három legbiztatóbb szó van kiírva, amit olvashat az,

aki jó bort akar inni a jó ebéd mellé: *Est, est, est!*

A nyitott ajtón át be lehet látni a helyiségbe. A felszolgáló asztalon egy nyárson sült malac teteme fekszik.

A « tetemnézés » után kicsit tanakodnak a « négyek » s aztán libasorban eltűnnek az ajtó mögött.

VARGABETŰVEL A PIAZZA BARBERINI FELÉ

A Corsóról a Barberiniek terére a legrövidebb út a Via del Tritone. Van poézis az út nevében, de nincs poézis magán az úton. Valamikor volt, de kiszélesítették, modern palotákat építettek rá: kereskedelmi negyed lett belőle, autóbuszok országútja. Végiglátni rajta könnyen, egy nagy színes « M » betű hivalkodik az utat lezáró ház tetején. Este pirosan világít. Reklám, a híres milánói cég márka-jegye. Fagylaltot, bonbont, mazsolás kalácsot hirdet. Régebben obeliszkek meg templomok homlokzata jelezték a főbb utak végét, ma a reklám foglalja el a stratégiai pontokat.

Azért akad látnivaló a Triton útján is. Elsősorban maguk az idegenek, akik itt is úgy járnak, ahogy az idegennek Rómában járnia kell. Lassan és nézelődve, nyakba akasztott fényképezőgéppel.

Itt a régiségeket és egyéb turistának való csemegét az ajándékboltok pótolják. Egyik pl. akvarell másolatokkal rakta tele a kirakatát. Van is közönsége, mert a mutatós képeket nézegetve ismételni lehet a látottakat, meg föl lehet fedezni azt is, ami még nem szerepelt a programban.

Az út néha megszakad és be lehet látni az utcákba. Torony vagy kupola a távolban. Öröm az is, ha az ember felismeri azt, amit már látott.

Egy helyütt néhány sárgásvörös házat hagytak meg csaléteknek és figyelemkeltőnek. Onnan indul ki a Via della Stamperia a Trevi-kútja felé. A hangulattal már az út elején kell kezdeni.

Az öreg házakkal szemben egy kicsi kirakat, nem is kirakat, hanem utcai vitrin, mely apró muranói csodákkal van teli. Miniatűr állatok, madarak, őzek, halak, elefántok, flamingók, zebrák, pálmák, páfrányok vannak a tükröző üveglapokra rakva. A formák, színek, arányok álomban születtek. Költő találta ki őket, vagy gyermek, akinek képzelete álmodozás nélkül is messze túlszárnyalja a valóságot. Nem Rómában készültek ezek a csecsebecsék, de Murano legtöbbször kívül esik az utas programján. Itt kell gyönyörködni bennük a Via del Tritone szélén, megfeledkezve az autók tülköléséről.

Itt aztán le is lehet térni a főútról, ahol egyre dübörgőbbé válik a világ. Via del Nazareno, olvasom az utca nevét. És mindjárt olyan épület mellé érek, amilyenből kevés van a huszadik század Rómájában. Emeleti ablakai apró, széles rések, mintha cellák nyílásának készültek volna. A ház körül az a hangulat uralkodik, amit a XVII. századi rézkarcok Rómájába érzünk bele.

Az épület a *Collegio Nazareno,* Róma egyik régi iskolája, ahol ma is élnek a patriciusi hagyományok. A Nazarenóban végezni ajánlólevél.

Az első emeleten, ahol a *preside*, az igazgató hivatala van, valamelyik római palota folyosóján érezhetem magam. A falak mentén szobrok, márványfejek, római és görög írók képmásai. Némelyik klasszikus író orra törött. Vagy öt ilyen «auktor»-t számolok meg. Az a gyanúm, hogy bosszút állt rajtuk valamelyik diák, akinek nehéz volt a latin vagy a görög szöveg. Lehet, hogy püspök, generális vagy szenátor lett belőle később. De az nem baj, mert ez az emlék csak jobban az iskolájához fűzte. Talán hűséges öregdiák lett belőle, hiszen a tettes belső kényszerből visszajár a « büntett » színhelyére.

Bizonyos, hogy az iskola tanítványai közül háromszáz év alatt sok római kiválóság került ki. A szalon fala tele van arcképükkel. A szép teremben is szobrok állnak körös-körül, de ezek római imperátorok fejei. Végignézve rajtuk, megállapíthatom, hogy a Nazarenóban a történelem nem tartozik a nehezebb tárgyak közé, mert a császárok feje mind ép. Meg hát, teringettét! — ez a terem az iskola szentélye, ide nem lehet csak úgy bejárkálni fejeket lékelni.

Látom régi fényképeken a növendékeket is. A múlt század végén szalonkabát, fehér ingmell, pillangó nyakkendő,rövid körgallér és cilinder volt az intézeti divat. Még tíz-tizenkét éves gyerekek is úgy jártak, mintha mindig karneválra volnának öltözve. Ma már csak a Strauss *Denevér*-jének meg a Lehár-operetteknek hősei láthatók így a színpadon. Nincs rajtuk semmi gyermeki. Vajon hogyan ölelték meg ezeket a kikeményített kis dendiket a mámák?

A bejárattal szemben az udvaron Kalazanci Szent József szobra áll. A piaristák alapítója maga volt az iskola első igazgatója 1630-tól 1643-ig. Azóta is a « PP. Scolopi » vezetése alatt áll a Nazareno.

Az épület sarkán egy kút van. Szarkofág, melybe két csőből csorog a víz. A két vízsugár között ökörfej rajza van belevésve a márványba. A szarvak között szalag, rajta egyetlen szó: *Ordo* — rend. Van valami összefüggés az ökör, a szöveg és a diákok között? Nem tudom. Körülnézek, de nem látok senkit, aki erre a kérdésre felelni tudna. Így aztán egy megoldatlan problémával indulok tovább.

A Barberiniek terére a Via Sistina felé kerülök. A patinás római utcák egyik szép példája ez az egyenes út. A házak is nagyjából egyforma magasak rajta. Minta utcának látszik a Via Sistina. Való, hogy mindig az idegenek utcája volt. Nemcsak akkor volt az, mikor Gogol meg Thorwaldsen szállása volt itt, hanem most is. Szállodái főuri paloták, üzletei pedig inkább szalonok, mint boltok.

Ahol a Zucchetti utca kezdődik, az első ház sarka le van vágva és egy térdeplő Madonna szobra van a falba illesztve magasan. A szobor az angyali üdvözlet Madonnája volna, de az angyal hiányzik a darabból. Úgy tetszik, már eltűnt, de a Szűz még mindig a szavai hatása alatt áll. Vagy ott van még előtte, csak mi nem látjuk az égi jelenést. A szép Madonna-szobor alatt egy virágárus rendezkedett be. Polca keskeny, de magasra van építve. Mintha

rózsákból, kardliliomokból, szegfűkből oltár volna építve a térdelő Madonna szobra alá.

A *Piazza Barberini* közepén régmúlt idők emlékeképpen ott van a Triton-kút. A szétnyílt kagyló két felébe telepedett tengeri lény nagy csigából fújja a vizet felfelé. A szél játéka szerint vagy visszahull rá a sugár, vagy mögéje esik. Mintha élő lény szórakozna ott a tér alkotta nagy aréna közepén mit sem törődve a körülötte kergetődző autókkal. Alatta a három-méhes Barberini-címer.

Ez a tér volt a tekintélyes család birodalmának középpontja. Itt épült fel palotájuk is amolyan Vatikán-szerű tömbnek. Metszetek tanúsága szerint messze kiemelkedett a környező kisebb házak közül. Abban az időben a Barberini-címer méhei a pápai címerben is láthatók voltak, és rátelepedtek a Szent Péter sírja fölé emelt oltár csavarodó oszlopaira is.

A palota ma már fel sem tűnik a tér felől. Egy részét házak takarják, s volt idő, mikor a turistát nem is érdekelte a *palazzo*. Ma azonban betér a kapuján megnézni a képtárat, mely a háború után nyílt meg egyik emeleti szárnyán.

A képtár kicsi, de annyira megválogatott, hogy nincs benne töltelék. Nevezhetném kis Pradónak is. Raffaello, Holbein, Bronzino, Caravaggio, Tiziano, Tintoretto, El Greco, Quinten Massys munkáin kívül is vannak megnézni való képek a termekben.

Massys *Rotterdami Erasmusa* tollal kezében üres lap előtt ül, mint ahogy a fényképész szokta kíván-

ni, ha íróasztal mellett helyezi el modelljét. De a keskeny arcú humanista tekintete nem üres. Nem is tünik fel a betűk hiánya a papíroson, mert maga az értelmes arc a középpont. Mögötte polcon néhány könyv; szegen olló lóg. A szerszám nem « ollózásra » szolgált. Szükség volt rá, mert abban az időben még takarékoskodni kellett a papírral. Ez a körülmény az elmét is fegyelmezte: nem lehetett akárhogyan írni.

Holbein: *VIII. Henrik.* Apró szemei kissé bent ülnek a párnázott arcon. Nincs jóság rajta. Most pózt áll. Szembenéz a festővel; mellén feszül a ruha, amit negyedik lakodalmára vett fel. Mindegy neki, hogy a művész könyörtelen szeme mit fog egyéniségéből leleplezni.

Raffaello: *Fornarina.* Legendássá vált kép. A nagyszemű, melegtekintetű nő Raffaello Mona Lisája volna, de csak trasteverei kiadásban. Fél mosolyogni. Nem is bizonyos, hogy az urbinói mester festette a képet. Tökéletes munka, de ő könnyebb kézzel dolgozott. A modell bal karján szalagra van írva « Raphael Urbinus ». Gyanúsan feltünő a szignálás. A nő henceg vele. Szerető típus.

Bronzino *Stefano Sciarra-Colonna* arcképe csupa fegyelem. A festő lemond minden díszről, még a ruha anyaga nyujtotta színhatásról is. A sima páncél csak a fejet és a kezeket hagyja szabadon. Gyürü sincs az ujjakon. A páncélt viselő férfi keze azonban nem katonakéz; a bajuszos, szakállas arc nem marcona vonású. A művész csak a nemességet akarta kifejezni a tekintettel, a testtartással és a férfias, de

nem elnehezedett kezekkel. Aki a terembe lép és nem a képek tárgya szerint keresi a látnivalót, azonnal a szép férfiképmás felé tart.

Valamikor ezen az épületszárnyon volt a bíborosi lakosztály. Az ablakokból a térre látok, a Triton-kútra. A vízsugarat, mely a csigahéjból felszökik, el-elkapja a szél és végiglocsolja a vízimanó hátát.

TEMPLOMOK A QUIRINALISON

A Quirinalis útján mindig vasárnap van. Nincs rajta üzlet, még patika vagy trafik sem, nemhogy egyéb, ami tömeget vonzana, vagy lármát okozna. A forgalmat átsuhanó autók jelentik, melyeknek magán az úton nincs sok keresnivalójuk. Paloták, templomok, parkok vannak errefelé, helyek, ahol nem lakik senki, vagy alig valaki.

A Quirinalist a Piazza Monopoli felől közelítem meg. Látom már innen is az egykori pápai palota sarkát meg a paripákat tartó Dioskurok szobrát. De amíg odáig felérek, a lejtőn is akad látnivaló.

Az egyik a San Silvestro-temploma, mely ég és föld között lebeg abban az értelemben, hogy lépcsőjét, mely cikcakkban vezetett fel a bejáratához, lebontották, mikor az utcát mélyítették. Így a templom magasan az utca szintje fölé került. Annyira, hogy a kapuja is feleslegessé vált, berakták. A lazarista atyák szomszédos kolostorának emeletéről lépek be a templomba. Egy alig ismert név hoz engem ide, a Fra Mariano del Piombo neve.

Fra Mariano nagy karriert csinált: mint Medici Lőrinc borbélya kezdte, és mint X. Leó udvari bolondja fejezte be. Sőt pecsétőr is lett belőle. Ezért került a nevébe a *piombo* szó, ami jelenti azt is, hogy «ólom», de jelenti azt is, hogy «pecsét». Tehát igen homoly ember lehetett Fra Mariano, amint illik is a tréfacsinálóhoz.

Halála után ide temették a szép templomba, a baloldali első kápolnába. Nem is írták nevét a sírkőre, csak a halálfej rajzát tették rá. De ebből a kőből kettő van a kápolna padlóján. És semmi egyéb rajtuk. Az udvari bolond még halála után is találós kérdést ad fel a sírjához jövő embertársainak. Ez számomra annál is érdekesebb, mert a templomot mutogató atya sok mindenről beszél nekem, de én mondom meg neki, hogy ebben a kápolnában kinek a sírja van. Pedig a kis fülke jeles hely. Caravaggio festett a falára puttókat, meg templomi dísznek szokatlan tájképeket. S mintha ez még nem volna elég kuriózumnak Fra Mariano sírja körül, a kápolna padlózatába Raffaello vatikáni *loggia*-jából hoztak csempéket. Be is vannak keretezve, mintha képek volnának, igazi műemlékek.

A másik látnivaló itt a Quirinalis lejtőjén a Guido Reni *Aurora*-freskója a Pallavicini-Rospigliosi palota kerti házában. A kapu nyitva van, egy hűs csigalépcsőn megyek fel a *casino* teraszára. Szinte túlságosan egyszerűnek tartom a bejutást a remekműhöz, mely a nyitott nyári ház mennyezetére van festve. Még csak egy kertészt vagy inast sem láttam, amíg idáig eljutottam.

A mitológiai tárgyú kép nincs mezitelen testekkel telerakva. Lobogó ruhák, fátylak, derűs, kedves arcok a megfestett jelenetben. És színek: lilák, kékek, zöldek, sárgák, narancs.Könnyű pasztelltónus mindenfelé, mintha a hajnali párák lebegnék körül a napisten útját és kíséretét. És mennyi átgondolt finomság a képen! Helios kocsija mellett a Horák, az « égi leányok » kéz a kézben lejtenek, a lovak fölött Hesperus, a kis puttó viszi a rózsaszín lánggal égő fáklyát, és ahová Aurora istennő virágai hullanak, világosság támad. A kép jobb sarkában még éj van. Ott még az éjszaka mély kékjébe burkolódzik a táj.

Szonettben kellene a jelenet részleteit leírni.

A Quirilinalisi-palota előtt kút, obeliszk és a lovas Dioskurok szobra. Róma védőistenei erős kézzel fékezik az ágaskodó paripákat. « Opus Praxitelis » — « Opus Phidiae » olvasható az egyik és a másik szobor talapzatán. Egy is sok volna a kettő közül, nemhogy kettő együtt a csendes téren. Őrséget kellene melléjük állítani, ha amúgy is nem volna őrség mindig a téren a palota előtt, amely most a köztársasági elnök lakása. A neveket azonban csak ráírták valamikor a szobrokra, mikor a közeli Konstantinusz-féle fürdőben találták őket. De a csoport szép és lelket ad a térnek, melynek széléről ellátunk Róma háztetői felett a Szent Péter irányában. A Marcus Aurelius-oszlopa tetején Szent Pál szobra most velünk egy magasságban áll, s mintha készülne elhagyni piedesztálját, hogy a háztenger fölött

meginduljon felénk a tetők különös « hullámain » járva.

A Dioskurok kútja mellől végigláthatunk az utcán, mely nyílegyenesen halad a Porta Pia tornyáig. Az út első szakaszán három érdekes templom van. Mind a három kicsi, mind a hármon géniusz mutatta meg tudását.

Az első a *Sant'Andrea al Quirinale.* Berninit meg lehet rajta ismerni. A templom épületén nincs semmi szabványos vagy megszokott. A bejárat fölött kerek tető van, lent a lépcsőzet kikerekedő, az alaprajz ovális, a templom nem melységben, hanem szélességben van építve, a szentély és a kápolnák mennyezeti freskóit vagy domborműveit rejtett világítás teszi láthatóvá, mely az oltárok mögötti ablakok nyílásain árad be. És a falakon körös-körül csillog az erezett piros márvány.

A templom esküvők megtartására való hely. Kicsi, szalonszerű, s akármerre fordulunk, mindenfelől ragyognak az aranyozott vagy csiszolt felületek. Nem is kell már tovább díszíteni. — Most is megbeszélés folyik a főoltár előtt a rendező és a két család képviselői között. Az egyik hölgy kutyával jött s a küszöbön áll a befelé szaglászó öleb pórázát tartva. Majd gondol egyet, az ebet hóna alá veszi és úgy sétál be. Úgy gondolja, hogy így másként fest a dolog, s most már senki sem mondhatja, hogy « kutyával jött be a templomba ».

Bernini nyolcvan éves volt, mikor a Sant'Andreát építette. Nagy múlt volt már mögötte. Hatvan év

alatt elváltoztatta Róma képét: templomot, kutat, palotát, homlokzatot, oszlopcsarnokot egyforma bravúrral tudott építeni. Nem is szólva boszorkányos tudással készült szobrairól.

A *San Carlo alle Quattro Fontane* Borromini nevét idézi. Egy kis csalódás a templom a Sant'Andrea után. Nem egyszer olvastuk, hogy csupán annyi területen épült, amennyit a Szent Péter egy pillére foglal el. Ez csigázta fel érdeklődésünket. Valami mást vártunk, nem azt, amit találunk.

A kis templomban nincs pompa, falai nem csillognak. De ha megértjük a tervezőt, belátjuk, hogy a San Carlo nemcsak «kunszt»-darab, hanem művészettel is készült. De nem a Bernini-féle felfogás szerint. Átgondolt benne minden szöglet és hajlat, még kápolnáknak is jutott hely a szűkre szabott térségben. Oválisak, mint maga a templom.

A San Carlo egy fiatalember első műve. A fiatalok szeretnek « brillirozni ». Borromini azonban lemond mindenről, ami megtéveszt és ami csak zsúfolttá tette volna a rendelkezésre álló « talpalatnyi » helyet. Elkápráztatni sem akart. Csupasz, de nem üres falakkal mutatta meg, hogy mire képes.

A homlokzat azonban csupa játékos báj. Hullámzik. Oszlopokkal, párkánnyal tör a magasba, de nem akar óriásinak látszani. Borromini még *chiostrót* is épített a templom mellé. Tudjuk előre, hogy csak kicsi lehet, de a valóságban még kisebbnek találjuk. Olyan, mint egy alul, felül oszlopokkal körülvett

világítóudvar. Nálunk odahaza azt mondanák rá, hogy « hercig ».

A templom sarokra épült. Maga az útkereszteződés is Róma szép pontjai köze tartozik. Az utak végét tornyok, obeliszkek jelzik. A Trinità dei Monti obeliszkje az egyik vég, a Santa Maria Maggiore a másik, mögöttem a megtett út végén a Dioskurok kútja és előttem a távolban a Porta Pia magas homlokzata.

Ahol állok, az utca négy sarka le van vágva s a négy szegletén négy kút vize buzog. Ezért a hely neve Quattro Fontane. A források fülkéiben vízi istenek, nimfák hevernek kőlombok árnyékában. Nem tér ez a pont, de a kutak előtt állva sokáig lehet elnézni a jó városrendezésnek ezt a pompás példáját.

A *Santa Maria della Vittoria* ott van a Termini körüli utak forgatagában. Bent homály fogad, mert kívülről szinte semmi világosság nem hatol be a magasan vágott, színes üveggel fedett apró ablakokon. Gyertyák és lámpák fénye verődik vissza a fal márványburkolatáról.

A homály megszokása után az első benyomás, hogy a falakon sehol sincs csupaszon hagyott felület, mindenütt márvány vagy freskó. A főoltár Madonna-képe pedig olyan kicsi, mintha könyvből vágták volna ki, de az egész szentély falát betöltő sugarak rajzolják hozzá a keretet. Ez a már elfelejtett fehérhegyi csata (1620) Madonnájának a másolata. Körülötte megfelelő votívtárgyak: kardok, fegyverek.

Ezért a templom nevében a *vittoria* szó. A huszita hadakon aratott győzelemről beszélnek a különös exvotók. De aki ide belép, nem történelmi reminiszcenciák miatt jön, hanem *Szent Terézia* szobrát akarja látni, Bernini legismertebb s legvitatottabb művét.

A híres márványdarab ott van a hajó baloldalán. Az ájultan hátrahanyatló szent gyönyörrel várja az isteni szeretet nyilát. Mosolyogva lebeg előtte az angyal, hogy megsebezze az elragadtatott nő szívét.

Mondják, hogy itt Bernini túlment a mértéken, és elfelejtette, hogy szentet mintáz és angyalt. A szent idegei reszketnek, ruhája lobog a testén. Az angyal pedig mintha az ámorokkal tartana rokonságot. Erősen emlékeztet arra a fiatal szárnyas istenre, akit Correggio *Danaë* képéről ismerünk.

Mindebben van valami. A szobor tálán nem is templomba való. Lám mintha maga az oltár sem volna belevonva a templom áhítatgyakorlatainak helyeibe. Nem ég előtte egyetlen gyertya sem, sőt e pillanatban teljesen sötét. A főoltáron áll a mise. És ahol a templomban a gyertyacsonkok égnek, egészen mást találunk: Szent Rita kis gipszszobrát, Szent Antalt, Jézus Szíve-képét, meg egy kis üvegszekrényben fehér selyembrokát ruhába öltöztetett Gesù Bambinót. Akik a templomba belépnek, ezek előtt mondják el a *Pater*-t meg az *Ave*-t. Az alabástromfényben csillogó Szent Terézia azoknak marad, akik Berninit keresik az Isten házában.

Egy-két meggondolás is helyénvaló a szobor előtt.

Szent Terézia *misztikus* volt és *spanyol*, azonkívül *nő*. Az Énekek Éneke ihlette. Írásai nem Kempis-szerű mondatokban folynak. Szava a választottaknak szól és nem a hétköznapi léleknek.

A spanyol lélekben mindig van barokkos túlzás. A spanyol még ma is szeret széttárt karokkal imádkozni, a keresztet utánozva. Messziről látszik, hogy imádkozik. Nem is zavarja, hogy nézik áhítatát. Itt a Szent Terézia oltára mellett is a Cornaro család márványba faragott tagjai mint páholyban ülő tanúk vannak jelen a csodás elragadtatásnál.

Tehát Bernini talán mégsem volt « stílustalan » a Szent Terézia-szobor elképzelésében. Csak akkor hibázott volna ezzel az ábrázolással, ha a szent angol, ír vagy magyar lett volna. Szent Teréziáról a spanyolok is készítettek szobrot, fából, színeset. Annak a szeme is lobog. Ott van a szobor a valladolidi múzeumban. Ez a római szobor is talán jobban helyén volna Spanyolországban, Sevillában a vérző Krisztusok és a hét törrel átjárt szívű Dolorosák földjén az exaltált, túlérzett áhítat ábrázolásai között.

Azonban itt sem zavar senkit. A templom « díszhelyén » színpadi világításban ő van, és mint mesterműa nemzet közvagyonához tartozik. De a templom « főhelyét » a Május Királynője foglalja el. Egyszerű szobor, mit meg lehet rendelni minden kegytárgyüzletben: egy édesanya, aki ölében tartja kisfiát. Nincs elérhetetlen magasságban az eléje térdeplő fölött. Meg is lehet érinteni « ruhája szegélyét ».

DIOCLETIANUS FÜRDŐJE

Messze az állomástól, a nagy tér túlsó felén téglaépület vastag falai, bedőlt boltozatok csonkjai nyúlnak a fák koronája fölé. Rajtuk a régiség patinája. Diocletianus fürdőjének romjai rejtőznek ott.

De ami ma a romokból látszik, az csak a fürdő közepe volt, a hideg-meleg vizes termek, a kupolával födött helyiségek. Távolabb voltak a félköralakú udvarok, a szellős csarnokok. Nagy volt a fürdő, a legnagyobb Rómában. Területéhez tartozott a mostani tér a rajta álló paloták helyével együtt. Egyik távoli pontja az a kerek épület, melyet Szent Bernát templomává alakítottak át.

Az egykori fényes fürdő századokig volt kiszolgáltatva az idő és romboló kezek pusztításának. S ahogy fogytak kincsei, a szobrok, oszlopok, mozaikok, porfirkádak, kutak medencéi, úgy alakult át lassan a rom egy különös kertté, virágok, ciprusok, fenyők gondozatlan, de hangulatos parkjává. II. Orbán pápának támadt a gondolata, hogy kartauziakat kell a meditálásra termett helyre telepíteni. Szent Brúnó is látta a szép romot, de nem küldötte el fiait. A terv csak a XVI. században valósult meg. Michelangelo ismerte jól a romokat, ő kapta a megbízást a zárda templomának felépítésére. A mester azonban nem épített új templomot, hanem a fürdő egyik nagy termét, a *tepidariumot* öltöztette újra díszbe.

A templom bejárata mellett egy táblán olvasom az épület történetének adait meg a látnivalók jegy-

zékét. Az írás említi Michelangelót meg az alaprajzot módosító Vanvitelli nevét. Művészeket meg generálisokat is felsorol, akiknek sírja itt van a templomban, de a leltározó katalógus teljesen megfeledkezik a fiatal Houdon remekéről, Szent Brúnó szobráról.

A szobor ott áll az előcsarnokban a belépőtől szinte észre sem véve, elhanyagolt fülkében, mintha Szent Antal-szobor, vagy egyéb szokványos templomi tárgy volna. A világosságban úszó templomnak ez a legsötétebb helye. Szürkére kopott a fal körülötte, szürke lett a portól maga a szobor fehér márványa is. Valamikor alája írták a szent nevét. A fekete festék már lehullott, a szó csak nehezen olvasható.

De milyen gyönyörűség a vele való találkozás annak, aki miatta jön ide! Nem is itt a templomban kellene állnia, hanem a volt kartauzi kolostor udvarán zöld környezetben, ahol a romokra virágzó ágak fonódnak rá. Elmélkedésbe merült a szép fej, az ajak zárt, a szem csukva. De az arc csupa élet. Halántékán az erek kissé kidagadnak. Finom észrevétel és beleélés a művész részéről, aki így akarta érzékeltetni az elmélkedés belső munkáját.

A kartauziak régen elhagyták a fürdőből átalakított otthonukat. Emlékül itthagyták a szobrot, a kolostorban pedig múzeum rendezkedett be, szoborgyűjtemény. Olyan, amilyenből a görög-római világ egykori területén is kevés akad.

Először a római fürdő helyiségeit járom. A falakon mozaikminták, színesek, fehér-feketék. Feljebb

a porladó kövek között virágok színes foltjai meg indák zöldje. A letört boltozatok peremén madarak kergetőznek, csipognak, rikkantanak, énekelnek. Fészekrakás ideje van.

Lent a padlózaton szarkofágok, oszlopfők. Meglepetésemre egy keresztény darabot is találok a dombormüvü márványlapok közt. Fülöp apostol meg az etiópiai eunuch esete van ottan márványba vésve. Fülöp már a kocsin ül és magyarázza az írást az etióp királyné miniszterének. A bakon öreg kocsis. Látszik a tó is, melynek vizében a szerecsen meg fog keresztelkedni. Az Apostolok Cselekedeteinek megfelelő fejezete pompás leírás. Éppen olyan természetes a hozzó készült illusztráció is.

Akik sietnek, hogy minél előbb eljussanak a tulajdonképpeni múzeum termeibe, elhagyják ezeket az egykori fürdőhöz tartozó magas, kongó helyiségeket. Kár, mert itt úgy lehet böngészni és felfedezni, mint az antikvárius boltjában. Egy idősebb úr így is tesz. Minden darabhoz odamegy és megnézi hosszasan. Ha így halad, háromszor visszatérhet ide. Meg is lehet tenni, érdemes. A múzeum hosszú látogatásokra van berendezve. Egész napot el lehet benne tölteni. Bár és vendéglő is van benne. A vendéglő stílusosan «romház»-ba telepedett be. Előtte a téren padlómozaikok vannak a falnak támogatva. Egyike-másika tenger termelte csemegét ábrázol. Homárt is látok ott olyan gyönyörűen kirakva fehér-fekete kőkockákból, hogy az asztalok elé lehetne állítani cégérnek.

Aztán gondozott kertbe érek. Virágágyak közt mindenfelé kivirágzott kő: frízek, oromzatok, kapuk darabjai. Oszlopok, kicsik, alacsonyak, melyekre rózsa vagy repkény fut fel.

Több ez a múzeumlátogatás, mint termek járása: séta a római világban. Pedig a csodákból még semmit sem láttam. Mások is megérzik a hely varázsát. Itt vagyunk közvetlen a múzeumi «szentek-szentje» előtt, de a termekbe nem siet bemenni senki. Üldögélünk a kert közepén ciprusok és tölgyek árnyékában. Padok helyett oszlopfők meg rozettával díszített gerendák, boltozatok darabjai vannak az árnyékba rakosgatva. Nem siet innen senki. Jégyesek egymás kezét fogják, idősebb hölgyek a kert virágairól beszélgetnek, hogy megtörjék a csendet.

Itt valamikor kartauziak éltek. Nagyjából akkor is ilyen lehetett a környezet. Hiszen ezek a felállítgatott oszlopok vagy szép kődarabok javarészt a fürdő romjaihoz tartoznak. Már akkor is itt lehettek. És a kertben a madarak akkor is énekeltek.

A múzeum bevezetésül *peplophoros*-szobrokat állít ki. A könnyű görök kelmébe öltözött alakról talán hiányzik a fej, letört a kar. Észre sem vesszük a hiányt, mert a lehulló ruha redőzete a szép rajtuk, a finom gyolcs, mely könnyű ráncokban öleli át a derekat. Ókori divatbemutató ez, amely « berakás » nélkül is tökéletes ruhaformát teremt. Ha a redők márványéle kitöredezett, még szebb lesz a torzó, hasonló azokhoz a paroszi oszlopokhoz, melyeknek vájata lekopott, kicsorbult. Ez a megviseltség *lágyabbá* teszi a követ.

Aztán fejek következnek, melyek lehullottak a szobrok törzséről. Nagyobbrészt Vénuszok, fiatal nőket ábrázoló szobrok márványfejei. Nincs nevük, eredetük ismeretlen, csupán szépek. Csorbultak, a márvány felületét megviselte az idő, de tekintetüket őrzi a kő. Ki van fejezve rajtuk, hogy nincsenek tudatában szépségüknek. Talán nem is léteztek soha e szobrok modelljei. A vonások azt a szépségideált fejezik ki, amely az ókori művész lelkében élt a nőről.

Szomszédságukban torzók, néhány szerencsésen megformált test, melyek római villák kertjeinek, csarnokainak voltak díszei. Még nem a múzeum legértékesebb kincsei, de már megpihenhet rajtuk a tekintet tartósan.

A múzeum nagytermében sárgás fény dereng. A falak világos drapp szövettel vannak bevonva. A világítás tompított, szórt fény, a tetőről árad. A fal puha, függönyszerű burkolása a léptek zajára is szordinót tesz.

Ebben a környezetben vannak a *Diszkoszvető*, az *Antiumi leány*, a *Kyrenei Vénusz*, a *Niobida*. Tőlük félrehúzódva ül a *Pihenő öklözö*. A szobor sötét bronza zöldes patinával van tarkázva. A benyíló kerek teremből ide látszik a főpapi ruhába öltözött Augustus szobra meg néhány császárképmás, a legjobbak közül valók: a mindig nevető Vespasianus és a keskeny állú Nerva.

A szobrok enyhe színeződést is átvesznek a környezettől. Elefántcsont tónust kapnak, ami már

amúgy is sajátjuk kétezer, két és félezer éves koruk miatt.

Ebben az előkelő társaságban mit mondhat a bevetődő látogató? Mit fedezhet fel rajtuk a mindig rövid idő alatt, amit közelükben tölthet? — Élmény maga együtt lenni velük, élvezni a társaságukat, és nézni őket, mint ahogy a rendkívüli egyéniségeket nézzük, ha összehoz velük a sors. És felfedezni, hogy a művészet legnagyszerűbb tárgya az ember. A teremtésé is az volt. Íme mintha az ember a szobrász alkotó munkája közben jutna legközelebb Teremtőjéhez. Őt próbálja utánozni még abban is, hogy « lelket önt » a szoborba.

A teremben csend van. Mindenki kicsinynek érzi magát, mikor mondani akarna valamit ezen a helyen. Néha fiatalok csoportja ront be, diákok, diáklányok. Ők hangosak, mert itt is önmagukkal vannak elfoglalva. Alig néznek a szobrokra. Talán a Diszkoszvető érdekli őket, mert az időszerű: sportoló. Meg hát « ismerős »: egy cég gyakran látott reklámja.

A következő termekben mozaikok között járok. A kompozíciók csendéletek: halak, madarak, levél- és virágformák. A rajz olyan tiszta, pontos, mintha természetrajzi ábráknak készültek volna. Sőt a mozaikrakó még tovább is megy és állatjellemrajzot ad. Fiatal macska madarat fogott. Talán az elsőt életében. Szemében nem a ragadozó « gonoszsága », csak a tapasztalatlan állat kíváncsisága látszik. Mi lesz most? A kezdő ösztöne dolgozik benne, a gyakorló gyilkos rutinját még nem sajátította el.

Stukkók terme. Boltozatokról választották le őket. Tájképek nagyobbrészt épületekkel, emberi alakokkal fák, kertek környezetében. A rajz pontos, az alakok szoborszerűek, a távlat helyes. Minden olyan élesen emelkedik ki az alapból, mintha pénzverdében készült volna. A zománckeménységű anyag hiánytalanul tölti ki a negatív formát.

Egyik terem csodálatos erdőt ábrázol. Mind a négy fal befestve. Amit látunk, kert, bozót és liget egyszerre. Elöl fák, rajtuk vagy alattuk virágok, gyümölcsök. Hátrébb elmosódik a táj, mintha köd ülne a fák között. Impresszionista kép, ókori *plein air*. A nagy « vászon » kétezer éves, Lívia házából került ide a Palatinusról. Szeretném hallani, mit szólnának hozzá Cézanne és társai. — A látogatók belépnek az « üres » terembe és már jönnek is kifelé. Azt mondják, nincs benn semmi. Legalább azon csodálkozhatnának, hogy milyen tökéletesen sikerült a négy falat beborító ókori freskót ide áthozni, és hogy jobb állapotban maradt ránk, mint Leonardo da Vinci «Utolsó Vacsorá»-ja.

Egy római ház freskói a magánlakás intimitásáról adnak fogalmat. A képek kicsik, tárgyuk szerint is szalonba, női szobába valók. A *Parfümöt töltő leány* könnyed, pontos, kecses rajz. Hogy művész munkája, ahhoz elegendő észrevenni a kéz tartását, ahogy a leány a nagyobbik edényből illatszert tölt a kisebb fiolába. Tekintete az üvegen, egész testtartásán látszik a figyelem, hogy el ne csöppenjen a folyadék. Finom munka az arcél rajza, a hajviselet vonalai és a pasztelltónusú lila fátyolszövet könnyűségének

éreztetése. Nőies minden a képen a témaválasztástól a részletekig. Gyorsan dolgozó fiatalos kéz és a női psziché ismerete kellett a megvalósításhoz.

A kolostor nagy udvarán egy régi cellában van a *Ludovisi-trón*. Három márványlap, rajta három görög csoda: a Venus születése, a lepelbe burkolódzó áldozó nő és a kétágú furulyán játszó hetéra.

A három márványlap hangulata a legtisztább lira.

A *Venus születése* csupa gyengédség, tapintat; írhatnám azt is, hogy szemérem. Nehéz eldönteni, hogy hol remekelt jobban a művész, a leplet tartó két nimfa kecsesen lehajló mozdulatának visszaadásában vagy a habokból felmerülő istennő fejének megteremtésében. A « trón » másik két darabja is játékos remek, egy a görög világból ránk maradt « égi és földi szerelem ». Az *áldozó nő* meg a *fuvolás leány* nem olimposzi lények, nem történeti személyek, csak a művészet élteti őket. Megértésüköz nem kell magyarázat, de nem lehet betelni velük. Megunhatatlanok.

Elmerülve nézzük a « trón » három márványlapját, és alig vesszük észre, hogy ebben a cellában van az ismert nagy Héra-fej is, amelyet Goethe annyira megcsodált, és itt van az alvó *Erinys* profilja is. Haja nedves, csapzott, vastag fürtökben tapad homlokára. Vajon mit álmodhat a fúria, hogy így kiveri a veríték?

A nagy kolostorudvaron szobrok állnak körösköröl az árkádok alatt. Ezek sem akármilyenek, még a *Pihenő Ares* is csak itt kapott helyet. Meg a

Legyözött gallus, aki már megölte feleségét és most magával végez. «Dobozy és hitvese» a magyar kiadása ennek a jelenetnek.

Mikor már távozni készülök, akkor látom meg a kijárat közelében a múzeum híres csontvázas mozaikját. Fehér alapon van kirakva a csontváz, alatta a hagyományos két szó melyre nyomatékul még kezе is rámutat: *Gnothi sauton!* — Ismerd meg magadat!

Mintha szándékosan tették volna ide ezt a képet búcsúzásul. Helyén lett volna itt a kolostorban is ez a mozaik, de ez a darab pogány emlék. Ök is szívesen látták a Halál csontváz képmását ebédlöik padlózatán. Figyelmeztette öket arra, hogy « egyszer élünk csak », fel kell használni a pillanatot, mert a halállal vége mindennek.

SZENT ÁGNES A VIA NOMENTANÁN

A Via Nomentana ma fasor, árnyas, egyenes út, melynek közepén mint szárazon maradt folyam medrében közlekednek az autók, autóbuszok. Az út azonban nem volt mindig ilyen egyenes, kanyargott a hullámzó mezök között és két oldalán római sírok voltak. Keresztények is temetkeztek a környéken, és a katakombák hálózata egészen a Tiberisig meg az Anióig elhúzódott. Az üldözések elmúltával templom is épült itt az út mentén Szent Ágnes sírja fölött. A kis bazilikát maga Constanza, Konstantin császár leánya építtette atyja birtokán, ahol a vértanú leány el volt temetve.

Ma a magasan haladó út felől csak a kisméretű kupolákat meg a kápolnák falait látjuk. Kerülni kell egyet a lejtős úton, mely az udvarra vezet, ahová a templom homlokzata néz. Egy-két ciprus is áll rajta, magasak, mint maga a harangtorony.

A bazilikát nem a régiség meg a művészet teszik igazán széppé, hanem maga a szent, akinek emléke itt él, meg az áhítat, ami híveket és nem turistákat vonz oda.

Szent Ágnes az ősegyház legkedvesebb és legnépszerűbb szentjei közé tartozott, pedig még a nevét sem tudták, akik a fiatal leány holttestét a Domitianus cirkuszából elhozták és itt eltemették. *Ágnes*nek nevezték el tehát, ami görögül azt jelenti: « tiszta », latinul pedig a « fehér bárány » kifejezés felelne meg a szónak. És Ágnest mindig gyermeknek ábrázolták. Csak itt a templom apsziszában a mozaikképen van bizánci hercegnőnek öltöztetve gyöngyösen, koronával fején. A bizánci mester úgy gondolta, hogy két pápa alakja közé nem állíthat egy gyermeket.

De már más az oltár Ágnes-szobra. A művész egy régi római alabástrom szobor töredékét használta fel hozzá. Zöldes színű a kő anyaga, chitonba öltözött nőt ábrázolt. Ehhez a torzóhoz készített a francia Cordier fejet, kezeket és sarukat aranyozott bronzból. Ez a szerény szobor inkább a mi Szent Ágnesünk, mint a mozaikkép hercegnője. Ez gyermeki arc, és az üveges, harmatgyenge alabástrom jobban megfelel egyéniségének, mint a nehéz arany és ékköves udvari brokátruha.

Szerethette Ágnest Constanza is, a császár leánya. Mert nemcsak a templomot építtette ide a róla elnevezett katakomba fölé, hanem ő maga is ide kívánt temetkezni a bazilika és a kedves szent közelébe.

A császárleány kerek mauzóleuma csodálatos épségben maradt ránk. Mintha a Santo Stefano Rotondót látnók kicsinyben. A kupolát oszlopok koszorúja tartja, s körülötte mint gyűrű van a hajó.

A falak egyébként csupaszok a kupolában is, a hajóban is. Ezeken a részeken a téglaszerkezet rajza az egyedüli díszítőelem. De a gyűrűalakú hajó dongaboltozatán megmaradtak a mozaikok. Mikor az oszlopfők fölött a rejtett világítás kigyúl, olyan látványban van részünk, amit a régiek nem ismerhettek. Éppen a megfelelő világítás hiánya miatt. Fehér alapon aprómintás mozaikszalagot látunk. A motívumok gyakran változnak. Nem képek vannak ott kirakva, hanem olyan « szőttesek », amit máshol inkább padló borítására szoktak kirakni az apró kövekből. Virágindák meg geometrikusan szerkesztett változatok után fürjek, fácánok, vízi szárnyasok, bronzedények montázsszerű csoportja következik. Aztán szőlőindák kanyarognak a boltozaton, közöttük puttók szüretelnek, a kocsit ökrök húzzák.

Nem keresztény felfogású a profán motivumokból összeállított mennyezeti dísz, de nincs semmi botránkoztató abban, hogy nem látjuk a keresztet vagy a katakombák beszédes motivumait. A pogány művészi hagyományok egyik utolsó üzenete ez a színes, vidám mozaikkoszorú. Járok alatta körbe-körbe és a minták között mindig valami újat, kedveset

fedezek fel. Az őr is ismételten benéz a virágágyai közül, hogy itt vagyok-e még. Pedig még csak most kezdem nézegetni az egyik oltárfülke Krisztus-mozaikját. Kissé nyers, parasztos munka, amolyan falusi «mozaik-piktor» munkája. Pálmát meg gyümölcsöket is rakott a kép köré dísznek a mester. Gondolom, azért sem hagyta el ezeket a színes, formás, csendéleti elemeket, mert elsősorban ezekhez értett.

Szent Ágnes templomától azután az út a *Monte Sacro* felé vezet, mely az első sztrájkról lett nevezetes. No, a plebejusoknak hosszút kellett sétálniuk idáig, meg aztán vissza Rómába, miután Menenius Agrippa konzul úr példabeszédét meghallgatták a « tétlen » gyomor ellen fellázadó tagokról. Boldog idők voltak azok, mikor ilyen érveléssel meg lehetett győzni a jogaiért küzdő népet! De a rómaiak kivonulása azóta is tart a Monte Sacro felé. Egész kis Róma van keletkezőben ott az Anio partján, olyan vásárral, piaccal és « népi » színnel meg élettel, hogy a Trasteverében sincs hozzá hasonló.

A lakosok a régi rebellisek leszármazottjai lehetnek, mert inkább csak üldögélnek a téren meg az új híd melletti parkban. Többen egy kis bábszínház előtt álldogálnak. Egyik most érkező « plebejus » már messziről készíti elő a tízlírást, és úgy áll be nézők közé. Támogatni kell a művészetet.

A folyón megvan még a régi híd is. Elég rápillantani és elhisszük, hogy századokig kedvelt témája volt festőknek és rajzolóknak. Két végén bástyasze-

rű kapu is épült. Lakni is lehetett a csipkés mellvéd alatti szobában.

A toldozott-foldozott híd egyetlen ívben lépi át az Aniót. Hiszen maga a folyó is csak patak. Itt már a vize is piszkos, sárga. Nem olyan, mint feljebb Tivoliban. Pápacímer is van rajta, kettő is. Azok is a hídhoz vannak méretezve, kétarasznyi nagyságúak.

Világítás is van a hídon. Falusias. A két védőbástya között dróton bádogtányér alatt egy árva villanykörte himbálódzik. Nagyon jó megoldás az Anio öreg hídján.

Megállok a közepén, ahonnan kerek ablak nyílásán át nézhetek le a vízre. Nyárfák levele csillog a lassan mozgó habok fölött, az alsó ágak szinte beleérnek a vízbe. Magán a hídon kevés a járókelő, autó is alig halad erre. A forgalom az új hídon bonyolódik le. Zavartalanul, hosszan nézhetem el a folyót. A partján bokrok, gizgaz. Nálunk a Zagyva ilyen. Nyárfák pihéje száll a levegőben. Le kell vernem magamról a « havat », mikor tovább indulok.

A két híd között park, kis vurstli is van benne. Ebben az órában kihalt, de egy *bambino* fel akar ülni a ringlispílre. A forgóskomédia már egészen modern. Nincs rajta himbálódzó paripa, csak apró repülőgépek meg rakéták. Ez tetszik nagyon a gyereknek. A körhintás el is fogadja az egyetlen utast. Indulás előtt még csendít is az « üzletszabályzat » előírásai szerint. És a szerkezet megindul az egyetlen gyerek kedvéért. Micsoda öröm! A búskomor II. Lajos bajor király érezhetett ilyesmit, mikor

egyedül ült be színháza nézőterére a Lohengrint meghallgatni. De nem lehetett öröme olyan őszinte, mint ezé a gyereké, aki « kormányoz », integet, « rákapcsol » és arca is változik a képzelt sebesség szerint. Elevensége betölti az egész körhintát, mintha minden kis gépben és minden rakétán gyerekek ülnének.

Nézőközönsége az öreg direktor, aki a perceket számlálja, a mama, aki kíséri szemmel a köröket, hogy baj ne érje a « versenypályán » a csemetét, és én, aki élvezem a gyerek örömét, a mama boldogságát, és a felelőssége tudatában levő öreg vurstlis komolyságát. S mindezt ingyen.

SAN LORENZO

A római temető felé sok út vezet. Ahol ezek az utak találkoznak, nagy tér keletkezik. A tér egy beugró kis öblében van a San Lorenzo-bizilika, körülötte és fölötte a temető fehér mauzóleumokkal és sötét ciprusokkal.

A templom előtt oszlop, tetején a szent szobra. Az oszlop nem hivalkodó, Szent Lőrinc sem áll ott fent barokkos mozdulattal magához ölelve szenvedése eszközét, a tüzes rostélyt. Egyszerű talapzaton áll az oszlop s rajta a diakónusok ruhájában a szent. Mögötte a temető fala alatt a templom, kicsi, komoly, formás.

Nagyon szépnek készítették a régiek a Szent Lőrinc bazilikáját. Tornácának oszlopai ókeresztény munkák. A márványba vésett sávok spirálisan fut-

nak az oszlopok derekán. Az oszlopfejek csigáit bizánci mesterek cifrázták. A fríz márványgerendázatát is ők faragták olyan aprólékos levéldísszel, hogy egész Ravennáig kell elmennie annak, aki hasonlót akar látni.

Bent a csarnokban fagerendák tartják a cseréptetőt, és a falon freskók beszélik el a diakónus életét. A falak közelében néhány szarkofág van letéve. Nem volna okos dolog elmenni mellettük észrevétlen csak azért, mert már láttunk hasonlót. Lám egyiknek oldalára fantasztikus szőlőlugas van vésve, s ebben a szőlőerdőben madarak lakmároznak. A szarkofág faragói egyetlen szónak sem hagytak helyet a kőláda négy oldalán.

Formás címerek vannak a falban, a főkapu két oldalán pedig oroszlánok simára csiszolva az időtől meg talán a rajtuk való üldögéléstől. Valamikor oszlopot tarthattak a hátukon itt, vagy talán egy szószék alatt. Az oszlop azonban már nem nehezedik rájuk, csak ők maradtak meg a szobrásztól rájuk parancsolt pózban.

Nem kell sietni innen, hiszen jóformán ez az előcsarnok a templomnak egyetlen helye, mely nem szenvedett sokat a háború alatt a bombázástól 1943-ban.

A belső rész, a hajó, a szentély díszei, a padló apró mozaikmunkái törmelékké váltak. A falak megálltak lábukon, de az oszlopok a sebeket ma is viselik és viselni is fogják emlékéül a szörnyű napnak. Az olaszok újjáépítették a templomot, de nem akartak egy másikat állítani a régi helyére, csak

mindent visszarakni oda, ahol volt. Hogy ez menynyire sikerült, csak az tudja megállapítani, aki a régit is ismerte, meg a templomot romokban is látta. 1948-ban a padlózat apró kockái halmokba voltak rakva, zöldek, pirosak, fehérek, sárgák külön. Alig maradt valami a helyén a padló mozaikjából. Ma járok a templomban, és nem látom nyomát a javításnak. Minden olyan megviselt, töredezett, kedvesen primitív, mint evtizedekkel ezelőtt, mikor először léptem be a San Lorenzóba. Nem látom, hogy hiányozna az a pici háromszögű mozaikdarab, amit ereklyeként vittem el innen 1948-ban.

Megvan épségben a két ókeresztény *ambo* is, ahonnan a szentleckét meg az evangéliumot olvasták, oldalukon csillog a színes márványberakás. Nem látszik hiba az oltár márványtetőzetén sem. Alatta van a szent sírja.

Ott az alsótemplomban nyugszik a vértanú elüszkösödött teste. A rómaik úgy vélik, hogy megőrizték a márványlapot is, melyre a szent vére folyt, meg a rostélyt is, melyen teste pörkölődött. De talán nem is ezek az ereklyék a fontosak, hanem a hit, amellyel ő meg mások is a halállal szembenéztek. — A vértanúkat legyőzni nem lehet. Sodorják magukkal az élőket is, és mindig magunk mellett érezzük őket. Szent Ágostonnak, Szent Ignácnak, Szent Teréznek, Don Boscónak kell lenni ahhoz, hogy egy « hitvalló » szent úgy a szívekbe férkőzzék, mint Szent Ágnes, Szent Cecilia, Szent Lőrinc vagy Szent Sebestyén, akik nem voltak doktorok, rendalapítók vagy írók és a « diszciplína » hirdetői, de életük fel-

áldozásával tanítottak hinni akkor, amikor még nem volt « hittudomány », mely észokokkal győzi meg a világot az üdvözülés szükségességéről.

Ezen gondolkozom a San Lorenzo egy padján ülve. A misék ideje már elmúlt. Egyedül vagyok a marasztaló, cicomátlan templomban. Néha betér valaki. Talán a szomszédos temetőben járt sírt látogatni és most még a Madonna előtt is imádkozik. Olykor egy-egy turista is megjelenik. Most ketten jöttek. Halkan olvassák az útikönyv szavait, suttogó hangon, mintha imádságot mondanának. Aztán a padló mozaikját kezdik nézni, az *ambo*-kat, a háború okozta sebeket az oszlopokon, és mennek előre a szent sírja felé, ahonnan világosság szürődik ki az aranyos rácson keresztül.

Elmegyek a temető kapujához is. Virágárusok sátrai között vonulok el, melyek színes utcát alkotnak a bejárat előtt. A kapun túl egy új város kezdődik. Tágas, széles, teraszokban emelkedik, a végtelenbe vész. Márvány meg ciprusok alkotják ezt a várost, és csend. De aztán észreveszem azt is, hogy a rómaiak nemcsak friss virágot hordanak halottjaiknak, hanem rózsafát ültetnek a sírra. Két-három bokor vagy fa is van egy-egy helynek szánva. Mindegyik sír egy « kiskert ». Van benne valami falusias. Nem is mondhatom, hogy magyaros, mert kinek a szívéhez nem áll közel a rózsa?

OÁZISOK A SIVATAGBAN

SAN PIETRO IN VINCOLI

Rómában könnyen akad valami érdekesség, ami a séta kiindulópontjául szolgálhat. Ha egyéb nem, egy oszlop, egy szép oszlopfő vagy egy különös épület.

A San Pietro in Vincoli felé menet az utca elején van a *Torre dei Conti*, amolyan középkori felhőkarcoló, inkább ház, mint torony, melynek két-három emelete már hiányzik. Nevét onnan kapta, hogy errefelé a középkorban grófok erődszerű házai állottak.

Ha mögéje megyek, nem is érzem magam a mai Rómában. Mellette egy másik középkori ház helyreállítva, kitárt kapuján át a Forumra látok. Maga a torony is rendbe van hozva, az ablakokon fehér keret, üveg is bennük. A kövek réseiben fű és virág kapaszkodik. Az épület így ahogy van, jó díszlet volna valami filmhez. Laknak is benne. Egyik ablakon függöny meg muskátli.

Körüljárom a tömböt. Kapuja fölött kis cédulát látok, melyen az elhalaványodott írás azt mondja, hogy az épületben katonai egyenruha kiállítás tekinthető meg az esti órákban. Egy dragonyosruhába bujtatott bábu képe is oda van nyomtatva a nap-

szítta kartonra. Talán a kísértetek rendezik ezt a kiállítást ebben a toronyban? Felnézek az emeletek felé. Senki. Megnyomom a kilincset, nem mozdul, mintha évszázadok óta volna zárva az ajtó.

A jellegtelen Via Cavourról letérve háromszáz éves apró házakat találok. Egy-egy emeleten olykor csak egy vagy két szoba. Nem is lépcsőn, hanem hágcsón kell feljárni oda. Ahogy elhaladok az egyik kapu előtt, kopogó fapapucsban jön le valaki a meredek grádicson. Bejáratok fölött, homlokzatokon pápák címerei vagy valami eseményt megörökítő emléktábla abból az időből, mikor a ház még palotának számított.

Madonna dei Monti. A templom reneszánsz homlokzatát szokták emlegetni. De ilyen akad Rómában másfelé is. Bent a maláji szigetekről származó pap mondja a misét. Arca sárga, mintha érett márvány volna. Elnézem ahogy a híveket áldoztatva elvonul előttem. Mellette az olasz ministránsgyerek csupa elevenség, mint egy életre kelt barokk angyal. Az oltár körül azonban teljes a harmónia, mintha hívek, a messziről jött pap, aki más faj arcvonásait viseli, meg az izgő-mozgó ministráns mindennap együtt volnának.

Mögöttem a mellékoltár alatt egy koldus van eltemetve, Labre Szent József. Francia volt, aki ide jött Rómába, romok közt aludt a Colosseum ívei alatt és alamizsnából élt. Amit összekoldult, abból ozokon is segített, akik nem tudtak alamizsnához jutni. Síremléke carrarai márványból van faragva: szalmazsák, vánkos, foltozott szőrruha, korda. A drága

márvány a szegénység condráit is pompásan tudja kifejezni. Csak a szent feje üt el a koldus környezettől. Külsejében hasonlít a hazájából idevetődő fiatal művészek vagy az utcán látható szakállas egzisztencialisták fejéhez, de kifejezásben más. A Krisztus-arc a rokona a Michelangelo *Pietà*-ján.

A *San Pietro in Vincoli* magasan az út fölött fekszik, lépcsőn kell oda felmenni. A lépcső elvezet egy várszerű reneszánsz ház alatt is. Az átjáró komor, nedves, megviselt, zegzugban kanyarodó, mint egy sziklába vágott alagút.

Fölötte a régi ház emeletei. Egy erkély is. Korlátja fehér márvány, mögötte díszítés maradványai. Ez volt a Borgiák háza. Bűnöket követtek el és utána újabb bűnöket koholtak benne.

A sötét lépcső végén tér és rajta a templom homlokzata. Belépek. Mintha megváltozott volna a belseje. Világosabb, mint volt. Az történt, hogy a régi, kopott téglából meg nyers kőből rakott padlózatot kicserélték. Kellemes tónusú halványsárga márványt tettek a helyébe. A friss csiszolású felület ragyog. Tükröződnek benne a hajó dór oszlopai. Huszonkettő.

Amíg a *Mózes* felé tartok, eszembe jut, amit tudok róla. Hogy a jobb térde fölött repedés van; hogy a szakállában az ajak alatt Michelangelo önarcképe van rejtve; hogy a feje aránylag kicsi; hogy karjai túlságosan erősek; hogy a rengeteg szakáll túlzott; hogy a két csonka szarv rontja a hatást... Eszembe jut a sok-sok « hiba », amit csak remekműről lehet elmondani anélkül, hogy ártana neki. Már-már arra

készülök, hogy a szoborral való találkozás kiábrándító lesz.

Mikor előtte állok, mindezt elfelejtem. Nézem a szobrot, a részleteket, a kezet, az ujjait, melyeket idegesen a szakállába merít, a szikrázó szemeket, duzzadt, összeszorított ajkát, a mozdulatot, mellyel ül bármelyik pillanatban felugrásra készen. Látom jobb karja alatt a kőtáblákat is, melyeknek sorsa bizonytalan az energiával és haraggal telített ember kezében.

Változtatom a helyem, a szobor mindig érdekes. Nincs üres oldala. De amit megfigyelek rajta, nem érzem fontosnak. Csak örülök, hogy látom ezt az emberformát öltött felsőbbrendű lényt.

Egy francia nő magyaráz mellettem egy társaságnak. Sokáig, lélekzetvétel nélkül beszél, gyorsan, a szobor felé kinyujtott karját állandóan mozgatva. Tízen vannak körülötte, és mikor elmennek, távoznak anélkül, hogy megnézhették volna a Mózest. De bizonyára sokat tudnak róla.

Két asszony érkezik közben. Vidékiek. Rózsafüzér a kezükben. Ők nem Mózes-nézni jöttek, hanem templomba léptek be. Lassan elmennek a szobor előtt, egy átsikló pillantást vetnek a különös szentre és betérnek a mögötte elhelyezett kegytárgyüzletbe. Megveszik a Szent Péter bilincseinek egy másolatát. Mert tudni való dolog, hogy a Mózes csak mellékesen van itt elhelyezve ebben a templomban. A templom neve San Pietro in Vincoli, azaz « Vasas » Szent Péter-temploma. A főoltáron őrzik azokat a láncokat, melyek a hagyomány szerint az apostol kezéről

lehullottak, mikor az angyal Heródes börtönéből kiszabadította.

Ha az oltár közeléből nézem II. Gyula síremlékét, megváltozik a helyzet. A pápa heverő alakját pillantom meg a Mózes fülkéje fölött. Nem szendereg behunyt szemmel a szarkofágon, hanem ébren van. Felkönyökölt, s mintha egykedvűen nézné a Mózeshez zarándokló tömeget. Pedig a gigász csupán egyik alakja lett volna a síremléknek, mely sohasem készült el. Nem készülhetett el, mert a Michelangelo-féle kivételes egyéniségek élete is csak addig tart, mint a többi emberé. De terveik megvalósítására néha több emberéletre volna szükség.

Mikor utolsó pillantást vetek a szoborra, arra gondolok hogy ajándékba sem fogadnám el a Mózest: állandóan nyugtalanítana. De szívesen látnék a szobámban egy görög szobor törzséről levált fejet, melyet itt találtak valahol a szomszédban Maecenas villájának területén.

SANTA MARIA MAGGIORE

Magyarul Boldogasszony Nagytemploma volna a neve. Előtte korinthoszi oszlopon a Madonna szobra. Az oszlop valamikor szép is lehetett, de restaurálták. Kitöredezett éleit pótolták, «plombálták» és az egésznek egységes színt adtak. Így aztán olyan lett, mintha márványt utánzó cement volna az anyaga. Nem opalizál, rideg anyaggá változtatták a márványt. Talapzata is magas, hosszú szöveget vésték rá, min-

dent el akartak mondani rajta, ami a helyre vonatkozik.

Ha nem tudnám, nem is hinném, hogy ez az oszlop a Forumról való. A XVII. században még ott állt a helyén a Maxentius-bazilikájának két íve között. Korabeli metszetek a tanúk. Szép volt, meg akarták menteni és meg akarták becsülni, mikor ide hozták a Santa Maria Maggiore elé. De előbb « rendbe hozták ». Kár érte.

Itt az Esquilinus alacsony halmán eredetileg a Havas Boldogasszony tiszteletére építettek templomot. Alaprajzát is a nyáron esett hóra rajzolták ki. Ez volt a kezdete a mai nagy bazilikának, mely hamarosan a Madonna legfőbb szentélye lett. Pápák jártak ide misézni és a ministráns tisztét egyszer Nagy Károly töltötte be.

A régi templom azonban idővel barokk burkolást kapott. Mintha díszes dobozba került volna a középkori templom. Új homlokzatot építettek eléje, apsziszát is travertinnal fedték, két oldalt pedig épületszárnyakat húztak melléje.

Így a homlokzat is kiszélesedett, mintha a Szent Péter méretei után sóvárogna a templom bejárata. S minthogy ablakok, pillérek, filigrán barokk loggia is tartoznak hozzá, az egész együttes a Fontana di Trevi-hez hasonlít.

Bent a templomban az ember elvész a részletekben. Sima testű fehér oszlopok két sora fut hosszan a vörös és viola tónusú padlózat mentén. Júnó templomából valók. Szoborral ér fel mindegyik. A menynyezet aranya, a kápolnák pompája és mozaikok

ünnepi ragyogása tárul elénk elemezhetetlen szövedékben, amíg végigmegyünk a főoltár márványsátráig, melynek oszlopain aranyos indák futnak fel.

Szép a Santa Maria Maggiore, mondják, mert a Madonna főtemplomának szépnek kell lennie. De mintha otthonosabban érezné magát a Szűz a kis bazilikákban vagy azokban a templomokban, melyeket a könyvek nem is tartanok számon.

Itt alig találjuk meg őt.

Ott van fenn az apszisz nagy mozaikján, Krisztus koronát tesz fejére a mennyei udvar jelenlétében. A ruhája is olyan, aminőt királynők szoktak viselni.

De a nép nem így akarja látni Isten Anyját. Egyszerűbben. Úgy, ahogy a külvárosok szűk utcáiban dolgozó fafaragók szokták készíteni a Madonna szobrát, amely előtt gyertyát lehet gyujtani, vagy pár szál virágot lehet a lábához letenni. Ide azonban ilyen szobrot nem is szabad behozni. Ez az ég királynőjének palotája, ahol ő is úgy jelenik meg, mintha mindig hivatalos fogadáson volna.

Van a templomnak egy másik szép Mária-képe is, a bizánci Madonna. De az is csak távolból, a Cappella Paolina oltárának magasából néz le a hivőre. Néha magában van a kápolna bezárt ajtaja mögött. Igazi aranykoronát hord ő is meg a Bambino is. És aranykereszt van a nyakában gyöngyökkel kirakva. Ilyen Madonna előtt talán nem is illik tájszólásban beszélve kérni valamit.

Kint az apszisz mögött a magas lépcsők felett megállok az alkonyt nézni. Lent a tér tele van autókkal. A keskeny obeliszk sötéten mered fel a piros ég

felé. A lépcsőn egy szegény asszony ül, kisbabája rongyokba takarva. Foglalkozik vele szeretettel. A kép hasonlít egy másik jelenethez, amelynek szegényes jászolát itt a templomban őrzi a kegyelet. Az asszony nem kér alamizsnát, de kevesen mennek el mellette anélkül, hogy ne nyúlnának zsebükbe. Van, aki visszatér pár lépés után, és mintha restellené, hogy valamiről megfeledkezett.

Az enyhe esti órán a közelben egy kerekes verkli még mindig játszik. A nóta nem idevalósi, a lóról szól, mely tizenkét csengetyűt visel a nyakán, és a kocsisról, aki tizenkét szál szegfűt visz a babájának. Spanyol nóta ez, kedvenc darabja az Ibér-félsziget utcai zenészeinek. Ide is eljutott. Ha így van, jó helyen játsszák, mert a Santa Maria Maggiore egy kicsit a spanyolok temploma is. Sokat költöttek rá, a mennyezet aranyát is ők adták. Szép Mária-énekeik is felhangzanak itt, mikor zarándokként jönnek ide hazájukból. A templom előcsarnokában is egy spanyol király szobra áll, a IV. Fülöpé, azzal a szenvedélyes mozdulattal, ahogy őt Bernini vázlata alapján Girolamo Lucenti bronzba öntötte.

KÉT NŐVÉR — KÉT TEMPLOM

A via Balbo érdektelen házai közt járok. Egy mellékutcába bepillantva meglátom, amit keresek. Régi templom elsüllyedve a környezetben: vörös tégla, apró tetők, szögletes kupola cseréppel fedve, rajta vékony vaskereszt. Eresz alatt homályos csarnok, mely valamikor bejárat lehetett. Most kerék-

párok állnak alatta. Kis ablakon be lehet nézni. Lent kápolnaféle helyiség, égő gyertyák. Az arra menők keresztet vetnek. Virágot is hagyott valaki a vasrácsos ablakon. Szent hely lehet ez, nagyon régi.

Pudens szenátor házának a maradványa ez, Szent Péter lakása egy időben, aki jelenlétével a legrégibb római templomok egyikévé avatta a vendéglátó gazda otthonát. Hiszen itt misézett, papokat szentelt, itt beszélte meg a kis római egyházközség ügyeit. Ide épült később Szent Pudentiana bazilikája.

A templom bejáratához meg kell kerülnöm az egész háztömböt. Azon az oldalon alig van nyoma a régiségnek. Akkurátusan faragott kövek, kifestett homlokzat. Olyan minden, mintha németek csinálták volna a múlt században beuroni stílusban. A bejárat oszlopai a régi épülethez tartozhattak, de a többi részlet hideg.

A templom mozaikjáról híres. Ott van a főoltár apsziszában, de csak egy része látszik, mert a szentélyt átalakították és nem átallották a legszínesebb római mozaikot megcsonkítani. Két apostol alakját elfalazták s a kép alsó részét is elfödték a malterozók. Így az apostolok csak deréktől kezdve látszanak, mintha erkélyen állva néznének be a templomba. Mögöttük a két Pudens leány, Pudentiana és Praxedis, akik koszorút nyujtanak a középen álló Krisztus alakja felé. A ház egykori vendége, Péter apostol ott van Krisztus balján, fehér haja dús, lobogó szemekkel néz a Mesterre és a gyöngyökkel kirakott keresztre. (A bizánci mozaikokon Pétert

mindig Krisztus balján találjuk. Ti. a görögök « balogok » voltak, nem a jobb, hanem a bal oldal volt a megtisztelés jele.)

A sötét templomban az összeszűkített, megnyirbált mozaikon kívül nincs más a régi bazilikából. De a templom oldalába épített *campanile* ma is szép. Magas, karcsú, ívekkel áttört, könnyű. A szél átfúj rajta, fecskék repülnek át nyitott törzsén, vagy keringenek körülötte. Régi idők emléke üres tűzfalak, rideg épületek között.

Testvére halála után Praxedis elhagyta a szülői házat, de nem távozott tőle messze. Talán nagyobb is volt az új otthon, mint a másik, amit teljesen a hívek gyülekező helyének engedett át. Szükség is volt a nagyobb házra, mert mindig sokadmagával élt a szentéltű nő. Üldözötteket rejtegetett, mártírokat temetett.

Itt épült fel aztán a nevét viselő templom. Maga a templom még jobban el van rejtve épületek közé, mint a Santa Pudenziana, de élet van benne és minden szögletében találunk valami szépet. Elsőnek — mint az ókeresztény bazilikákban mindig — a padló tűnik fel. Rendbehozták, kiigazították, de megőrizték mindenütt a *cosmata* díszítés finomságát. A szentély mozaikján Péter és Pál apostolok vezetik kézenfogva Krisztus felé a két szüzet. Most nem otthoniasan vannak öltözve, mint a régi ház templomában, hanem a bizánci hercegnők ruháját viselik. Nehéz arany köpeny és stóla omlik le karcsú

alakjukról. Komolyak, a mennyországba lépnek be a Jegyes elé.

A templomban járva vissza-visszatér tekintetünk a mozaikra, a két hercegnő alakjára. Meg gondolunk a Pudenziana mozaikján látható két kedves asszonyra is, akik koszorút nyujtanak Krisztus felé. Asszonyok emléke él ebben a két templomban, akik kezdettől fogva ereje voltak az Egyháznak. Mintha éreznék ezt a tempomot látogató nők. Sokan jönnek ide és otthonosan mozognak itt. Csillogó szemmel néznek fel a ragyogó mozaikok irányában.

De a templomnak legkeresettebb helye nem a világos hajó, hanem a kicsi félhomályos Szent Zénokápolna. Szent Paszkál pápa temette ide édesanyját, Teodórát.

A kápolna mesterei már a kis szentély bejáratánál remekeltek. Bizánci módra faragott márványdísszel bélelték ki az ajtó keretét. Fölötte kettős ívet alkotva mozaikképek: szentek, Krisztus, apostolok. A két Pudens leány arca itt sem hiányzik. Bent minden oldal, minden boltív arany borítású, rajtuk törékeny, finom tartású alakok mint túlvilági jelenések. Nem hiába kapta a Zéno-kápolna a « paradicsomkert » nevet. A négy sarokoszlop egyikének még a lábazata is bizánci csipkemunka.

Itt-ott kihullot egy-egy szem a mozaikképekből meg is barnult egy kissé a kápolna aranya és márványa. Ezerszáz esztendő nem vonult el nyomtalanul még a kis paradicsom fölött sem. De a szentek, a Madonna, az áldást adó gyermek Jézus így is bájosak. Látszik, hogy akik ezeket a képeket tervezték

és köből kirakták, nemcsak művészek voltak, hanem hittek is abban a világban, melynek lakóit visszahozták közénk az aranyos falakon.

Mennyire sajnáljuk, hogy elvesztettük őket, akik ennyi áhítatot tudtak kifejezni a legmerevebb anyaggal. Megálltak a szakadás pontján és maguk is megmerevedtek. És azóta nincsenek újabb szentjeik. De művészetük hagyományai még sokáig éltek közöttünk. Mindig gondolunk rájuk, mikor a « primitív » bizánci Madonnákat látjuk, akiknek arcán nincs mosoly, de boldogság, igen. Velük szoktak kezdődni a nyugati múzeumok termei. Könnyedén átsiklanak rajtuk a látogatók, mert « ismeretlen » mesterek művei.

Egyik sarokba vonulok az oszlop elé és nézem a «paradicsomkert»-et. Talán nem is gondolok semmire. Ilyen helyeken időzni kell, kitenni magunkat a környezetből áradó sugárzásnak, és nem turistaként átrohanni rajta azzal az önmegnyugtatással, hogy « ezt is láttam, nézzük, mi következik az útikönyvben ».

Asszonyok jönnek be és hosszan térdelnek a kövezeten némán imába merülve. Van, aki leborul, vannak, akik bszélnek a Jézushoz, a Madonnához.

A Keresztrefeszítés-kápolnája más hangulatú hely. Téglapadló, márványtöredékek a falba illesztve és az oltár fölött a Krisztus. Nem döbbenetes, ijesztő vagy fájdalomtól eltorzult jelenség. Csupán halott, aki magábaszállásra int. Előtte egy öreg amerikai monsignore térdel. Látom őt már jó ideje a templom-

ban. Komolyan megnéz mindent. Azt is, ami régi, azt is, ami új. Mert van új is a templomban. Egy egész kápolna; freskók, mozaik és tükörfényes márványdísz. Gondolom, a monsignore valami hasonlót fog csináltatni majd otthon is a templomában. Bizánci stílusban, de kicsit egyszerűsítve. Tetszik majd a híveknek, ha valahol Boston vagy Buffalo környékén is ókeresztény környezetben érezhetik magukat. Mecénást mindig lehet találni, ahol még friss a kereszténység és van lendület. Beszélni is fog nekik Praxedisről meg Pudentianáról.

A Kereszt-kápolna mélyén egy márványszarkofág van elhelyezve. Egy pillantást szoktak rá vetni, akik ide is benéznek, pedig a régi sír szerénységében is nagyon becses darab. Nem is fontos, hogy hogyan hívták a francia püspököt, aki már hétszáz év óta ott nyugszik. Terítő omlik le a katafalk két oldalán, azon fekszik a halott főpapi ruhában. A lehulló terítő szabadon hagyja a katafalk oldalának egy részét, mely keskeny oszlopokkal van mezőkre osztva. A mezőkön *cosmata* berakás. Mindegyik mező más minta. Csak valódi csipkében lehet annyi változat, mint amennyit ezek a színes kővel dolgozó mesterek kitaláltak. Szinte női kézimunka, ami a koporsó oldalát kitölti. De inkább férfiak veszik észre, mint a turistahölgyek, akik éppen csak odanéznek a püspöksüveges halott felé, akinek az orra is hiányzik. Utolsó pillanatban veszem észre, hogy a püspök ruhája úgy ráncolódik, mintha a szobor állna, vagy a kihült testtel együtt a ruha is megmerevedett volna, és ellenáll a nehézkedés törvényének. Kedves

primitívség vagy szándékolt « megfeledkezés » a művész részéről.

SÉTA SZENZÁCIÓ NÉLKÜL

A Santa Maria Maggiorétól délre üzleti negyedek terjeszkednek, de utcáikon szétszórva és elrejtve akad Róma-járóknak való érdekesség is.

Egyik ilyen « csemege » az ún. *Auditorium Maecenatis*, a Maecenas társalgója. Cseréppel fedett, nagyjából kerek épület, melynek megviselt fala téglával, kővel, tufakockákkal van berakosgatva, megfoldozva. Amolyan « zsiványok tanyája ». Kocsmát lehetne benne nyitni, turistáknak való « bugaci csárdát»-t. Az eresszel fedett zöld lugas készen is van az oldalán. Maecenas nagyot nevetne, ha látná, hogy mi maradt meg szép kertjeiből. Horatius pedig valami verset írna az elmúlásról.

Belül újabb meglepetés. Mintha elhanyagolt kamaraszínházba vagy bálterembe lépnék be. Kis nézőtere is van ötven személy részére. Könyvtár volt ez, vagy a kert hűsölő helyisége vízzel, mely ott csorgott alá, ahol a terem lépcsősen kiképzett végződése van? Ezt csak Maecenas és barátai tudnák megmondani.

A rom a régi Róma egyik titka marad. Kevesen látogatják, és nem is nyitják ki, hetenkint csak egyszer. Ma én vagyok a második érdeklődő, pedig rövidesen becsukják a Maecenas nevével védjelzett néma *előadótermet*.

Az Auditorium Maecenatis nem áll elhagyatott helyen. Sok a nép körülötte. Padokon ülnek az emberek, motyóval jönnek, ki elemózsiát fogyaszt, ki vásárlásról tárgyal. Látszik rajtuk, hogy üzleti ügyben járnak. Piacnak kell itt lennie valahol. Úgy is van. Csak egy rövidke utcán kell átmennem, és népi paradicsomba jutok, ahol folklór és régiség egyformán kínálkoznak anyagul a megfigyelőnek.

Piazza Vittorio Emanuele II. a neve a helynek. A nagy tér közepe park, a széle pedig piac. Sátrak hosszú sora, sok ember, kiabálás és szemét, főleg zöldségfélék hulladéka.

Bent a parkban egy valamikori *fontana* vagy inkább vízgyűjtő maradványai. A több emelet magasra felnyuló rom ma macskák százainak lakóhelye, melyek ellepik a pázsitot és a « műemlék » minden zegéből-zugából jönnek elő. Sétálnak vagy napoznak az apró párkányokon. Jól is élnek itt a piac közelében.

Szemben a rommal egy furcsaság, egy falba ágyazott fura kapu. Rajta héber és latin írás, kereszt, zsidócsillag, mágikus jelek. Melléje még két gnóm szobra is van odaállítva.

Ki tudja, mi lehet a különös maradvány eredete? A nép ezt a nevet adta neki: *porta magica,* « bűvös kapu » és egyéb lelemény híján aranycsináló háza ajtajának tették meg.

Megkerülöm a macska lakta romot, és változik a kép. Itt még folyik az egykori *ninfeo* vize. Lecsorog a köveken és egy kis medencébe gyűlik. Egy magától lett Fontana di Trevi. A változatos, szép romon

bükkcserje, fügefa és babér hajtásai. Még egy pálma is megkapaszkodik a sziklák között.

Ezen a naposabbik oldalon aztán egyéb is van. Egy vurstli. Kis tó partján prérivasút fut. Minden olyan, mint a Vadnyugaton. A mozdony, a kocsik, az állomás. A gyepen indiántelep, csikósok, szálloda, *sheriff* háza, kocsma. Ki is van rá írva: *Saloon.* Az állomáson virágoskalapos hölgy várakozik. Minden csak karton, de épp annyit ér, mint az igazi.

A kis tó vize kékes és a közepén szökőkút vize csobog. A kút azonban komoly és nem tartozik a lunapark látszat-csodái közé. Régóta lehet itt. Egy triton meg egy najád vannak a sziklákra telepítve. A triton egy delfint szorít magához, annak szájából szökik a víz. Márvány vagy travertin a kút anyaga, de most már nehéz megállapítani, mert zöld moha és hínár borít mindent, sziklát, najádot, tritont. A delfint is. Még látszik a triton szakálla, és kivehető a najád sziklán elvetett teste, de úgy kell kibontani az alakokat a rájuk tapadt csillogó moszatruhából, mely hosszú rojtokban lóg le róluk mint különös zöld selyemlepel.

A park körül hullámzik a piaci forgókép. Harcedzett kofák kiáltoznak, mészáros májszeleteket lóbál és ötven líráért kínálja őket. Egy asszony levesbevaló zöldségcsomót tart elém. Nekem huszonötért akarja adni, az utánam jövő háziasszonytól húsz lírát kér. Egy ékesszóló kereskedő vágott baromfit próbál eladni egy cselédnek, a kappan húsa már lilába játszik.

Van a piacon minden óriási bőségben. Főleg zöldségféle, amit a római Campagna küld ide. Nálunk nyáron van annyi a kertek friss holmijából, mint itt május elején. Gyümölcsből még csak eper, cseresznye meg naspolya látható, de itt van még a tavalyi alma és körte. Nem ványadtak, még most is frissek és jók.

És aztan a két sátorsor között a tömeg. Nem is tudok kilépni közülük, sodródom velük addig, amíg a ruhások meg a cipősök sorához nem érek. Ott már akadnak rések is a sátrak között, melyeken át visszsza lehet térni a nyugodtabb világba.

A VASÚTPARTON

A vasútpart sivár sáv szokott lenni, mit raktárak, műhelyek, kocsiszínek szegélyeznek. Csak kényszerűségből jár arra az ember. Itt is úgy van egy kicsit. De Rómában még a vasút partjára is jutott valami a régiség emlékeiből. Meg maga az állomás épülete is megérdemel egy pillantást. Innen oldalról mutatósabb is, mint az ultramodern homlokzat felől. Hosszú, sima falával és a vízvezetékeket utánzó ívsorával szép és nagyméretű, az újabb idők egyik « római » alkotása.

Ahol az állomás végét jelentő karcsú torony áll a kívülről rácsavarodó lépcsővel, ott húzódik meg szerényen és megkopottan *Szent Bibiana* temploma. A cseréptető, a falak, a homlokzat meg a tömb szürke-vörös színe elevenné teszik azt a foltot, amit

a kis bazilika jelent az állomás friss travertin környezetében.

Belül már csak az oszlopok és a háromhajós tér árulják el az épület távoli eredetét. Az elsö oszloppár törzse spirálisan hornyolt. Az egyik oszlop kissé ferdére sikerült, elhajlik a teste, mint nyári meleg napokon a gyertya az oltáron. De itt még így is megfelel. Hiszen a kis templomban alig kell tartania valami terhet.

Szent Bibiana szobra elüt ettöl a környezettöl eleganciájával és barokk vonalaival. A fiatal mártír mosolyog, elgyönyörködve néz az ég felé. Állhatna parkban is a játszótér közelében. Olyan, mint egy az életnek örvendö szeretetreméltó gyermek. A szobor a kezdö Bernini müve. Nincs rajta semmi rafináltság.

A kis bazilika tornya valamikor bedölt, vagy lebontották. Helyette haranglábat építettek a fal párkányára. Kicsi harangok vannak ráakasztva. Mikor erre utazom, látom öket a vonatból is. Néha harangoznak éppen az esti áldásra. Nem hallatszik be a zakatoló kocsiba a giling-galang, csak látom, hogy lebegnek a harangok. Meg a nyugalmukban megzavart galambok röpködnek a tetö fölött.

A vasútpart klasszikus emléke a *Minerva Medica.* Talán « ivócsarnok » volt valamikor forrással a közepén, vagy csak hüs terem szökökút vizével, szoborral, körös-körül sok nyitott ívvel, ablakkal. Dölt be rajtuk a fény a kupolás térségbe. Talán egy ókori Bramante építette ezt a «tempietto»-t csupán azért, hogy szépet alkosson különösebb cél nélkül, meg-

előzve a másik kerek épületet ott fenn a Janiculuson a San Pietro in Montorio udvarán.

És meg is maradt ez az alkotás sokáig teljes épségben. Inspirált művészeket is. Egyik szerény tanítója volt a reneszánsz és a barokk mestereinek, akik kupolákkal rakták tele Róma tetőtengerét. De aztán elöregedett, beomlott a teteje, magával rántva az oldalfalak egy részét is. Ma ott áll magában a rom a nem neki való környezetben, mint szebb időket látott arisztokrata a szegényházban.

Kevesen jönnek hozzá. Idegeneket hurcoló városnéző *pullman* alig áll meg előtte. S ha igen, akkor az utasok nem is szállnak ki. A vezető is csak két szót szól róla, azt is úgy, hogy oda sem fordul.

A *szép* fanatikus tisztelői térnek csak be füves belsejébe. Körülhordozzák tekintetüket a soknyílású helyiségben, mely kicsiben mása a mecsetté vált konstantinápolyi görög bazilikáknak.

A vasút mellett futó uton kevés a rom látogatója, de a tulsó oldalon minden Rómába tartó vagy Rómából induló vonat elszalad mellette. Az ablakokból kitekingető fejek néha feléje is fordulnak. Van, aki csak régi falnak tartja, amilyen sok helyen látható Rómában, és tovább olvassa az újságot. De akad olyan is, aki a rom megviselt külsején is felfedezi a múlt nemesebb vonásait. Talán kérdezi is magában, hogy mi lehetett a beomlott épület. De aztán megy a vonat tovább és vége a pillanatnyi érdeklődésnek. Csak annyi volt az égesz, mint mikor az ember egy különös arcot lát meg az utcán a sodródó tömegben.

A *Porta Maggiore* tere ezen a vasútmenti vidéken az, ami a Forum Romanum bent a város közepén. Maga a nagy kapu ma sziget, melyet négy oldalról kerülgetnek autók, autóbuszok és a Róma környékére induló helyiérdekű vasutak szerelvényei. Körülötte olyan nagy a dübörgés, zaj, motorpuffogás, hogy alig tudom magam átadni a nyugodt szemlélődésnek.

Ahol a Porta Maggiore épült, városfalak és két vízvezeték ívei találkoztak. Pontosabban szólva maga a városfal vált vízvezetékké ezen a szakaszon úgy, hogy tetején is átfutott az Aqua Claudia és az Anio Novus vize egymás fölé épített csatornákban. Ezért a kapu homlokának szokatlan magassága.

A városfal ma is megvan a kapu körül, de a vízvezeték építménye leomlott a falakról. Csak a kapu tetején maradt meg egy darabja, mert ott nem tufa, hanem tartós travertin volt az anyaga.

Mai állapotában császári diadalívhez is hasonlít a hatalmas kapu, vagy templom homlokzatához, melyet nem is az ókor építészei, hanem a reneszánsz mesterei teveztek. Csak maguk a kövek beszélnek nagyobb időről. Likacsosak, ritkák, mint a szúette csont.

Alatta még megvannak az eredeti kövezet tömbjei kivájva, lefaragva, lecsiszolódva az áthaladó kerekek vasától.

A városkapuk körül szokásos síremlékek a Porta Maggiore mellől eltűntek egy kivételével, melyet egészen a kapu közelébe építettek. Egy pékmester temetkezett oda. Sírját kemence alakúra építtette.

Alul silókat utánzó travertin hengerek állnak, felül a kemence lélegző nyílásai három sorban. A kis mauzóleum felső szegélyén dombormüvek ábrázolják a kenyérkészítés módját. Számunkra ez a fríz valóságos müvelődéstörténeti adattár. Feliratából azt is megtudjuk, hogy a pék császári udvari szállító volt, és hogy Vergiliusnak hívták. Marcus Vergilus Eurysaces volt a neve.

A Porta Maggiorét a rómaiak kétnyílásúnak építették. Ma a két nyílás tiszteletben tartott emlék, melyen csak gyalogjárók mehetnek át. A hatalmas kapuszárnyak helye is látszik. Ahol a kapu csukódott, a kövezet bazalttömbjeit valamikor márványdarabokkal helyettesítették, küszöbnek pedig egy márványgerendát fektettek végig a kapu sarkai között. A márvány valamelyik templom homlokzatáról lehullott architráv darabja lehetett. A díszítés nyomai még ma is látszanak rajta, ahol a munkások vésője meg az átgördülő szekerek épségben hagyták a szegélyét.

Ahogy nézem a kövezet hepehupás felületét, látom, hogy kisebb oszlopokat is beágyaztak oda különféle javítások során. Az egyik darab foltos zöld márvány. Még mindig lehetne belőle apró lemezeket, filigrán oszlopokat faragni székesegyházak oltárai, szentségházai részére.

A Porta Maggiore tere már a « faluszélét » jelenti. Alig kell néhány száz métert menni tovább, és kezdődik a vízvezetékek látványa. A római építészet e pompás alkotásai mint különös, megkövesedett százlábúak állnak a Campagna zöld környezetében.

Vizet már nem hoznak az Albanói-hegyek felől, de itt a város előtt, ahol a szegények még mindig kalyibákban laknak, most is szolgálnak valamire. Némelyik ív nyílásába sárkunyhó van tapasztva és a rögtönzött családi fecskefészek fölött lengenek a fehérneműek úgy, mint bent Rómában a balkonokon vagy az óvárosok szűk közeiben.

A LATERÁN

Egy esős reggelen értem a Laterán terére. Sebes felhők vonultak át az égen s időnkint könnyű zuhany mosta végig a bazilikához vezető utakat. A templom homlokzatán közömbösen álltak a nagy fehér szobrok, melyek mint óriás fantomok látszanak mindenünnen, ahonnan kilátás nyílik a városra. A bejárat oszlopai között néhány ember húzódott meg, az eső elől menekültek oda. Bent az üres előcsarnokban egy öreg monsignore sétált hóna alá fogott ernyővel. Várta, hogy kissé változzék az idő. Végigment az öt kapu előtt többször, de ügyet sem vetett rájuk, talán évtizedek óta látja őket mindennap. Csak én néztem a középső bronzkaput, melyet a Forumról hoztak ide. Ott a Curia kapuja volt. Ez a csillagokkal, nagyfejű szegekkel kivert ajtó nyílt meg császárok és szenátorok előtt. Talán Caesar is ismerte, hiszen ő építtette át a Curia házát. Az idő nem látszik meg rajta, csak megszépítette zöldes patinával.

Az előcsarnok rácsán át kitekintek a roppant térre, mely messze húzódik, le egészen a Santa Croce kö-

csipkés homlokzatáig. Ez a nagy tér volt valamikor a pápák kertje, a vatikáni park elődje abban az időben, mikor Szent Péter utódjai az Egyházat innen kormányozták. Ma már csak a címében és rangjában viseli a Lateráni-bazilika ezeknek az időknek emlékét. Még ma is Róma és a keresztény világ legfőbb temploma: « Mater et Caput omnium Ecclesiarum ».

Szép lehetett, Dante is dicséri a Paradicsom XXXI. énekében. A Laterán mindent felülmúlt, amit halandó alkotott. A Konstantin ajándékozta palota és a melléje épült bazilika szemefénye volt a keresztény világnak. Zarándokok és humanista írók emlegetik kincseit, vagy kelnek védelmére, ha elemi csapások sujtják az épületet.

De hol van már az a régi ragyogás?

A pápák 1305-től « idegenből », Franciaországból kormányozzák az Egyházat, s mikor jó hetven év elmúltával visszatérnek, a Vatikán lesz majd véglegesen a székhelyük. Ettől függetlenül is barbárok fosztogatásai, tűzvészek és az idő emésztik a Laterán köveit, kincseit, díszeit. Nagy Konstantin óta tízszer építik újjá a nagy tömböt, míg a Laterán eljut a mai alakjáig, és egyre távolodik attól a rendkívüli szépségtől, aminek Dante is meg Petrarca is csodálói voltak.

Ezeket a nagy időket akarja emlékezetünkbe idézni az szoborcsoport, mely a bazilikától jó távolságra a tér közepén áll.

Szent Ferencnek meg első társainak a szobra az ott. Innen a lateráni kertből látta meg először Fe-

renc testvér a bazilikát 1209-ben. A szobor azt a jelenetet ábrázolja, mikor Ferenc és társai a homlokzat előtt megállnak. A szent mint *orante* kiterjeszti karját, társai térdre omolnak vagy a földet csókolják. Szent Ferenc azért jött ide, hogy III. Ince jóváhagyását kérje a kistestvérek rendjének megalapítására. A pápa először elutasítja a lába elé boruló koldusruhájú csoportot. De aztán következik a híres álom. A Laterán falát inogni látja a pápa s a szörcsuhás apró emberke jelenik meg, és vállát nekivetve megállítja a romlást. Másnap a pápa emberei tűvé teszik a várost és keresik az ismeretlen zarándokot. Ez a nap a ferencrend születése napja. Az álmot megfestette Giotto és aztán nem egyszer mások is. Mozaikban is látható a kép IX. Pius sírkápolnájában a San Lorenzo fuori le Mura alsótemplomában.

Szent Ferenc és társai most is ott vannak a templom előtt, bronzalakjuk csillog az esőben, de az a lateráni palota és homlokzat, amely őket ámulatba ejtette, már nem létezik.

Belépek a templomba, mely vigasztalanul rideg és üres. Szürke falak, szürke márvány, nagyméretű szobrok sora jobbról is, balról is. A több méter magas óriások háromszor ekkora templomba készültek talán. Fent a magasban a tető aranyos kazettái csillognak, távoli kápolna mélyén halvány fény látszik, misét mond ott valaki. Elhaladok XIII. Leó síremléke előtt, mosolyát, áldását nincs, aki fogadja a néptelen templomban. Kis csoport érkezik most, zarándokok. Vezetőjük magyaráz nekik halk

hangon a templom közepén. Nem is magáról a mai bazilikáról beszél, hanem a múltjáról, és hogy miért viseli még ma is a « templomok anyja és elseje » címet. Aztán mennek tovább a *chiostro* felé keresni a régi bazilika maradványait.

Én még maradok. A jobboldali második pillérhez megyek, melyen a Szentkorona adományozásának jelenete van megörökítve: II. Szilveszter pápa, a magyar küldöttség, és fent a tábla fölött Magyarország Pátrónája.

A szomszédos pilléren Giotto freskótöredéke a régi bazilikából. VIII. Bonifác pápa 1300-ban kihirdeti az első szentévet. Ez volt az első alkalom, hogy zarándokok nagy tömegben özönlötték el a várost, és vitték szét a világban a római bazilikák szépségének hírét.

Tűzvészek, az anyag természetszerű romlása meg a reneszánsz és barokk átépítések nem sokat hagytak helyén a régi bazilikából. Ami megmenekült a pusztulástól, az a templomhoz épült udvar árkádjai alatt látható.

Ez az udvar a régi bazilika múzeuma. A falakba feliratok, díszített márványok vannak beleillesztve, mellettük ablakkeretek gót stílushoz hasonlóan metszett körózsái. Alattuk csodálatos bájjal faragott virágdíszes oszlopok, melyeket simára koptattak az idő meg a rajtuk végigfutó kezek. Körülöttük címerek, szobrok darabjai, püspöki trónus.

Minden, ami itt látható, aprólékos munkával, türelemmel készült holmi. Családias jelleg a közös vonás rajtuk. Meleg otthon lehetett a Laterán. Ha

ezt a gyűjteményt nézzük, azt kell gondolnunk, hogy az átépített római templomok közül a mai Lateráni-bazilika került legtávolabb annyiszor megcsodált ősétől. A százharminc méter hosszú öthajós templomon az emberek átsétálnak, de itt az udvaron a múlt emlékei között elidőznek.

Kisüt a nap is. Most mutatkozik meg szépségében az udvar. Az alacsony íveket tartó egyenes, csavarodó vagy fonott oszlopok berakásaiból már sok fénylő szem kipergett, de értékük nem vesztett semmit. A kert közepére, ahol a kavicsos utak találkoznak, kerek márvány kútkávát állítottak. Zsinór formájú díszítés fut rajta körül és behálózza az egész felületet. Mintha sujtásokat varrt volna azelőtt az, aki a vésőt kezelte. Két rózsafa virágzik a kút két oldalán, de fölötte összeborulnak, mint a magyar balladában a két « kápolnavirág ».

A palota, melyet Nagy Konstantin a Milvius-hídjánál aratott győzelme után Melchiades pápának adományozott, előtte a Lateranus család tulajdona volt. Ahol a *chiostro* van, ott volt talán a Lateranusok virágos udvara, ahol pedig a ház vízi kioszkja állt, ott rendezték be a keresztelőkápolnát. Jó messze a bazilikától. A medence és a víz is készen volt hozzá a kerek helyiségben.

Az egykori ninfeóra ma már nem lehet ráismerni. A zöld bazalt medencét porfir oszlopokkal rakták körül, ezek tetejébe aztán még kisebb fehér oszlopok kerültek. Így szerette ezt a középkor, mely az oltárok fölé oszlopokon álló tetőt épített, a keresztelőmedencét pedig legalább oszlopos korláttal vette

körül. Klasszikus időkből maradt hagyomány volt ez, mely nem szűnt meg gyönyörködni az oszlop eleganciájában. Amit szépnek akart látni, és amit meg akart becsülni, azt oszlop nélkül nem tudta elképzelni. Ha ennek emléke tudatosabban élne bennünk, akkor a látogatók nem fordulnának ki olyan gyorsan a keresztelőkápolnából, ahová nem is a kettős oszlopgyűrű miatt mennek be, hanem a zenélő bronzajtók csábítják őket.

Meghallgatják az ezüsttel kevert súlyos ajtók csikorgását, esetleg maguk is megpróbálják a Caracalla fürdőjéből származó ajtószárnyakat egyszer elfordítani, és ezzel befejeződött a látogatás a *battistero*-ban. Pedig van ott még más három kápolna is, de azoknak kincsei állandóan zár alatt vannak. Csak borravaló nyitja meg az ajtókat, hogy a mozaikokhoz jussunk, melyek magukban csillognak a kápolnák apsziszában.

A dalmát szentek kápolnájában a rendkívül világos rajzú mozaik érdekessége, hogy rajta a Madonna a hagyománytól eltérően matrónának van ábrázolva. — Szent Rufina-kápolnájának mozaikja pedig nem arany alapon készült, hanem olajzöld szín a háttere, melyre kanyargó indákon virágot és a virágok közt madarakat rakott ki az V. századi mester. Ezen a mozaikon elhagyott szenteket, bárányokat, égi és földi Jeruzsálemet, és megelégedett a « lélektelen » lényekkel. Csak játszott az apszisz homorú felületén. Művész volt és költő, aki « téma » nélkül tudott remeket alkotni. A csodálatos mozaik előtt, mely csupa líra, a *cicerone* nem tud semmit sem

mondani. De jó ember, mert mikor elsorolta, hogy mi minden van a kápolnában, eltávozik a csoportjával, és otthagy engem egyedül a mozaik alatt.

EGY MELLŐZÖTT MÚZEUM ÉRDEKESSÉGEI

A Lateráni-múzeum üres szokott lenni. Mire a Róma-járó turista elér idáig, már nem keresi a múzeumokat. Szarkofágot már eleget látott. Kutak vize folyik bele, kapualjon, udvarokon is sok van belőlük. Aztán feliratokkal tele van minden templom fala meg előcsarnoka. A szobrokat is megunta. Annyi múzeum után mit adhat még egy másik?

Azonban egy rövid séta is meggyőz róla, hogy ez a gyűjtemény egészen más világ, mint amit egy « pápai » múzeumtól vár az előítélet.

Alighogy megindulunk benne, a Caracalla fürdőjéből származó atléta-képeket látjuk. Nem néhány van itt, hanem két teremre való gyűjtemény, vagy ötven portré. Padlómozaikok voltak a fürdő tornacsarnokában. Túlfejlesztett izmok, kifejezéstelen arcok, bikanyakú, kitenyésztett emberpéldányok. Nem azok a testek, amit az ókor szobrászai kerestek, mikor modellre volt szükségük. Bivalyemberek. Nem lehet bennük gyönyörködni. A mozaikrakók realista emberábrázolása nagyszerű, de mintáik a stádionok közönségének valók.

Azonban már látszik a távolból az egymásbanyíló termek végén Szofoklész szobra, a harmónia, a méltóság, az intelligencia kifejezése. Ha nem tudnók, hogy író volt, nehéz volna kitalálni, hogy mi is lehe-

tett a hivatása annak, aki előttünk áll. Görög szoborról lévén szó, szónok is lehetett az illető vagy államférfi, vagy « zsarnok », görög értelemben, aki hadászattól a művészetig és irodalomig mindenhez értett, hogy egy csapásra elváltoztassa maga körül a világot. Nem « zsarnok » és nem szónok képmása a szobor, hanem költőé, akinek nincs « mestersége », de belelát minden lélekbe, és közösséget tud vállalni mindennel, ami emberi. A szobor eredetije az athéni Dionysios-színházban állt. A belépő közönség egy pillantást vethetett rá a játék előtt előkészületül. Ma itt van egyéb múzeumi tárgyak között mint a 32. számú darab. De vetődnek ide még olyanok is, akik messziről felismerik, idősebb urak, akik nemcsak a szobor nevét tudják, hanem kapcsolatuk is volt valamikor a görög szellemmel, mondjuk így: még görögöt is tanultak. Megállnak előtte, szinte kihúzzák magukat, mint amikor ismerőssel találkoznak, aki rangban fölöttük áll. Egyike azoknak a szobroknak, melyek a világ bármelyik részében *Európát* tudnák képviselni.

A terem közepén egy megsárgult szép márványdarab. A Szofoklész-szobor tekintete rajta. Háromszögletű, kandeláber alapja lehett. Rajta körös-körül táncoló női figurák lobogó peploszba öltözve. Ahány alak, a tánc annyi mozdulata. *Bacchánsnők*, mondja a cím. A művészi fegyelem és a testtartás kecsessége minden alakon. Meg kell nézni a szótárban, hogy mit jelent a szó, mert ha ezek a finoman lebegő alakok « bacchánsnők », akkor minek nevez-

zük a tánctermeinkben egymásba fogódzva vonagló és örjöngő emberpárokat?

Egy kisebb szobában márványfejek sokasága fogad. Nem számoltam meg őket; lehet ott százötven is. Polcra vannak rakva sűrűn egymás mellé, mint régi spájzokban a dunsztosüvegek. Nem híres szobrok, nem ókori nagyságok képmásai. Kicsinyek ezek a márványfejek, családi fényképek elődei a maguk idejében. A római középosztály készíttette őket, nem sok pénzzel, családi használatra. El is lehett küldeni ilyen szobrot messze tartományokba, ahol a fiú vagy a férj katonai vagy hivatali szolgálatot teljesített. Vannak közöttük nevető arcok, teljes fogsorukat mutatják. Néha erőltetett a nevetés, szinte keserű a kifejezés, sokáig kellett állni a pózt. Vigyorgásba megy át a kényszerű fogsormutogatás.

Ezek között a fejek között van a híres *Csúnya nő* képmása is. Én inkább jellegzetesnek találom, mint csúnyának. Gyakran találkozom ezzel az arccal utcán is meg autóbuszon. Az autóbuszon mindenképpen helyet akar találni vagy szerezni magának, és otthon is parancsol, nemcsak az urának, hanem a vejének is. Mindenesetre nem az a bizonyos kedves nagymama típus magasan álló ősz hajjal, szemüveg mögül néző jóságos tekintettel és mindig mosolygó keskeny ajakkal.

Az ókori ember nem ismert temetői frázisokat. Ezért szarkofágjai nem érzékenykednek sem szóban, sem ábrázolásban. A halott búcsúzik övéitől, messzi útra megy. Vagy még ennyi személyi vonatkozás

sincs a kőkoporsó oldalára vésve. Csak a képmás került oda, vagy ha házaspárról van szó, akkor ketten vannak ott kéz a kézben. (Ez a póz még a század elején is látható minálunk családi fényképeken.) A képmás medalionba van foglalva, körülötte azután a mindennapi élet jelenetei vonatkozásban az elhunyt foglalkozásával.

Tipikusan polgári szarkofág az, melyet Lucius Annius Octavius Valerianus csináltatott magának. Pékmester volt ökegyelme és ennek megfelelően díszíttette a tetemét magába záró koporsót is. A szakofág oldalának keretére a búza útját vésette ki a szántás-vetéstől a behordásig, az őrlésig, a sütésig. Rajta van ott a koporsón monden, ami a pékmesterségre tartozik. A nagy császárzsemlye formájú kenyereken még a bevágások is látszanak, amitől a cipó héja ropogós lesz. A zsákokat szállító szekerek pedig pontosan azok a lassan járó, nyikorgó kerekekre szerelt hosszú, háromszögletű ládák, amelyek ma is közlekednek a spanyol Galicia istenhátamögötti falvaiban.

De Octavius Valerianus mesterségén kívül még egyebet is közöl velünk a koporsó, melynek oldalára a szakállas, bajuszos római pékmester állóképben van kivésve. Megtudjuk azt is, hogy az elköltözött jóhumorú ember lehetett, mert sírfeliratát így fogalmazta meg: « Evasi, effugi; Spes et Fortuna valete; nil mihi vobiscum est; ludificate alios. » — « Megléptem, remény és szerencse, isten veletek, nincs már közöm hozzátok, tegyetek bolonddá másokat. »

Szerettem volna ismerni Valerianus mestert. Kár, hogy valami ókori Mikszáth nem hagyta ránk arcképét egy karcolatban.

ÓKERESZTÉNY FELIRATOK

A Lateráni-múzeumnak van egy része, mely magát « keresztény » jelzővel különbözteti meg a múzeum egyéb osztályaitól. Nincs benne más, mint a keresztény tárgyú szobrászat jelentkezésének néhány példája, szarkofágok oldala, kisebb szobrok, meg feliratok a katakombákból, megszűnt templomokból, magányos sírokból.

Nem is a szobrászati elemek gyűjteménye a múzeum fontosabb része, hanem a másik, ahol csak kövekre írt szavak vannak kiállítva. Sovány anyag ahhoz, hogy múzeum legyen belőle! — gondolhatja, aki a múzeum ismertetőjét olvassa. Inkább amolyan köbe vésett adattár tudósok részére, de nem a közönségnek való mutogatásra. — Nagyon érthető vélemény. Én sem mondhatnék egyebet egy arab feliratgyűjtemény előtt. A Lateráni-múzeum feliratai azonban csak addig nem érdekesek, amíg úgy nézek rájuk, mint a más ember levelére: nem nekem írták, nem érdekel. De azonnal személyes, nekünk szóló üzeneteket látunk bennük, ha kezdjük megérteni őket.

Először át kell sétálnunk azon a fejedelmi lépcsőházon, ahol a fal mellé téve kőkoporsók sorakoznak; szobrok is, köztük ismételten a Jó Pásztor ábrázolása. Ezeken a szobrokon azonban a Krisztus-

arc típusa még nem létezik; az csak a mozaikokon kezd kialakulni. A szarkofágok oldalán is a Krisztus mindig fiatal, szakálltalan római típus. Azon a szép domborművű csoporton is, ahol a « törvényt » adja át Péternek és Pálnak. Ebben a gyűjteményben van a nagyon ismert *Jó Pásztor*-szobor. Kicsi, talán egy oltár fülkéjében állt mozaikháttér előtt. A szobor valóban pásztort ábrázol az életből lemásolva. Tarisznya is van a vállára vetve, és a tarisznya nem lapos. Szinte kedvem támad belenézni, hogy mit tett bele a szobrász. És a széle rojtos, olyan, mint otthon volt a falusiak tarisznyája, amit még láttunk gyermekkorunkban. Mindig «madárlátta» cipó volt benne, gyerekes álmaink utolérhetetlen csemegéje.

A homályos lépcsőről világos, üvegezett folyosóra érek, mely három oldalról fogja körül a palota udvarát. Ez a feliratok múzeuma. A falak fel a boltozatig márványlapokkal vannak tele nyolcas-tizes sorokban tárgyuk szerint rendezve. A betűk színe felfrissítve pirossal, feketével, ahogy a márvány vagy az eredeti színezés kívánta. A szöveg-kirakatok alatt ragyogó vösös márvány padlózat.

Kevés látogató tér be ide. Az őr be is csukja mögöttem az ajtót, s mikor a zár kattan, fogolynak érzem magam egy kriptában vagy a katakombák folyosó-hálózatában. Egy félóra is elmúlik, amíg társat kapok ebben a különös fogdában.

Az első benyomás az, hogy szépek a betűk, még akkor is, ha kissé primitív az írás. Egyéniség van bennük.

Damasus pápa költő volt, versben beszél. Kora szokása szerint, akár a kódexekben, minden sora egyetlen szóba van összeírva. De nem nehéz művelet a hexametereket szavakra bontani. Könnyű szöveg volna egy ilyen vers érettségi fordításnak, gondolom magamban. És egyálatlában nem tartalmatlanok ezek a « dicséretek ».

Egyszerűbb emberek is összeírnak szavakat, ahogy a hely és a kezükbe akadt márványdarab kényszeríti őket, meg az írásban való járatlanság. — A márványtáblácskák között egy cserépkorsó törött nyaka is a falra van akasztva. A derék fazekasmester is bele akart valami szépet karcolni az agyagba, amit többre becsült a közönséges cégjelzésnél. SPESI NDEO — olvasom a cserépen két sorba írva. Úgy kell kitalálnom, hogy mi akar lenni: *Spes in Deo* — amit egy hódmezővásárhelyi fazekasmester így írt volna a korsó nyakára: Bizodalmunk az Úrban! Valahányszor húzott egyet a korsóból a szántóvető a földjén, eszébe juthatott ez a sóhajtás, ha tudott olvasni, vagy ha tudta, hogy az ostiai vásáron vett korsóra mit írt a mester.

Egyik márványlap valóságos gyászjelentés. A halottra vonatkozó adatokon kívül még a halál bekövetkeztének óráját is jelzi: reggel négy óra volt.

A mai gyászjelentések édeskés, szentimentális hangjából nincs semmi a feliratokban. Nem a temetkezési vállalatok szolgáltatta szövegek voltak a mintáik, hanem az élő hit, mely mindig eltalálja a stílust és az örökkévalóság előtt nem « pótolhatatlan veszteség»-ről beszél. A betűk dülöngélnek, de

a « teológia », mely sugalmazta őket, biztos alapon áll. Ilyeneket olvashatunk a töredezett márványokon, melyeket néha talán bontási anyagokból kerestek elő: « Jézus Krisztusban éltem. » — « Imádkozz szüleidért! » — « Szent Bazilia, neked ajánljuk gyermekeink lelkét. » — « Testvérek, imádkozzatok az ártatlanért, hogy Isten fogadja be őt országába! » — « Élj tovább Krisztusban! »

Egy jogászgondolkodású ember kéri a híveket, hogy imádkozzanak érte, de holtában is kétezer arany büntetést helyez kilátásba annak, aki sírját meggyalázza. — Egy elbúsult apa pedig egyebeken kívül ezt is odaírja korán elhalt fia sírjára: « ... maligna fortuna ut quod filius debuit pater filio fecit... » — « A balsors úgy akarta, hogy amit a fiúnak kellett volna megtennie atyjával, azt az atya cselekedte meg a fiával. »

A feliratok nyelve mindig egyszerű, de a halállal szemben Szent Ágoston sem tudott volna jobban fogalmazni, mint a gyermekeiket vesztett szülők, vagy az élettárs nélkül maradt hitvesek. Ezek a feliratok fontosabbak, mint a szarkofágok, ahová csak a gazdagabbak tehették halottjaikat és művészekre bízták a kivitelt.

De van bizonyos művészet a kőlapokon is. A rajzok primitívek, ahogy az amatőr szobrász vésőjétől tellett, aki gyakran a halott hozzátartozója volt. Leggyakoribbak a keresztény szimbolumok: Krisztus-monogram, hal, galamb, pálmaág. Péter és Pál arcával is találkozunk. Megkülönböztethetők. Péter mindig idősebbnek van ábrázolva, kopasz, szakálla,

bajusza tömött, rövid. Lázár alakját is látjuk: a sír szája előtt áll befáslizva. Olyan, mint egy mézeskalács bábu. Felismerjük Dánielt az oroszlánok között.

Érdekesek a mesterségeket ábrázoló jelek: orvosi táska, benne csipesz, tű, kés; kőműves, aranyműves, kovács szerszámai. Másutt kaptafa, cipőmodell, mellette a mester arcképe. Piszeorrú, kopasz, szláv típus, trencsénmegyei származású honfitársunk is lehetne. A legsikerültebb egy kovács alakja. Az üllő mellett áll, kalapács és fogó a kezében. Nagyszerűen ellesett mozdulattal üt a vasra.

Ennek a múzeumnak az anyaga nem mutatós. De aki elkezdi a sétát az első táblánál, nem vonhatja ki magát a feliratok hatása alól. Nemcsak olvasási gyakorlat ez, a képzeletet is mozgásba hozzák a dülöngélő betű. Mert a szövegek olvasása nyomán az első keresztények élete támad fel. Boldog, irigylésreméltó emberek. Hitük nemcsak erős volt, hanem természetes, magától értetődő, mint a mindennapi élet. Mennyivel többet tudtak ők a másik világról, mint mi! Az ő halottaik « hazamentek ». Nem fráziskent mondták ezt. Egy kicsit irigyelték őket: előnyben voltak az élőkkel szemben.

A SZENT LÉPCSŐ

Különös hely, amely a lateráni látogatás végére szokott maradni. Itt van az a huszonnyolc lépcsőfok, melyen a hagyomány szerint Krisztust Pilátus elé vezették. Vérének cseppjei is láthatók a márványon. Ez már magában is elég ahhoz, hogy megdöbbentse

az embert; valami borzongással töltse el, hogy beléphet-e erre a helyre mindennapi lélekkel, porral nemcsak a cipöjén, a ruháján, hanem a lelkén is. De ez még nem elég. A lépcsö végén egy helyiség elé ér, melynek neve *Sancta Sanctorum*, szentek-szentje. Krisztus szenvedésének ereklyéit örzik itt: az utolsó vacsora asztalának egy darabját, a kereszt egy darabját, tövist, mely fejét vérezte. Az oltár fölé pedig a Megváltó « nem emberi kézzel festett » képe van téve.

Így mondja az útikönyv, melyet a turista lapozgat míg áthalad a nagy téren a *Scala Santa* épülete felé. Kétszer is megnézi a szöveget, és talán kétkedés is támad lelkében az ereklyék hitelességét illetöleg. Mai embernek sok az, amit a Scala Santa igér.

Aztán belép a helyiségbe és megáll a küszöbön, mert egyszerre rabja lesz annak a környezetnek, amelybe belekerült.

Elötte a lépcsö, melynek fokai fával és üveggel vannak borítva. Térdeplö és térden járó emberek rajta. Fent a lépcsö végén látszik a rácsos, szük ablak, melyen át be lehet tekinteni a szentek-szentjébe, ahol az ereklyéket örzik. Közvetlen elötte, a lépcsö alján szobrok, melyek zavarba hozzák, nyugtalanítják, lelkiismeretvizsgálásfélét kényszerítenek rá. «Júdás megcsókolja a Mestert.» Könyörtelen realitással látszik a nem öszinte csók. « Pilátus megmutatja Jézust a tömegnek.» Farizeusi álarc a római bíró arcán. «Jézust ostorozzák.» Mintha önarcképét látná a nézö a pribékek valamelyikében.

A szobrok nem művésziek igazán, sőt van rajtuk valami abból az édeskés «retus»-ból, ami az olasz meg a francia szentképeket szokta jellemezni, de a látogatót, aki úgy lépett be ide, mintha múzeumba jönne, egyszerre kiemelik turista mivoltából és elgondolkodóvá teszik. Talán még akkor is, ha nem keresztény.

A falakon nyomtatványok, melyek a hely szent voltára emlékeztetik a látogatót. Párszavas felhívás emléktárgyak vásárlását ajánlja. Csakugyan mögöttem nagy árusítópult van telerakva levelezőlappal, emléktárgyakkal, kivilágított színesfilm mintákkál. — Ez a « pénzváltók asztala » egy kissé zavaró látvány itt a Scala Santa tövében.

De nem zavarja a hiveket, akik búcsút nyerni jönnek ide, és amint belépnek, máris veszik elő fátylukat és ellepik a lépcsőt. Imádkoznak és haladnak felfelé: csillogószemű apácák, idősebb nők, kendős asszonyok, lassújárású férfiak, a mezők küldöttei Itáliából vagy az Alpokból. Leányok is, akiknek kendőjét a Balearokon vagy Andaluziában készítették. Ők nem gondolnak arra, hogy a lépcsőhöz fűződő hagyomány csak a VIII. századig vezethető vissza, és hogy a Sancta Sanctorum ereklyéinek hitelessége nem igazolható minden esetben teljes bizonyossággal. De a hit, amely ide vezette őket, valódi, és gondolataik meg érzelmeik a Passióban elénk állított Krisztus felé szállnak.

Maga a Sancta Sanctorum zárva van, a hivő csak rácson át tekinthet be a Krisztus-kép és az ereklyéket tartalmazó szekrények felé. Csupán homályosan

láthatja a szent hely gót díszítését meg a mennyezet *cosmata* mozaikját, mely nemcsak a stílust utánozza, hanem magának a mesternek műve. A mozaik szignálva is van: « Magister Cosmatus fecit hoc opus ».

Valamiképpen hasonló az élmény a Santa Croce in Gerusalemme ereklye-kápolnájában is. A kápolna gondozásával megbízott szerzetestestvér széles mozdulattal nyitja ki a kaput és végigvezet a márványnyal fedett csarnokon. Elmenőben könnyed mozdulattal mutat rá a jobb lator keresztjének egy darabjára, mely a falba illesztve üveg alatt látható neoncső világánál. És aztán a kápolna főhelye felé tart. Itt őrzik zárt szekrényben ezüst foglalatokban azt a kincset, melyet Ilona császárnő hozott a Szentföldről. Lámpájával ide-oda világít a testvér és közben beszél: Ezek a kereszt darabjai... ez két tövis... ez egy szeg... ez pedig a keresztre erősített tábla egy darabja. — A visszafelé olvasó zsidók kedvéért a római katonák még a latin szöveget is visszafelé írták a fadarabon.

Kicsit gyors ez a mutogatás. Szeretnék tovább időzni a csillogó üvegtábla előtt. Különösen a felirat szövegét megnézni jobban, de a testvér hosszú rúd végén égő lámpája kialszik. Mennie kell, mert más szolgálat is van rábízva.

Csak később eszmélek rá, hogy a gyors villogásban lámpája rávilágított egy kis ezüstös tokra is, melyben emberi ujj pereceit véltem látni. Azt mondta a testvér, hogy ez Tamás apostol ujja, kételkedésében ezzel érintette a Mester sebhelyeit.

Túlságosan *teljes* ez a gyűjtemény, — gondolom. S ebben a pillanatban mintha a sajátoménak érezném a «hitetlen» Tamás ujját, melyet az előbb még az üveglap mögött láttam.

VÁRNAK ÉPÜLT KLASTROM: SANTI QUATTRO CORONATI

A hely elnevezése kedves, elegendő megpillantani a nevét valahol, és máris kezdjük keresni a «négy koszorúzott szent» templomát. A négy vértanú négy katona volt, akik nem akartak áldozni Aesculapius oltára előtt. Öt pannóniai kőfaragó is társult velük a halálban, mert vonakodtak elkészíteni pogány istenségek szobrát. Pannóniáról lévén szó, egy kicsit földieknek érezzük őket, bár a IV. században őseink még messze jártak a dunántúli domboktól.

Megérkezem az egykori bencés apátság helyére, amely nemcsak kolostor volt a maga idejében, hanem vár is toronnyal és magasan épült falakkal. Egyik bástyája a templom apszisza volt. Soha ilyen szentélyt bezáró falat nem láttam; még védőműnek is hatalmas.

A bejárathoz felfelé vezet az utca, a homlokzat pedig hatvan évvel ezelőtt is ilyen lehetett. Meghagyták réginek. Öreg, vedlett ház, mögötte látszik a torony, mely valamikor az apátság kapuját védte. Tetején a fedél alatt zömök oszlopok alkotnak loggiát. A rozzant ház kapujában kétoldalt *cipollino* márványdarabok vannak beágyazva, hogy a behajtó kocsik (amikor ide még kocsik jártak be) le ne

verjék a vakolatot. Császári palotákból hozott ide márványt a kőműves, hogy szegényes munkáját megvédje. Mintha bádoglábasra aranyfület tettek volna.

Két udvaron kell átmennem a templomig. A környezet megviselt, kopott, de így kell lennie. Elmúlt századok levegője érzik az öreg falak között.

Becsengetek a templom ajtaján. *Chi è?* — hallom belülről, mielőtt a nővér a reteszt félretolná. Valószínű, hogy nem sokan jönnek ide, bár a ház nincs távol a turisták szokott útjától, ha a Colosseumból a Laterán felé tartanak.

A templomot a használat meg az idő megviselte. A padló régi berakásos munka, de alig van épségben megmaradt darabja. Javítás nyomai látszanak rajta mindenfelé. De csak házilag végzett javítás nyomai. A foltozás színe mindenütt elüt az eredeti anyag tónusától.

Az oszlopok a nekitámaszkodástól fényesek. A falakon a mész több helyütt lekaparva. Régi freskók kerültek elő onnan, melyeket Giotto idejében készíthettek. Falból kibontott oszlopok is látszanak. Néha csak az oszlopfej meg a talapzat. A törzs bent maradt a kövek között, mert a befalazott oszlop elé freskót festettek. A mutatkozó oszlopok az ősi templom hajójának határait jelzik, amikor még nagy bazilika volt a Santi Quattro Coronati. Abból az időből való a két oldalt húzódó nők-karzata is. A mennyezet famunka, de festés, aranyozás nélkül. Portugáliai Henrik bíboros csináltatta 1580-ban. Befejezésére nem került sor. Talán azért nem, mert az agg

bíborosnak haza kellett mennie, ahol királynak tették meg.

A templom mai formájában kicsi, nemcsak elöregedett, össze is zsugorodott. Az óriási apszisz nem ennek a kis szentélynek volt szánva, hanem a nagy bazilikának, melynek oszlopai még a mai udvar falában is láthatók.

Nyoma sincs sehol az egykori gazdagságnak, csak a vértanúk ereklyéi nyugosznak az oltár alatt. Az egyszerű otthonok tisztasága és ápoltsága látszik a templomban. Egy nővér most is takarít, az egyik oltár asztalát mossa. Nincs azon a márványlapon semmi lemosnivaló, de a takarítás éppúgy be van iktatva a kolostor napirendjébe, mint az imádság.

A zárda gyöngye az udvar. Kicsi, árnyas, az emeleti rész is nyitott. Nem oszlopok, csak téglából rakott pillérek választják részekre. A korláton végig nagy cserepekben muskátli, melynek húsos ágai lefolynak a falon a *kerengő* folyosó kicsi oszlopai felé. Az oszlopok fölött a fríz *cosmata* ékítésű, de a csillogó márvány- meg üvegszemek csak téglából rakott párkányzatba vannak belenyomkodva. Könnyűnek látszik ez a színes füzér, mint a görög vagy etruszk templomok terrakotta tetődíszei.

Az udvar közepén csobog a víz. A szökőkút medencéje II. Paszkál pápa idejéből származó kézmosómedence. Körülötte a kis kert virágai: ahová a nap süt, rózsa és margaréta, ahol sok az árnyék és állandó a nedvesség, páfrányok meg örökzöld.

Ha van áhítatos hely Rómában, akkor ez az egyszerű udvar az. Van benne valami varázs, amit

könyvek szavaival nem lehet kifejezni.

Sokáig időzöm a kis zárdaudvaron. Fent az emeleten néha egy apácafej is megjelenik Ha belép valaki látogató, csendben jár körül. A falakba illesztett töredékeket nézegeti, aztán elvonul.

Az ágostonrendi nővérek, akik most a zárdát lakják, turistáknak is szállást adnak. Leánycsoportok szoktak itt megszállni. A vendégek talán túlságosan fiatalok ahhoz, hogy értékelni tudják a páratlan környezetet. De elviszik magukkal a kolostorudvar emlékét, aminek báját talán csak később fogják felfedezni, ha visszagondolnak az esti vagy kora reggeli órákra, mikor kilépve szobájukból lepillantottak a kis paradicsomra.

A kolostor évszázadokkal ezelőtt is szolgált vendégfogadóul, mikor még bencések meg kamalduliak voltak a házigazdák. A vendégek között szerepel Zsigmond királyunk neve is. Koronázás ügyében járt akkor Rómában a leendő német-római császár 1433-ban.

Mikor kifelé megyek, a kapusnővér kezembe adja a Szilveszter-kápolna kulcsát (hatalmas vasdarab), hogy nézzem meg a freskókat, melyek azt beszélik el bizáncias felfogásban, hogy a poklosságban szenvedő Konstantin császárt hogyan gyógyította meg a keresztségben Szent Szilveszter pápa Péter és Pál apostolok közbenjárására. Hát hogyne nézném meg őket, mikor Dante is beszél a császár betegségéről csak úgy futólag egy hasonlatban (Inferno, XXVII. 94-95)! Talán éppen a freskók hatása alatt, melyeknek hírük volt, és láthatta őket ő is római tartózko-

dása alatt. A freskókon a beteg és a meggyógyult császár arca között különbség van. A poklos császár arca, kezei meg « fertőzött » környezete is tele van pöttyökkel. Mintha legyek ültek volna rajta sokáig.

GALAMBOK A KERESZTEN

A Colosseum körüli utak forgatagában szerényen húzódik meg Szent Kelemen régi temploma. Úgy kell felfedezni a város szintje alá süppedt épületet.

Az első benyomás az, hogy nem is templomba, hanem római házba térünk be. Így is van egy kissé, mert ezen a helyen állt Szent Kelemen pápa őseinek palotája, melyből keresztények gyülekező helye lett. Aztán pedig templom épült oda. Az egykori *peristylium* megmaradt udvarnak, de a római úriház magas bronzkapuja helyett eresz alá rejtett ajtón lépünk be a területre.

Egyéb változás is feltűnik. Az udvaron cellasor épült, az ókeresztény bazilikába pedig betelepedett a barokk. Így aztán elváltozott a homlokzat, a torony, a kápolnák meg a templom mennyezete is. De csak annyira, hogy új foglalatot adjanak a megmaradt régi ékességnek. Mert belépve nem a barokk újdonságokat vesszük észre, hanem a padló berakásának zöld, lila, fehér mintás rajzát, a középre épített kórus megmunkált márványfalait és az oltár fölé emelt tornyos mennyezetet. És mindenekelőtt a szentély mozaikját.

Ezen a mozaikon nem Krisztus felé tartó fehérruhás alakokat látunk: apostolokat, a templom név-

adó szentjeit vagy bizánci hercegnőnek öltözött szűzeket. A Krisztus arca, az apostolok, Kelemen pápa képe, Jeremiás próféta, Szent Lőrinc meg a Jeruzsálemet, a Betlehemet jelképező házak mind az apszisz külső ívére kerültek. Magában az apsziszban a kereszt uralkodik. Ez a mozaik középpontja. Rajta a Krisztus és tovább a kereszt megnyúlt szárain tizenkét fehér galamb képében az apostolok, akik vele szenvednek. A legszebb liturgikus feszület, amit láttam.

A mozaikot tervező mester ötlete volt ez, vagy valamelyik himnusz vagy népi ének sugalmazta ezt az ábrázolást?

De a mozaikrakó művészek még egyébre is gondoltak. A feszület szőlőtőből nő ki, melynek venyigéi behálózzák az apszisz kagylós mélyedését. A virágokat és gyümölcsöket termő kacsok közeiben látjuk az Egyház doktorait. A szőlőtő alatt forrás fakad, melynek vizéhez jönnek inni a zsoltár szarvasai. Aztán tovább folyik a víz mezők között. Pásztorok és asszonyok jelennek meg a partján. Nyájak, szárnyasok, karám, ólak a közelben. Az Apokalipszis misztikus képe idillé válik a mozaikon.

A templomban körüljárva megértjük, hogy mit dicsértek annyira a régiek a bazilikákon.

Pedig ez a felsőtemplom aránylag fiatal, a XII. században épült azután, hogy 1080-ban a normannok elpusztították az eredeti bazilikát, melynek maradványai a mostani San Clemente alatt vannak.

A hívek megsirathatták bazilikájukat a barbár dúlás után, de a romokat már nem építették újjá.

Az elpusztult templomban pilléreket emeltek, hogy tartsák majd a föléjük épülő új bazalikát, s aztán a rommá lett helyiségeket fálddel töltötték meg. Az utódok meg is feledkeztek a régi templomról annyira, hogy nyolcszáz évig nem is tudott létezéséről senki.

Járom az alsó helyiségeket. A falakon freskók töredékei: Szent Kelemen misézik, csodát tesz, egy medalionon arcképe. A képeken a szent mindig ugyanazokkal a vonásokkal jelenik meg. Van egyéniség kifejezve az arcon. Szent Péterhez hasonlít, de fiatalabb, annak fellobbanó hevessége nélkül.

A falakba oszlopok vannak beépítve, melyeket a restauráló munka szabadított ki, félig bennhagyva az ép márványt a kibontott résben. Van közöttük alabástrom is, melybe spirális vájatokat húztak a bazilika mesterei. Virággal befuttatott bizánci oszlopot is látok, vagy talán csak a mását. Mindig szép a munka, ahol az ő vésőjük járt. Újat hoztak a művészetbe, akár festettek, faragtak, vagy a mozaikok kockáit rakosgatták egymás mellé. De amit alkottak, nehéz, túlterhelt, « részegítő », mint a déli borok. Ők voltak az ókeresztény művészet spanyoljai.

Maradtak részletek a régi bazilika padlójából is. Akkor még nem volt *cosmata* padlóberakás. A régi San Clemente padlómozaikja nyersebb munka volt mint a mostanié, a római fürdők padlózatáéhoz hasonlít. Azt is lehetne mondani, hogy « modern »: apró, színes márvány lazán rakosgatva, de mégis formákat alkotva. Ez is művészet.

Egyszerű kőlapok alatt halottaik. A sírra helyezett márvány már hiányos, töredezett, de még olvasható a név egy része a megmaradt darabon és alatta: ... *in pace.*

Aztán még lejjebb is lehet menni az alsótemplom alá a régi Mithras-szentély labirintusába. Itt hideg, nedves a levegő, víz zúgása hallatszik, és sok a folyosó. Egy helyütt stukkó nyomai a falon, kőpadok körös-körül. Ez volt a várószoba a szentély, a *triclinium* előtt. A nagy terem csakugyan római ebédlő formájú helyiség. Magas kőkerevetek három oldalról. Középen a bikát ölő Mithras oltára.

A hely nem rideg vagy közönséges, hangulata van. « Érdekes » — mondják a homályos folyosókon átsétáló turisták. Ha kicsit pontosabbak akarnának lenni a kifejezésben, azt mondanák, hogy milyen különös utakon kereste az ember a természetfölöttivel való kapcsolatot a bűnbeesés és a megváltás közötti hosszú időszakban.

Ott, ahol a felsőtemplomba vezető lépcső kezdődik, keresztény és pogány emlékek darabjai vannak összegyűjtve. — Egy kis konzolon márványfej. Hajviselete szerint leány feje lehetett, tizenhat évesé. Ütések, kopás nyomai az arcon. Úgy fekszik a márványlapon, mint egy szép halott. Éppen mellette van az ágakkal befuttatott bizánci oszlop. A nedves, hűvös helyen az a repkényes oszlop a «halott» állandó virágdísze. Fiatal házaspár megy el előtte. Észreveszik. Hosszan nézik a márványfejet, aztán mennek tovább. De a férfi visszatér és lefényképezi.

Berregő filmezőgépét odafordítja a kövirágok felé is. Talán nem is tudja, hogy mennyi finomság van ebben a mozdulatában.

Szent Kelemen római templomának látogatói között szláv csoportok is fel-feltünedeznek. Nem Szent Péter harmadik utódának a neve vonzza őket ide, hanem a Szent Cirillé, akit testvérével, Metóddal együtt a « szlávok apostola » néven tart számon az egyház története. A két testvér közül Cirill van itt eltemetve az alsó templomban. — Mindketten azonos életcélt választottak, s a balkáni népeknek ószláv nyelven kezdték hirdetni az evangéliumot a IX. században, és apostoli útjaik során egészen Morvaországig eljutottak. Gyors sikerük egyik titka a nép által érthető nyelv használata volt nemcsak az igehirdetésben, hanem a liturgiában is. — Kár volt nem jobban felfigyelni erre a kezdeményezésre akkor, amikor a latin, vagy Keleten a görög már megszűnt a «népek közös nyelve» lenni. — Cirill és Metód elgondolásának helyességét napjaink egyházi gyakorlata igazolja. A szentek néha egymagukban előbbre látnak, mint zsinatok évekig gyűlésező bizottságai. Dehát a múltban volt úgy, hogy a hivatalos egyház «privilégium»-ként kezelte azt, ami ésszerű, és amit később az idő is megkívánt.

RÓMA KÖRÜL LATIUM ÚTJAIN

A most következő rész nem « függelék », hanem szerves folytatása a könyvnek. Róma környékének megismerése úgy hozzátartozik a római sétákhoz, mint a csemegéstál a gazdag lakomához. Nézni is jó meg ízlelni is. Minden darabja más zamatú: az illatozó alma, az arómás narancs, a leveses, nehéz körte, az opálos szőlő, a cukrozott dinnye üveges gerezdje meg a fűszeres, ropogós sütemények.

Ez a Róma környékéről szóló fejezet a Rómáról írt könyv végén: kellemes befejezés és még további gazdagodás. — Ostia mozaikjai, Tivoli vizei, Frascati parkjai, Rocca di Papa messzire látszó szirtje, a castelgandolfói kilátás, Nemi álmodozó csendje, Subiaco magánya. Viterbo bája, Montefiascone pincéi, Bolsena áhítata meg a tikokat rejtő etruszk mezők nem maradhatnak csupán sugalmazó szép szavak a Róma-járó részére.

Ezek a halmok, városok, vizek Róma múltjában is résztvettek. Ostia, az etruszkok, Viterbo fejezeteket írtak a Város történetébe; a tavak környéke pihenőhelyül szolgált ókori szenátoroknak és íróknak éppúgy, mint a pápaság körül felnőtt hatalmasoknak; Subiaco és Bolsena pedig az aszkézis meg a misztikum földjévé váltak.

Felkeresésük nekünk emlékezés és felfrissülés; egy másfajta élmény, mint az *Urbs*, melynek utcáit napokon, heteken vagy hónapokon át rójuk.

OSTIA

Az egykori kikötőváros nevét minden Róma-járó ismeri, de kevesen szánják rá magukat, hogy oda is kimenjenek. Az odavezető villamosvonatban utazók nagy része Ostia-Lidóra megy a tengert élvezni és nem a romok között kóborolni. Sokan meg úgy gondolkoznak, hogy úgyis lemennek Nápolyba, majd megnézik ott Pompejit. Egyik régi város olyan, mint a másik. És hát mit lehet látni Ostiában, melyet még csak el sem temetett a Vezúv vagy más természeti katasztrófa, úgy pusztult el magárahagyottan?

Ismerem Pompejit, Herculaneumot és Ostiát, de nem tudnám egyiket sem a másik elé helyezni, mert mind a három más arculatban mutatja be a római világot. Ostiát ismertem meg utoljára, de elbűvölt a Vezúv környéki városok után is. Modernebb volt mindkettőnél, hiszen háromszáz évvel élte túl őket.

Erre gondolok, ahogy útitársaim között szétnézek a vonaton, mely odaszállít bennünket. Nagy részük olasz, akik munkahelyükre mennek, kevés köztük az idegen, akik a romoknál fognak velem együtt leszállni.

Közben a tájat is szemlélgetem. Lapos a vidék, csak piniák kis foltjai a közelben, távolban, meg zöld vetés vagy sárgán, pirosan virágzó rétek. Néha a Tiberis is megjelenik, lassú a folyása, nagyokat

kanyarodik. A Tiszának is nézhetném, ha nem volna annyira beszorítva a medrébe, meg ha azok a « fűzfák », amiket én fűzfának nézek, nem volnának eukaliptuszok.

Az ásatások felé vezető úton egy vendéglő cégtábláján olvasom: « Allo sbarco di Enea ». Ez a kocsma Aeneas « partraszállásához » címezteti magát. Valóban régi hagyományként élt, hogy Aeneas itt kikötött, bár bizonyos, hogy a város csak Kr.e. 335 körül létesült.

Fejlődni is kezd hamarosan. A köztársaság korában ide érkezik Szicília búzája, és hajógyárak is épülnek a folyó tortokata körül. Forgalma növekszik a császárok alatt és fontosabb lesz, mint a távoli Puteoli. De a folyó medre gyakran eliszaposodik, és ezért kijjebb, a mai repülőtér közelében egy másik kikötő is épül: *Portus*. Ostia forgalma csökkenni kezd. Lakosai lassan elhagyják. Rutilius, az utolsó római költő 414-ben látta Ostiát. A valamikor népes város akkor már kísértetek tanyája. Útjait, udvarait felverte a gyom vagy benőtte a szabadon tenyésző flóra. A Forum, a fürdők, a céhházak düledeznek, s a lakosság megmaradt része romházakban lakik. Hajó sem jöhet már ide, a folyó medre torlaszokkal teli. Rutilius verset ír és versében a város sírfeliratát készíti el, mikor a régi legendára célozva azt mondja, hogy Ostiában már csak Aeneas dicsőségének emléke él.

A homok és a növényzet aztán eltemette Ostiát hosszú századokra. S ez volt a szerencse. Mert ha Ostiában tovább folyik az élet, akkor Ostia-Scavi

helyén ma egy olasz város van, ahol lehet feketét inni valamelyik bárban, míg a Rómába induló autóbusz megérkezik, de semmi sem volna ott abból a sok szépségből, ami ma az ásatások bejáratán túl vár ránk.

A bejárat kerek csarnoka fehér rózsával van befuttatva. Ez a romok szimbolikus köszöntője. Bent ciprussor mentén a sírok utcája. Egy nyitott szarkofágban virág, oldalán táncoló nimfa. Egy másik sírkövön trombitás fújja az indulót. A darab, melyen a trombita volt, letört, csak a cső vége maradt a harcos szájában. De helyette madarak éneke hallatszik, meg a friss reggeli szél zúgatja a fákat. Magas fű takarja a sírokat, az idén még nem kaszáltak. Arra gondolok, hogy nem is kellenének hozzá századok, a növényzet néhány év alatt ismét el tudná tüntetni a kiásott Ostiát.

Megpillantom az első mozaikot. Országúti jelenetek itt az egykori kapu közelében, kocsik, öszvérek. A kocsiknak csak két kereket rajzolt a mester, de az öszvérek csakugyan *húznak* és a kocsis valóban hajt. Egy fürdő teraszáról egy másik mozaik részletei bontakoznak ki. Neptunus vonul ott a tengeren. Négy paripát hajt, körülötte tritonok, nimfák, delfinek, halak, úszó alakok. Csak fehér alapon vannak kirakva az árnyképek, de mind küzd a széllel, a a fölöttük átcsapó hullámokkal. És az úszó alakok valóban úszómozdulatokat végeznek. — Ostiában az első meglepetést a mozaikok keltik. Ezek már nem is rakták a mozaikokat, hanem *rajzolni* tudtak a kövekkel.

Letérek a tűzoltók és rendőrök kaszárnyája felé. Fontos szervezet volt ez, rájuk volt bízva a raktárak és áruházak épsége, s ők voltak a felügyelői a város kitűnően épített csatornahálózatának is. Bent a tűzőrség épületében a legkülönösebb a gondosan berendezett illemhely. Oltár is van benne Fortuna Sacra, a jószerencse védőszellemének tiszteletére. A furcsa helyzetet akkor értem meg jobban, mikor később a «Hét görög bölcs»-ről elnevezett nagy épületben a freskót látom a görög bölcsek képmásával és a szöveggel, mely szerint a filozófusok nagyképű fontoskodásánál előbbre való az anyagcsere funkcióinak elvégzése kellő időben. Fő az egészség! Ostia nem filozófusok és költők, hanem kereskedők és gyakorlati gondolkodású emberek városa volt.

A séta egyre érdekesebbé kezd válni.

A nagyszerű állapotban megmaradt színház sarkán keresztény oratórium állott. Itt helyezték el márványtáblán azt a szöveget, melyben Szent Ágoston anyja haláláról beszél, aki itt halt meg egy szállodában 387 május 4-én, mikor fia megkeresztelkedése után visszatérőben volt Afrikába.

A színház nézőterével szemben a színpad mögötti térségen voltak a hajózási és kereskedelmi vállalatok irodái. Mindegyik előtt a cég márkája és neve mozaikban kirakva. Többször látjuk az ostiai világítótorony képét, vitorlásokat, a gabona mérését, kirakodást a hajóból vagy tengeren túli városok nevét. Szép az *M.C.* jelzésű vállalat cégére. Két pálma közé állított amfora, alatta két nagyobb delfin

között egy fia delfin. Fejlett ízlés, jó reklámtechnika mutatkozik a cégtáblán.

Az irodák és a színház közti térségen most kaszálják a füvet. A levegőben a friss kamilla illata leng.

Betérek a Diana utcába. Itt emeletes házak voltak. Fel is megyek egyiknek a lépcsőjén. Egész a második emeletig juthatok. A lakások többszobásak. Tetszés szerinti célra használhatták őket a lakók. A bérházakban megszűnt a római ház hagyományos beosztása. Kilépek a balkonra is. A házat lakhatóvá lehetne tenni ma is. Kissé erősek volnának a falak. Mai emeletekből tizet is elbirnának.

Lent az utcán egy vendéglő is van. A söntés ép, mögötte hárompolcos márványszekrény az edényeknek, kupáknak, tányéroknak. Fölötte freskó, amolyan kocsmába való csendélet: retek, olajbogyó, gránátalma. A falon a fogas bronzkampóinak nyomai. Kint az utcán kőlócák, « terasz » pityizálásra. Hátul az udvaron «kerthelyiség». A söntés asztalára valaki egy csigákkal tele celofánzacskót tett. Mintha a vendéglő részére hozta volna. Két francia most telepszik a lócákra és kezdik előszedni elemózsiájukat. Mikor látják, hogy belépek a kiszolgáló pult möge, nevetve nyújtják felém poharukat és bort kérnek. A «thermopolium» annyira hangulatos, hogy egy óra alatt újra be lehetne rendezni és üzembe lehetne állítani. Látom is a sarkot az udvaron, ahol csirkét lehetne forgatni nyárson.

Megnézek egy gabonaraktárat is. Sok volt belőlük Ostiában, és nagyok voltak. Amit keresek, itt van a vendéglő mögötti utcában. A földbe ágyazott cse-

réphordók ma is épek. Katonás rendben, sakktáblaszerűen vannak elrendezve. Csak öblös szájuk van szabadon. Most földdel vannak tele, piros pipacs virít mindegyikben. Stílszerű díszítés. Búza már rég nincs a tárlókban, de a búzamezők üdvözletét még mindig közvetítik a szélben himbálódzó piros virágok.

Kiérek a Forumra. Jupiter-temploma magas pódiumon áll, vagy húsz lépcsőfok vezet fel a teraszára. Csak az épület váza maradt meg. A téglák színe sötét, mint az alvadt vér, előtte fehér márványcsonkok. Egy tüllruhás nő megy fel a lépcsőn, és megáll fent két oszlop között. Világoszöld ruháját lobogtatja a szél. Felém fordul, mintha mondani akarna valamit. Mozog, mert fényképezik filmre. A kép szép lesz: a lépcsők, a fehér oszlopok, a zöldruhás nő, a téglák sötét vöröse és a háttérben a kristálytiszta ég.

A templom előtt a Forum, még állnak rajta oszlopok. De még szebb a fórumi fürdő területe. A termekben fehér, zöldes, piros oszlopok. Legtöbbje mint koronát viseli a megmaradt oszlpfőt. Mindegyiknek egyénisége van. Érdekesebbek, mint a falak fülkéiben megmaradt szobrok.

Egy kerek templom is volt a Forumon, kis Pantheon-féle. Két csigalépcső vezetett fel a tetejére. Az egyik még használható. Fel is megyek rajta szétnézni a halott város fölött. A romok fölé ciprusok hegye, piniák koronája és oszlopok dereka emelkedik.

A mozaikok után az *oszlop* a másik élmény, amit Ostia adni tud. Nem nagyméretűek, mint bent Ró-

mában a fórumok vagy a templomok oszlopai. Itt nem készült semmi manumentális méretben. A legszebbek éppen családi házakban vannak. Líra van bennük, hangulat és változatosság.

Egy áruházba is belátogatok. Téglaépület. A falaknak változatosságot a téglák különböző színárnyalata és a téglarakás módja adnak. Észre sem vesszük, hogy az épület nincs vakolva vagy kővel borítva. Bent az udvarban vannak a bolthelyiségek. Az udvar közepén kút, a falban fülkék szobrok részére. A fülkék világosabb és sötétebb színű apró rombuszalakú téglákkal vannak bélelve. Az olasz paprikajancsi, az *arlecchino* ruhája van ilyen színes foltokból összerakva.

A áruházak a piac közelségét is jelzik. Egy kőhajításnyira kell csak mennem és már helyben is vagyok. A város három főútja találkozik ott, ahol a piac kialakult. A boltok már összedőltek, de két miniatűr halcsarnok még áll. Fehér márványoszlopokon tető volt mindegyik felett. A vízmedence, a trancsirozóasztal ma is hibátlanok. Mind a két bolt tiszta, ízléses, kerítésük is márvány. Egyikben egy társaság ebédel. Mintha csak vendéglő teraszán volnának.

Kétségtelen, hogy ez a hely volt a piac, mert egy oszlopra írva ezt a pár szót találták: « Lege et intellege multu loqui ad macellu. » A parasztos latinsággal írt szavak ezt jelentik: « Aki ezt olvasod, tudd meg, hogy a piacon sokat fecsegnek. » Mintha a mi Pázmányunk szavait olvasnám, aki egyik prédiká-

ciójában a piaci « aggnőbeszédek » ellen szól ki zamatosan.

Egyik villa szalonjának padlómozaikja csodálatosan szép « halasi csipke ». A munka pontos, finom, hibátlan. Mennyezet már nincs fölötte, zápor mossa időnkint tisztára. Messze van a város centrumától. Ki tudja, mikor járt itt valaki gyönyörködni benne, s ki tudja, mikor fog valaki a Duna-Tisza tájára gondolni a szép « kézimunka » láttán?

Vannak aztán a városban különösen szép helyek, melyekre rábukkan az ember és nehezen tud elszakadni tőlük.

Ámor és Psyche-háza. Filigrán villa, nőies otthon. Szellős belépővel szemben habkönnyű fehér oszlopokon túl kút, mögötte fülkék sora szobrok részére. A szalon padlója rózsaszín márvány . Az oszlopos kúttal átelenben kis szobák. A budoárban kerek márványasztal, rajta Ámor és Psyche szobra. Az asztal nincs a középen, így jelöli ki helyét a padlómozaik rajza is. A bejárat oszlopa mellől kilátás nyílik a közeli Herkules-tempom teraszára, rajta szép férfi-torzó. Ide nézne, de feje hiányzik.

Casa del ninfeo. Nyári ház, nagy szoba loggiának kiképezve. Könnyed ívek, karcsú oszlopok, mintha az egész egy idő előtt érkezett firenzei építész műve volna, aki a reneszánsz előtt ezer évvel előlegezte ezt a szellős, levegős, árnyékos helyiséget. A ninfeóban négy kis zuhatagból csobogott a víz. Virágos udvar is tartozik hozzá. Két oszlop között lehet oda belépni. A ház rokona az Ámor és Psyche-otthonának, de hozzá képest tágas villa.

Scuola del Traiano. A « scuola » céhházat jelent a kiásott Ostiában. Udvarán hosszú medence, melyből harminc sugárban szökött fel a víz. A kert végén volt a tanácsterem és ebédlő. A három részből álló asztal helyén a « szőnyeg » mozaikból kirakva. A szalonszerű helyiség előtt két oszlop erezett márványból spirális hornyolással. Később gyakori éke a keresztény bazilikáknak.

A *Hal*-háza. Csendes utcában elökelő keresztény család otthona. Egyik szobában a szokatlan tárgyú mozaik: korporále alakú fehér lap közepén kehely rajza, melyben hal úszik. Beszédes szimbolum. A színek is kellemesek: sötétzöld és meleg piros.

Ahogy megyek az utcák során, hol egy oszlop, hol egy márványfülke vagy egy könnyed ív szólít be a házakba, melyekből ma már egy elem hiányzik: a csobogó víz hangja és csillogása. A márványon kívül ez az « anyag » volt az ostiai ház dísze. Még a közkutak is művészettel készültek. Némelyiknek márványtengelyéből vagy gránátalma formájú fejéből nyolc sugárban omlott a víz a medencébe.

Ostiában többet kell járni, mint Pompejiben. Sétáimon nagyobbrészt magamban is voltam. Ha csoportok jelentek meg, másfél óra múlva már el is tűntek. A magánházak intim környezetében pedig senkivel sem találkoztam. Mit láthattak ezet a sietö emberek itt a széljárta csendes városban? Én két napig jártam Ostiát, és képzeletben most is szívesen időzöm ott az Ámor és Psyche-házában, a piac körül, a fürdö oszlopai között vagy a nagy mozaikképek előtt.

TIVOLI

Az Anio-parti városba való kirándulás előtt napokig motoszkált a fejemben Berzsenyi néhány szava, a «szentelt ligetek homálya» meg a «tiburi forrás». A szavak keltette hangulattal ültem be az autóbuszba, mely a legridegebb utcákon át vergődik ki a Campagna szabadabb területére.

Közel járunk már a hegyekhez, melyeknek lábánál Tivoli fekszik, de nem sokat láthatok a városból, mert párák lebegnek a táj fölött. Aztán olajfaligetek közt kezd felfelé kanyarogni az út, és visszapillantva kibontakozik alattunk a római síkság: a mezők zöldjei közt szétszórva házak, falvak; messzi nagy fehér foltok, Róma elterpeszkedő negyedei.

Bent a városban az utasok nagy része az első megállónál leszáll és mennek a Villa d'Este felé, pedig a mesebeli kert még nem maga Tivoli. Be kell járni magát a várost is, meg le kell ereszkedni az Anio formálta kanyonba is. Ez a sziklás völgy nagyobb élmény, mint Hippolito d'Este bíboros elvarázsolt kertje.

Helybeli atyafiakkal maradok az autóbuszban és a Szent János-kapujáig vitetem magam. Leszállva egyszerre az óvárosba kerültem, ahol nem is látok mást, csak odavalósi népet.

Az utca a folyó duzzasztógátja fölött vezet. Nyitott kapukon át le is pillanthatok a vízre meg a szemben levő partra. A házak öregek, címeresek, ahonnan a gazda rég elköltözött s most a szegénység rendezkedett be bennük. Ilyen a templomuk is, kicsi

és megfeketedett, mintha barlang volna. Az ászokfák szoktak ilyen szutykosak lenni a pincében, amilyenek itt a falak meg az oltárok ködíszei. Egy-két gyertya is ég, fényüknél halványan csillan meg a néhány *exvoto* bádogja a Madonna képe körül. — A templom mellett reneszánsz palota pápai címerrel. Kapuboltján túl kert meg elhanyagolt, lépcsős terasz. A kicsi kert elején egy szobor, ott felejtették még a régi időből. Zománcos mosogatócsöbröt borított valaki a fejére, hogy szolgáljon valamire.

Az utca térben végződik, rajta áll a hetivásár. A tér kicsi, inkább csak utcák találkozása. Szélén megöregedett, összetöpörödött házak. Egyiknek sarkán rövid torony, talán városháza lehetett valamikor. A lépcsők kívülről vezetnek fel az emeletére.

Girbe-görbe sikátorokon haladok, fölöttem boltívek. Alig két méter széles az utca, meg is törik folyton a házak fekvéséhez igazodva. Jobbra rövid zsákutcák nyílnak, melyeknek végén rács van; onnan le lehet látni az Anio völgyére. *Chiuso!* — zárva! mondják a lakók, mikor belépek egy ilyen sikátorba. Talán azt gondolják, hogy a sziklába vágott macskajárón akarok a nyaktörő mélységbe leereszkedni.

Betérek a dómba. Az egyik kápolnában különös kálvária-csoport van. Fa. Ez a templom kincse. Keskenyek az alakok és merev a tartásuk, ahogy a faragásra kiválasztott fatörzs kívánta. Félénk a Fájdalmas Anya mozdulata. Nikodémus és Arimatiai József nem is tudják a karjukat mozdítani, hogy az Üdvözítőt leemeljék a keresztről. Leszáll ő maga is a fáról szelíd mosollyal, alig érintik a segítő

karok. De mennyi áhítatot fejezett ki ezen a merev csoporton a XIII. századi mester!

A dóm mellett egy kút, mosómedence, ahová az asszonyok már évszázadok óta járnak a fehérneművel. Egy 1735-ből való rendelkezés márványba vésett szövege megtiltja a férfiaknak, hogy ott tartózkodjanak, mikor asszonyok vannak a kútnál. Komoly világ és komoly magisztrátus! Hogy érvényben van-e még ez a rendszabály a mosógép és rövidszoknya korszakában, nem tudom ellenőrizni, mert senkit sem látok a helyen.

San Silvestro temploma magas, keskeny, sötét, nyers épület. Vakolatlan kívül is, belül is. Egy csupasz folyosó, melynek fekete falai lehelik egy más kor áhítatát. Freskók részletei is mutatkoznak itt-ott még abból a korból, mikor Szent Péter mindig Krisztus balján jelenik meg a képeken.

A templom előtt kút. Díszei lehullottak, lemarta őket az idő meg a nedvesség, most csupasz csövekből folyik a vize. Fent a tetején formájukat vesztett amforák. A moha rögtönzött rájuk friss zománcot. A kút sarkától mesebeli házak utcája nyílik. Címerek, balkonok, gondosan faragott külső feljárók, formás, változatos ablaknyílások; az udvarokon szobrok, reneszánsz meg barokk kutak.

Folytonos nézelődés közban érek el a Villa d'Este elé. Az egykori bencés kolostorból lett palotát megviselte az idő meg a háború, de nem maga a palota a fontos, hanem a kert, mely teraszokkal meg lépcsőkkel száll alá a völgy felé és közben száz meg száz alkalmat ad a víznek, hogy játékával mozgó-

képpé változtassa a szobrokból, lépcsőkből és az örökzöld növényzet merev lombjaiból szerkesztett parkot.

De először a látvány ragadja meg az embert. Balra a Campagna; szabad a kilátás Rómáig, és ha tiszta az idő, Viterbo irányában a Soracte is látszik. Jobbra a város: a dóm tornya, tetők fészkek módjára egymás fölé rakva, balkonok, ablakok, egy templom bástyaszerű apszisza.

Alattam a park ciprusai, és hallatszik a víz harsogása. Egy terasz korlátjától nézem először a mesterséges víziparadicsomot, melyet egy búskomor kardinális teremtett magának menedékül és vigasztalásul karrierbeli csalódások után. Nem gondolnám, hogy Hippolito d'Este bíboros sok vigasztalódást talált volna ebben a környezetben. Primitív lelkeknek való gyönyörűség az, ami ott látható. A sétányokon hajók, piramisok, liliomok lövelik a vizet. Oroszlánok szájából buggyan elő egy sorral lejjebb, szfinxek keble, sasok csőre, virágvázák szája bocsátja a messzi ívelő vízsugarat a kerek medencébe. Vízicirkusz ez!

Lépcsők korlátján fut le a víz, mint kis hegypatak, fülkék mélyéből jön elő, vagy mozaikos *ninfeo* zöld növényfüggönye mögött zuhan alá. És mikor a sok száz nyílásból előtörő víz leér a park mélyére, még egyszer összeszedi erejét és a víziorgona oszlopaiban szökken utoljára a magasba.

Aztán a tóba ömlik és megpihen.

De a Villa d'Este útjain nemcsak a víz játszik engedelmeskedve az ember parancsának. A formák-

ba nyírt növényzet is alkalmazkodik a tervezők szándékához. Csak a fenyők, magnoliák, a babérfák törnek ki a megrendszabályozott növényzetből. No és a ciprusok, a Villa d'Este világhírűvé vált ciprusai. Lent a kert mélyén mint fekete óriások állnak a legszebb példányok. Millió képen, metszeten, fotográfián, könyvek ábráin vannak megörökítve.

De az emberek fáradtak, mire ideérnek. Elszórakoztak a járomba fogott víz bukfencein, amíg a kert sétányain időztek. Alig néznek az óriásokra, melyeknek sima törzse megannyi oszlopként állja körül a kerek térséget természetes peristyliumot alkotva egy kis medence körül.

Olajos balzsamként fák illata leng a levegőben, messziről idehallatszik a víziorgona zúgása. Fent a magasban fasor és a lépcső végén a palota homlokzata. Mintha szerény dísznek volna odatéve a vízből és növények zöldjéből épített színpad tetejére.

Liszt Ferenc is járta ennek a kertnek útjait. Nézte a ciprusokat és hallgatta a vízsugarak cirpelő, finom, pattogó, érces zenéjét. Aztán otthon leült a spinét mellé és jegyezgetni kezdte a *Villa d'Este kútjai*-nak első akkordjait.

Ami természeti szépség Tivoli körül van, azt az Anio teremtette. A folyó a Villa d'Este ólomcsöveinek lerakása előtt, ki tudja mikor, kezdte fúrnifaragni a sziklát, melyre Tibur városa épült. A hídja alatt harminc méteres a mélység. Mióta XVI. Gergely pápa alagútja elkészült, és új utat nyitott a folyónak, a holt mederben kevés a víz, de így is szép.

Két partja meredek és sziklás, azonkívül apró kőkockákkal is ki van rakva. Szabályozták, dolgoztak rajta századokon át. Még a kútépítő Bernini is felcsapott az Anio vízimérnökének. Gátak, támasztópillérek is vannak a mederbe építve fülkékkel, mintha vízi istenségek szobáinak készültek volna. Keskeny lépcsők vezetnek le a mélybe, ahol asszonyok mosnak. Lent a víz alig látszik, bodzaerdő ernyői alatt folydogál elrejtve. A meredek oldalon házak egymás alatt-fölött szeszélyes összevisszaságban.

A hídon túl lehet lejutni az Anio kanyonjába. Sziklák és vegetáció tették széppé mindig ezt a helyet, meg a víz harsogása. Szent berek volt ez a völgytorok, amióta emberek laktak ezen a tájon. Templomot is emeltek a partjára, ki tudja, hányat és hányszor? Az utolsó ott van magasan fölöttem átelenben a szikla peremén. Nem is egy, hanem kettő. Az egyik a kerek Veszta-templom, kecses oszlopai korona gyanánt vannak odatéve a mélység fölé. És mellette a még régibb Szibilla-temploma. Mert jósnője is volt a helynek. Nem olyan rangos, mint cumaei társnője, de az ő szavát is meghallgatták. Csontos öregasszonyarcát Raffaello odafestette a Santa Maria della Pace falára a szibillák társaságába.

A nagy zuhatag alá érek. A sziklapad meg a kimart torok már készen voltak, csak az alagutat kellett megfurni, hogy az Anio felső folyásából ide fusson a víz. A vállalkozás sikerült. A *Grande Cascata* nem Niagara, de ezeknek a tiburi hegyeknek szép menyasszonyi fátyla. A vízialagút szükségből

készült, mert a régi Bernini-féle vízmű nem volt elég. A megduzzadt folyó állandóan fenyegette Tivoli alsó házait. 1835 óta hull a víz fehér szalagja a völgynek ezen az oldalán. Szivárvány is lebeg fölötte, s a szétszóródó párák miatt nyáron is friss bársonyos pázsit borítja a környező sziklákat.

Elérek a völgytorok mélyére. Körös-körül sziklák, melyekről hosszú fürtökben csüngnek a zöld indák. Fák kapaszkodnak meg a repedésekben. Az Anio egy keskeny ágának vize zuhog alá a kiálló sziklafokokba ütközve. Itt volt a régi vízesés, a Bernini-féle. Fent a sziklafal peremén a Veszta temploma is mutatkozik. Rövidülésben látom, inkább csak a frízét, az oszlopokból alig valamit. Szemben velem zöldszakállas sziklák. Egy rejtett ér vize csorog rajtuk végig.

Megyek tovább a völgy oldalába vágott úton. Neptunus barlangjához közeledem; víz zúgása is hallatszik. A környék olyan vad, hogy nem csodálkoznék, ha az ösvényen valami mitológiai lény jönne velem szemben. De az eldobált sörös meg ásványvizes üvegek cserepei valószínűtlenné teszik, hogy a táj még most is az idilli idők világát éli.

Beérek a barlangba és megtalálom azoknak a szikláknak eredetijét, melyeket Bernini meg mások utánoztak Róma kútjain. De ez a barlang meg a vize olyan nagy *fontana*-t alkotnának, hogy a Szent Péter homlokzata kellene hozzá háttérnek.

A kerek Veszta-templom mellett bukkanok fel a völgy peremére. Felnézek a kerek szentélyre. Ismerem már a formáját a Forumról, de ez nagyobb.

Mellette a másik, a szúette Szibilla temploma. Mindkettő « tiburi » kőből van, amit mi *travertin* néven ismerünk. A két templom most egy vendéglő udvarán áll. Mögöttük van a ház és a kerthelyiség. Kevés vendéglő meg szálló választotta meg jobban a reklámját. A vendégfogadó régi cég, fejedelmek is megszálltak benne, nevüket a bejárat falán olvasom.

Azonban a templom körül már kétezer évvel ezelőtt is tanyáztak vendégek meg turistafélék, nem éppen főhercegek, de névsoruk szintén érdekes: Augustus, Horatius, Catullus, Propertius, Maecenas; később Traján császár meg a szomszédban lakó világjáró Hadrián császár jártak ide.

Alkonyat felé megkerülöm a völgyet és a másik oldalról nézek vissza a nagy zuhatagra. A sziklák közt már sötétedik, de a víz fehér fátyla még mindig szép látvány. Fent a Veszta-templom oszlopait most érintik a nap utolsó sugarai.

Az út mellett kápolna is épült Szent Antal tiszteletére. Tölgyek alatt üldögélve lehet onnan elnézni a kataraktát meg a várost. Meg szemmel lehet kísérni egy darabon a folyót, mely Tivoli után többé nem háborog, hanem megcsendesülve indul neki a síkságnak és Róma felé veszi útját.

VILLA HADRIANA

Hadrián császár sokat utazott, nagy volt a birodalma. Nemcsak jó császár akart lenni, aki tudja, hol van szükség megfelelőbb törvényekre vagy a határok megerősítésére, hanem művelt ember is

volt, látni és tanulni akart utazás közben. Értett az építészethez, irodalomhoz, zenéhez, maga is festett. És a népek életét is figyelte. Hogy közelebb kerüljön a valósághoz, nagy gyalogtúrákat is iktatott be útjaiba. Járt Afrikában, aztán sorra vette Hispania, Gallia, Britannia, Germania provinciáit, a Dunához is eljutott. Legszívesebben azonban Keletre indult. Egyiptom, Kis-Ázsia és főleg Görögország érdekelte. Tisztelője volt a görög műveltségnek, akár könyvről, akár művészetről volt szó. Athénbe «hazajárt».

Mikor már öregedett, vissza akarta álmodni utazásainak emlékét s egy mintafalut kezdett építeni Rómán kívül a tiburi hegyek alatt. Palotája körül volt görög színház, kettő is, « thessaliai » völgy, athéni «stoa poikilé», kacsalábon forgó keleti bűvös sziget, egyiptomi táj. Még «alvilág»-ot is építtetett a villa egy távoli végébe a föld alá. Márvány *cerberus* is volt előtte, « ugatott » mind a három feje.

És aztán szobrászok meg kőfaragók százait hozatta ide a császár, akik ezt a máról holnapra elővarázsolt várost a görög mesterek szobrainak másolataival meg eredeti művekkel rakták tele.

Építésznek, szobrásznak gyorsan kellett dolgoznia, hiszen mikor 126-ban megkezdődtek a munkák, a császár már nem volt fiatal ember, de még élvezni akarta a saját maga tervezte mesebeli várost. Helynek egy völgyes, hullámzó terepet választott; a panoráma nem érdekelte, csak azt akarta látni, amit ő maga tervezett bele a környezetbe. Tudta, hogy a Tibur alatti horpadás nyáron forró katlanná változik, de ez nem volt baj, mert a villa téli szállásnak

készült; a nyarakat a császár valahol a tenger partján töltötte.

Tíz évig készült a Villa Hadriana. Útjairól hazatérve meg-megnézte a császár az épületeket, lakott is ott, és újabb részek építését rendelte el. De sokáig nem élvezhette a villáját, mert a remélt öregkort nem élte meg. Betegeskedni kezdett, és a campaniai Baiae vizétől remélte a gyógyulást. Ott hal meg 138-ban. Hatvankét éves volt. A villát utódjai sem felejtették el, élvezték és gazdagították, de igazában nem használta senki se színházait, se könyvtárait, sem fürdőit. Valamire azonban mindig jó volt a nagy terület: építési anyagot szállítottak belőle a tiburiak házaikhoz, palotáikhoz. Meg hordták a műkincseit be Rómába meg egyebüvé. Jutott belőlük szerte a világon minden nagyobb múzeumba.

És hogy már régóta látogatják a múzeummá vált császári kertet, arról meggyőződhetik mindenki, aki belép a Villa területére és megáll a kétszázéves ciprusok előtt, melyek pompás fasort alkotva vezetik a látogatót a görög színház felé.

A ciprusok közt haladva az az érzésem, hogy egy óriási angolparkba jutottam, ahol nem könnyű a tájékozódás. A térkép sem segít sokat. A terepet a növényzet vadon benőtte és a maga módján el is változtatta. És mindenképpen nagy a villa: egy szegletében elférne a Forum vagy a Palatinus.

Alig találom meg a görög színházat, melyet indákkal, kacsokkal és hajlékony ágakkal teljesen rejt a flóra. A kis színház karéjban hajló « párnázott » zöld lépcsők sorozata. Ciprusok állnak körülötte. A

hozzávezető utakat bokrok összefonódó ágai zárják el.

Felfelé haladok egy ösvényen, melyet mint kidagadó erek hálóznak be a ciprusok gyökerei. Kis teraszra érek, rajta a *Tempio di Venere,* a Venus temploma. A kerek oszlopos épület azonban inkább kioszk volt, mint templom. Közepén áll az itt talált Vénusz-torzó másolata, körben dór oszlopok töredékei. Valami hasonlót láthatott a császár egyik görögországi útján, talán egy tengerpart magas fokán. Ide helyeztette a *tempiettót* a villa szélére, ahonnan rá lehetett látni Tiburra meg a távoli hegyekre.

Hosszú úton jutok el a filozófusok csarnokához; az athéni *Stoa poikilé,* a « tarka csarnok » mása akkora területen épült, mint egy sportpálya. Egyik fala áll még, de az oszlopos, fedett sétánynak csak nyomai látszanak. Nem tudjuk azt sem, mi volt a falakra festve. A közepén a vízmedence kis tóval ér fel. Víz csillog benne, s felületén tükröződnek a frissen ültetett ciprusok. A hatalmas térségben elfértek volna Athén összes filozófusai tanítványaikkal együtt. A valószínű azonban az, hogy ez a *stoa* mindig üresen állt. Nem volt itt senki, aki sétáljon benne a képeket nézegetve, vagy fel s alá járkálva vitatkozzék bölcseleti kérdésekről. Hacsak valamelyik későbbi császár nem tette meg Hadrianus elárvult villáját «egyetemi város»-nak.

A *stoa* szomszédságában ismét egy kioszk van. Kerek tó közepén sziget, rajta oszlopok, ívek és egy szoba vagy szentélyszerű helyiség. A szigetre forgóhíd vezetett, amit a sziget felé lehetett elfordítani.

Kívül a parton pompás oszlopok koszorúja. A hely kedves, rafinált ízléssel készült. Mire szolgált? A magányt kedvelő császár odavonult, vagy ez is egy Keleten látott épület mása csupán?

Fürdőből kettőt is építtetett a császár, egy nagyobbat és egy kisebbet. A két vastagfalú épület ma romantikus hely. Az áttört kupolákon az ég néz be, az ajtók, ablakok nyílásán gyönyörű növényzetre látunk. Sötét ciprusok tövében a rekettye sárga virágai nyílnak. A fürdő még rom állapotban is hűs hely. Meleg nyári napokon oázis a turistának, aki nagyokat gyalogol a napon, míg a villa egyik részéből a másikba jut.

Most érek a villa egyik legkülönösebb helyére. Völgyszerű mélyedés közepén hosszú víztükör, partján szobrok, oszlopok, karcsú ívek. A háttérben templom romjai. Ez az ún. *Canopo*. Canopus egyiptomi város volt, völgybe zárt búcsújáróhely Serapis templomával. A kultuszon kívül orgiák színhelye. A völgyet Alexandriával és a Nílussal csatorna kötötte össze. Midez itt van előttem a téren szimbolikusan: a templom, a csatorna, oldalt a lejtőn a «szent hely» boltjai meg tabernái. A víz partján görög szobrok másolatai álltak, köztül a Akropolisz kariatidái is.

Ez a nílusi völgy azonban nemcsak egyszerű reprodukciónak készült. Vele emléket is akart állítani a császár kegyencének, az egyiptomban rejtélyes körülmények között meghalt Antinoosnak. Antinoos lányosarcú fiatalember volt, akit Hadrián útjaira is magával vitt. Halála után a császár isteni rangra emelte és kultuszát is elrendelte. Százával készültek

a meghalt kegyenc szobrai, köztük kitűnőek is. Megmaradt belőlük vagy háromszáz. Minden archeológiai múzeumnak megvan a maga Antinoosa.

Valamikor ókori szépségideálnak tartották ezt az arcot és a nem kisportolt testalkatot. Mi életuntságot látunk rajta. Mondják, hogy Antinoos feláldozta magát pártfogójáért, mert egy jóslat hosszú életet igért Hadriánnak, ha egy fiatal ember meghal őérette. Mit is kezdhetett volna Antinoos életével a «kegyenc»-sorban eltöltött évek után? Arca még fiatal, de kialudt rajta az élet fénye. Ady tudta volna megírni a sírversét.

Hadrián nagyméretű palotát is épített a villájába. A « palota » pavilon-város volt. A császár máshol aludt, máshol evett vagy dolgozott, olvasott, fogadta vendégeit. Az egyes különálló épületek között fedett átjárók, kertek, kövezett terek voltak. Egy kis szobát mutogatnak, mely az ő « irodája » lett volna. Bizonyos, hogy a szoba padlómozaikja szokatlan: sokszínű, apró, kerek kalárisszemekből tarka « szőnyeg » van rajta kirakva. A megmaradt darabok kétszeres zár alatt vannak, hogy a turisták ne vihessenek belőle emlékül gyöngyöket.

A vendégszobák egyformák, mint valami szállóban. A padlón a mozaik is mindig ugyanannak a stílusnak más-más vátozata. Szinte látjuk, hogy hol volt az ágy, asztal, szekrény. Mindössze tíz-tízenkettő van belőlük. De az egész palotában alig van lakószoba. Itt sosem éltek sokan.

Két nagy könyvtárépület tartozott a palotához, egyik a görög, másik a latin kéziratok számára. A

császárt nem zavarta senki. Könyveivel odavonulhatott a kerek sziget szobájába, mely a görög könyvtár mellett volt. A hidat is behúzhatta maga után, ha akarta.

A palota alatt volt a « Tempe völgye », ma erdő, melyben úgy járok, mintha otthon volnék a Hűvösvölgyben. Lépdelek a lombok zöld tetőzete alatt, néha kiláthatok alóluk a közeli mezőkre is, melyek a császár elgondolása szerint a «thessali virulmány» szerepét töltik itt be. Egy-két padot is tettek ide, de találok oszlopdarabot is, amire leülhetek. És gondolok egy kicsit Hadrián császárra is, aki esztéta lélek volt, de a Villájával mégis csak világraszóló giccset alkotott. Pedig tellett volna tőle eredeti is. Bent Rómában maga tervezett egy Venus-templomot. De nevét őrzi az Angyalvár és az athéni Olympeion is. Az olimpiai Zeus templomát ő építtette, talán sugalmazta is tanácsaival a tervezőt, hogy a templom méltó legyen az Olimpus urának nevéhez.

FELFELÉ AZ ANIO VÖLGYÉN: SUBIACO

Mondják, hogy a bencések hegyekre szeretik telepíteni kolostoraikat. Hagyomány ez már náluk azóta, hogy alapítójuk, Szent Benedek visszavonult a subiacói magányba és ott három évig élt egy barlangban egyedül, magasan fent a hegy oldalában az Anio kígyózó szalagja fölött. A barlangra később templom épült, kolostor is van mellette. A helynek ma *Sacro Speco* a neve. A *speco* barlangot jelent, de «fészek»-nek is szívesen fordítanám, mert ez a

barlang lett legősibb anyaháza nemcsak a bencéseknek, hanem minden nyugati szerzetesrendnek. Minden rendalapító közelebbi vagy távolabbi elődjét látja Szent Benedekben. Egy kirándulás oda megéri a fáradságot: az út is, a völgy is, a kolostor is meg Szent Benedek is.

Tivolit elhagyva végleg belépünk a hegyek közé. Az út összeszűkül, kanyarog. Síkság már nincs, csak kisebb rétek, egy-egy hegy uszálya pipaccsal, reketytye sárga virágával tarkázva. Az Anio is megjelenik, vize tiszta, zöldes, sebes folyású, itt-ott kövek fölött bukdácsol.

Vonat, országút a folyó mellé húzódnak, mert a hegyek csak a völgy mélyén engedik a járást. A csúcsokon várromok is mutatkoznak. Mintha palócországban járnék, olyan hangulatú a vidék. Csak később változik « olasszá » a táj, mikor megjelennek a hegyekre települt városok. A magunkfajta nézegeti őket és kérdezi, hogy hogyan is mennek fel oda az emberek. Nincs semmi baj a feljutással, megépítették azt az utat századokkal ezelőtt. Lent, ahol az autó útja fut, benzinkutak, de a házak udvarán felnyergelt öszvéreket is látok, mert hegyen át is kell járni néha, ahol csak ösvény van ma is. Csúszós, köves, meredek, öszvérnek való. Egy római sír mellett haladunk el. Talán villája volt itt valakinek Augustus, Néro vagy Hadrián idejében.

Mikor a subiacói kiágazásra térünk rá, még keskenyebb lesz az út szalagja. Templomok, búcsújáróhelyek, kápolnácskák jelzik, hogy nemcsak turistafélék járnak erre. A rács mögé zárt képeken Szent

Benedek alakja kezd feltünedezni. Aztán hirtelen magasabbra húzódnak a hegyek és szórványosan megjelenő házak figyelmeztetnek, hogy közeledünk Subiacóhoz. A város előtt kecses híd ível át magasan az Anio fölött. Az ív két fele szögben találkozik a középen, mintha egy gótikus ablak csúcsa volna a folyó föle helyezve.

Már látszik a városka is. Közepén, a szirt; fellegvárféle is van rajta, egy volt bencés kolostor megfeketedett tömbje. Csábító hely egy kis sétára, hiszen itt a völgy kitágul, messze szállhat onnan a tekintet. De most csak megbecsülöm a hegy magasságát, a sétát délutánra hagyom. Egyelőre tovább, fel a *Sacro Speco* felé! Mert ott az Anio összeszűkült völgyében van az igazi Subiaco, szinte ma is abban a szent magányban, mint ezerötszáz évvel ezelőtt.

Elhagyva a várost, jelentkezik a kilátás. Most látszik, hogy Subiaco cukorsüvegre épült, de ide is hullottak bombák a háború alatt, és a fecskefészekszerű házakból kevés maradt meg, csak fent a régi épület körül. Az új házakon nincs meg a régi építkezés bája.

Szelíd kapaszkodó után érem el a helyet, ahol Néro villája volt az ókorban. Látszanak még nyomai. Halastavak is tartoztak hozzá: gátakkal duzzasztották meg több helyütt az Anio vizét.

Innen aztán lépcsőkön, keskeny ösvényeken megyek fel a hegyoldalon a Sacro Speco irányában. Elhagyom Szent Skolasztika kolostorát, mely hoz-

záépítésekkel egész kolostorvárossá nőtte ki magát. Az egyik útkanyarulatból nézek le tetőire, udvaraira.

Az Anio most már mélyen alattam maradt, s ahogy feljebb és feljebb jutok, a hegyek is emelkednek. Zöld ruhát viselnek, de köntösük imitt-amott megszakad és fehér sziklatestük kiütközik a tölgycserjékből szőtt palást alól.

Útközben két indonéziai karmelita csatlakozik hozzám. Karcsúak, mint a bazárok kirakatába tett keleti elefántcsont figurák. Legszívesebben angolul kérdeznek, de a feletet olaszul is elfogadják. Holland nyelvű útikönyvük van, s egymás közt hazájuk nyelvén beszélnek, mely lágy, mint az oboa hangja. Meghatározhatatlan korúak. Szeminaristáknak nézem őket. Mikor tíz évet tévedek, finom mosollyal mutatják teljes fogsorukat.

Felérek a kolostorhoz. Árnyas út vezet a belső kapuhoz; félig lépcső, félig lejtő, hatalmas ágak hajolnak át fölötte. Keleties hangulata van. Mondják is társaim, hogy náluk a pogány szentélyeket lehet ilyen lépcsőkön megközelíteni.

A kolostor épülete keskeny sávban tapad a sziklafalhoz. Alatta mélység, ahonnan csak az Anio zúgása hallatszik fel. Itt-ott meg is csillan a vize a csalit között. A ház fölött is szikla, de nem aggaszt a látása. Nincs az az érzésünk, hogy ránk szakad.

Csengetek a kapun. Míg a testvér ajtót nyit, szétnézek. Meghalványult freskó a falon. Alatta csillogó márványmozaik és az írás: *Sit pax intranti* — békesség a belépőnek.

Az atya, aki a vezetésben soros, nagyothall és hadarva beszél. Azonnal a hely adatait kezdi mondani. Otthagyom és magam indulok szemlélődésre, hiszen a helyet ismerem nagyjából egy régebbi látogatásból. A két indonéziai nyomomban.

A Sacro Speco szentélye a barlang, ahol a fiatal Benedek három évig élt « emberektől távol, Isten szeme előtt ». A barlang mellé aztán két templom épült. Pontosabban: egy melléje és egy föléje. Az alaprajzok szabálytalanok, a környezethez alkalmazkodnak, néhol maga a nyers szikla pótolja az épített falat. A helyet a kegyelet emlékekkel hordta tele, s falakra, hajlatokra, boltozatra, lépcsők oldalára freskók kerültek. És mikor már nem volt üres fal, magára a sziklára festett a középkori mester.

Egyik-másik freskóba látogatók neve van bekarcolva az 1700-as évekből is. A legféltettebbet drótháló védi. Ez Szent Ferenc képe abból az időből, mikor még élt, vagy itt járt a templom felszentelésén. « Frater Franciscus » olvassuk a képre írva; a fej körül még nincs megvonva a szentek gloriolája.

A freskók között nem könnyű eligazodni. Méterről-méterre változik a tárgy. Szent Benedek élete, Jézus és Szűz Mária élete, a hely története, bibliai jelenetek, morális vonatkozású tárgyak vannak rajtuk megfestve. Egyik sem kontármunka. Valami mindig magragadja az embert az ábrázoláson: kedvesség, báj, humor, idilli részlet vagy a valóság jó megfigyelése.

Jézus jeruzsálemi bevonulásán a szamár mellett a csikaja lépdel, s a háttérben gyerekek másznak a

fára, hogy jobban lássanak. Egyikük teli képpel fújja a trombitát, mintha búcsú volna. — « Jézus megjelenik Magdolnának. » A kép a kora reggel hangulatával van tele; harmat rezeg a virágokon, szinte érezzük, hogy csipös még a levegő. — A « Halál diadalútja » maga az élet. A nagyszerű helyzetben lovagló Halál kardjával egy fiatalt érint meg. Ő van soron. Lova mögött két öreg hiába könyörög a megváltó végért. — A « Háromkirályok » képen a gyermek Jézus az előtte térdelő királyt jobbjával megáldja, s közben baljával az aggastyán ősz fürtjei között játszik. — A kisdedek legyilkolása jelenetében a vérszomjas barbársággal szemben tehetetlen anya gyermekét még utoljára megcsókolja, mikor a katona már nyúl feléje.

A subiacói két templom nem képtár, de mennyi megfigyelnivaló akad ott egy rövid óra alatt is!

A barlang mellől kis teraszra lépek ki. Innen át lehet tekinteni a sok részletből álló kolostort: a csupasz kőből rakott falakat, az íveket, boltozatokat, támasztópilléreket, rozettás ablakokat és a természeti környezetet. A XIV. században itt járt turisták egyike, Petrarca ebben a két szóban foglalta össze subiacói benyomásait: «Paradisi limen» — a mennyország küszöbe.

A kolostor udvarán még tereferélek a két indonéziaival. Eddig olasznak néztek, de mikor megtudják, hogy ki vagyok, mozdulatlan arcuk felderül: tehát én is ázsiai vagyok, mongol. Mikor azonban az őshazáról beszélek nekik, melyet nyelvészeink hol ide, hol oda rakosgatnak, de sohasem keresik a

helyét Mongolia szomszédságában, lehangolódnak. De nem akarom, hogy így váljunk el, ezért megnyugtatom őket, hogy egy kissé közünk van a steppékhez is. Megelégedetten mosolyognak: tehát mégis testvérek vagyunk.

Szent Benedek barlangjától visszatérőben azt gondoltam, hogy ma már semmi újabb szépet nem látok. Pedig lent a városban még várt egy meglepetés: a *Rocca della Abbazia.*

Az idő is segített. Néhány nagy, sötét felhődarab borította az eget, amíg a hegyre fellépkedtem a csupa lépcső óvároson át. A régi házak küszöbén öregasszonyok üldögéltek. Azt hiszem, ez ősi szokásuk. Ezt tették már a kőkorszakban is a barlangok előtt. Nem is mozdulnak el onnan, csak ha templomba mennek.

Felérek a *castello* elé, mely innen közelről óriási épület. Vár és palota lehetett valamikor. De először nem is az irdatlan ház, hanem a kilátás bűvöl el. Körös-körül hullámzik a vidék; hegy mögött hegy a zöld és a kék különböző árnyalatában. Egy egész provinciát be lehet innen látni.

A ház bencés kolostor volt, aztán kardinálisi rezidencia lett belőle, majd félszázadig üresen állt. Most néhány termében elemi iskola működik. A gyerekek zsivajgása egy kis életet visz a kongó palota falai közé. Talán először, amióta létezik. Az is bizonyos, hogy az ide feljáró nebulók nemcsak írni, olvasni tanulnak meg, hanem az alpinizmus ábécéjét is elsajátítják gyakorlatból.

Az egykori apátság falában óra számlapja van, hatalmas korong. Az óra jár és ütései ünnepélyesen kondulnak. A küszöbön üldögélő öregasszonyok még mindig a messze zengő kondulások szerint számolják az órákat, és nem a rádió ridegen hangzó jelzéseit figyelik.

FRASCATI — TUSCULUM

Az út éppúgy kezdődik, mint mindig, ha az ember elhagyja Rómát: városszéli házak, műhelyek, raktárak a legszürkébb környezetben. De amikor egy sarkon megpillantom a szót: Via Tuscolana, egyszerre a megfelelő hangulatban vagyok. Mert Frascati és Tuscolo egy programot jelentenek: kirándulást, mely zarándoklat is. Frascatiba kirándulok: a kedvesen hangzó szó villákat, parkokat, kilátást és jó bort jelent. Tusculumba a kegyelet viszi az embert. Ott csak néhány rom van, egy virágzó város maradványa, meg római villák emléke, elsősorban azé, melynek Tusculanum volt a neve. Cicero vidéki tanyája volt ez, talán nem is luxussal épült ház. Nem lakomákra volt berendezve. A gazda ide vonult visszza dolgozni, írni, elmélkedni, barátaival szellemi témákról beszélgetni, és egyszerű asztal fölött jó bor mellett profán dolgokról is « eldiskurálni » egy kicsit. A villa neve fogalommá vált, « Tusculanum » ma is meghitt tanyát jelent a természet sugalmazó környezetében.

Közben az autó kiért a városból és egy kereszteződésnél látom a célunk felé mutató jelzőtáblát:

Frascati. Az út keskeny, de barátságos platánsor. Hamarosan jelentkeznek a szőlők is, nem « fák », mint Olaszország némely vidékén, hanem tőkék, mint Tokajban vagy Badacsonyban. A sorok fegyelmezett rendben állnak, nemcsak azért, mert ennek így kell lennie, hanem így kívánja az olasz ízlés is, mely a földeken esztétikával is dolgozik, akár hagymáról, szőlőről vagy olajfáról van szó. Vannak a szőlők közt olajfatáblák is. Az olaj és a bor itt kezdik a barátkozást, aztán mindkettő termése présbe kerül, és végül ugyanaz a bolt árusítja őket: «Vini ed olii».

Frascati ismét szép, kiheverte a háború okozta sebeket, de az új házak hidegebbek, mint a régiek voltak. A sok virág azonban most is segít. És hát megmaradtak a villák. A *villa* Frascatiban kastélyt és parkot jelent. Eredetük a reneszánsz és barokk időkre megy vissza, és nevük sem akármilyen: Aldobrandini, Falconieri, Lancellotti, Borghese, Torlonia.

A legjellegzetesebb a Villa Aldobrandini. Szépen hangzik a szó és szép a hely is, ahol a palota áll. A Frascatiba érkező nem is a várost, hanem az Aldobrandiniek villáját pillantja meg elsőnek. Árnyékos lugas vezet fel hozzá, melyet fák összeboruló lombjából nyírtak ki. A ház mögött a szokásos barokk vízmű, mely fent a hegy oldalán forrást utánoz, de aztán lépcsőkön ugrál le, tornyok spirális díszein fut végig, csúsztatón siklik le ragyogva s végül csillagokból, virágok szirmaiból szóródik az alsó medence felületére.

És aztán a park, mely hegyen-völgyön terjed és vadászterületekben folytatódik Tuscolo felé. A család egy kis szögletét használja ennek a nagy birodalomnak, ahol magnoliák és cédrusok árnyékában lehet tölteni az időt. A cédrusokon friss tobozok; gömbjeik mint apró zöld papagályok ülnek a bársonyosan lágy, ringó ágakon.

Tusculumba országút vezet fel, szép, új, csendes, forgalom nélküli. Magánterületen vezet át, erre nemigen megy más, csak a romokhoz igyekvő turisták. Azok pedig nincsenek sokan.

Az út elején tölgyek meg platánok alkotta alagútban járok, de vannak kilátók is a városka meg a síkság felé. Alattam Frascati tornyai és tetői, körülötte a villák nagy zöld foltjai. Maga a város laza, megmegszakadozó, már nem olyan zárt tömb, amilyen a háború előtt lehetett. A régi Frascati tetőinek romantikája megszűnt. A friss piros tetőkön túl a síkság, rajta házak, házcsoportok és messze Róma. Az újabb városrészek, mint félszigetek vagy töltések nyúlnak bele a Campagna zöld tengerébe.

Aztán az út kétfelé válik, és egy tábla *Tuscolo* felírással balféle mutat. Az országútnak ez az ága szűz terület: menyét szalad át előttem a túlsó partra, zöld gyík fut szemközt velem s aztán megáll hosszan, meredt mozdulattal; színes lepkék lebegnek az aszfalt sávja fölött, harkály kopácsolása hallatszik a fák közül onnan, ahol Tiberius villája volt.

Beérek a területre. Egy óriási bükk meg egy tölgy állnak őrt a dombtetőn és formálnak kaput a kapu helyett. De embert nem látok sehol sem. Van ott egy

rom, melyet az «őr házá»-nak neveznek; a romok köveiből rakták össze valamikor, írás is van egyik darabján, de nem lakik abban senki. Talán pásztorok tanyája lehetett valaha.

Szétnézek a puszta helyen. Tehát itt volt Tusculum, a rómaiak kedvelt nyaralóhelye, melynek Cicero, Hortensius, Cato, Lucullus és a római történelem annyi nagy embere « csinált reklámot ». Még Tiberius is odahagyta miatta néha a kedvelt Caprit, Néro is szívesen vonult ide vissza, mikor nem akart anyjával találkozni. Strabo, az ókor népszerűsítő földrajztudósa elíziumnak írja le a vidéket, ahol villák tetejéről és kertek sétányairól lehet élvezni a környéket, és el lehet látni Rómáig meg az Albanóihegyekig. Úgy, mint ma. Csakhogy ma se város, se villák a helyen; romok és magányos fák közt zúg a szél. Pedig Tusculum az ókor után is megmaradt és nemcsak tengődött, hanem életerő is volt benne. Annyira, hogy féltékenyek lettek rá a római urak. Mert Tusculum a politikában más véleményen volt, és a római hatalmasok ellenségeivel cimborált. 1191-ben érkezett el a leszámolás ideje. A városban szószerinti értelemben nem maradt kő kövön; a kevés rom, ami még látható, az ókori Tusculum és nem a középkori Tuscolo emléke. Tuscolo halálának napja volt Frascati születése napja, mely addig csak amolyan tanyaközpont lehetett. Tuscolo nem is támadt fel soha; a középkori városnak még a kövei is eltűntek a hely színéről.

Végigmegyek a mezőn szarkalábak, árvacsalán és rekettyebokrok között, és megtalálom a régi utat,

mely talán «via sacra» lehetett. Egyik ága kivezet a városból az *arx*, a vár falainak maradványai alatt. Egy forrás mellett is elmegyek, s aztán lejteni kezd az ösvény. A bokrok is közelebb húzódnak az úthoz, mely egyre szűkül és sötét berekbe visz. Már csak egy sor kövön járok. Szibilla barlangjába jutok ezen az úton! Nedves a föld, gyökerek állnak ki a talajból, sűrű a homály. Szinte érzem, hogy nem mehetek tovább: « profán » vagyok, itt a régi Tusculum szelleme lakik.

A kis színház csak kamaraszínház lehetett, de bizonyára « klasszikus » darabokat is adtak benne, mikor a közeli villákból bejöttek a centrumba a nyaralóvendégek. A kövön, melyre leültem, Cicero is ülhetett. Talán elhozta magával néha leányát, Tulliát is, akit annyira szeretett. Feltehető, hogy megválogatta ezeket az alkalmakat; nemcsak Arisztofanész darabjait, hanem bizonyos «operett»-eket sem tarthatott alkalmasnak Tullia számára.

A nézőtér ma is ép, de a színpad felforgatott kövek halmaza. Most májusban zöld bársony huzatja van a színháznak, mert a nézőtér lépcsőire moha telepedett. Akár kezdődhetne is az előadás. Be is van díszítve a kis színház. Páfrány és rekettye virít a bejáratok körül, zene helyett a szél harsog a tölgyek ágai között, és Rocca di Papa irányából gyakorlatozó katonák gépfegyverének kattogása hallatszik.

A színházon túl tisztást találok, fák, bokrok alkotnak körülötte négy falat. Olyan, mint egy zárt terem, melybe csak az ég néz be. Szőnyege maga a tarka-

hímű rét. Jólesik leheveredni rá és szabadjára engedni a képzeletet.

Az egykori akropoliszra kapaszkodva a terep egyetlen tömböt alkot, mely hol nyers szikla, hol mész közé ágyazott tégla meg apró kőkockák összeforrott masszája. Ez maradt meg egy valószínűleg nagyszerű templomból, melyhez lépcsősor vezetett fel. A tetőn bárányok legelnek, pásztoruk az egyetlen ember, akivel itt találkozom.

Frascati borát Itáliában úgy illik ismerni, mint minálunk a balatoni borokat. Isznak is Frascatiban eleget, és nem volna könnyű megszámlálni a bormérő helyeket. Többször végig kell mennem egy kis közön, ahol ötven méteren négy kantin működik. A pince egyben kocsmaszoba is. Meszelt fala patinás, imitt-amott penész is akad rajta. Két-három nagy hordó ászokfán. Néhány rozoga asztal meg gyékényfonatú szék a berendezés. Kint az utcán is asztalok. Cégérnek három nagyhasú fonott flaskó van az ajtó elé akasztva. Egy hentes a sarkon sült malacot árusít, egy kofa pedig nagyszemű zöld babot. Ehhez az elemózsiához isszák az emberek a kantinosok borát. A bor jó és garasért adják.

Erősen alkonyodik, mire szállásomra érek. Felmegyek a ház teraszára. Alattam a város, közvetlen előttem a székesegyház teteje, de az is kissé lejjebb. A két tornya van velem szemben, meg a homlokzat csupasz visszája; csak a peremére rakott kőfáklyák merev tüze ad változatosságot az üres falnak. No meg a fecskék, melyek a templom körül meg a tető fölött

keringenek százával és csipogva fordulnak vagy merülnek a levegőben. Azt gondolná az ember, hogy szórakoznak, pedig vacsoráznak: most szűrik ki a levegőből a szúnyogokat meg a nekik való aprózsákmányt.

Közben a nap lebukik, nem a látóhatár alá, amerre Róma lappang, hanem egy magas felhőpad möge, és sötéten hagyja a vörös szélű felhőpárkány alatt a földet, mintha vihar készülne. Róma is jelentkezik a kigyúló lámpák fényében. Fényreklámok meg lámpasorok mutatják a helyét. A táj szokást változtatott. Többször mutatkozik ez az éjszakai kép, mint a nappali.

ÚRNAPI KÖRMENET FRASCATIBAN

Úrnapja reggelén elsétálok Grottaferrata felé. A gögög szerzetesek városa mindössze egy jó « futamatnyira » van Frascatitól.

Hogy Grottaferratába érkeztem, nem is a városszéli táblán veszem észre, hanem a szerzetesen, akivel találkozom. Sudár alak, fekete süveg a fején, szakálla, bajusza. Ilyenek a képeken a keleti szentek. Vállán rövid fekete köpeny.

A zárdájuk vár: árok, bástya, védőművek, mint 1004-ben, alapításuk évében. Az udvaron a patrónusuk, Szent Nílus szobra jelzi, hogy jámbor helyen vagyunk. De a falakon ott van a csipkézet az íjászok részére, mintha még szükség volna rá.

A belső udvaron már jobban látszik, hogy a ház kolostor: görög felírások, mozaikok, rajtuk szertartásos pózban szentek, apátok.

A templom padlózatán *cosmata mozaik* darabjai, de a bazilikában barokk beépítések is vannak böven. A helyet azonban az ikonosztáz teszi jellegzetessé. A Szentség jelenlétét jelző lámpa ég, de az Isten el van zárva a hívektől.

Két szentkép van kitéve az ikonosztáz előtt, lent, alacsonyan, csókolásra. Bizánci szokás szerint baloldalon az Üdvözítő, jobboldalt a Madonna. Aranyos a képek kerete, arany, ezüst meg fémcsipke a Madonna köpenye is meg a Jézus ingecskéje. Csak a Megváltó arca, a Madonna komoly, bájos feje, a kis Jézus mosolya és a kezek a festő munkája. Minden sötét tónusú az évszázados hagyomány szerint készült képeken. De a jelenség, amit ábrázolnak másvilági. Az arcok mennyországi méltósága meg a díszek ünnepi csillogása arra kényszerítik a hivőt, hogy letérdeljen és megcsókolja a « nem kézzel írott » képet.

Az oltárnál misét mond egy pap. Szokatlanok a mozdulatai, mások a szavai, más a szertartás, de a jelenlevő hívek tudják, hogy lényegében éppolyan misén vannak jelen, mint a közeli szaléziánusok vagy ferencrendiek templomában.

Mikor visszaérek Frascatiba, már a vége felé jár az úrnapi körmenet. Az oltárnál találom őket a téren a Villa Aldobrandini alatt. Oltárnak való hely a tér. Egyik oldalán a villa, a szélén a Róma felé néző terasz, a közelben mindenütt virágágyak.

A püspök éppen az áldást osztotta, a körmenet eleje pedig már rendezkedett a visszatérésre. Elöl

álltak a ministránsok, rajtuk hosszú fehér ing, mint a papokon, mikor misére öltöznek. De a ministránsok ruháján alul színes sáv van, és nyakukban keresztet viselnek. A kereszt fából van, görög kereszt. Olyanok a fiúk ebben az öltözetben, mint a katakombák *orante* figurája.

Mögöttük álldogáltak fekete, piros, kék, barna kámzsában a jámbor társulatok csoportjai. Mindegyikük kezében a *pace,* a bot melynek végén aranyos, ezüstös cifrázatban a társulat címere van. Míg állnak, csak tartják a díszes botot, de mikor megindulnak, mint a püspökök sétálnak a kurta pásztorbottal. Civilben asztalosok, cipészek, mészárosok, fűszeresek vagy szőlősgazdák. A helyi temetésrendező is köztük van. Hiszen az egyik ilyen társulat, *confraternita* éppen a «jó halál»-ról nevezi magát. De most nem számít, hogy ki kicsoda: most mind dignitáriusok. És hogy hiba ne essék, még színes gallér is van a nyakukban. A szín a kongregációjuk színe. Különös, hogy a gallérra hátul a középen a nyakszirt alatt fehér kendő van varrva. Semmiképpen sem zsebkendőnek való hely. Kérdezem a dolgot a helybeliektől, de senki sem tud felvilágosítani, hogy hogyan került a keszkenő oda a tarkó alá az úrnapi díszuhán; csak azt a választ kapom, hogy az « mindig így volt ». Hiába, vannak titkok a népi liturgiában.

Mindegyik csoport előtt a keresztvivő. A kereszt nem mindig kicsi, nem csupán szimbolum. A kékeké hatalmas alkotmány. Fatörzset utánoz az anyaga. A fára aranyos inda vagy venyige csavarodik. A

kereszt négy méter magas, vastag. Atlétatermetű fiatalember viszi. Széles heveder van átvetve a vállán, abba van belecsúsztatva a fatörzs vége. Két szarv is áll ki a kereszt tövéből, hogy két kézre fogva biztosabb legyen a tartása. Izzad még így is a keresztvivő fiatal Cirénei Simon. Körülötte az apródjai, ők is bottal sétálnak. De az ő *pace*-juk kisebb. A bot végén a Madonna képe van aranykeretben. Egyesek kezében lándzsa van, mások a Passióban szereplő korbácsot viszik. Piros a zsinórja, nagy bojt a végén; kicsit suhogtatják vagy a vállukra vetve viszik, mint a csikósok a karikást. Gyerekek, nehéz nekik a liturgia fegyelme.

Messziről látszik, hogy hol halad a Szentség. Nem is a baldachin, a négy rúdon himbálódzó lepel jelzi a helyet, hanem a kirendelt zsandárok piros forgója, mely messze kimagaslik a fejek fölött. Az összeössze csukódó mennyezet körül apródok lépkednek. Csipkés gallért, brokát kabátot, szalagos térdnadrágot viselnek, mint az igazi apródok valamikor a villákban, mikor a ház úrnőjét kísérték. Angyalkák is vannak a menetben, két-három évesek. Piros, kék, fehér ingecske van rajtuk arany szegéllyel, mint a szentképeken. Papírszárny illeg a hátukon, mit a mama néha megigazít. Csillag van a homlokukon, pici retikült vagy kosárkát is hordanak, mert ilyen Frascatiban az angyaldivat. A retikülben nem pénz van, hanem rózsaszirmok.

Mikor aztán a körmenet a katedrális elé ér, fent a templom lépcsőjén megállnak a kereszthordozók; a konfráterek köréjük csoportosulnak és engedik a

Szentséget elvonulni maguk előtt. A harangok megkondulnak, a helybeli autóbuszvállalat zenekara rázendít az ünnepi himnuszra, a templom oldalában pedig valaki meggyujtja a befejező petárdasorozatot. Egymásután következnek a robbanások, húsz-harminc, majd a végső dördülésre megreszketnek a tér ablakai. Hatalmas füstfelhő emelkedik a templom sarkán. Az angyalkák megrettenve bujnak közelebb a mamákhoz. S mintha még a püspök urat is meglepné a szép befejezés, megrebben a szeme. A mamák meg a többi nők a szemüket törlik. Talán nemcsak azért, mert mindez szép volt, hanem azért is, mert a salétrom csipős füstje marja a szemet és fojtogatja a torkot.

Közben a baldachin beért a templomba. A díszruhás szőlősgazdák meg fűszeresek megelégedetten mosolyognak. A zenészek leemelik aranyzsinóros sapkájukat, hogy megtöröljék homlokukat, és aztán hónuk alá fogva szerszámukat, mennek hazafelé. A Cirénei Simon is megszabadult már terhétől és betér az egyik bárba valami hűsítőt inni. Pár perc mulva üres a tér közepe és a körmenet hívőiből közönség lesz, mely helyet keres a kávéházak és cukrászdák teraszán.

ROCCA DI PAPA

A hegyen épült városka felé villamos visz. Öreg jószág, mely zörög, harsog, ráz, sipol. Pótkocsi is tartozik hozzá; kalauza sokszor jelez az első kocsiban működő kollégájának csengővel vagy futball-bíró

sípjával. Tehát dupla a szórakozás. Olyan ez a villamos, mintha gyerekek számára készült volna. És micsoda szép útja van! Kertek között jár, ahová nem tudja követni az autó. Most egy kerítés mellett haladunk el. A legszebb vaskerítés, amit valaha láttam. Végig rózsával van befuttatva, van ott vagy tízféle. Nem is kirakat, hanem virágkiállítás a villamoson utazók részére. A kertek után pagonyerdők következnek, köztük imitt-amott kilátás nyílik a síkságra Róma felé. Aztán a hosszú várakozások a kitérőknél! Egyre izgalmasabb az utazás, ha az embernek nem sürgős az útja. És milyen kevesen vagyunk ezen a villamoson! Szokatlan az öreg kocsi nyujtotta kényelem a mindig zsúfolt, idegeskedő emberekkel tele római autóbuszok után. Kár, hogy vége szakad az utazásnak. Legyen áldott az emlékezetük, akik ezeket a villamosokat kitalálták és megtartják! — A végállomáson a kalauz figyelmeztet, hogy vége az útnak, de ugyanazzal a jeggyel még a sikló is felvisz a városba. Megköszönöm a kellemes hírt, és *buon giorno*-val búcsúzom tőle, mintha valakinek a házából távoznék.

Rocca di Papa lakói nem is gondolhattak arra, hogy városukat úgy építsék, ahogy épülni szoktak a városok lent a síkságon. Pl. hogy utcákat alkossanak a házaik. Van ugyan egy főút, mely egyenesen és meredeken halad a *rocca,* vagyis a hegytetőn épült erőd felé, de ezt csak újabban csinálták, hogy ilyen is legyen, meg hogy a kereskedők, akik városias üzletet akarnak berendezni, ezt megtehessék. A többi «utca» aztán eredeti. Minden ház úgy helyez-

kedett el, ahogy gazdája jónak látta, és közöttük zegzugos sikátorokon, lépcsőkön és aluljárókon lehet közlekedni. Minden ötödik lépésnél változik a kép: új szöglet, új lépcső előtt állok. S ha jobbra ajtó van mellettem, balra háztetőre látok, melyre fehérnemű van száradásra terítve. Míg eljutok a város felső végébe, nem találok egy darab vízszintes területet, ahol nyugodtan megvethetem a lábam. Ha itt egy golyó vagy egy labda elgurul, a sikló állomásáig szaladhatnak utána a gyerekek.

A házak legtöbbször udvar nélküliek és olyan kicsik, hogy a lépcső is kívül van hozzájuk építve, sőt a budinak is gyakran csak az erkélyen jutott hely. Hát itt aztán igazán nincs titok a szomszédok között!

A hegy félmagasságában parányi piac, csak akkora, mint egy udvar. Voltaképp kilátóerkély, melynek egyik oldala korláttal van lezárva. Onnan lehet aztán nézni az Albanói-tavat meg a Campagna ködbe vesző helységeit.

Mikor már felértem a *rocca* faláig, rátérek a Monte Cavo felé forduló útra. Ez a hegytető az albanói tóvidék legmagasabb pontja. Valamikor a latin városok szövetségének volt szent helye; ott gyűltek össze évenkint a főemberek Jupiter oltára körül közös ügyeiket megbeszélni.

Bükkfák közt járok mélyen vágott úton, szinte alig látok valamit a vidékből. Egy kápolnánál aztán elérem a régiek Via Triumphalis-át, melyen a Róma felé tartó diadalmenetek meg zarándokcsoportok jártak. A zarándokok fel a hegyre tartottak a szen-

tályhez. A bazaltkockákon ismételten látom bevésve a két betűt: NV — *Numinis Via,* « a szentélyhez vezető út». Látogatott lehetett a tetőn épült Jupiter-templom, kerekek nyoma is felfedezhető a köveken.

Magasan járok már; friss szél csap arcomba: jólesik, mint egy pohár víz. És látom már az Albanói-tavat. Tükre kék acélos futtatással. Nincs rajta csónak vagy vitorlás. Mozdulatlan, mint a mélyvízű tavak szoktak lenni. Körülötte városok: Marino összebújó házai és sorban Castel Gandolfo, Albano, Genzano. Dél felé a tó hajlatában magas földsávon erdő, melyen túl már a Nemi-tó vize látszik. A tó kerek, zöldes, fakult. Mintha fájna neki még most is, hogy évtizedekkel ezelőtt titkait leleplezték. Kíváncsi emberek vizét kiszivattyúzták, és sokkal kevesebb kincset találtak benne, mint remélték. Kár volt arcáról letépni a fátyolt és szegényíteni a helyi legendákat.

Fent a hegyen a pogány templom helyén később klastrom épült, újabban szálloda lett belőle. Mellette vendéglő; most üres, de az asztalok számáról látom, hogy vasárnaponkint tömegek vonulnak ide. Ez a hegyek sorsa, mióta autón lehet eljutni mindenhová. A nép a szép kilátást keresi, a régi « via triumphalis»-ok meg «via sacra»-k követ tapossa, de nem gondol a múltra. Használja a rámaradt örökséget, mint egy átalakított ruhát.

Visszatérek a városkába és szétnézek az alsó téren, ahová a sikló is érkezik. Néhány autóbusz áll ott meg két-három helyen is fel van írva: *trattoria,* vendéglő.

Az autóbuszok a tó partjára járnak le, a *Centro Pio XII* előtt is megállnak.

Amíg várakozni kell az indulásra, a turista a hegyi séta után betér az egyik trattoriába, ahol kifogástalan fehér teríték van minden asztalon, de láthatólag vendég nélkül múlt el a délidő. Bent a szobában tepsikben van kikészítve a *fettuccie*, a latiumiak kedvelt metéltje sütésre készen. Talán holnapra szól a készülődés, mert holnap ünnep lesz. De a csaplárné vendégek nélkül sem kedvetlen; fél liter bort szolgál « furulyás » üvegben, és még tereferére is van ideje. Az utas szomjas, megissza a bort, mely csúszik és nem hoz szégyent a *vini Castelli Romani* hírnevére. Egyszerre elváltozik tőle a világ. Jöhet most már az autóbusz, nagyon mindegy, hogy hová viszi.

Lefelé megyen a kis autóbusz fiatal erdők között oda a *Centrum*-ba, ahol a mai idők igényeihez szabott apostolok formálódnak XII. Pius elgondolása szerint a munkára, melynek célja egy jobb világ eljövetele, vagy amint a templom falán olvasom: « a Krisztusban megújult békésebb emberiség ».

A kerek templomban harminc egyforma, szériában készült oltár sorakozik koszorúban a fal mellett. Mind a liturgiában előírt lényegre szorítkozik csupán. Virág egyiken sincs, nem is volna hely hová tenni.

A főoltáron egy a környezetbe beleolvadó Máriaszobor. Megjelenésében olyan ez a kurtafátyolos Madonna, mint egy esküvőre felöltözött menyasszony. — A templom cementépület, fehér és szürke.

A festékréteg vedlik a beton felületén, felkunkorodik és lehull. A fal is több helyen beázott.

A falusi templomokra gondolok, melyeket asszonyaink díszítenek, akik nem ismerik a liturgikus előírásokat valami nagyon s a szabványhoz akaratlanul is hozzátesznek valamit, amit a szívük és a hitük diktál. Mennyi virág van ilyenkor május végén a templomainkban meg kápolnáinkban! Méhek is bejönnek és ott donganak a Szűz oltára körüli virágoskertben. És ha fecske téved be, az is otthon érezheti magát.

Itt nincs sem méh, sem fecske. Hát hol is jöjjenek be? Az apró, gyártermek oldaláról ismert ablakok mind zárva vannak. Még csak megnyitni sem lehet őket.

MARINO — CASTEL GANDOLFO

Marino nevét bizonyos különlegességekkel kapcsolatban szokták emlegetni. Az egyik az erős bor, a *malvasia*, a másik a közet, amit a város alatti bányákban fejtenek, a *peperino*. Harmadiknak melléjük tehetjük az arómás hagymát, melynek itt az a rangja, mint minálunk a Makón termett rokonának.

Az országút széles kanyarban fordul a feltornyosuló kősarkantyú felé, melynek tetejére vannak rakva a városka házai. Megállok az út párkánya mellett és lenézek a mélybe. A nílusvölgyi királysírok jutnak eszembe. Itt azonban még nem csöndesült el az élet, még mindig kopácsolnak. A kőfalon négyszög-

letes, széles vagy magas nyílások vannak törve, mintha bejáratok volnának a hegy oldalába. Onnan hallatszik a kopácsolás, ott fejtik a helyi «márvány»-t, a peperinót. A peperino hamuszürke termésk ő fekete pettyezéssel. Egyszerű, de szép anyag, mely rangban elölépett. A rómaiak apró kockákra vágva tufával váltogatva falba építették bele a szürke horzsakövet; most templomok homlokzata, oltárok, kapubélletek, lépcsők, oszlopok készülnek belőle.

A köbányák völgye nem rideg hely. Kertek is vannak lent, bennük bab, hagyma, paradicsom; meg házak is látszanak a meredek parthoz ragasztva. Lépcsökön lehet hozzájuk lejutni, néha egy másik ház alatt vezetett aknajáraton. Csalogató szavakat is olvasok a keskeny grádicsok mellett: « Vino a produzione propria ». Itt minden gazda mérheti a saját termésű borát. Lemennék én is oda a pincegádorok felé, ha nem volna a borhoz olyan korai az id ő.

Castel Gandolfo innen mindössze egy kis séta. A várost a tó partjáról pillantom meg. Alig félórája állt el az es ő és a szakadozott felhők mögül még csak itt-ott törnek el ő a nap sugarai. A városnak is jut belőlük, a templom kupolájának meg a pápai nyaraló falának. A tó környéki hegyeken még felhők árnyéka fekszik, és a víz is foltos, sötét felület, melyen fekete csíkokat hagy valami titkos áramlás. A Monte Cavo is a háttérben marad megvilágítás nélkül. Ma nem ő a soros a tündöklésben, hanem a szemben fekvő város, melyre egyre er ősebb fénysugár esik az elvonuló felhők nyomán.

Bent a városban hűs levegő fogad és árnyék. Az árnyékot a pápai nyaraló kertjének magas fala és fái vetik. Egy kanyarodóval fent is vagyok a téren, ahová a villa homlokzata néz. Egyszerű, simafalú épület, rajta sárga, fröcskölt vakolat. Az ablakok fehérek. Előtte a lejtős kocsifeljárón virágszirmokból mozaik. Tegnap volt Úrnapja, annak az emléke. Az udvar cicomátlan négyszög a homlokzat színeivel és a feltűnést kerülő előkelőség hangulatával.

Még messze van a nyaralás ideje, de a házat már készítik a vendég fogadására. Festenek, újítanak. A tóparti oldalon vödrök állnak a párkányokon. Mert ragyogniuk kell az ablakoknak! Őszentsége bármikor átteheti székhelyét ide. Udvartartása van, de polgári módon is tud határozni.

A téren a plébánia meg néhány bár és cukrászda. A pápai ház előtt kislányok ugrálnak kötélen, verset is mondanak hozzá. A rendőr meg a portás egykedvűen nézik őket. Talán akkor is itt játszhatnak, mikor a vendég itt van. Ő aligha engedné őket elkergetni a közelből. Esetleg onnan az erkély magasából a leengedett zsalugáter mögül meg is lesné őket és a kamarással cukrot is küldene nekik. Ki tudja, talán felhívatná őket és maga adna nekik érmet meg édességet is. Rá kell nézni a pápa arcára. Ilyen embernek zsebében mindig akadhat karamella.

A csendes téren ajándékbolt is van. Legmutatósabb holmija a pápai testőrög figurái gyermekarcokkal. Még a parancsnokuk is «bambino». Elgondolkozom, hogy a játékkatonák sohasem gyermekfigurák; az igaziakat utánozzák. De a Michelangelo tervezte

ruhát viselő alabárdosokat mindig a karakterbábuk tervezői fedezik fel. Mint ahogy a valóságban is megcsodáljuk őket, mintha színpadról kerültek volna közénk, de elfelejtették a jelmezt levetni. Tekintélyük azonban van, nem kevesebb, mint az egyenruháknak, melyekhez modern fegyver is tartozik.

A térről egy kilátóhoz lehet eljutni. Onnan a szem egyetlen mozdulattal pillanthat végig a tó tükrén, mely, mint az üveglap, mozdulatlan. A látvány pihentető. A tenger mindig ideges mozgásban van; ha nem is hullámzik, ráng, lúdbőrzik a színe. A tó nem. De nem halott, csak mozdulatlan.

A CASTELGANDOLFÓI ZÖLD ALAGUTAK

A Castelli Romani tavai mellé az ember nem régiségeket nézni jön ki. Akad itt is római sír, kapu, amfiteátrum, de ilyesmiről az ember ebben a környezetben megfeledkezik. Hegyek, erdők, tavak kötik le figyelmét meg a mindig hűs levegő: a *természet*, melynek szépsége időtől független, csak észre kell venni.

Van egyebek közt itt két alagút is, Castel Gandolfót kötik össze Albanóval. Nem a kőbe fúrták őket. Két fasor ez, melyet tölgyek alkotnak. A kőalagutakon átmenni nem élmény: sötétek és vakok. De ide a lombok zöldjén át behatol a nap sugara és közben átalakul. Fények és villanások élménye kísér, míg a *Galleria di sopra* és a *Galleria di sotto* levegős boltozatai alatt járunk. Feledhetetlenek annak, aki megismerte őket.

Egyikük a *felső* alagút, az a tó partján halad, a másikuk az *alsó*, annak fái alól a Campagnára van kilátás. A zöld alagutak régebbiek, mint a köbe fúrt társaik ezen a vidéken. VIII. Orbán pápa idejében ültették a fákat. Ez pedig több mint háromszáz évet jelent.

A felső alagút (*Galleria di sopra*) Albano felől a tó déli hajlatában kezdődik és magasan húzódik a tó tükre fölött. Lenézve a vízre, mintha egy nagy amfiteátrum karzati állóhelyén volnánk, alattunk a zöldbe vont nézőtér, a tó krátere. A meredek part erdői zöldre festik a víz tükröző felületét is.

Villák és szabad helyek váltakoznak aztán három kilométeren át. Szemünk hol az árnyékos úton, hol a tó kráterének oldalán van. A Propaganda Fide nyári háza előtt térré kerekedik az út. A teret a keresztúti stációk kis oltárai zárják körül félkörben, föléjük sátorként vagy kupolaként egy óriás tölgy lombjai borulnak. Talán ennél meghittebb egy szentkép helye közvetlenül Castel Gandolfo előtt. Köből van alatta az imazsámoly és ernyőt fölötte egy a falon átnőtt fa ágai alkotnak. A természet formálta baldachin körül a kerítés rácsában virágot hagynak a járókelők, vagy azok, akik a kötérdeplőt kipróbálták.

Az alsó alagút (*Galleria di sotto*) rövidebb, de sötétebb, rajta a fák közelebb zárkóznak egymáshoz. Az út is keskeny, néhol két autó csak szűkecskén fér el rajta egymás mellett. Más a hangulata is. Egyik oldalt a Campagna terül el, mint ködbe vesző zöld tenger, a másik oldalon fal kíséri az utat. Mö-

götte park: ciprusok, cédrusok, római oszlopok koronás feje nyúlik a kerítés fölé.

Az autó lassítva is hamar végigszalad a nem mindennapi helyen. Gyalog kell a fasoron végigmenni, ha valaki élvezni akarja.

Én a beálló est óráját választom erre a sétára. A nap már a látóhatár felé közeledik. A lombok még zöldek, de az ágak között az alkony színei vetődnek a fák törzsére és a falra. Olyan ez a látvány, mint egy esti világításban készült színes felvétel. A sárgák és vörösek, zöld meg fekete foltok adják a kép jellegét. A nap sugarai nyomán aranypor lebeg a Campagna fölött. Bent az alagútban egy-egy elsurranó autó karosszériájának színe még megcsillan, de a fák törzse már fekete és a bokrok lombjai közé betelepedett a homály.

Castel Gandolfo meg Albano penzióiból való öreg házaspárok üldögélnek a padokon és nézik a naplementét. Csak néha váltanak szót, hiszen a naplementét nézni kell és nem magyarázni. Fiatalok is sétálnak az esti homályban. Ők mintha nem is vennének észre semmit abból, ami körülöttük történik. Beszélgetnek: nekik ez az óra a szavakat sugalmazza.

Mikor a *galleria* végére érek, kialszik a nap fénye, és már csak a lombok zöldje világít. Harangzúgás hallatszik a közelből. Úrnapja hetének vasárnapja van; most fejeződött be a körmenet Albanóban.

AZ EPER ÜNNEPE NEMIBEN

A tavat először Genzano felől pillantom meg. A kráter, melynek mélyén fekszik, annyira szabályos, mintha kiformálták volna. Egy kiugró sziklaerkélyen a városka, Nemi. Alatta a kráter oldalában zöld csíkok, táblák, foltok: az epreskertek. Oda a nap is süt. Ahol több az árnyék, cserjék borítják a vulkanikus amfiteátrumot.

A helynek a neve, ahol állok: *Belvedere.* Amit innen látok, valóban szép, de a környezet szemetes, elhanyagolt. A szó inkább a vendéglőre vonatkozik, melynek terasza messze ki van építve a tó fölé. Szebb a kilátás a mögöttem levő templom mellől. Ott a környezet is más. Öreg házak, lépcső, virágos balkonok, és a tó egy keskeny utca végén látszik. De csak egy részlete. Most valóban szép: tengerszem. A vize kékes, mintha a part zöldje meg az ég mély kékje egyszerre akarnának benne tükröződni.

Megkerülöm a tavat. Árnyas fasorban járok; láthatom a vizet, a krátert, a várost és az elmaradó Genzanót. De most csak Nemi érdekel. Kiugró sziklára telepedett, mely a peremén álló házak alatt meredeken hull allá. A Palazzo Baronale kerek bástyája annyira a párkány szélére került, mintha világítótoronynak szánták volna a tenyérnyi víz fölé.

Alig kell kettőt lépni és máris kint vagyok a városból a kráterbe vezető úton. Alattam Diana temploma és a berek, a *Nemus Dianae.* Az istennő templomából még látható valami, az alapja, néhány ködarab olajfák között, de a szent ligetnek csak emléke él.

Valamikor itt más világ volt. Erdő borította a krátert és a környező hegyeket. Szent volt nemcsak a templom környéke, hanem az egész vidék. A csendet csak zarándokok érkezése törte meg néha, akik a tavak mellett húzódó utak felől jöttek az erdei ösvényen. Fogadalmi tárgyakat hoztak, meg alamizsnát hagytak itt a szentély szolgáinak. Egyszer aztán nagyobb ünnepek ideje is elérkezett. Két bárka is készült az alkalomra, lapos, széles, hosszú luxustutajok. Talán holdfényes éjszakákon folytak az ünnepek az ezüstös csillogással elárasztott tavon.

A két tutajt aztán elsüllyesztették, Diana temploma is rég összeomlott, nemcsak kincseit, még köveit is széthordták, és az erdőt is kivágták. Ma nem jár ide más, csak akinek itt dolga van a szőlőkben meg a kertekben. A tóból kiemelt hajók részére épült múzeum is árván maradt, amióta a háború ezt a két emléket is elpusztította.

A kráter azonban így is szép. Az utak mentén margarétabokrokat látok. Mintha fehér koszorúk volnának szétrakosgatva a lejtő falán. A Diana-templom romjai felé is.

Fent Nemiben csendesen folyik az élet, de minden évben egyszer elérkezik a nap, mikor feléje fordul a tóvidék városainak figyelme. Színes plakátok hirdetik a helységekben, hogy június első vasárnapján Nemiben az eper ünnepe lesz (*Sagra delle fragole*). Még Rómában is tudomást szerezhetnek róla, akik ezekben a napokban megfordulnak az utazási irodák tájékán.

A Nemi körüli mezők kincse az eper. Ezek a termő területek valamikor messze terjedtek a Róma felé vezető országút, a Via dei Laghi mentén. Ma inkább csak kertekben termesztik a nemes gyümölcsöt. Van aprószemű is, illatos, jó, de hol van ez az eper azoktól a ragyogó, fényes, arómás rubinszemektől, melyek a Kárpátok hegyoldalain teremnek málnabokrok szomszédságában!

Erre a napra a tó is ünneplőbe öltözött. Több napi esőzés után felhőtlen eget kerített valahonnan, s olyan fényes a vize, hogy igazat kell adnunk a régieknek, akik a kerek vízfelületet «Diana tükré»-nek becézték.

Csak éppen a város késik. Nyolc órára volt hirdetve az ünnep kezdete, de még csak egy-két helyen készítik a sátrakat. Alkalmi dísznek nagy papirmasé epreket raknak ki az utakra.

A muzsikusok azonban pontosak. Zenés ébresztővel járják a helységet. Muzsikálnak hegynek fel, hegynek le. Ami nem is olyan egyszerű dolog. Mert a trombita végére tűzött kottát is kell látni, meg a lépcsőkön láb alá is kell nézni.

A borbélyműhelyekben is megy a munka. Serényen dolgozik a mester meg a legényei. Ma mindenki tündökölni akar Nemiben.

Kezdenek megjelenni a malacos emberek is. Rúdon hozzák a nagy sült malacokat, mint a bibliai képen az ígéret földjéről való szőlőfürtöt az izraeliták.

A malac itt is, mint Latiumban mindenfelé, olyan harminc kilós süldő. Nyárson sült, szagosfű meg

fokhagyma van a gyomrában. Mikor a fehérkabátos ember felvágja, dől belsejéből az illat. Lehet szeletelni, mint a sonkát, mert ki van csontozva. Ebből lesz az ünnep legjobb falatja. A kocsmaajtó, ahol az italt adják hozzá, legtöbbször a malacos hely szomszédságában van.

Itt is, ott is feltünedeznek az « eprészlányok », kicsik és nagyok. Öltözékük az itteni népviselet; aligha arravaló, hogy benne a tó kráterében epret szedjenek.

Fökötöjük keményített vászon, mely csak a fej búbját fedi s aztán szabadon esik a vállukra. Lehulló része azsúrozott, és színes szalagok vannak rajta. Kicsit apácás föviselet, de szellös s a lengö szalagok miatt fiatalos, vidám. Színes blúz és virágmintás szoknya a ruha további tartozékai. A szoknya bokáig ér, kis kötény is jár hozzá, fehér, kevés dísszel. Kaláris vagy korallfüzér a nyakban, egy kis pirosító az ajkon, kosárka eper a kézben és kész a Nemi-i *fragolaia*, az eprészleány. No és természetesen mosoly, elevenség és « pillantó szemek », ahogy Csokonai mondaná. A kicsik arcára szépségtapaszt ragaszt a mama. Hol szerzik ezt a pettyet az 1960-as években? Vagy talán házilag készül svédgyufa fejéből?

Az természetes, hogy mind « szépek » az eprészlányok, mert a népviselet az egyetlen divat, melyben mindenki szépnek látszik.

A leányok azután sorba állnak, mert a mercedárius atyák megáldják az epres sátrakat. Mindig ott állnak a szenteltvizet hintö pap elött, mögöttük a

kosárkákkal megrakott pult vagy lombsátor, mely olyan, mint az úrnapi oltár, de tömjén helyett eperillatú. A lombok között margaréta meg egyéb mezei virág.

Így járnak végig több sátort, mindig ott sorakozva az epres polcok előtt. Soha annyi szenteltvíz nem hull a lányokra Nemiben, mint ezen a napon.

Délután aztán még több eprészleány látható, mert a téren a kerektornyú palota előtt táncolni fognak a pódiumon. A táncuk kecses, lassú vagy elevenebb, ahogy a hosszú ruha engedi, mely a szegletes fökötővel *kariatida* jelleget ad a karcsú eprészlányoknak. Aztán ők is elvegyülnek a közönség között, hogy színt adjanak a városból jött sokadalomnak. Meg hogy legyen mit fényképezni különösen az idegen országbelieknek.

Mert ez a búcsú már inkább csak vásár a régi búcsúk jellegzetessége nélkül. Programja is van, kinyomtatva. A zenészek Rómából jönnek, délután a rádió meg a televízió művészei is megjelennek. A régi búcsúk kellékeiből az eprészlányok ruhája maradt meg, no meg aztán a malac evés és a bor, amit terítetlen asztalok mellett szélesszájú üvegekből töltögetnek a kis poharakba.

A szórakozás eltart egészen éjfélig. Akkor következik az utolsó szám: a tűzijáték. A csillagesö, a színes lövedékek meg rakéták, melyek hatalmas dördüléssel múlnak ki, a tó fölé szállnak és a víz is tükrözi őket. Ilyet a « Diana tükre » még akkor sem látott, mikor a fejedelmi bárkák ringottak a színén. Hát hogyne volna szép az eper ünnepét befejező

tűzijáték, mikor a magisztrátus nápolyiakat hívott a rakéták összeállítására meg eregetésére. Azok pedig értenek hozzá! Ki is van nyomtatva a tűzijáték-rendező neve a papíroson éppúgy, ahogy a művészek meg a karmesterek nevét kinyomtatják.

Aztán elmennek a vendégek és hétfőn már nyoma sincs az ünnepnek. A malacárusító emberek is átvonulnak Genzanóba a megmaradt holmijukkal, mert Genzano nagy város, ott el lehet adni mindent mindig. Az idegenek pedig elviszik magukkal a búcsú emlékét. Nem azt a kosárka epret, amit vettek, mert az nem tart sokáig. Valami szebbet és maradandóbbat. Az epres sátrak illatát, a zöldszempillás tó képét, az eprészlányok szalagos főkötőjének lebbenését és a varázsos szó hangulatát: *Nemi* — Nemus Dianae. Apolló testvére, a szűz Diana suhant itt a fák közt kíséretével. Kis holdat viselt a homlokán, szalag fogta össze a haját, tegez volt a vállán, és karcsú volt, mint az eprészlányok bokáig érő ruhájukban a *Sagra delle fragole* napján.

AZ ETRUSZKOK

Az etruszk múzeumok kezdenek divatba jönni. Újra rendezték őket, a Vatikán is a magáét, meg az állam is a Villa Giuliában elhelyezett nagy gyűjteményt.

Ha nem is értjük teljesen az etruszk művészet emlékeit, meglep bennük egy másfajta kultúra bemutatkozása. Ízlés, eredetiség vitathatatlan. Ez a művészet később görög elemekkel színeződik, aztán

« elrómaiasodik » s végül eltűnik, mint ahogy eltűnnek az etruszkok városai is, és eltűnik maga a fajta is.

Pedig az etruszkok előbb adnak életjelt magukról, mint a rómaiak. Kr.e. a X-IX. században már jelentkeznek. Városokban éltek és szövetségben tömörültek politikai egység nélkül. Bár hódítóként nem lépnek fel, terjeszkedtek is. Jelen vannak Róma születésénél. Ők adnak nevet a városnak. Etruszk királyok rendezik Rómát és szervezik a fiatal államot. Ők építik a Capitoliumon a Jupiter templomát. Etruszk mester kezéből kerül ki a Rómát jelképező farkas szobra. Azt kell tartanunk, hogy az isteni eredetről beszélő legendás kor hősei — etruszkok voltak.

«Eltűntenek ők», de titoknak itt hagyták írásukat, melyet hol tudnak olvasni, akik fejüket az etruszk « rovások » megfejtésére adták, hol nem. Titok maradt származásuk és fizionómiájuk is. Indiai származásról is beszélnek. De tudvalevő dolog, hogy az eredet-kutatók szívesen veszik elő Indiát, ha megszorulnak. A veji Apolló arcára — látva az alak cigányos megjelenését — még rá lehetne fogni az indiai származás jegyeit, de a tarquiniai sírok zömök, tömzsi atlétáihoz és táncosaihoz hasonló típusokat iráni kódexek miniatűr-képein látunk.

A ránk maradt legszebb etruszk arc egy leány képmása: a tarquiniai *Velcha*. Nagy szem, egyenes, erős orr, ideges száj. Fejdísze olajfa lombjából van fonva, úgy viseli, mintha diadém volna. Fülét leomló hajfürtök takarják. Rendkívül értelmes arc, nem akár-

milyen vérből származó nő. Nem keleti, hanem földközi-tengeri típus. Talán Kréta-szigetén éltek az unokanővérei.

Az etruszkok települései eltűntek: szétmállottak, széthullottak. Nem voltak úgy építve, hogy romvárossá váljanak idővel. De megmaradtak sírjaik, mert vagy föld alá építették őket, vagy legalább földbe süllyesztették az építményt. Ezekből a sírokból kerül ki az a kedves holmi — vázák, képek, csecsebecsék — melyeknek másolatait a közönség Róma ajándékboltjainak kirakataiban nézegeti és « souvenir»-ként viszi magával Itáliából. Kettő a szobám falán is van belőlük. Egy fuvolás meg egy lanton játszó alak a tarquiniai sírokból. A *fuvolás*, mintha menetelne, kilép, köpenye száll utána. Piros, kék csíkos a posztója. A rajz olyan, mintha pasztellel készült volna. Koszorú van a fuvolás fején, haja göndör, fürtjei oldalt is lehullanak fülét szabadon hagyva. Az alak előtt és mögött olajfa ágai a földbe szúrva, rajtuk a gyümölcs. — A *lantos* félénkebb, nőies mozdulatú. Palakék palást van vállára vetve, csak félig takarja el barnára égett testét. Körülötte barkás ágak. Piros galamb ül az egyiken, egy másik pettyes most készül letelepedni egy ág hegyére.

Sokszor ránézek a két képre, melyek keret nélkül olyanok, mintha a sír falából volnának kivágva. Talán nem fejeznek ki semmit, csak két mozdulatot rögzítenek bátran húzott vonalakkal. A színezés könnyű. A két vázlat semmiképp sem falusi műkedvelő munkája.

Aki a kirakatokban található « etruszk » tárgyakban többet lát, mint emlékül vihető kuriózumot, keresni kezdi az eredetieket is. Nem is kell mindjárt kimennie ezért az etruszk sírmezőkre; elegendő, ha a Villa Borghese szélén felkeresi az etruszk múzeumot. A múzeum egy nagy ékszerház, ahol sétálva meg fotelban üldögélve lehet nézni a vitrinekbe kirakott darabokat, néha egészen filigrán holmit.

Kezdetnek apróságok kötik le a figyelmet. Női papucs bronzzal szegve, fémrozettákkal díszítve. Ma is viselik a római nők ezt a modellt arany és ezüst pántokkal. Evvel a csillogó lábbelivel tele vannak nyáron a cipőkereskedések kirakatai. — Aztán vázákat kezdünk nézegetni. Ezek még primitívek, de feltűnnek a merész egyszerűsítések a rajzban a fehér és fekete egymás mellé helyezésével. — Terrakotta votív tárgyakat látunk: kezet, lábat, fejet. Lám, már akkor is voltak « kegyképek » meg búcsújáróhelyek, ahol ezeket a tárgyakat a hivő elhelyezhette. — Meglep egy terrakotta szobor életszerűsége. Szakállas, bajuszos férfi, haját felfelé fésülve viseli. Talán véletlenül került ide valamelyik modern gyűjteményből. Odanézek a melléje tett táblára: a Krisztus előtti századokból való. — Házalakú hamvvedrek következnek. Ilyen lehetett az etruszk lakóház. A piros vagy fekete égetésű formák a hazai zsuppfedelű kunyhókhoz hasonlítanak. — Most korsók és más italtartó edények gyűjteményéhez érünk. Merész, modernnek látszó formák. Hasonló tárgyakat luxusáruházak ebédlőfelszerelési osztályán látunk. Ma csak elökelő környezetben festenének jól ezek

a «különc» holmik. Kétezerötszáz évvel ezelőtt Tarquinia, Cerveteri, Volterra piacain árusították őket amforák és cseréplábasok társaságában.

Egy Mercurius-fejet pillantok meg. Sisak helyett kalap van a fején. Nagy szemek fölött szépen megvont szemöldök, erős orr. Ehhez a fejhez modellt ült valaki.

A múzeum leghíresebb darabja a veji Apolló szobra. Kilép, gyors léptekkel közeledik felénk, mintha valami üzenettel jönne. Arcán halvány mosoly, de nem is az arca, csak széles, elhúzott szája mosolyog. Haját fonatokban viseli. Szemben nézve cigányos a barnára sült terrakotta figura, oldalról archaikus isten.

Egy kis szoba közepén van a Házastársak-szarkofágja. Az indiai vörösre égetett koporsó fedőlapján férj és feleség fekvő, felkönyöklő alakja. Nem halottas ágyon vannak, hanem banketten vesznek részt. Kezükben valamikor serleget tartottak. A két alak együttese magasabbrendű művészet sárból, mint amit néha márványból látunk. A férfi rövid szakállat visel, mint a vázák figurái. Hajviselete kissé megmosolyogtat engem. Az ötven év előtt Lysoformember frizurája volt ilyen. A nő fitos orrú; visszakunkorodó, hegyesorrú topánka van a lábán.

A férfi kezét gyengéden a nő vállára teszi. Az etruszkok megbecsülték a nőt, szerepe fontosabb volt a társadalomban, mint a rómaiaknál. Talán egyenlőség volt náluk férj és feleség között. — Istenségeik között előkelő helyet foglalt el *Turan*, akit Aphrodite-Venus személyével azonosítanak. A szó

jelentése: úrnő. Mintha az etruszk Turan és a görög eredetű « tyrannus » szónak köze volna egymáshoz. A görör *tyrannos* kezdetben nem is «zsarnok»-ot jelentett, hanem az «úr»-nak volt a neve, akinek kezében hatalom van. A szó görög jelentései között ez is szerepel: hercegnő. Ez a jelentés pedig közel jár ahhoz a tartalomhoz, amit az etruszk *Turan* szó fejez ki.

Ismét vázák közt járok, rajtuk stilizált állatok. Bámulatos a rajzolók merészsége az arányok megváltoztatásában. Az ábrázolás mégis tökéletes, mert a mozdulat mindig jellegzetes marad. Az állatot jobban ismerték, mint mi. És a rajz mindig leleményesen tölti ki a rendelkezésre álló helyet. Kicsiben azt tették az etruszk fazekasok, amit nagyobb technikai tudással valósítottak meg a bölények festői az Altamira-i barlang sziklafelületén.

Egyik váza képén szüreti ünnep folyik állatöléssel, sütéssel, préselés jelenetével. A vázán körben futó rajz szalagja fölött lugas, levelek, kacsok, gyümölcs. — Ezen a «szüreti mulatság»-on minden magyarnak megakadhat a szeme.

Teljes asztali készleteket látok az egyik vitrinben. Pl. ugyanabból a formájú és díszítésű «fagylaltos» kehelyből nyolc darabot. Ilyen lapos kelyheket tartanak kezükben az elköltözöttek fekvő alakjai akár a szarkofágok fedőlapjain, akár a sírok freskó képein. A lapos kelyhek mellett fülnélküli kis fekete csészék is vannak. Egy tucatnyi ugyanabból. Nagy társaságra számíthattak abban a sírban, ahová ilyen bőséges felszerelést raktak.

Aki Tarquiniába megy etruszk emlékeket nézni, a múzeummal szokta kezdeni. Ez a kis múzeum nekünk talán nagyobb élmény, mint másoknak. Olyan « népi » fazekasholmi van ott, ami egy jobb matyó vagy székelyföldi hetivásár darabjai között nem is látszana idegen eredetű árunak. Én azt a kétfülű kantát vinném el emlékül, melynek hasán körben gyöngytyúkok lépegetnek. Lábalakú ivóedény is akad a cserépkupák között. Ilyen nálunk a söröscsizma.

Szarkofágok oldalán néha a lélek másvilági utazását ábrázolták. A halott lovon vagy kocsin utazik, de mindenképpen eljönnek érte a «halál lovai». Démonok, « árnyék-lovagok » kísérik őt utolsó útjára, s a távolban félig nyitott ajtó mögött vár rá az alvilág ura. Mindenképpen Ady verse jut eszembe a múzeum szarkofágjai között, melyeken sok a paripa; és mintha ezek a nyugtalan lábú lovak mindig várnának valakire úgy, mint a vers mondja: « Mindig van szabad paripa, s mindig van gazdátlan nyereg ».

Keveset tudunk az etruszkokról, és azt a keveset is a halottaiknak, a halottak kultuszának köszönhetjük. Nem írták meg könyvekben, hogy mit gondoltak a lélek halhatatlanságáról, de bizonyos, hogy az elfeledéstől a sírok beszédes berendezése mentette meg őket.

ETRUSZK TEMETŐK

A temető nem pótolja a várost még az archeológiában sem, de etruszk Pomeji vagy Ostia nincs. Tehát aki többet akar tudni az eltűnt népről, mint

amennyit a múzeumok tárgyai mondanak róluk, felkerekedik Cerveteri meg Tarquinia irányában, ahol már csak helységek nevében él az ősi települések emléke, de kint a mezőkön kilométereken szétszórva terjednek ma is a *nekropolis*-ok, a holtak városai.

Az úton odafelé udvarházak tűnnek fel. Várszerű épületek magasan épített tornáccal. Tágas udvarukon hívogató kocsiállások. Erdély tájain álmodott ilyeneket Kemény Zsigmond a *Zord idő*-ben. Később a tenger is megjelenik; aztán kanyarodik az út és a távolban feltűnik a mai város, Cerveteri, mely jóval kisebb és jelentéktelenebb, mint őse, az etruszk *Cere* (Caëre).

Az autóbusz, melyen jöttem, messze tesz le a helységtől. Ide látszik a város, a temploma, a háztetők pajzsa, de még három kilométert kell gyalogolnom a meleg mezők között. Fárasztó az út a tűző napon. Autók robognak el mellettem; jó volna, ha valamelyik megkönyörülne rajtam. Most egy ütöttkopott régi kis kocsi közeledik. Lassít, megáll, látom, hogy a volán mellől int valaki. Bent egy meghatározhatatlan korú úr ül. Sovány, keskeny arc, terrakotta színű csontváz fej. Etruszk arc, legalábbis nekem abban a pillanatban úgy tetszett. Beszállok, és ő, mintha gondolataimban olvasna, mindjárt az etruszk temetőről beszél. Letesz a főtéren a nekropolisz felé mutató jelzőtábla mellett, és mikor visszafordulok, már nem is látom kopott kocsiját. Jótevőm hasonlított azokhoz, akik a kőkoporsókon feküsznek könyökükre támaszkodva.

A nekropolisz felé csendes, keskeny út vezet végig ciprussal beültetve, mintha rajta igazi temetőbe érnék, ahová virágcsokorral kezükben mennek az emberek sírt látogatni. Az út kertek, gyümölcsösök között halad, itt-ott tanyaházak, kissé odébb hegyek. Vác környéke ilyen, a Naszály alatti mezők.

A temetőbe érve az az első benyomásom, hogy egy afrikai kunyhóvárosba jutottam. Mindenfelé földbe süppedt kerek építmények. Púpos hátuk földdel van födve, közöttük út, cserjék, virágok. A bejáratok szabadon vannak hagyva. Némelyik nagy rotondán három-négy kapu is van. Hol lefelé lépve kell bemenni, hol lépcsőn kell előbb felmenni.

Vannak egyszerűbb sírok is, keskenyek, egymás mellett sorakoznak; csak ajtójuk látszik, szűk nyílás, esetleg egyiptomiasan trapéz alakú. Ezek mintha a szegényebbek temetkezőhelyei volnának.

A kerek formájúak mutatkoznak érdekesebbnek. Belépek az egyikbe. Ilyen lehetett az etruszk ház belseje. Kis előszobából másik, nagyobb, szélesebb helyiségbe jutok, melybe még három szoba nyílik. De a bútorzat mindenütt csupán ágy, fekvőhely, kőlóca, mert a ház halottaknak készült. A kamrákban két-két hely van, férfi és nő részére. Szabályszerű ágyak, nem feledkeztek meg a lábat is kifaragni. A nő helye fölött háromszögletű dísz, a férfi nyughelyén kövánkos. Kívül a kamara bejáratánál köcsögkalap alakú karimás kődarab jelzi, hogy férfi holtteste van bent eltemetve, a nő halottas ágya mellé kazetta formájú kődarabot helyeztek.

Hogy a ház illúziója teljesebb legyen, a mennyezeten gerendázat van a kőből kivésve: mestergerenda és oldalt futó tartólécek.

A három sírkamra előtti «szalon»-ban is fekvőhelyek vannak a gyermekek, szabadosok, szolgák részére; a «portásfülké»-nek is volt lakója. Méltányosság és demokrácia uralkodott az etruszkoknál még a holtak országában is: holtan is mindenki a maga helyét foglalta el úgy, mint az életben.

De a szép, fekete pettyes *peperino* kőzetbe vágott ház üres, rideg. A falak simák, csak az előszoba rovátkolt, kazettás tetőzetét tartó oszlopok feje van egyiptomias ízléssel megfaragva. Innen a sír neve: *Tomba dei capitelli* — oszlopfejes sírkamra.

A Cserépbödönök-sírja olyan, mint egy nagy élestár, melyben ma már csak az edények maradtak meg: pompás égetésű és mutatós formájú agyagtartályok «modern» díszítéssel. A mester a nyers agyagon ujját végighúzogatta és ezzel a hornyolással óriási virágkehellyé váltak a méter magas gabona- és olajtartó fazekak. A fedők leemelhetők, jól megmarkolhatók, négy karika-füle van mindegyiknek. Zeng a furcsa cintányér, mintha bronz volna az anyaga. Tányérok is vannak a kriptába téve, rajtuk búza, olajbogyó meg szőlőmag maradványai.

A *Tomba dei rilievi*, vagyis a dombormüvek sírja nagy családi temetkezőhely lehetett. Mintha egy nagy hálószoba volna a tágas sírkamra. A főhelyek fülkékben vannak, két-két vánkos van mindegyikben, hogy magasan essék a fekvés. Az ágy alatt egy-egy pár papucs, de az is kőből. A nagy helyiség

valóságos bazár, ahol a falakon meg a széles, négyszögletes pilléreken ki van faragva mindaz, ami életében kedves volt a családfőnek vagy nemzetségfőnek, aki talán elsőnek temetkezett az új sírba. A szürke alapból halvány színezés emeli ki a tárgyakat. Van ott: kard, parittya, fokos, sisak, pajzs, pásztorbot, kürt, tarisznya, kolomp, harapófogó, kötélcsomó, fémkorsó, serpenyő, fazékanál, « gong », «tojássütő». Az élőlényeket egy lúd meg egy menyét képviselik. Az egyik ágy alatt aztán egy agár típusú cerberusz is látható egy démon társaságában. A pokolbeli kutya egyik feje a sámlira tett papucsokat tartja szemmel. — Mi lehetett a sír gazdájának foglalkozása? — kérdezhetjük a kiállított tárgyak végignézése után. Talán harcos volt, de szabadidejében barkácsoló ember, aki minden munkát elvégzett a ház körül.

A főhely kerevete kidolgozásban faanyagot utánoz. De aligha igérhet nyugodt álmot az olyan nyoszolya, mely alatt egy cerberusz meg egy etruszk ördög tanyázik.

Járom a nekropolisz utcáit. Döng alattam a talaj. Nem is talaj ez, hanem szikla, még az utak is a kőbe vannak vájva. Egyik egyiptomi bejáratú sír előtt férfi halottat jelző «cilinder», rajta etruszk írás, titok. Ki volt, akinek sírja elé állították? Pék, vagy polgármester?

Cerveteri nekropolisza inkább kívülről színes, hangulatos; hasonlít a mi virágos temetőinkhez. *Tarquiniában* a sírok nagy területen vannak szétszórva, s nem a véső tette őket jellegzetessé elsősor-

ban, hanem a szín, a rajz és a képzelet. Tarquinia őslakói a sírok falán az életet akarták ábrázolni szépségével, emberi örömeivel. Mert az etruszk másvilág tele van démonokkal, a «paradicsom» csak az a sír, amit az életben maradottak építenek az elhunytnak, aki a kamra főfalán lakománál ül barátaival, mialatt körülötte folyik tovább az élet azokban a jelenetekben és tevékenységekben, melyeket életében legszívesebben látott.

Atlétikai versenyek vannak a falra festve: futás, gátfutás, birkózás; szórakozások: bohóckodás, bűvészmutatványok, tánc, zene; egyéb időtöltés: vadászat, halászat. Csónakosok eveznek a tengeren, előttük egy ember fejest ugrik a vízbe sportszerűen, pompás mozdulattal. Az ismeretlen művészek hibátlanul rajzolják a vízből felvetődő halak ívben hajló testét és a szálló madarakat. A festők nem stilizálnak, a valóságot figyelik és a lényegesre egyszerűsítenek. Csupán a paripákat rajzolják a valóságosnál magasabbnak, karcsúbbnak, mintha nem is a lovakat, hanem a lovak *szellemét* festenék a sírkamra falára.

Hosszú, festett virágfüzérek is lógnak a falakon, mint ünnepi dísz. Ugyanolyanok, mint aminőket a Hawaii-szigeteken viselnek a bennszülöttek, és a vendégek nyakába is akasztják őket. De itt a falakon a füzérek mozdulatlan girlandok, esetleg bokrok ágán lengenek.

Magáról az etruszk másvilágról nem sokat mondanak a falra festett képek. Az a kevés is, amit látunk, nyugtalanító: karvalyarcú szárnyas lények meg démonok kalapáccsal kezükben.

VITERBO: KÖZTÜNK MARADT KÖZÉPKOR

A viterbói vonat vicinális. Rangot csupán az a körülmény ad neki, hogy Rómából indul. Megkerüli a Szent Péter-bazilikát s aztán megáll nálunk is a Monte Marión. Az állomás falusias, lehetne otthon tanyaközpont állomása. Maga a főnök adja a jegyet.

A peronon mindössze egy hirdetést látok. A képen nyírfaerdő, tó, fenyők, ház piros fából és egy vonat. Szép, kékszínű luxusvonat. A plakáton csak egyetlen szó: Finlandia. A rokonaink invitálnak, hogy látogassuk országukat. Hogy kerül ide a finnek hirdetése, ahol munkásokon és tisztviselőkön kívül alig száll fel valaki? Nem utaznak messze, csak a braccianói meg a viterbói hegyes-völgyes tartományba.

A vonat útja szép, egy kicsit hasonlít ahhoz a tájhoz, melyet a finnországi képen láttam. Hullámzó dombvidéken, erdők, mezők között járunk; a lankákon juhok legelésznek. Braccianónál tavat is érünk. Kerek, nagy víz, partján piniák meg sudár fenyők. A reggeli eső után párák lebegnek fölötte.

Komolyabb erdők mellett is elszalad a vonat. Az állomásokon sok a virág, a rózsa. A virágokról Viterbóra kell gondolnom, mely nemcsak régiségeiről híres, hanem Szent Rózáról is, aki éppúgy rózsájuk lett a viterbóiaknak, mint ahogy a mi Árpádházi Margitunk személyében margaréta került a középkorban templomaink oltáraira. Kortársak is voltak, és mindketten fiatalok.

A Porta Romana állomásánál érem el a várost, és rögtön megcsap valami a különleges levegőből.

Gondosan helyreállított városfal van előttem. A tornyos, csipkés kapu fölött Szent Róza szobra. Kissé tovább egy templom apszisza dudorodik ki a várfalból, mint valami bástya.

Belépek a kapun, melyen rajta vannak még a szárnyak is, ki tudja, mióta kitámasztva. És már látom is a bástya-templomot. Fala kívül-belül csupasz kő, de nem rideg épület. Bent zömök oszlopai a szokásos oszlopfők helyett virágkoszorút viselnek. Az elsők pedig, mintha nyalábok volnának, négy-négy részre vannak tagolva. Az egyik ilyen összetett oszlopnak csavarulata van, mintha valaki húzott volna rajta egyet, mikor még anyaga « meleg » volt.

A szentély emeletmagasságban van a hajó fölött. Tizenöt góliát lépcső vezet fel oda. Aki innen prédikál, valóban a hívek « feje fölött » beszél el. Az oltár három egymás fölé helyezett terméskő. A legfelső az oltár asztala. Szélén csipkézett, valamikor épület párkányzata lehetett.

Ezt a templomot óriások rakták össze.

Megindulok a város közepe felé. Még nem láttam semmit, de máris otthonosan érzem magam. Betekingetek az utcákba, ahol virágos balkonok, öreg házak, két-három ablakos «paloták» vannak. Az az érzésem, hogy az egész várost be lehetne járni utcáról utcára: mindenütt hangulat, mosolygó arcok, kedves nép. Ha megállok valakivel beszélgetni, és Szent Róza nevét említem, kész a barátság. Az asszonyok pedig olyan boldogan beszélnek róla, mintha a saját családjukba tartozott volna a szent.

Hamarosan megpillantom az első kutat. A viterbói kutak középkori különlegességek. Majdnem minden térnek megvan a maga kútja. Kávája kerek, szögletes vagy játékosan formált. Közepén oszlop emelkedik, mely kisebb kerek medencéket tart, kettőt-hármat is, mint egy magas gyümölcs-szerviz. Nem Bernini-féle látványosságok ezek a kutak, inkább a terek filigrán munkájú ékszerei, melyekben a víz éppen csak csillog, csobog, andalít.

Amelyik előtt állok, az a *Fontana grande*. Lépcsőkön kell felmennem a kávájához. Úgy áll ott a téren, mintha négyhomlokzatú oltár volna. Közepén az oszlop, mely csöveken, csatornákon, oroszlánok száján csorgatja a vizet a medencébe. A kút körül régi házak, melyek folytonos javítgatások, átépítések során távoli időkből maradtak ránk. Ablakaik zsalugáteresek, mintha hosszú alvásokra rendezkedtek volna be. Egy hentes boltja előtt sült malacot trancsíroz; körülötte a kliensek, mind férfi. Érdeklődve nézik a műveletet, ahogy a vékony szeletek hullanak a kés nyomán.

A régi viterbói házak balkonjára kívülről épített lépcső vezet. Egy ilyen házat mindjárt a kút után találok. Talán a legszebbet ebből a fajtából; ez a Casa Poscia. Sarokház szeszélyesen rakosgatott ablakokkal. Az alacsony balkont formás oszlop tartja. De kőcsipke meg virágos vésetek jutottak a feljárat korlátjára is. — Amilyen a ház, olyan a környezete. Kapuk fölött címerek vagy sugaras Jézus-monogram köből kivésve, vagy stukkóban formálva. Egy ruhásbolt bejárata fölött régi dombormű: Szent Már-

ton köntösét vágja szét és adja a koldusnak, aki előtte egy szál fehérneműben didereg. Vajon a rőfösbolt gazdája tudatában van-e annak, hogy a véletlen milyen találó cégérrel szolgált neki?

A főtér annyira berendezett középkori szalon, hogy nem tudom, min álljon meg a szemem. A Podestà-palota keskeny, magas tornyán kovácsolt vas harangláb. A szerkezet éppen most veri ércesen az órákat. Falán csillag, majolika számlap, címerek, mint elaggott hős mellén a kitüntetések. Az épület sarkán oszlop tetején nagyon harcias, mérges arcú oroszlán. A város címere.

A Sant'Angelo-templom falában egy római szarkofág; állatok harca vagy vadászjelenet, ami rajta látható. Alatta szöveg, a legszebb, amit fiatal nő koporsójára lehet írni: « A viterbói városi tanács határozatából 1138-ban ebbe a régi márványkoporsóba temették Galliana leányzó holttestét. Szépségben és erényességben nem volt párja; virága és büszkesége volt városunknak. Halála mindnyájunkat megszomorított és az öröm eltávozott házainkból. »

A rossz nyelvek azt mondják, hogy ez a nő nem létezett soha. Nem tudom, hogy a viterbóiak miként vélekednek az ügyről. De tapasztalom, hogy amíg a feliratot olvasom, mások is megállnak mögöttem és szintén olvassák Galliana sírversét. Látom, hogy újdonság nekik, pedig talán harminc év óta járnak alatta. Olvasótársaim férfiak; két nő is csatlakozik hozzájuk, de a szöveg feléig sem jutnak el, és mennek tovább. Talán irigykednek a távoli vetélytársnőre?

A Piazza Gesù kis piac helye. Közepén kerek kút, mely több csövön át csorgatja vizét; a háttérben templom, mely évszázadokat látott már maga fölött elvonulni. A tér a templom felé emelkedik úgy, hogy a sátrak és az árusítóasztalok «zenekari» elrendezésben állnak. Innen alulról is jól látható minden. Az első sorban a virágárusok vannak, mögöttük a mészárosok és halasok, aztán a sajtosok és tojásoskofák helye következik. Fent a kút mögött a gyümölcsöt meg a zöldségféléket árusítják.

Végigmegyek közöttük a templom felé, melynek homlokzata nyers kő, toldozott. Kapuja zárva, csak néha nyitják ki. Aki ott vasárnap misét hallgat, különös víziója támadhat úrfelmutatás alatt. 1271 március 13-án a két Monforte testvér, Guido és Simon itt ölték meg az oltárnál családi bosszúból Cornwalli Henriket. A szerencsétlen ember üldözői elől a templomba menekült; átölelte az ostyát felmutató papot, de a haláltól nem mentették meg sem az ünnepélyes pillanat, sem az akkor Viterbóban összegyűlt konkláve tagjainak jelenléte. Az esetről Dante is tudott, és Guidót, a gyilkos Monforte fiút a pokolba helyezi (Inf. XII. 118-120).

Elérek a dóm terére, ahol a híres konkláve terme van, a Palazzo Papale meg mellette a *Loggia dei Papi*, mely jobban a város szimbolumává vált, mint a mancsát emelő haragos oroszlán.

Az oroszlán a kecses, levegős loggián is rajta van az ívek fölötti frízen. Itt kissé barátságosabb a nézése, még liliomot is tart a karmai között.

De alig van időm fordulni egyet a téren, és megered az eső, mely egész délelőtt fenyegetett.

Szerencse, hogy nyitva van a terem ajtaja, amelyben 1271-ben már harmadik éve folyt a konkláve, de a kardinálisok még mindig nem tudtak megegyezni a pápa személyében. A költséges ülésezés már anyagi romlással fenyegette a várost. A bíborosok szolgahadát — egy egész kis hadsereg volt — sem nézték jó szemmel a viterbói családapák. A város kapitánya erre a huzavona harmincadik hónapjában lezáratta a konkláve kapuit, megszüntette a kardinálisok kosztját és leszedette a terem tetőzetét. Így aztán kikényszerítette a választást. Az új pápa X. Gergely névvel a piacenzai Visconti Teobáld lett.

Erre gondolok, mikor a nagy teremben járok és kopog az eső a tetőn. Az egykori pompából vagy díszekből nincs itt már semmi. Freskók nyomai a falon, az ablakokon gót kőcsipke.

És aztán míg az eső esik, ebédelni kezdek. Mert a piacon én is lekanyaríttattam egy jó darabot az egyik malac teteméből. S azt itt fogom megenni, ahol a kardinálisok hétszáz évvel ezelőtt kényszerű böjtre voltak fogva. Soha nem ettem ilyen finom malacot! A bőre ropogós, a húsa gyenge és illatos a beletett fűszerektől. A fokhagyma is jót tett neki. Kár, hogy bor nincs hozzá ebben a nagy étteremben. De útközben láttam bormérő helyeket, majd megtalálom őket megint.

Közben az eső eláll és kiderül. Elhagyom a konkláve-vendéglő helyiségét, amelynek tetejét 1271 óta pótolták ugyan, de megint baj van vele, mert több helyütt becsorog.

Még egy pillantást vetek a szép loggiára, mely voltaképp már csak egyetlen sor árkád. A másik oldala hiányzik, csak az oszlopok töve maradt meg a padként szolgáló talapzaton. Teteje sincs természetesen. Ma már nem sétálhatnának rajta vitatkozó kardinálisok. Legfeljebb napozni járhatnának oda meg elgyönyörködni a panorámában.

A loggia területe csak akkora, mint egy nagyobb szoba, de úgy látszik, ez a tenyérnyi hely is térnek számított: ide is jutott egy kút.

Viterbóban mindenütt találkozhatunk a múlttal, de sehol annyira, mint a *San Pellegrino*-negyed utcáin. Ilyen lehetett a pápák Viterbója a XIII. században. Kijárt kövezet, sok lépcső; kerékpárral is bajos itt közlekedni, nemhogy autóval. A házak anyaga terméskő meg tufa, díszítve gyöngysorokkal, csipkézettel, rozettákkal. Sarkokon, erkélyeken, lépcsőfeljáratok párkányain virágok. Az ablakok kerete, még padlásszobák ablakain is, körülvésve, cifrázva. A házak mellől itt is, ott is torony szökik a magasba. A torony rendszerint simafalú, karcsú, sudár építmény, katedrális mellett is megfelelne harangtoronynak. Itt csak azért áll, mert itt maradt abból az időből, mikor divat volt ilyeneket építeni.

Aki ebbe a negyedbe betér, szinte lábujjhegyen jár, nem akarja, hogy léptei felverjék a csendet. Nem is siet itt senki, mert nem akar elveszteni semmiféle benyomást. Ívek nyúlnak át fejünk felett, vagy maguk a házak alkotnak boltozatot az utca fölött. Az ablakokból, a házakhoz kívülről hozzáragasztott fel-

járók tetejéről öregasszonyok réznek rám. Néha furcsa a tekintetük... Legalábbis nekem úgy tetszik. De aztán megnyugszom, mert Könyves Kálmán királyunk törvényének szava jut eszembe: «De strigiis quae non sunt...» Vagyis ő már a középkorban kimondotta, hogy nem szabad rosszat gondolni a boglyashajú öregasszonyokról.

Minden sarkon megállok. Balra lépcsők, melyek a fölöttem haladó utcákba vezetnek. Gödrös a lépcsőfokok közepe, ilyenné formálta a követ a használat. Cserélni nem szabad őket: múzeum az egész városrész, ereklye e XIII-XIV. századból.

A tereken itt is vannak kutak, a bejáratok fölött a Krisztus-monogram vagy valami jámbor mondás bevésve a kögerendába. Itt-ott szentképek is, a közeli boltban vett holmi, mit a nagymama díszített körül kredencpapírral meg ezüst csillagokkal. Az alacsony balkonokon asszonyok tereferélnek, de csak halkan. Úgy látszik, itt íratlan törvény a csend. Még hancurozó gyereket is alig látni.

Egyik lefelé tartó utca tipegő-járdáján megindulok. A zegzugos út levezet a völgybe, melyen át patak vize folydogál. A mosást is ott végzik az asszonyok. A völgy két részre osztja a várost. Visszanézve a túlsó partról, a háztetők összevisszasága szórakoztat. Ez a rész magasabban is fekszik, mint a San Pellegrino utcái. De itt is van régi kút, és hogy a hely hiteles, arról az utcanév is meggyőz, mit az első sarkon olvasok: Via dei *vecchi* — Öregek utcája.

Ennek a városrésznek azonban mégis más jellege van, mint a völgy túlsó felén megcsodált meseilluszt-

ráció-negyednek. Félig zárt ajtók, berácsozott ablakok mögül édes, bódító illat áramlik az utcára.

Pincék ezek. Némelyik ajtó mellett kartonlap van kiszögezve: « Vino, litro L. 100 ». Ott a gazda méri a borát. Kitárja az ajtót s a hordók között folyik az eladás vagy a kvaterkázás. Egy-két asztal mindig akad meg pár szék, korsók, flaskók, poharak. A vendégek a szomszédból való « célszerű szegényemberek ». Nem az ivásért, hanem a beszélgetésért jönnek ide. Nincs nóta, még csak fiatalok sincsenek közöttük. Amit költenek, az sem sok: negyven-ötven líra egy délután. Aki magáért a borért jön ide, az elviszi a literjét haza. De aki leül, az a környezet miatt jött: a pince szaga, a hordók közelsége, a megfeketedett falak, a korhadozó ajtó, a rozoga székek, a világosság felé tartott poharak kedvéért. Nem is lesz itt részeg senki; csak melegít egy kicsit a viterbói bor és az érvelés lesz tőle erőteljesebb. Mert a « borban az igazság » elve Viterbóban is érvényes; aki iszik, az mindig megmondja « úgy, ahogy van ». Nálunk is meg máshol is.

A San Pellegrino-negyed szomszédságában van a Santa Maria Nova bazilikája. Ez volt a pápai Viterbo egyik főtemploma, kincstára, levéltára. Nincsen benne márvány, falait nyersen faragott kövekből rakták. Fent a magasban is díszítetlen gerendázat a teteje. Évszázadok elmúltával is megmaradt középkorinak és áhítatos helynek.

Kívül a templom sarkára szószék van ragasztva, kicsi, sokszögletű. Szent Tamás neve olvasható rajta régen odavésett betűkkel. Innen prédikálta a viter-

bóiaknak a bűnbánatot a Doctor Angelicus. Nézem a kis pulpitust. Nem lehetett rá könnyű a feljutás. Alig hagytak egy kis rést a belépésre. S ha Szent Tamás valóban olyan terjedelmes volt, mint mondják és ábrázolják, akkor az Angyali Doktor kitöltötte a helyet, amit a szószék kőkorlátja belül szabadon hagyott. A *Summa* szerzője meg sem mozdulhatott ebben a szűk skatulyában. Talán ez volt az egyetlen eset, mikor őt is « sarokba szorították ».

TÉLI UTAZÁS LATIUMBAN: MONTEFIASCONE, BOLSENA

Június eleje van, de köd üli meg a várost, különösen a Monte Mariót. Húsz méter távolságban már az ismeretlenben vesznek el a tárgyak. Londonban vagy Tirol valamelyik táján képzelhetném magam, de nem most, hanem novemberben. Csak a hideg hiányzik hozzá. Pedig ma én utazni akarok, északra, túl Viterbón a Bolsenai-tó partjára.

Elindulunk. Még alig hagytuk el Rómát, de nem tudnám megmondani, hogy hol járunk. Piniák árnyai a magasban, lent egy rét, dér fedi, vagy csak úgy látszik: lóhere fehér virágai vannak ott zöld alapon. A Tiberis vize a ködön át nézve meg nem határozható mélységben folyik.

A nap mintha áttörne a párákon, de aztán újra kísérteties ligetek mellett fut a kis vonat.

Róma körül az országút mellett csárdák, ahol valamikor bort mértek meg *fettuccine*-t adtak. Még megvannak, de *bár* lett belőlük; faluk teleszögezve

divatos italok bádogreklámjaival. És nagy betűkkel van felírva valahová: Dancing. Hogy miért kell ezt « amerikaiul » írni, az rejtély. Így talán vonzóbb. Mert ide nem matrózok meg turisták járnak, hanem vasárnapi kirándulók Rómából. Kevéspénzű nép. A *dancing* azt jelenti, hogy a helyiségben van amerikai zenegép, mely előtt néhány négyzetméternyi területen lépni, ugrani, pörögni lehet a slágerlemezek zenéjére.

Mikor a párák felszállnak, kiderül, hogy mégiscsak Svájcba jutottunk Latium-i vonatkozásban. Felkapaszkodtunk, hepehupás tájon járunk, de nem a völgyekben, hanem fent a tetőkön. Lent a mélyben cserjék tömött sora jelzi, hogy víz szokott ott folyni.

A köd aztán visszatér, hideg is lesz, de szép tájképek jelennek meg: érett búzatáblák, pipacsok és a háttér tejszínű függönye, mely mögött a ligetek zöldje ezüstös fátyolban mutatkozik. Jegenyesor vezet valahová, s ahogy távolodik tőlünk, a faóriások elvesznek a « novemberi » ködben. Mező mellett haladunk, cserjenagyságú gyomnövények lila virágai tompított tónusban « selyempapírba » csomagolva ülnek az ágakon.

Az utakon alig látok autót. Ezek a mezei utak falvakba vezetnek, nem nagyvárosokat kötnek össze. Foltozottak, egy kicsit gödrösek is. Ökrösszekerek járnak rajtuk meg öszvérek. Szegélyükön akác meg eperfa. Békés hangulat a régi időből, amikor még nem volt sietős az élet.

A vonat nagyokat kanyarodik, a dombhátakat keresi, mert a völgyek inkább csak vízmosások vagy

szakadékok, patakok medre. Romok itt is, ott is: egykori kastélyok, kis várak csipkés fallal vagy római települések maradványai. De a föld alatt is kincsek lappanganak. Etruszkok éltek valamikor ezeken a tájakon; sírjaikat még ma is rejti ez a változatos arculatú vidék, fölöttük zakatol a vonatunk.

Aztán városokat kezdünk érinteni. Különösek, eredetiek akarnak lenni. *Vignarello* szürkeszínű, nyers kőből épült. Barátságtalan; mintha az ősember barlangjait akarná utánozni az egész város. Kemény fajta nép lakhatja. — *Soriano* fehér házaival csupa napfény, luxusváros az előbbihez képest. Olyan, mint egy frissen rendezett kirakat.

Útközben gyakran változnak a kalauzok; már a harmadikat látom. Az első kibicelt a kártyázó utasoknak. A második leült itt is, ott is beszélgetni az állandóan utazó kuncsaftokkal. A harmadik az út utolsó szakaszán lépett be a kocsiba. Ez lélekbelátó volt. Ránézett az utasokra, és tudta, hogy kinek a jegye van már kezelve, kié nem. Nem is kérte a jegyet, csak az újonnan felszállóktól. Egyszer sem hibázott.

Viterbo után vége a hegyes-völgyes tájnak, szőlők közt visz az út és már messziről felünik *Montefiascone*. A szóról mindjart a *fiasco*, a « flaskó » jut az ember eszébe. Annál is inkább, mert a város közepén ott van a kimagasodó dóm, mely demizson formájúnak sikerült. Hatalmas, széles kupolája a demizson felső része. Alatta a zömök épület szürke, meg nem bontott tömbje a boros edény befont törzsének

felel meg. A lanterna a nyak. Nem kell csodálni, hogy ez a látomás támad az érkezőben a dóm láttára is, mikor az *est, est, est* városához közeledik.

A város alatt kanyarodik az országút. Virágos, kertes házak mellett futunk. A lépcsőkön, tornácokon, udvaron, ablakokban annyi a virág, a margaréta és a muskátli, mintha minden házban eladó lány volna. Jó emberek lehetnek ezek a montefiasconeiak: szeretik a virágot és jó boruk van. És házuk bejáratát könnyű összetéveszteni a pinceajtóval.

A kis tér, ahol megállunk, csupa kocsma, bormérés, bár, vendéglő. Akármerre fordulsz, táncol előtted a sok *Est! Est! Est!* — és németül, angolul, franciául kínálják neked a legjobb nektárt.

Első vizitem a San Flaviano-templomnak szól. Ott nyugszik az a Johannes Fugger nevű augsburgi kanonok, akinek a hely és a bor hírnevét köszöni. Rómába zarándokolt a hagyomány szerint a monsignore s szolgáját járatta maga előtt, aki minden helységben *Est!* szóval jelezte, ha jó bort talált. Montefisconéban olyas jó volt a bor, hogy a derék ember háromszor írta fel a város kapujára a titkos jelszót. S ez lett a végzete a kanonoknak, aki itt aztán a sok *est* miatt be is fejezte a zarándoklatát. Ott nyugszik a templom hajójában. Szolgája temette oda, aki a kőlapra a halotti pózban kinyujtózkodott kanonok alakja mellé ráíratta a történetet is: « Propter nimium *est* hic dominus meus mortuus est.» — «A sok *est* miatt halálozott el itt az én gazdám. »

Belépek a templomba. Pincei hűvösség fogad az alacsony boltívek alatt. A templom román-gót bol-

tozata tömzsi oszlopkötegeken nyugszik. Az oszlopfejekre lombardiai mesterek faragtak leveleket, griffeket, bizáncias zsinórdíszt. A templom fele fölött kórus van, de a karzat folytatódik körös-körül, még a szentély fölött is, mert itt voltaképp két templom épült egymás fölé. Tehát ahol Fugger kanonok el van temetve, az igazában a templom kriptája.

A kanonok sírján megkopott már az írás, de a címere még jól látszik. A pajzsa olyan alakú, mint a magyar címeré. Két mezőre van osztva, ágaskodó oroszlán meg sávok vannak bennük. A sávokból eggyel kevesebb van, mint a mi címerünkben. Mi a manó, még kiderül, hogy szegről-végről rokonok vagyunk! Egyszerre még több rokonszenvvel nézek a hősi halott sírjára és akaratlanul is mormolom: Nyugodjék békében!

Végigmegyek a városkán. Az út toronyiránt vezet fel a lejtőn. Jobbra-balra boros helyek, a kirakatokban kis flaskó, nagy flaskó egy decistől négy literesig. Van olyan is, melynek méter hosszú a nyaka. Megelégedettséggel nézem a flaskót, melynek nyaka is végig bor. Van még fantázia az emléktárgyak kitalálásában! Csak hát ezt a «hattyúnyakú» üveget hogyan visz a turista Svédországig?

A város legmagasabb pontjáról árnyékos liget fái alól nézhetek le a Bolsenai-tóra és messze a dimbes-dombos vidékre, mely elhúzódik Orvietóig. Alattam az óváros tetői, aztán szőlők meg a tó kékesbe játszó tükre; benne két sziget, két kiemelkedő szikla.

Most pedig elérkezett a borkóstolás ideje. Jó bort nem ott iszik az ember, ahol címkés üvegek vannak

a kirakatban, hanem ahol a termelő árusít, vagy másképpen megbízható a hely. De ezt meg kell találni. Az utcát két polgár mutatja meg, a helyet pedig egy másik atyafi, akinek arcáról kinézem, hogy maga sem iszik meg akármilyen bort. Munkásotthon söntése, ahová belépek. Két-három fiatalembert találok csak ott, eszik a magukkal hozott elemózsiát. Egy-egy félliter bor áll előttük. A hely barátságos, a csaplárné pedig páratlan. Megörülök, mikor meglátom, mert ismerős. Nem innen, hanem Petőfi verseiből: a «szemérmetes Erzsók» áll előttem *legalább* « ötvenöt éves bájaival ». De még milyen bájaival! Bajusza van és szájától lefelé kétoldalt szakálla. A Dzsingisz kán felesége is lehetne ezzel az ábrázattal. A bora azonban jó és olcsó. Itatja is magát, de nem szabad neki hinni, mert meghajtja a vért, és utána az ember úgy érzi, hogy szűk a kalapja.

A bor ereje, ha még olyan jó is volt a nektár, elpárolog, amíg az autóbusz elér velem *Bolsenáig*. Magasan a hegyről néznek le a tóra a városka öreg házai. Mindegyik akar látni valamit, ezért úgy helyezkedtek el, hogy legalább egy ablakszemük a víz felé nézzen. Járok egyet a keskeny utcákon, ahol megnézik az idegent, mert aki Bolsenába eljön, legtöbbször nem gondol arra, hogy a *rocca* kilátójáig is eljusson. Sőt teljesen megfeledkezik a középkori városrészről.

A turista a *csodák* földjére jön Bolsenába. Hát lehet így is értelmezni a kirándulást, de aki a Szent

Krisztina-templomába belép, hagyja kint a küszöbön a profán lelkületet, vagy be se térjen oda.

A templom régi, sok finoman megmunkált kő van benne, meg aztán oszlopokat sem lehet látni akárhol olyanokat, mint itt. Felülről lefelé szélesednek, mintha egyiptomi sírok előtt álltak volna valamikor, pedig a román stílus századaiban készültek. De szép virágkoszorús fejüket a barokk átalakítás idején «lepucolták». Törzsükből is lefaragtak: hely kellett a malter díszeknek. A barokk habarcsot viszont újabban verték le róluk, s most szétzúzott arccal állnak itt, mint régi szobrok megmaradt torzói.

Bolsenának nevet a vérrel harmatozó ostya adott. Egy sziklába vágott oldalkápolnában áll a kicsi mennyezetes oltár, melynél a morva pap misézett 1263-ban. Mondta a miséjét, de kételkedett az átváltozás hitelében, s mikor megtöri az ostyát, ime, valódi test van a kezében és bőven ömlik belőle a vér a korporaléra meg az oltár lépcsőjére.

A plébános kinyit három kis ajtót az ereklyék oltárán. Ott van előttem a lépcső három darabja a rácsepegett vér foltjaival. A korporale Orvietóba került. Odavitték a megdöbbent hívek az ott időző pápához, aki a bolsenai csoda emlékére rendelte el a Corpus Domini ünnepét, az Úrnapját. Az orvietóiak a korporale őrzésére emelik a dómot, melynek mozaikoktól csillogó homlokzata mint oltár emelkedik a város fölé és Bolsena felé néz. A bolsenaiak pedig ezt a templomot építik fel.

Templomukat Szent Krisztinának ajánlották, hiszen az ő sziklakápolnájában történt a csoda. A vá-

ros régóta tisztelt szentje volt a Diocletianus idejében vértanúhalált szenvedett szűz, akinek nyakába malomkő darabját kötötték a hóhérok és úgy vetették be a bolsenai tóba. De a malomkő, mintha parafa volna, másnap ott lebegett a vízen Krisztina holttestе mellett. Most ott van a vérző ostya oltára alatt.

A kő históriája lehet legenda, de Krisztina életszentsége nem. A neki szentelt kápolnában van a szarkofágja. Giovanni della Robbia készítette el a fedőlapot sárgáspiros terrakottából; rajta a halott leány alakja. Arca az a bájos ókeresztény leánytípus, mellyel a Cinquecento után készült művéken egyre ritkábban találkozunk.

RÓMAI EMLÉK

Egyik nap felmentem a Torre delle Milizie tetejére szétnézni Róma fölött. A magasságához képest zömök építmény Róma ferde tornya; ott emelkedik a Traján-piaca mögött. A Septimius Severus-féle falak alapjára építették egy katonai kvártély, *Hospitium militiae* helyén; így került a nevébe olaszos átírásban a *milizie* szó. A néphit még Néróval is összefüggésbe hozza a történetét. Rajta állva énekelte meg a császár Róma égését. Tetszetős mese. A tornyot a bárók építették a középkorban az egymás közti harcokra. Magasabb is volt eredetileg, valamelyik gazdája azonban lebontatott belőle és csipkézettel szegte be a tetejét körös-körül. Így eredményesebben lehetett onnan felülről ártani az ellenségnek.

Udvaron vagy inkább középkori utcán megyek feléje, mely be van zárva a Traján-piac körzetébe. A házak csupasz oldalába még emeletmagasságban is látok oszlopot befalazva. Az utca kövezésére macskafejeket használtak, közöttük tyúkok kapirgálnak meg csipdesik a füvet. A torony látogatása is familiárisan megy. Az őr kezembe nyomja a kulcsokat, megmagyarázza, hogy melyik nyitja az első, melyik a második ajtót s aztán tovább foglalatosko-

dik a madaraival. Színes kalitkáik oda vannak akasztva sorjában a nyers falra sárga, zöld meg piros dísznek.

Megyek, megyek a falépcsőkön, s mikor felérek a felső teraszra, magasan vagyok Róma fölött. Körülnézek. Mintha közelebb húzódott volna hozzám a város. Nemcsak a Capitolium, a Palatinus és a Quirináli-palota, hanem az Angyalvár meg a Caracalla fürdője is. Még a Lateráni-bazilika kőkolosszusai sincsenek messze. A Santa Maria Maggiore tornya mint tű emelkedik ki a házak közül. El kell hinnem, hogy ez Róma legmagasabb harangtornya. A parkok zöld foltjai is behúzódnak a városba: a Borghese, a Celimontana, a Gianicolo.

Innen felülről nézve összezsugorodnak a távolságok, melyet az ember olyan nagynak érez gyaloglás közben két élmény között. Látom a messzenyúló új városrészeket is. De amit Rómában élvezünk, az nagyobbrészt a város szívében van: a császárok alkották meg a pápák, a római nép meg családok, melyek itt történelmet csináltak; s aztán egymást váltó művésznemzedékek munkája a mi Rómánk, és nem utolsó sorban *szenteké.*

Vegyétek ki Rómából a szentek sírjait és emlékezetét, mennyivel szegényebb lesz a város hagyományokban és sajátos légkörben! Templomai továbbra is a kultusz szép csarnokai maradnának, de kiket látogatnánk bennük? És nélkülük kikről beszélnének nekünk a páterek, akik sírról-sírra, szobáról-szobára vezetnek, ereklyéket mutogatnak, de önkéntelenül is sokkal fontosabb tényről tesznek tanúságot.

Ide a torony tetejére Róma hangjaiból csak a motorok zúgása hallatszik, de aki jól figyel, másféle hangokat is hall és nemcsak tornyokat és tetőket lát. Aki nem érzéketlen és süket lélekkel áll itt, az előtt megmozdul a panoráma merev látványa, és lelke előtt a feltámadó múlt emlékei vonulnak el, mint régi filmeken az egymásba olvadó képek, mikor a hős szülőföldje előtt áll és emlékezik. Amit látunk, az mind Rómához tartozik, és el nem múló nyomot hagyott itt: a primitív Róma embere, a köztársaság vaskora, a császári Róma márványvárosa, az apostolok érkezése, a középkori Róma, mely romok, berkek, legelővé változott területek között bazilikákat épít és körülöttük oázisokat teremt; a reneszánsz Rómája, mely pusztuló és összeomló városrészek és a szegénység kalyibái szomszédságában palotákat emel; a barokk Róma, mely nemcsak főúri házakat, tündérligeteket és pompázó templomokat ad Rómának, hanem apostoli lelkű szentek nemzedékét is küldi segítségére.

És itt van előttünk a mai város, mely házsoraival minden hézagot kitöltött a régi Róma emlékei között és a beépített területet messze túl vitte a falakon a Campagna felé. Róma nagyobb, mint valaha volt, de ez az új Róma is elismeri, hogy szépségét és tekintélyét a réginek köszönheti. Még mai lendületét is. S ezen a ponton mindenki a Szent Péter kupolája felé vet egy rejtett pillantást. Jaj volna a városnak, ha egy napon az a Templom és az a Palota nem volna többe Rómának az, ami most! Mert ha Szent Péter sírja és amit ez a fogalom magába zár, Rómát

már nem is teszik fővárossá, de a maga nemében *egyetlen* várossá, igen.

A régi zarándokok himnusszal köszöntötték Rómát, ezzel járták utcáit és hangulatát szerte vitték a világba:

O Roma nobilis, orbis et Domina
cunctarum urbium excellentissima
roseo martyrum sanguine rubea
albis et virginum liliis candida
salutem dicimus tibi per omnia
te benedicimus: salve per saecula!

A vers ma is érvényes és nemcsak búcsús éneknek jó, hanem búcsúzó éneknek is. Töredékekben a mai ember is elmondja, amit ért belőle: ... világ királynéja ... mártírok vére piroslik rajtad ... szűzek liliomos lelke a tündöklésed ... áldunk és dicsérünk téged mindörökre ...

De ez az ének mégis a múlté, csak a múlttal átitatott kegyeletes lélek tud vele igazán azonosulni. A mai ember lelke profánabb, nehéz neki a vers kenete. Csupán azt érzi a búcsúzás pillanatában, hogy Rómától nem akar végkép elszakadni. Az « O Roma nobilis » sorait átengedi a választottaknak s ő maga a népszerű ének szavaival integet istenhozzádot a városnak: « Arrivederci Roma! » — Ne botránkozzunk meg rajta, hanem vizsgáljuk a szíve szándékát, és fogadjuk el tőle ezt a búcsút.

Nemcsak a Trevinek szól ez és a Piazza di Spagna lépcsőjének, hanem a Szent Péternek is, mely

« olyan, mint egy álom », meg a régi bazilikáknak, melyek « édesek », és szól a tömeg sorfala közt vonuló pápának is, aki « jóságos arcú », s mikor áldást osztott, « mintha egyenesen rám nézett volna ». ... « Istenem, nincs Rómához fogható hely a világon! »

Mindez talán «pestiesen» hangzik, de a himnuszok nyelvére fordítva pontosan azt jelenti: « O Roma nobilis ... cunctarum urbium excellentissima! »

TARTALOM

« Róma » 9
Egy idegen Rómába érkezik 12

AHOL A VÁROS KEZDŐDÖTT

A Piazza Venezia remetéje 16
A Capitolium 22
Aracoeli 31
A Forum Romanum archeológia nélkül . . . 36
Palatinus 45
Franciskánusok a Palatinuson 54
Traján császár fóruma 57
Színek Augustus fórumán 65
Történelmi lecke a császárfórumok útján . . 69
Két mozaik 73
A Colosseum 76
Parco Oppio: Néró Aranyháza 81

AZ EGYKORI MARS-MEZŐN

Cikcakkban a Corso mentén 86
A Piazza Colonnától a Piazza del Popolóig . . 95
Agrippa várost alapít 102

Kedves utcák, hangulatos zugok 112
Intermezzo a Ponte Cavour körül 120
Egy délelőtt a Vittorio Emanuelén 127
Szentek és nevelők 135
Piazza Navona 145
Barangolás a sötet városrészben 153
Reneszánsz paloták árnyékában 165
Campo dei Fiori 171
A gettó 177

TEMPLOMOK, PARKOK, TEMETŐK

Ahol a zöldségpiac volt 184
Bocca della verità 188
Az Aventinus 194
Hangulatos órák a Coeliuson 202
Santo Stefano Rotondo 207
Amforák temetője 211
Caracalla thermái 213
A Scipiók sírja 217
Szent János a Porta Latina útján 220
Ave atque vale! 222
Szent Pál bazilikája 224
A Via Appián 229

TÚL A TIBERISEN

A Tiberis szigete 237
Trasteverei áhítat 241
Franciskánus öröm 245
A Trastevere utcáin 248

Janiculus 255
Borgo: zarándokok városa 262
Egyszerű jegyzetek a Szent Péter térről . . . 267
A vatikáni paloták 278
Húsvét Rómában 286
Monte Mario 293
A milvius hídján 297

MŰVÉSZET, ROMANTIKA, ÁHÍTAT

Villa Borghese 302
Haláltánc a Vittorio Venetón 307
A Piazza di Spagna lépcsője 312
Fontana di Trevi 317
Vargabetűvel a Piazza Barberini felé 322
Templomok a Quirinalison 328
Diocletianus fürdője 336
Szent Ágnes a Via Nomentanán 344
San Lorenzo 349

OÁZISOK A SIVATAGBAN

San Pietro in Vincoli 353
Santa Maria Maggiore 357
Két nővér - két templom 360
Séta szenzáció nélkül 366
A vasútparton 369
A Laterán 374
Egy mellőzött múzeum érdekességei 380
Ókeresztény feliratok 384
A Szent Lépcső 388

Várnak épült klastrom 392
Galambok a kereszten 396

RÓMA KÖRÜL LATIUM ÚTJAIN

Ostia 402
Tivoli 411
Villa Hadriana 418
Felféle az Anio völgyén: Subiaco 424
Frascati - Tusculum 431
Úrnapi körmenet Frascatiban 437
Rocca di Papa 441
Marino - Castel Gandolfo 446
A castelgandolfói zöld alagutak 449
Az eper ünnepe Nemiben 452
Az etruszkok 457
Etruszk temetők 463
Viterbo: köztünk maradt középkor 469
Téli utazás Latiumban: Montefiascone - Bolsena 478

Római emlék 486

A szerző művei:

Nápolyi séták, 1961
Róma, 1963
Spanyolországi Napló, 1965
Szicília még mindig szép, 1969
Toszkána útjain, 1970